

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ УРСР

ТОМ III

РАННІ СЛОВ'ЯНИ І КИЇВСЬКА РУСЬ

МАТЕРІАЛИ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
за 1947 — 1948 рр.

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1952

*Друкється за постановою Редакційно-видавничої ради
Академії наук Української РСР*

Редакційна колегія:

Дійсний член АН УРСР *П. П. Єфіменко*
(відповідальний редактор).

Члени редколегії: *В. А. Богусевич, В. М. Дакиленко,
Л. М. Славін, О. І. Тереножкін.*

Археологические памятники УССР, том III
(На украинском языке)

Редактор *Р. М. Гемировський.*

Техредактор *Н. П. Рахліна.*

Коректор *Л. М. Білінкіс.*

БФ 00426. Зам. № 1474. Тираж 1000. Формат паперу 82×108 1/16. Друк. аркушів 43.
Обл.-видавн. аркушів 30,8. Папер. арк. 13,125. Підписано до друку 15/І 1952 р.

Ціна 33 крб.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Чудновського, 2.

ДОСЛІДЖЕННЯ В КИЄВІ
ТА ЙОГО ОКОЛИЦЯХ

М. К. ҚАРГЕР
(Ленінград)

РОЗКОПКИ НА САДИБИ КИЇВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Київська археологічна експедиція Академії наук Української РСР та АН СРСР у 1948 р. провадила розкопки древнього Києва. Роботи експедиції були зосереджені на території історичного заповідника «Древній Київ»¹ (садиба Київського історичного музею, вул. Володимирська, 2).

У цьому районі вже не раз провадилися археологічні дослідження крупного масштабу, але величезні історичні багатства, які зберігаються в його надрах, далеко ще не вичерпані — ось чому він і нині привертає увагу дослідників древнього Києва.

I

У південній частині садиби Київського історичного музею (рис. 1), на невеликій ділянці між двома житловими будинками мали бути виявлені руїни кам'яного палацу, про знаходження якого в цьому місці у 1907—1908 рр. досить коротко повідомив В. В. Хвойко.

Місцеположення цих руїн, як і місцеположення багатьох інших відкритих у 1907—1908 рр. у садибі Петровського пам'яток, на жаль, можна визначити лише приблизно. Підводячи основні підсумки своїх розкопок у садибі Петровського, В. В. Хвойко писав: «...Як видно, не менш важливе значення мають залишки другої багатой споруди, яка належить до трохи пізнішого часу (порівняно з руїнами палацу, розкопаними в північно-східному кутку садиби Петровського. — М. К.), відкриті в західному кутку садиби, біля виходу з неї. Тут були виявлені фундаменти якоїсь цивільної будови, прикриті зверху двома суцільними шарами штукатурки, які повалились один на одного разом з стінами будови. Лицьовий бік цієї штукатурки виявився прикрашеним багатим фресковим

¹ У складі експедиції 1948 р. під керівництвом автора брали участь: аспірант Інституту ім. І. Ю. Рєпіна Академії мистецтв СРСР М. Б. Малевська, архітектор Є. М. Лавровська, студенти Ленінградського державного університету М. Грозмані, Е. Добровольська, Р. Левіна, Є. Ляшенко, Є. Сидоренко, В. Фролова, Т. Шубнікова, студенти Інституту ім. І. Ю. Рєпіна Академії мистецтв СРСР М. Малченко, Л. Никифорова, Є. Федоровська.

розписом. Беручи до уваги дані літопису, можна вважати, що залишки ці належать палацу київського князя Мстислава Володимировича»¹.

Ні план, ні будівельні особливості цієї споруди не були охарактеризовані дослідником, що, очевидно, обмежився невеликим шурфом, з допомогою якого виявлено пам'ятку. Розшуки руїн цієї будівлі при розкопках ширшою площею, проведені Київською експедицією Інституту археології Академії наук Української РСР у 1936—1937 рр., не дали нових наслідків; руїни палацу не були виявлені, хоч розкопки провадилися на ділянках, які щільно прилягали до місця розкопок 1907—1908 рр.

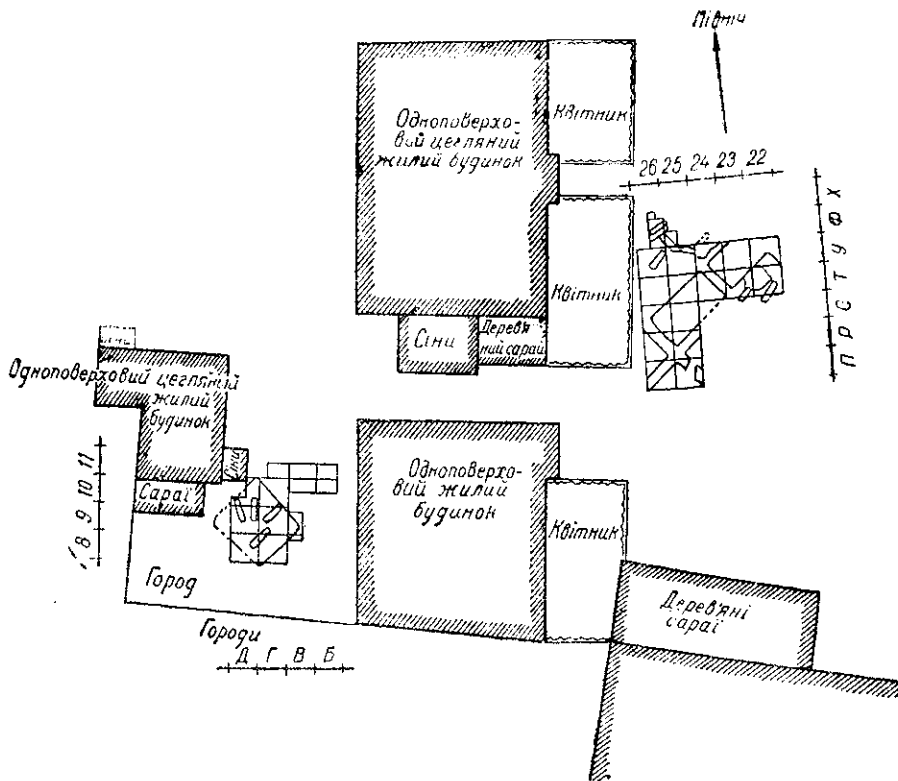

Рис. 1. План розкопок.

Незначна площа, доступна для розкопок, при досить значній глибині культурних нашарувань, дуже утруднювала роботу і не давала можливості охопити ділянку, що нас цікавила, з бажаною повнотою. Проте, незважаючи на це, розкопки (загальною площею 32 м²) дали, безумовно, нові цінні матеріали для характеристики цього найбільш насиченого пам'ятками району древнього Києва.

Розкопана ділянка, порівняно з іншими ділянками заповідника, на яких в різні часи провадилися археологічні розкопки, відрізнялася винятково чіткою, неперебитою стратиграфією (рис. 2), яка обіцяла добру збереженість древніх нашарувань. Уже на незначній глибині (50—70 см)

¹ В. В. Хвойка, Древние обитатели среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам), К., 1913, стор. 89.

лежав потужний гумусний шар (товщина якого досягала 40—50 см), насичений будівельними залишками якоїсь древньої споруди. Уламки плоских, дуже тонких плінф, куски вапнякового розчину з домішкою товченої цегли (цем'янка), уламки шиферних плит та круглого віконного скла із загнутими бортиками, а також численні фрагменти штукатурки, вкритої фресковим розписом, знайдені в цьому шарі, не залишали сумніву в тому, що будівля, з якої вони походили, була дуже древня.

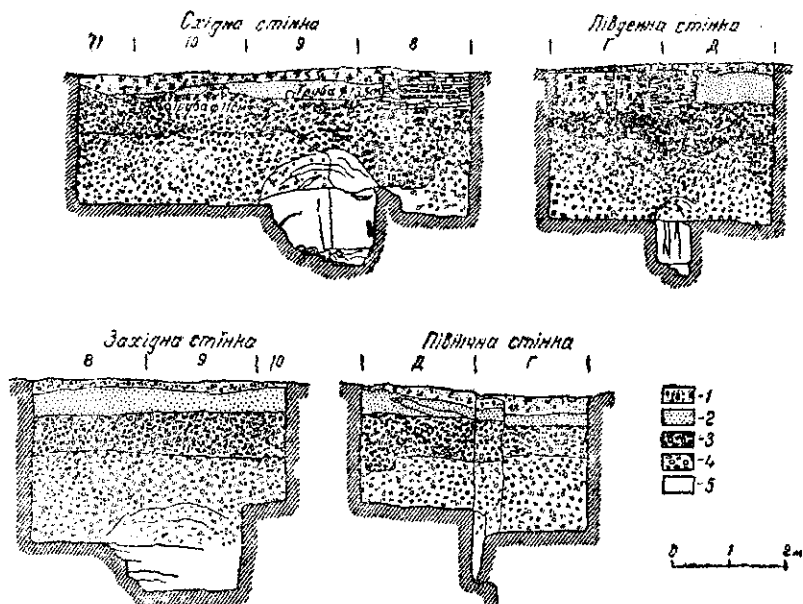

Рис. 2. Стратиграфія розкопу.

1 — щебінь; 2 — пісок; 3 — гумус з будівельними залишками домонгольського періоду; 4 — гумус із знахідками XII ст.; 5 — лес.

Спочатку здавалося, що цей, насичений деревними будівельними залишками, шар свідчить про близькість якоїсь кам'яної, багато прикрашеної споруди. Проте на глибині 1,2—1,3 м від рівня сучасної поверхні він закінчився.

Нижче, дуже чітко відокремлюючись від цього шару з будівельними залишками, лежав чорний жирний гумусний шар, який містив численні уламки древньої кераміки, скляних браслетів, шиферних пряслиць та інших предметів, характерних для культурних шарів древньоруських міст домонгольського періоду. Товщина цього шару досягала 1,3—1,45 м. У нижніх горизонтах кількість знахідок збільшувалась. На глибині 1,95—2,6 м виявлено чотири пізніх поховання з дуже бідним інвентарем, які належать, як видно, до післямонгольського часу.

На глибині 2,5—2,7 м у материковому лесі чітко простежувались обриси прямокутного в плані житла напівземлянкового типу (рис. 3). Стіни його місцями зберігали незначні сліди глиняної обпаленої обмазки. Додівка житла була щільно утоптана й також мала сліди обпалення, проте глиняної обмазки на ній не було.

Вздовж північно-східної стіни виявлено три ями із залишками зоглілого дерева від вертикальних стовпів; дві з них були розташовані по кутках, третя — майже посередині стіни. Глибина ям від рівня долівки досягала 12, 8 і 15 см. Стовпи були розташовані не біля самої стіни, а на відстані 30—40 см від неї. Така ж яма від стовпа була виявлена й у південному кутку землянки. Стіни землянки в цьому кутку зберігали залишки товстого шару сильно обпаленої глиняної обмазки.

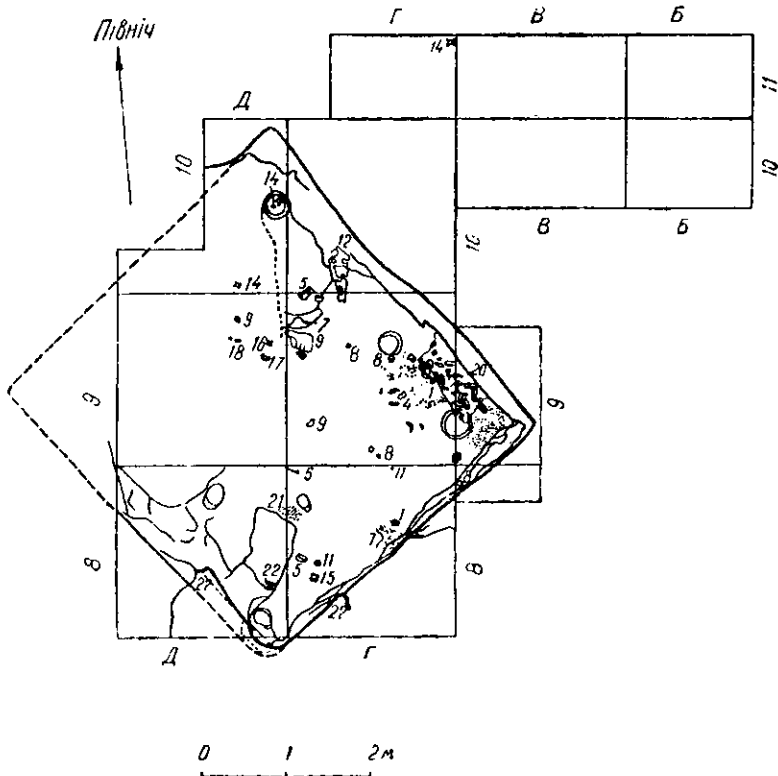

Рис. 3. План житла.

- 1 — залишки злаків; 2 — риб'яча луска; 3 — буравчик; 4 — залишки корчаги; 5 — замок; 6 — булавка; 7 — дужка від відра; 8 — пряслице; 9 — шиферна оброблена плита; 10 — залізний предмет; 11 — намистина; 12 — череп коня; 13 — прорізна бронзова пластинка; 14 — енколпійон; 15 — хрестик кам'яний; 16 — золота серега; 17 — бронзове кільце; 18 — кістяний виріб; 19 — дрібне вугілля; 20 — обгоріле дерево; 21 — повіл; 22 — залишки печини.

У південному кутку житла, очевидно, знаходилася глинобитна піч, від якої, проте, зберігся лише завал обпаленої глини й багато попелу. Перед пічю в долівці була яма для попелу. На долівці ж, особливо в східному кутку землянки, знайдено значну кількість обгорілого дерева, можливо, залишків перекриття житла.

За своїм типом і розмірами відкрита в 1948 р. будова нагадує житла напівземлянкового типу, розкопані нами в 1938 р. на території Михайлівського златоверхого монастиря, і є новим доказом великого поширення цього типу житла в Києві у домонгольський час.

Проте цим далеко не вичерпується наукове значення землянки 1948 р. Виявлена на території, що вже так багато дала для вивчення соціальної історії древнього Києва, ця землянка є новою, дуже цінною пам'яткою культури Києва напередодні монгольської навали.

У заповненні заглибленої в материк частини землянки, переважно в нижніх його шарах, і особливо на долівці землянки знайдено досить значну кількість різноманітних предметів, які дають підставу твердити, що землянка 1948 р. була, як і більшість подібних споруд, раніш виявлених у різних районах древнього Києва, не тільки житлом, але й ремісничою майстернею.

Інвентар, знайдений у землянці, можна розподілити на дві групи. До першої групи належать предмети особистого побуту власника землянки, яка була насамперед його житлом; до другої групи — предмети, пов'язані з ремісничим виробництвом: знаряддя виробництва, відходи виробництва, а частково і готова продукція.

До першої групи треба віднести численні фрагменти кераміки. Це — в основному уламки кухонного й столового посуду, типи і керамічні особливості якого повністю повторюють зразки глиняного посуду, дуже поширеного в Києві XII—XIII ст. ст. Більша частина керамічних знахідок являє собою уламки горщиків з сильно відігнутими вінцями, прикрашеними по плічках лінійним орнаментом, нижче якого розташовані невеликі заглиблення у вигляді ком. На денцях цих горщиків часто є клейма; на внутрішній поверхні стінок — сліди прикипілої їжі; зовнішня поверхня звичайно сильно задимлена.

Як і в багатьох інших київських житлах цього часу, на долівці землянки були знайдені уламки роздавленої великої товстостінної посудини піфосоподібної форми з досить широким горлом і низькою шийкою, яка, очевидно, й тут служила для зберігання запасів зерна¹.

До поширеного в київській кераміці XII—XIII ст. ст. типу посуду належить знайдений в землянці білоглиняний плоский коряк з ручкою, яка сильно виступає. Цей тип посуду зовсім невідомий в північно-західних і північно-східних містах древньої Русі. Навпаки, він майже обов'язковий для керамічних комплексів київських жител XII—XIII ст. ст., хоч зустрічається в них у кількості не більше 1—2 екземплярів на житло. Як видно, саме цей тип посуду відомий в писемних джерелах під назвою «черпало».

Уламки червоноглиняних амфор були нечисленними. Керамічні знахідки в землянці 1948 р. знову дали зразки місцевого полив'яного посуду, покритого з обох боків ясножовтою, трохи зеленуватою поливою, а також зразки глиняного посуду з розписом, що зустрічаються досить рідко.

До числа предметів особистого вжитку господаря треба віднести також уламки глиняних світильників, декілька залізних трубчастих замків, залізу дужку від дерев'яного відра, залізні ножі та цвяхи, обвуглені уламки якоїсь дерев'яної посудини із залишками перегорілого борошна, розкидані в різних частинах житла залишки обвуглених запасів зерна (пшениці, проса, гороху), а також кістки риби та луску.

---

¹ Аналогічна посудина, наповнена зерном, була знайдена нами в 1938 р. у землянці-майстерні на садибі Михайлівського золотоверхого монастиря і в деяких інших житлах XII—XIII ст. ст.

Очевидно до цієї ж категорії побутових речей можна віднести два маленьких кам'яних хрестики-тільнички, янтарний хрестик, кришталеву намистину, а також аморфні уламки якихось кістяних виробів.

Усі перераховані предмети і, особливо, численні зразки кераміки, глиняні світильники, п'ять шиферних пряслиць, уламки скляних браслетів, залізні замки дають підставу з певністю віднести розкопану землянку до домонгольського часу.

Особливий інтерес становлять знахідки, що їх можна вважати залишками ремісничого виробництва, яким займався господар житла. По всій долівці житла в досить значній кількості були розкидані різної форми обрізки бронзових пластинок і дроту, а також різноманітні предмети, зроблені з бронзи: три стулки від двох різних енкалпйонів, уламки верхньої частини енкалпйона, велика булавка з щитком, на якому є зображення, що погано збереглося, майже такого ж розміру булавка з петлею на кінці, бронзове масивне кільце, ажурна прорізна пластинка, уламки різноманітних кілець, пряжки й уламки інших виробів.

Тут-таки знайдено уламок церковного дзвона й частину масивного бронзового предмета у формі розетки, призначення якого встановити не вдалося. Всі ці предмети і, особливо, значна кількість розкиданих по долівці обрізків бронзових пластинок та дроту свідчать про те, що в землянці була, очевидно, майстерня для виготовлення дрібних бронзових виробів. Уламки дзвона і масивного бронзового предмета потрапили в землянку-майстерню, мабуть, уже як матеріал для дрібних виробів.

Серед знахідок, що характеризують землянку 1948 р. як майстерню, необхідно відзначити ще два предмети: золоту трибусинну сережку київського типу та фрагмент кам'яної ливарної формочки для відливання трибусинних сережок.

Повернемося до питання про розшуки руїн «палацу Мстислава». Як і під час розкопок 1936—1937 рр., розкопками 1948 р. на ділянці, що безпосередньо прилягала до території розкопок В. В. Хвойка, ніяких ознак руїн кам'яної будівлі, крім описаного вище верхнього шару, що містив численні залишки древніх будівельних матеріалів і фрескового розпису, виявлено не було.

Під шаром з будівельними залишками виявлено руїни житла-майстерні початку XIII ст., перекриті досить потужним шаром, який утворився в процесі руйнування житла, очевидно, після монгольського розгрому Києва в 1240 р. У тому-таки шарі виявлено декілька поховань пізнішого часу (XVII ст. ?), могильні ями яких починалися нижче рівня шару з будівельними залишками.

Усе це дає підстави зробити єдино можливий висновок про те, що шар, насичений древніми будівельними залишками, який перекривав не тільки розвал майстерні, зруйнованої в 1240 р., а й поховання XVII ст., є наслідком досить пізнього планування ділянки.

Цегла, розчин з цем'яною, фрагменти штукатурки з фресковим розписом цього шару виявляють найближчу спорідненість з будівельними матеріалами руїн Десятинної церкви. Вважаємо, що шар з будівельними залишками, який лежав рівним пластом над руїнами древньої майстерні, що були перекриті до цього часу досить потужним гумусним шаром, утворився внаслідок розчистки площі руїн Десятинної церкви й планування прилеглої до неї території при закладці нової будови в 20-х роках XIX ст.

Невеликий розвідувального характеру розкоп (68 м²), закладений у 1948 р. за 8—10 м на захід від західної ж стіни руїн Десятинної церкви (рис. 1), що були повністю розкопані Київською експедицією в 1938—1939 рр., мав завданням виявити наявність блоків кладки зруйнованих стін храму.

Ділянка, доступна для розкопок, була дуже обмежена через те, що з одного боку, вздовж західної стіни руїн Десятинної церкви розташований проїзний шлях і будинок Історичного музею, а з другого — росте величезна липа, коріння якої не дало можливості поширити розкоп на схід. Вже у верхніх шарах на основній площі розкопу відкрилися межі розташованих по діагоналі розкопу правильної форми прямокутних ям (5×3 м), відокремлених одна від одної бровками шириною 60—70 см. Бровки зберігали древню стратиграфію культурних шарів; ями ж були прокопані до материка й засипані землею, в якій траплялися лише незначні фрагменти кераміки й уламки будівельних матеріалів.

Незважаючи на те, що на зведених рисунках розкопок 1908—1914 рр. територія на захід від храму показана нерозкопаною, навряд чи можуть бути сумнівні в тому, що прямокутні ями-кесони, розділені бровками, виникли внаслідок якихось невідомих розкопок, які технікою нагадують роботи Д. В. Мілеєва. Хоч розборка бровок і давала деяку кількість різноманітних знахідок, від продовження розкопок на цій перекопаній території довелося все ж відмовитися. Тільки в північно-західному й південно-східному кутках площі розкопок виявилися незначні ділянки, які не потрапили в межі розкопаних кесонів.

Розкопки на двох ділянках цього розкопу (квадрати У 24—26 і Т 22, 23), незважаючи на незначну площу, доступну для дослідження, дали несподівані наслідки, які дозволили по-новому зрозуміти деякі найважливіші питання древньоруської будівельної техніки.

У південно-західному кутку розкопу розчищено величезний блок цегляної кладки, що складалася з майже квадратних цеглин великого розміру, які формою до деякої міри нагадували древні плінфи.

Проте й незвичайні розміри цих цеглин і, особливо, їх керамічні властивості (поганий випал, погане виміщення глини, інший характер формування) не залишили ніяких сумнівів у тому, що цеглини ці виготовлені лише як наслідування, до того ж досить недосконале, форм древньої плінфи. Валняковий розчин цього блока з незначною домішкою великих частинок битої цегли також свідчив про те, що це аж ніяк не може бути древньою рожевувато-кремовою «цем'яшкою» будов часів Київської Русі.

Подібні цеглини були знайдені під час розкопок 1936 р. у керамічній печі XVII ст., спорудженій поблизу Десятинної церкви. Не може бути сумніву в тому, що розкопаний блок цегляної кладки відноситься до невеликої церкви, яка була побудована Петром Могилою в південно-західному куті руїн древнього храму. Цеглу, що виготовлялася для цих «реставраційних» робіт Петра Могилы, навмисно робили у вигляді древньої плінфи.

Особливий інтерес становить блок древньої кладки, виявленої в південно-західному кутку розкопу. На рівні древнього горизонту, на гумусному шарі із знахідками домонгольського часу, лежала звалена західна стіна Десятинної церкви.

Серед пізніх ям, які зруйнували більшу частину кладки стін, збереглася лише невелика частина півкрусця, яка завершувала стіну закомари (рис. 4). Від усієї товщі закомари лишилися лише цеглини, з яких складалася зовнішня лицева її поверхня. У висоту кладка закомари, що збереглася, місцями досягала 5—6 рядів цеглин на дерев'яному розчині вапна з дрібнотовченою цем'янкою. На лицевому (фасадному) боці закомари верхні три ряди цеглин утворили нібито невеликий виступ по півкрусцю закомари, прикрашений зубцями з лекальних цеглин. Зубчастий карниз був декорований фресковим розписом.

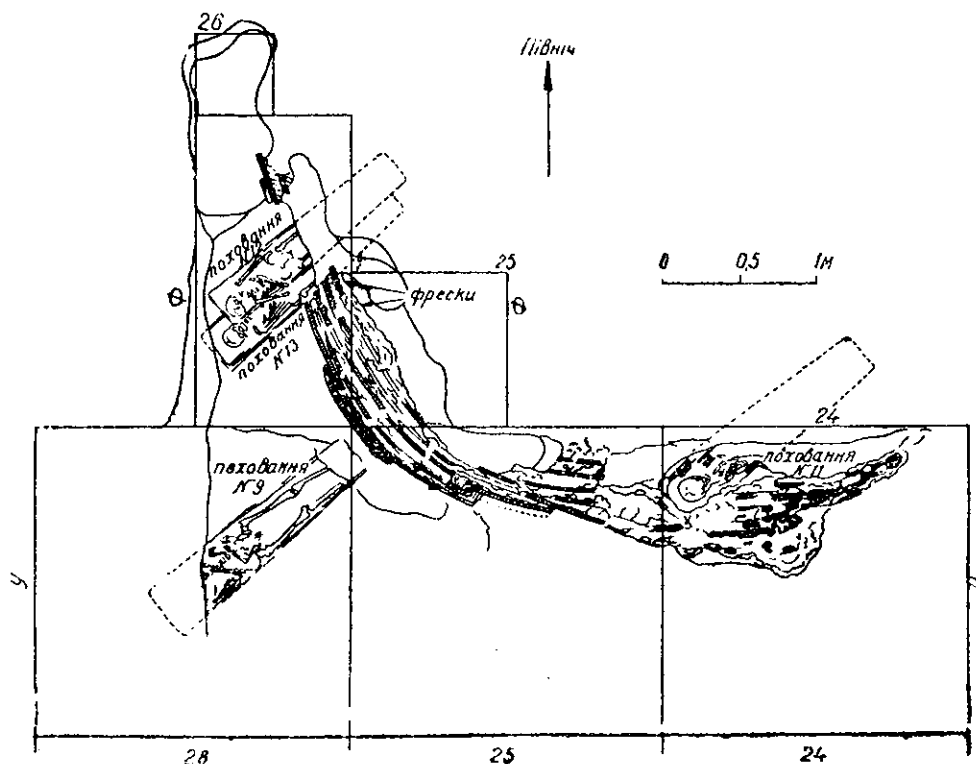

Рис. 4. Розкоп біля Десятинної церкви. Блок цегляної кладки закомари храму.

Незважаючи на значну фрагментарність цього розпису, що лежав лицевою поверхнею донизу, все ж вдалося зафіксувати наявність чорного орнаменту на оранжевому або білому фоні.

Але найбільш несподівані наслідки дало вивчення верхнього ряду цеглин, які лежали *in situ* по півциркульній лінії закомари. Цеглини ці не тільки були великих розмірів (30×60 см), невідомі досі серед будівельних матеріалів Київської Русі, а й вигнуті в двох напрямках, являючи собою в поздовжньому напрямі ніби великі перегнуті впоперек жолоби з трохи піднятими бортами. На одній поверхні цеглин (верхній) по сирій глині пальцями були зроблені поздовжні жолобки. Цеглини лежать по півкрусцю закомари так, що та цеглина, яка лежить вище, обов'язково перекриває шви між цеглинами, що лежать нижче. Ніяких слідів обмазки або відбитків свинцевої покрівлі на цеглинах нема.

Не може бути сумніву в тому, що описані великі цеглини жолобчастої форми, які лежали колись на півциркульній закомарі Десятинної церкви, являють собою не що інше, як залишки древнього покриття храму черепицею.

Численні знахідки уламків свинцевих листів, а також літописні відомості (переважно XII ст.), в яких згадується про покриття древніх храмів свинцевими покрівлями, створили переконання, що древня руська архітектура не знала поширеної в архітектурі східного й західного середньовіччя системи перекриття будинків черепицею. Виявлений розкопками 1948 р. фрагмент кладки дає підстави припускати, що древньоруські архітектори користувались і цим, дешевшим способом перекриття кам'яних будов.

М. К. КАРГЕР

Раскопки на усадьбе Киевского исторического музея

Резюме

Киевская археологическая экспедиция Академии наук Украинской ССР и АН СССР в 1948 г. производила археологические исследования на территории Исторического заповедника «Древний Киев».

В северо-западной части этой территории на глубине 0,5—0,7 м был найден мощный слой (до 0,5 м толщиной) строительных обломков времен Киевской Руси: плоские тонкие кирпичи, куски цемьянки, обломки шиферных плит, части круглых оконных стекол, фрагменты штукатурки с фресковой росписью.

Значительно ниже этого слоя, на глубине 2,5—2,7 м было открыто полуземляночное жилище ремесленника, занимавшегося изготовлением бронзовых изделий.

В землянке найдено много бытовых предметов: глиняной посуды, глиняных светильников, железных ножей, железных замков, гвоздей, а также остатки корчаги, каменные крестики-тельники, шиферные пряслица, части стеклянных браслетов, остатки обуглившихся запасов зерна, рыбы кости и чешуя. Раскопанное жилище относится к домонгольской поре.

В другом пункте раскопок, а именно к западу от остатков Десятинной церкви, была обнаружена часть закомары от упавшей стены церкви. Остатки фасадной части закомары имели небольшой выступ из трех рядов кирпичей, украшенный зубцами из лекальных кирпичей. Зубчатый карниз был декорирован фресковой росписью — черным орнаментом по оранжевому или белому фону. Особенно интересно то, что закомара сохранила остатки черепичной кровли, что опровергает мнение об исключительном применении свинцовых крыш в каменных сооружениях времен Киевской Руси.

В. И. ДОВЖЕНОК

РОЗКОПКИ ДРЕВНЬОГО ВИШГОРОДА

Вишгородська археологічна експедиція Інституту археології Академії наук Української РСР у 1947 р.¹ мала завданням продовжити роботи, які провадилися Інститутом історії матеріальної культури АН УРСР у 1934—1937 рр. У попередні роки розкопки провадилися на самому городищі, в древньому вишгородському посаді і на території некрополів древнього Вишгорода, з яких один знаходився за 2 км від городища, в урочищі Могилки у Ставках, а другий — за 0,5 км на північний схід від городища².

Експедиція 1947 р. мала на меті вивчити топографію житлових і господарських комплексів древнього Вишгорода. Тому в 1947 р. розкопки були проведені у двох пунктах городища і в одному пункті на території посаду. Були обстежені також схили городища до заплави Дніпра.

Східний край городища закінчується стрімкими кручами, які ведуть до заплави Дніпра. При обстеженні цієї ділянки привертала увагу численні яри, відділені один від одного вузькими виступами плато. На виступах скрізь зберігся культурний шар часів Київської Русі, який свідчить про те, що древній Вишгород мав більші розміри, ніж сучасне городище.

З часом східний край городища зсунувся, через що у деяких місцях залишилися мисовидні виступи, які зберегли древній культурний шар. Щоб переконатися в цьому, на дні найбільшого яру було закладено шурф розміром 2,5 × 1 м. Шурфовкою було виявлено культурний шар часів Київської Русі, який залягав безпосередньо на материковому лесі без наявності перехідного підґрунтового шару. Культурний шар (глибиною 0,6 м) містив фрагменти кераміки, вугілля та кістки тварин. У західній частині шурфу виявлена яма, заповнена гумусом з великою кількістю попелу й вугілля, з фрагментами кераміки й кістками.

Отже, можна вважати, що конфігурація і розміри сучасного городища не відповідають конфігурації і розмірам древнього города,

¹ До складу Вишгородської експедиції 1947 р. входили: В. И. Довженок (керівник), наукові співробітники Д. Т. Березовець, С. М. Кузнєцова, Л. М. Каленська та А. Л. Путь.

² Про ці розкопки див. докладну статтю в Археології, т. III, К., 1950.

площа якого простягалася далі на схід. Можна вважати, що древній Вишгород був оточений валами не лише з заходу, півдня та північного заходу, а з усіх боків. Але з півночі й сходу вали зсунулися. Цікаво, що експедиція Інституту історії матеріальної культури АН УРСР у 1934 р. ще занотувала наявність незначних залишків валів з східного боку городища.

Головний розкоп розмірами 52 м (з сходу на захід) × 12 м (з півночі на південь) було закладено у східній частині городища, проти північного краю найбільшого яру, який врізується у плато городища. На захід і на північ від цього розкопу знаходяться місця розкопок 1934—1937 рр.

Спочатку були розкопані окремі квадрати, на які був поділений розкоп, і після того, як в одному з них на глибині 0,65 м в гумусному шарі були виявлені ознаки древнього культурного шару — пляму жовтої глини, куски печини та ін., роботи було сконцентровано на цьому місці та в суміжних квадратах.

Виявилось, що тут під орним шаром залягав однорідний гумусний шар значної товщини, в якому були знайдені різні речі часів Київської Русі (фрагменти кераміки і скляних браслетів, шиферні пряслиця та ін.). Древній шар виявився нерушеним, крім північної частини розкопу, де була велика яма, яка, судячи з її заповнення, належить до XVII—XVIII ст. ст.

На глибині 0,4 м у чорноземному шарі з'явилися плями з жовтої глини, попелу з вугіллям та дрібних кусків печини. Ці плями не були суцільними, в них не можна було спостерегти певної системи. Проте немає сумнівів, що плями утворилися внаслідок пожежі, що знищила якусь наземну будівлю. Серед плям у двох місцях виявлено ями від стовпів.

Під залишками будівлі на глибині 0,7 м виявлено також сліди її конструктивних елементів — ямки від стовпів (рис. 1). Усіх стовпів було шість: чотири з них знаходилися у кутках споруди, а два — посередині поздовжніх стін. Судячи з розмірів ям, стовпи були масивними, від 20 до 30 см у діаметрі. Споруда була орієнтована з сходу на захід і мала розміри — по довжині 4,8 м, по ширині 2,8 м. У східній частині приміщення та на північній межі східної частини виявлено дві ширші ямки, призначення яких встановити не вдалося.

Важко щось певне сказати про призначення цієї споруди, але, безсумнівно, що житлом вона не була, про що свідчить і відсутність слідів печі.

На площі споруди була знайдена велика кількість фрагментів кераміки, виробленої на гончарському крузі з типовими для кераміки Київської Русі формами й орнаментациєю, в тому числі — велика кількість фрагментів каньєлованих амфор і одна майже ціла амфора київського типу. Тут же траплялися кістки диких і свійських тварин, риб, фрагменти скляних браслетів та інші речі XI—XII ст. ст. Природно припустити, що ця будівля належала до господарських служб якогось двору.

Долівкою зазначеної споруди був ґрунт сірого кольору, що мав значну домішку попелу і вкраплення дрібного вугілля. Консистенція цього ґрунту відзначалася великою міцністю.

Нижче долівки наземної споруди, у західній її половині, були виявлені контури напівземлянкового приміщення (рис. 1), частина якого виступала за межі наземної споруди. Стіни приміщення простежені на

глибині 0,75 м від рівня сучасної поверхні. З північної і південної сторони вони мали висоту 0,47 м від рівня долівки напівземлянки. В інших місцях (з сходу й заходу) стіни зрізані земляними роботами пізнішого часу, можливо, під час будівництва розташованої вище наземної споруди. Напівземлянка орієнтована по сторонах світу; розміри її мають з сходу на захід 2,7 м, з півночі на південь 3,2 м. У південно-східному кутку напівземлянки виявлені залишки великої печі, збудованої в окремому заглибленні в ґрунті, за межами землянки. Піч знаходилася на рівні підлоги. У плані вона мала овальну форму розмірами з сходу на захід 1,6 м і з півночі на південь 1,4 м.

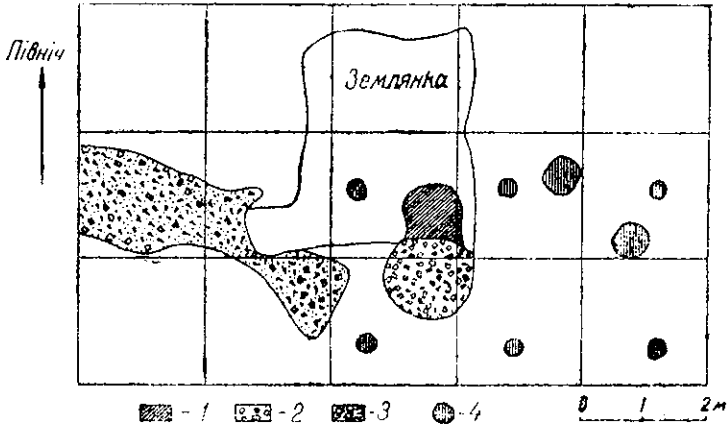

Рис. 1. План землянки № 1 на головному розкові.
1 — передпічна яма; 2 — завал печі; 3 — скупчення кісток, черепків, вугілля, попелу; 4 — ями від стовпів.

Залишки печі (великі куски печини) лежали на шарі попелу товщиною 15 см з вкрапленням вугілля. Серед кусків печини зустрічалися фрагменти кераміки. Біля печі з північного боку знаходилася передпічна яма, що в плані та розрізі мала форму півкола, причому пряма стінка ями знаходилася біля самої черені печі. Глибина передпічної ями 0,64 м, ширина її з сходу на захід 1 м, з півночі на південь—0,85 м. Яма була заповнена гумусом з великою домішкою попелу і дрібного вугілля, а також фрагментами посуду, зробленого на гончарському крузі. Тут же були знайдені залізний ніж та кресало. У західній стінці напівземлянки з північного краю простежено вхід шириною близько 0,8 м.

На захід, біля напівземлянкового приміщення, під шаром гумусу з домішкою попелу й вугілля, виявлено площадку неправильної форми розміром з сходу на захід 3,1 м, з півдня на північ 1,6 м, на якій у безладді, одна на одній, були розкидані кістки тварин, переважно великої рогатої худоби. Рівень залягання кісток був на 25—30 см вищий від рівня долівки приміщення. Можливо, ці кістки були кухонними покидьками, які служили вимосткою підходу до приміщення.

На долівці напівземлянки знайдені лише окремі фрагменти посуду. Ніяких інших речей не виявлено. Очевидно, приміщення було залишено господарями, які забрали з нього всі речі. Відсутність речей утруднює відповідь на питання про функціональне призначення напівземлянкового приміщення. Але безсумнівно, що воно не було житлом. Доказом цього є насамперед дуже великі розміри печі у порівнянні з розмірами

приміщення, а також її будова. Вся піч була зроблена в ґрунті і лише її отвір виходив у приміщення. Така піч не могла бути хатньою, бо не обігрівала приміщення. Вона не мала черені, обов'язкової для печі, в якій готують їжу; її черень була не рівна, а заглиблена. Великий шар попелу, що залишився під завалом склепіння, також свідчить, що в печі не варили їжі. Отже, піч, а значить і все приміщення, мали виробниче призначення. Найімовірніше, що тут була металообробна майстерня коваля або ювеліра і що зазначена піч — колишнє ковальське або ливарське горно.

Напівземлянкове приміщення було викопано у лесовому ґрунті. Нижче долівки приміщення ніяких культурних залишків не виявлено.

Важко сказати більш-менш точно, який час відділяв існування напівземлянки від наземного приміщення, які належать до одного історичного періоду — часів Київської Русі. Можна припустити, що для природного зрівняння ями напівземлянки потрібно було декілька десятків років. На жаль, ні в першому, ні в другому приміщенні не залишилося речових комплексів. Окремі знахідки кераміки на долівці напівземлянкового приміщення і в тому шарі, який відповідає наземному приміщенню, збудованому пізніше, не відрізняються ні технологічними особливостями, ні формою.

За 5 м на північний схід від описаних будов виявлено дві інші напівземлянки, з яких одна частково перерізує другу і є, таким чином, пізнішою. Перша напівземлянка має розміри з сходу на захід 3,2 м і з півночі на південь 2,3 м. Стіни її, які виявлено на глибині 0,7 м від сучасної поверхні, мають висоту 1 м від рівня долівки напівземлянки. Поглиблення для приміщення викопане у лесовому ґрунті, стіни і долівка були обпалені (сліди обпалу збереглися).

У трьох кутках напівземлянки виявлено ями діаметром 30—35 см від стовпів, що були конструктивною основою для наземної частини будівлі. У північно-західному кутку ями від стовпа не виявлено — цей кут зрізаний під час будування другої, суміжної напівземлянки. Печі або її слідів не виявлено.

Вхід у напівземлянку, який простежується не зовсім чітко, знаходився з східного боку, де висота стін (біля південно-східного кутка) значно нижча, ніж в інших місцях. У південно-західній частині напівземлянки виявлена яма, заглиблена у долівку. Глибина її 0,65 м, діаметр верхньої частини 0,8 м, дна — 0,65 м. Стінки ями обпалені.

Друга напівземлянка, що знаходилася впритул до першої, як вже зазначалося, зрізала її північно-західний куток, бо була орієнтована не паралельно до першої, а під невеликим кутом. Ця напівземлянка на 0,5 м глибша від першої. З сходу на захід вона досягала 3 м, з півночі на південь 2,5 м. Печі або слідів від печі тут також не виявлено.

Вхід простежено біля південно-західного кутка, з боку першої напівземлянки. У вході виявлено один з східців, які вели з рівня долівки першої напівземлянки до другої. Отже, щоб потрапити до другої напівземлянки, потрібно було пройти першою. Очевидно, перша напівземлянка використовувалась як додаткова прибудова і служила сіньми.

Але трохи інше орієнтування другої напівземлянки і те, що під час її будування було зрізано північно-західний куток першої напівземлянки, свідчить, що це приміщення будувалося не одночасно з першим, а пізніше. У кутах його виявлено також ями діаметром 10—12 см від стовпів, які підтримували покрівлю приміщення.

Цікавим був спосіб облицювання стін. Вздовж їх, крім того місця, де був вхід, виявлено ямки від невеликих стовпиків (діаметром 5—7 см). Ямки знаходилися на відстані близько 15 см одна від одної. Майже в кожній з них виявлено залишки дерева у вигляді трухлявини. На глинистій поверхні стін напівземлянки збереглися сліди цих стовпиків у вигляді вертикальних паралельних жолобків, які не є відбиттям стовпиків на лесовій поверхні стінок, а утворилися внаслідок обмазки стін глиною вже після того, як тут стояли стовпики. Шар цієї обмазки залишився між стовпиками і дуже добре відрізняється від лесової поверхні стін. Це свідчить, що стіни були облицьовані рядом щільно вбитих у землю стовпиків і обмазані глиною.

У північно-східному куті, за межами приміщення, на 0,5 м вище рівня долівки, виявлено шар печини, що, проте, не свідчить про існування тут печі.

Як у першій, так і в другій напівземлянках майже ніяких знахідок не трапилося, крім фрагментів посуду, знайдених у заповненні. Ніяких речей, які свідчили б про призначення напівземлянкових приміщень, не було виявлено. Відповідь на це питання дають результати розкопок прилеглої до них із західного боку площі. Тут виявлено шар добре обпаленої глини товщиною близько 1 м.

Як виявилось, глина залягала не суцільним масивом, а шарами, які відокремлювалися прошарками гумусу з великою домішкою попелу й вугілля; у цих прошарках знайдено куски залізних шлаків і руди.

Під завалом виявлено дві ями, одна з яких прилягала до західної стіни першої напівземлянки, а друга — до західної стіни другої напівземлянки. Перша яма була 0,9 м завглибки і мала діаметри 2,5 м з півночі на південь і 2 м з сходу на захід, дно її було овальної форми, заглиблене посередині. Глибина другої ями 0,7 м. Розміри її (з півночі на південь) 2,35 м та (з сходу на захід) 1,2 м; дно — такої самої форми, як і першої ями.

На дні обох ям, і особливо другої, залягав шар попелу та дрібного вугілля, в якому виявлено велику кількість дрібних кусків руди. Немає сумніву, що це залишки двох горнів для добування заліза з руди, а саме — найнижчі частини горнів. Верхні їх частини були розвалені після видобутку заліза; вони й створили товстий шар глини над ямами — найнижчими частинами горнів.

Цілком імовірно, що напівземлянки і прилеглі до них із заходу горни були пов'язані між собою як частини виробничих комплексів по добуванню заліза. Щоправда, для самого процесу сиродутого плавлення заліза не обов'язково потрібні були подібні приміщення — залізо виплавлялося лише один раз, після чого горно розбирали, щоб добути метал, і для другого плавлення будували нове. За таких умов приміщення здавалося б зайвим — горни Райковецького та Городського городищ таких приміщень не мали. Але здобути в горнах залізо треба було обробляти тривалим куванням, яке звичайно провадилося в пристосованих для цього приміщеннях — майстернях. Виявлені приміщення, можливо, і є тими майстернями, де проковувалось сиродуте залізо.

Отже, напівземлянкові приміщення і горни біля них свідчать, що обробка заліза у Вишгороді провадилася на одному місці й протягом тривалого часу.

На захід від горна, що прилягав до першої напівземлянки, і на північ від тієї напівземлянки, що перекривалася наземним приміщенням,

знаходилася яма, яку можна датувати XVII—XVIII ст. ст. У цій ямі виявлено куток зруба. Одна стіна зруба проходила з півночі на південь і мала 1,2 м, друга, завдовжки 1,8 м — з сходу на захід. Зруб, що складається з семи круглих соснових колод товщиною в середньому близько 20 см, був заповнений шаром гумусу, в якому траплялося багато фрагментів пізньої кераміки та інших речей, які можна віднести до XVII—XVIII ст. ст. Такий саме шар вузькою смугою проходив і з зовнішнього боку стінок зруба. Очевидно, зруб було збудовано в спеціально для цього викопаній ямі. Можливо, це був погріб XVII—XVIII ст. ст.

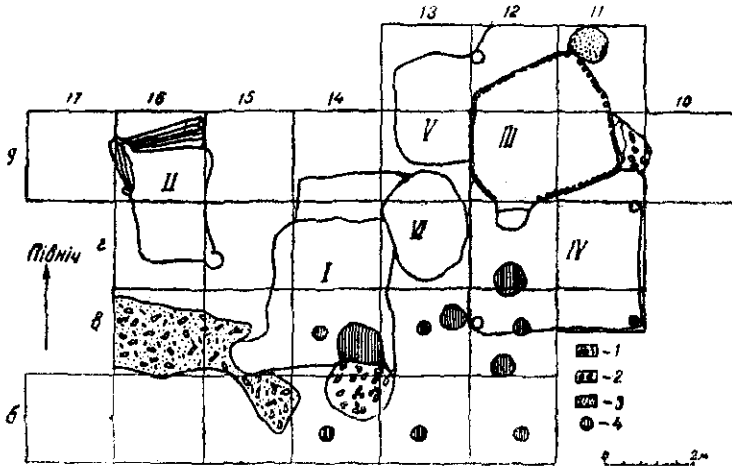

Рис. 2. Загальний план головного розкопу.
 1 — кістки, вугілля, попіл; 2 — печина; 3 — попіл; 4 — ями;
 I — землянка № 1; II — землянка № 2; III — землянка № 3;
 IV — господарська прибудова; V, VI — ями від горнів.

Пізня яма з зрубом перерізала культурний шар часів Київської Русі і разом з цим глибоку землянку цього ж часу. Від землянки збереглися частини південної (1,6 м) та східної стінок. Долівка землянки знаходилася на глибині 1,2 м від древнього рівня поверхні. На ній виявлені фрагменти посуду й верхня частина канельованої тонкостінної амфори.

На цьому розкопі досліджено, таким чином, цілий комплекс заглиблених у ґрунт будов, які свідчать про густу заселеність східної частини території городища (рис. 2).

Серед речей, знайдених тут, найбільше було посуду, зробленого на гончарському крузі, та його фрагментів (табл. I, 1, 3, 4, 5, 6). Форми посуду — різноманітні. Найбільше — фрагментів горщиків з відігнутими вінцями та з валиковидним загином країв назовні.

Велика кількість фрагментів належить амфорам київського типу. Знайдена ціла амфорка (табл. I, 5) з клеймом на денці, що має форму знака Рюриковичів, і аналогічне клейму з Білгородки, опублікованому Б. О. Рыбаковим¹.

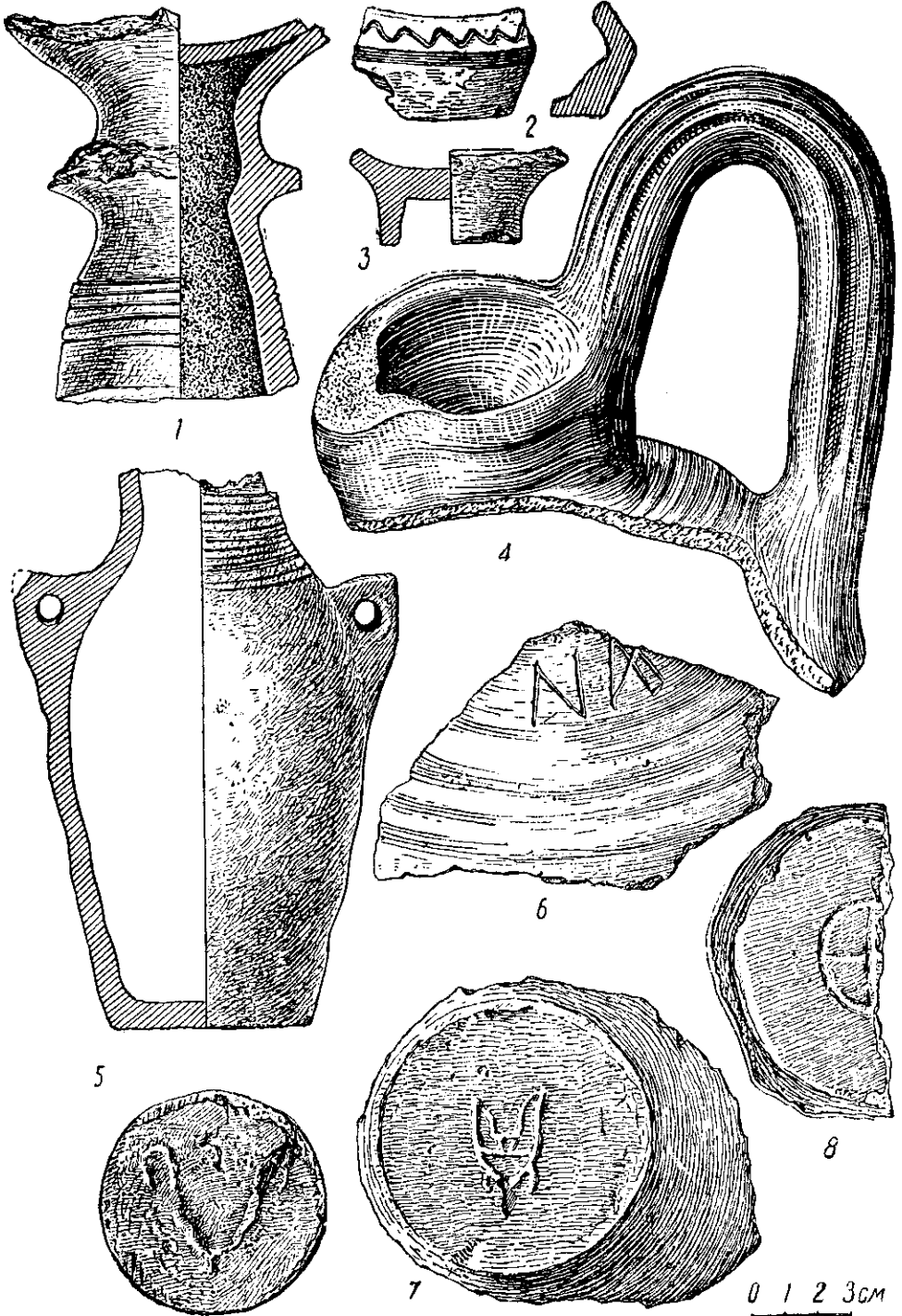
Багато фрагментів належить канельованим амфорам різних розмірів червоного кольору, з округлими денцями. Товщина стінок цих амфор

¹ Б. А. Рыбаков, Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв., Советская археология, VI, стор. 249, рис. 72.

ТАБЛИЦЯ 1

Зразки керамічних виробів.

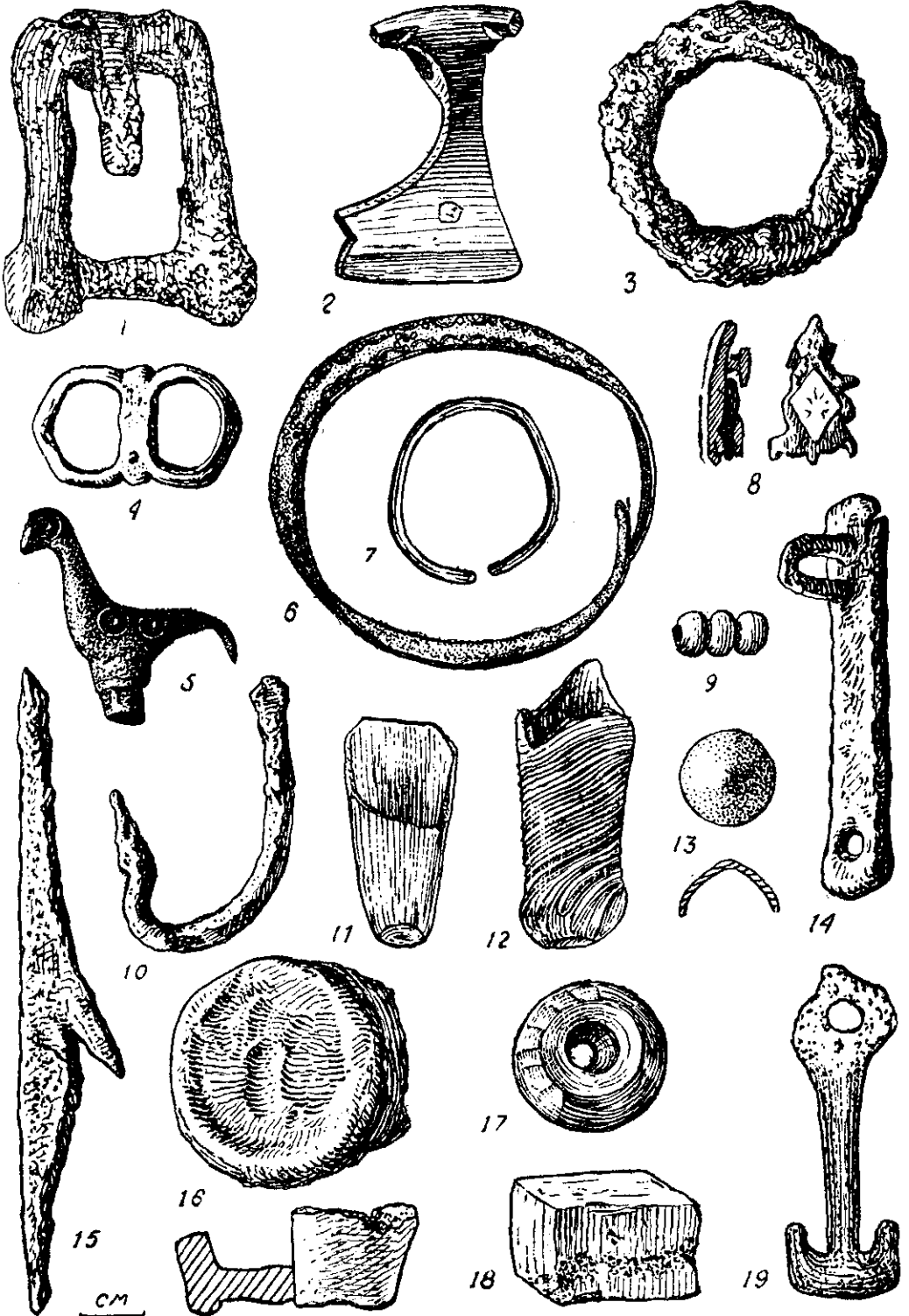
- 1 — фрагмент світильника;
- 2 — фрагмент посудинки;
- 3 — фрагмент світильника;
- 4 — горло і ручка великої амфори;
- 5 — амфора київського типу з клеймом — знаком Рюриковичів;
- 6 — фрагмент амфори з графіті;
- 7 — денце горщика з клеймом — знаком Володи-мира Святославича;
- 8 — фрагмент денця горщика з клеймом

ТАБЛИЦЯ II

Речі з розкопок:

- 1 — залізна пряжка від кінської збруї;
- 2 — бронзова сокирка-амулет;
- 3 — залізне кільце від збруї;
- 4 — бронзова пряжка від пояса;
- 5 — бронзова прикраса панікадила у вигляді голуба;
- 6 — бронзовий орнаментований браслет;
- 7 — бронзове кільце;
- 8 — бронзова фігурна бляшка від пояса;
- 9 — скляна потрійна намистина темнозеленого кольору;
- 10 — залізний рибальський гачок;
- 11 — фрагмент прозорого скляного флакончика;
- 12 — фрагмент флакончика жовтого скла;
- 13 — верхня частина бронзового гудзика;
- 14 — клямка від дверей;
- 15 — залізна острога;
- 16 — денце керамічного тигелька із залишками шлаку;
- 17 — орнаментоване шиферне пряслице;
- 18 — кістяний виріб;
- 19 — залізний ключ від трубчастого замка.

різноманітна: є дуже тонкі, є й досить товсті — понад 1 см. На одному з фрагментів амфори (табл. I, 6) виявлено дві грецькі літери, які, можливо, були залишками якогось слова або монограмою власника амфори. Знайдено денце малої посудинки, можливо, тигелька з рештками шлаків (табл. II, 16).

Чимало зустрічалось фрагментів керамічних світильників на круглих ніжках (табл. I, 1, 3). Привертають увагу досить численні знахідки фрагментів скляного посуду — денць від флакончиків (табл. II, 11, 12), часто трапляються і фрагменти скляних браслетів. Виявлено кілька знахідок шиферних пряслиць, одне з яких орнаментоване прямими поперечними рисками (табл. II, 17).

Знахідок залізних речей було відносно небагато. Серед знайдених були ножі, одна острога (табл. II, 15), фрагмент трубочастого замка, клямка від дверей (табл. II, 14), наконечники стріл, цвяхи, кільце від збруї (табл. II, 3) та інші залізні вироби, поруйновані іржею, призначення яких важко встановити. Знайдено кістяний виріб невідомого призначення, який мав форму кубика (табл. II, 18). З прикрас знайдено колючку (табл. II, 7) та маленьку фігурну бронзову бляшку від пояса, на зворотньому боці якої припаяно шпеник для прикріплення до пояса (табл. II, 8).

У північно-західній частині городища, понад північним яром, були зроблені три паралельні розвідувальні траншеї від західного краю городища на схід. Довжина першої, північної траншеї становила 28 м, другої — 32 м, третьої, південної — 40 м. Ширина траншеї дорівнювала 1 м, відстань між ними — 3 м. Як показали розвідувальні траншеї, культурний шар у цьому місці мав 0,6—1,4 м товщини. Товщина його збільшувалася понад краями й зменшувалася до центра городища. В сірогумусному шарі знайдено фрагменти посуду, скляних браслетів, куски печини, поодинокі куски цегли та інші предмети; проте насиченість шару знахідками була невелика.

У двох місцях розвідувальні траншеї виявили заглиблення культурного шару. В цих місцях і були закладені розкопи.

У західному розкопі на глибині 0,7 м виявлено яму невиразної форми й контурів, діаметром близько 1,4 м. Посередині ями залягав зольний прошарок. У трьох місцях були скупчення кусків печини. В ямі траплялися окремі вуглики та фрагменти посуду часів Київської Русі.

У східному розкопі на глибині 1 м виявлено контури двох ям від напівземлянкових приміщень (рис. 3).

Перша напівземлянка була розташована на північ від другої. Її долівка, на якій виявлено сліди обпалення та обмазки, залягала на глибині 0,6 м. Лінія стін простежується нечітко. Напівземлянка була зорієнтована по сторонах світу і мала такі розміри: з півночі на південь 3,1 м і з сходу на захід 2,2 м. Входу не виявлено, але можна припускати, що він був з півдня: тут знаходилося заглиблення, яке безпосередньо прилягало до стіни напівземлянки. Долівка заглиблення міцно утрамбована і знаходилася на 50 см вище від долівки напівземлянки. Розміри заглиблення 1,4×0,8 м. Очевидно, воно було нижньою частиною прибудови напівземлянкового приміщення, можливо, сіней. Біля північно-східного кутка прибудови виявлено залишки входу з східцем, який має висоту 20 см від рівня долівки прибудови. За межами напівземлянки, біля західної стіни, виявлено скупчення печини. Очевидно, тут, на 60 см вище рівня долівки, була піч.

Друга напівземлянка була зорієнтована на північний захід — південний схід і мала розміри $1,4 \times 1,6$ м. Долівка її, що залягала на глибині 0,6 м від древнього рівня поверхні, була досить міцно утрамбована, але без слідів обмазки й обпалення. Стіни напівземлянки мали нечітку лінію — вони погано збереглись у нетривкому піщаному ґрунті. В південному кутку виявлено скупчення печини, сліди попелу й вугілля, а також куски плиточної цегли. Посередині північно-західної стіни досліджено вхід у приміщення шириною близько 60 см з східцем, що був розташований на 25 см вище рівня долівки.

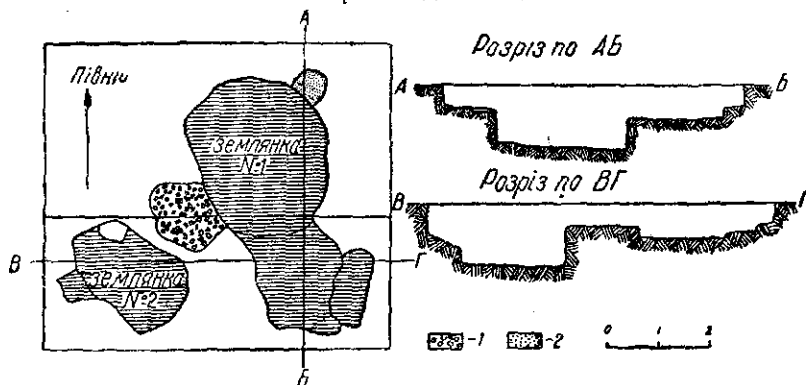

Рис. 3. План та розрізи розкопу в східній частині городища.
1 — печина; 2 — попіл.

Фрагменти посуду часів Київської Русі становили найбільшу кількість знахідок у розвідувальних розкопах. Були знайдені також залізні речі: рибальський гачок (табл. II, 10), фігурний ключ від трубчастого замка (табл. II, 19), цвяхи, ножі тощо. Цікавою є знахідка бронзової фігурки голуба, яка, можливо, прикрашала церковне панікадило (табл. II, 5). Усі зазначені речі знайдені в культурному шарі часів Київської Русі, але з будівельними комплексами, виявленими тут, вони не пов'язуються.

У північно-східній частині городища на поверхні була випадково знайдена свинцева висла печатка.

Результати розвідувальних робіт у північно-західній частині городища свідчать, що заселеність цієї території була значно меншою порівняно з східною частиною. В той час як у східній частині городища розкопками 1947 р. (і попередніх років) виявлено густу забудову площі, причому одна будова перекривала іншу, попередню, в північно-західній частині на значній площі розвідувальних розкопів виявлено лише невідрізані залишки двох напівземлянкових приміщень. Отже, ця частина території древнього Вишгорода була мало заселена.

Під час огляду ярів, що оточують городище з сходу, з боку Дніпра, в північно-східній частині яру виявлено сліди поховань. На цьому місці було закладено невеликий розкоп розміром 16 м^2 , в якому виявлено вісім поховань, що іноді залягали одне над одним. Більшість кісток — погані збереженості, тому розчищено лише три поховання. Всі поховання орієнтовані головами на захід; руки кістяків складені на грудях. Ніяких речей, крім кованих цвяхів від труп з слідами струхлявілого дерева біля поховань не виявлено. У засипах могильних ям були знайдені фрагменти посуду переважно часів Київської Русі, але траплялися і черепки посуду

пізніших часів — XV—XVII ст. ст. Тому поховання слід датувати не раніше як XV ст.

За межами городища розвідувальні розкопи провадилися в пригороді древнього Вишгорода, на південному схилі яру, що проходить із заходу на схід до заплави Дніпра. Це, очевидно, розмитий водою давній рів, який з півдня захищав пригород.

На схилі простежувалися плями, густо насичені черепками та кусками печини. Дві з них, розкопані в 1937 р., виявилися місцями гончарських горнів. Щоб виявити інші будівельні комплекси, в 1947 р. передбачалося поруч з розкопами однієї з таких плям розвідати площу поблизу гончарських горнів. Дві розвідувальні траншеї, закладені у вигляді літери *T*, довжиною з сходу на захід 29 м і з півночі на південь

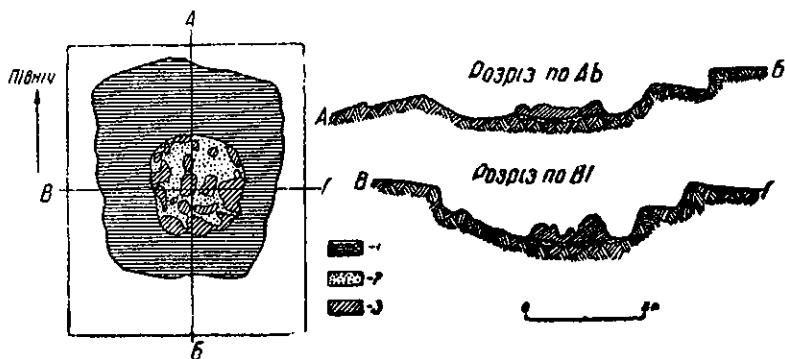

Рис. 4. План та розрізи землянки в пригороді древнього Вишгорода.
1 — землянка; 2 — попіл; 3 — печина.

18 м та шириною в 1 м, виявили шар чорнозему (до 40 см) з культурними залишками часів Київської Русі, який залягав на орзандовому піщаному підґрунті. В декількох місцях плями чорнозему були заглиблені в піщане підґрунтя. На місці цих поглиблень було закладено розкопи.

У розкопі, в східному кінці траншеї, на глибині 0,6—1 м, знайдено окремі людські кістки, без певної системи в їх положенні і без речей. У західному кінці траншеї виявлено заглиблення від напівземлянкового приміщення (рис. 4) розмірами з сходу на захід і з півночі на південь 3,6 м.

Долівка приміщення заглиблена на 50 см у ґрунт. Стіни через нетривкий ґрунт простежено нечітко. Ямок від стовпів у межах цього заглиблення або навколо нього не знайдено; не виявлено і входу в приміщення. Посередині заглиблення знаходився великий завал печини розміром $1,6 \times 1,5$ м.

У заповненні заглиблення знайдена велика кількість фрагментів посуду, які траплялися і в завалі печини. Одне денце, знайдене в чорноземному заповненні заглиблення, мало клеймо — знак Рюриковичів, майже цілком тотожне знаку на монетах Володимира Святославича (табл. I, 7).

Можна вважати, що завал печини є завалом гончарської печі, збудованої в заглибленні, що було спеціально для неї викопано в ґрунті. Зважаючи на невеликі розміри заглиблення і великі розміри завалу печі, це приміщення не могло бути житлом або господарською будовою.

При такому розташуванні печі приміщення було зовсім непридатне для житла й мало придатне для ремісничої майстерні, бо бракувало площі як для житла, так і для іншої роботи ремісника (крім роботи біля самої печі).

Інвентар, знайдений під час розкопок на території пригорода, складається, головним чином, з фрагментів посуду. Найцікавішими з знахідок є згадане денце з клеймом Володимира Святославича, денце з клеймом у вигляді кола з хрестом у середині (табл. I, рис. 8), що знайдено в траншеї і не пов'язується з будівельним комплексом, бронзова підвіска у вигляді бойової сокири (табл. II, 2), виявлена також у траншеї, в нерушеному шарі часів Київської Русі, і бронзовий орнаментований браслет (табл. II, 6).

Кістки, знайдені в 1947 р., за визначенням палеонтолога В. І. Зубарєвої, свідчать, що у древньому Вишгороді розводилися всі свійські тварини, відомі в сучасному господарстві. Перше місце щодо кількості належало великій рогатій худобі й свині, друге — дрібній рогатій худобі, третє — коню. Виявлено чимало кісток свійських птахів; траплялися і кістки собаки.

Знайдено також кістки диких тварин: оленя, лося, кабана, косулі, лисиці й зайця. Потрібно підкреслити, що кісток свійських тварин (73%) було значно більше, ніж кісток диких тварин (27%). Кістки свійських і диких тварин, крім кісток коня і собаки, відзначаються фрагментарністю, що свідчить про їх належність до кухонних залишків. Коня і собаку в їжу не вживали.

Результати розкопок древнього Вишгорода ще раз підтвердили, що Вишгород був визначним господарським центром Київської Русі.

Розкопки в східній частині городища виявили, що тут концентрувалися ремісничі майстерні по добуванню заліза та обробці металів. Цей район Вишгорода був постійним місцем металообробного ремесла, про що свідчать різночасні ремісничі приміщення, з яких пізніші будувалися на місці попередніх.

Територія древнього Вишгорода була заселена й забудована не на всій площі однаково. Крайня північно-західна його частина була малозаселеним районом міста. Очевидно, тут знаходилася площа, подекуди забудована легкими тимчасовими будівлями.

На території пригорода, на південь від городища, був розташований ремісничий посад, де концентрувалося головним чином гончарське ремесло. Інших ремісничих майстерень, крім гончарських горнів, тут поки що не виявлено. Житлові будинки ремісників-гончарів знаходилися не поблизу горнів, а десь в іншому місці.

В. И. ДОВЖЕНКО

Раскопки древнего Вышгорода

Резюме

Раскопки Вышгорода, произведенные в 1947 г., были продолжением работ 1934—1937 гг.

В 1947 г. исследовались два пункта на территории городища и один пункт на территории посада, примыкающего к городищу с южной стороны.

На городище были обнаружены остатки наземных и полуземляночных помещений. Одно полуземляночное помещение являлось мастерской для обработки металла, два других также представляли помещения производственного назначения. К ним примыкали круглые углубления, где, очевидно, помещались горны для добычи железа из болотной руды; в центре этих углублений, под толстым слоем пережженной глины, обнаружено скопление железных шлаков. Сыродутное железо, получаемое в этих горнах, могло проходить дальнейшую обработку в мастерских.

Полы в полуземляночных помещениях были обожжены, прослежены следы обжига стенок. В одном из помещений стены были облицованы вбитыми в пол и обмазанными глиною столбиками.

В заполнении и на полу помещений находились фрагменты керамики и железные предметы времен Киевской Руси.

Интересны также бронзовая фигурка голубя, найденная в раскопе в северной части городища, и свинцовая вислая печать, найденная на поверхности городища.

На территории ремесленного посада исследованы остатки гончарной печи. Кроме фрагментов керамики, здесь найдена бронзовая подвеска в виде боевого топорика.

Таким образом, удалось установить, что металлообрабатывающие мастерские концентрировались в восточной части города, а гончарные — на территории пригорода.

Раскопки еще раз подтвердили, что древний Вышгород являлся значительным ремесленным центром Киевской Руси.

Д. І. БЛІФЕЛЬД

ДОСЛІДЖЕННЯ ДРЕВНЬОГО БЕЛГОРОДА

У 1947 р., через 35 років після відомих розкопок В. В. Хвойка, древній Белгород (нині с. Білгородка, на правому березі р. Ірпеня) знову став об'єктом археологічних досліджень¹. За ці 35 років, як виявилось з попередніх обстежень, значних змін на городищі не сталося. Лише вали дитинця та «окольного града» місцями були пошкоджені, а від залишків валів, що ще донедавна були помітні по краю городища, над заплавою р. Ірпеня, — тепер не залишилось і сліду.

Як і 35 років тому, городище зайняте садибами жителів с. Білгородки, а значна частина його площі використовується під городи. Вся поверхня городища вкрита культурними залишками, головним чином фрагментами кераміки XVII і пізніших століть. Фрагментів кераміки часів Київської Русі траплялося мало. Лише у південній частині дитинця, де нещодавно були викопані глибокі траншеї, кераміка раннього часу (трипільська, епохи Київської Русі) займає у підйомному матеріалі більше місце.

Археологічні розкопки 1947 р. зосередились головним чином у північно-західній частині дитинця, на садибі колгоспника Бернадського, в районі розкопок В. В. Хвойка, що являє собою, очевидно, центральну частину древнього Белгорода. Саме тут В. В. Хвойко відкрив церкву Дванадцяти апостолів, а під фундаментами новітньої дерев'яної церкви — другу церкву, також XII ст. та залишки багатих жител напівземляного типу з полів'яними плитками.

Розкопки 1947 р. були проведені північніше від місць розкопок В. В. Хвойка. Розкопані ділянки доходили до північного краю дитинця, що крутими схилами спускається у невелику балку, яка виходить до заплави р. Ірпеня.

Під час розкопок було виявлено, що орний шар, насичений знахідками часу з XVII ст. і до нинішніх часів, досягав глибини 0,3 м; далі, до глибини 0,8—1,25 м, залягав гумусний шар, який чим глибше від поверхні набував яснішого кольору й переходив, нарешті, в чистий материковий лес. Культурні залишки в основному знаходились у цьому

¹ Склад експедиції: Д. І. Бліфельд (керівник), Н. І. Шендрик, Л. Н. Калминовська, М. А. Черепинська, Н. В. Кравченко.

гумусному шарі. Здебільшого вони являли собою фрагменти кераміки XVII ст. Фрагменти кераміки часів Київської Русі зустрічалися рідко. Взагалі слід відзначити, що пам'яток часів Київської Русі або виразного суцільного культурного шару цієї доби на досліджуваній площі, крім південної її частини, не виявлено.

З ранніх матеріалів знайдено невелику кількість знахідок. Так, на глибині 0,8 м, у верхніх горизонтах лесу знайдено крем'яну скребачку на кінці вузької довгастої пластинки; в іншому місці, також у верхніх горизонтах лесу, виявлено нижню частину глиняної трипільської статуетки, що зображує людину в сидячому положенні. Поблизу місця цієї знахідки на глибині 0,9 м викопано два фрагменти кераміки часів бронзи.

На особливу увагу заслуговують знахідки, що належать до ранньослов'янських часів. Вони представлені невеликою кількістю фрагментів ліпної кераміки, виявленої у різних місцях на глибині від 0,4 до 1,1 м.

Кераміка ця ділиться на дві групи — дощену (табл. I, 11) і кераміку з бугорчастою поверхнею (табл. I, 12), товстостінну, що має у глині домішку шамоту. Як перша, так і друга групи цієї кераміки належать до корчоватського типу. Знахідки ці не були чимсь несподіваним. Ще В. В. Хвойко виявив тут поховання, які він відносив до пам'яток культури полів поховань. У світлі наших, хоч і незначних, знахідок можна припустити, що пам'ятки культури полів поховань, виявлені В. В. Хвойком у Білгородці, належать саме до корчоватського типу, отже, датуються кінцем I тисячоліття до н. е. і першими століттями н. е. У цьому й полягає значення наших знахідок.

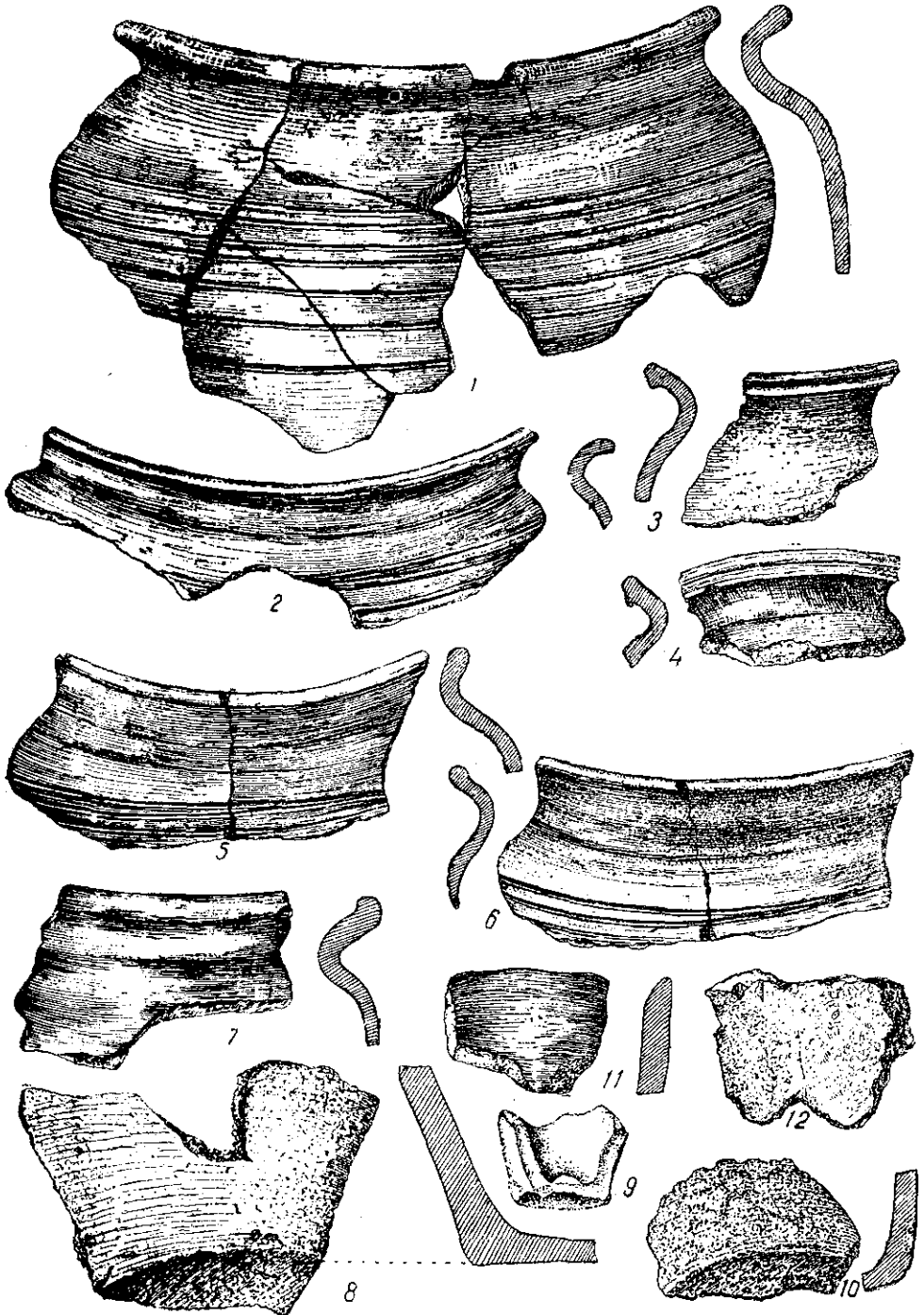
Матеріали, що належать до часів Київської Русі, зустрічаються рідко й представлені поодинокими фрагментами кераміки. Лише у південній частині площі наших розкопок виявлено вже кимсь раніше розкопуване житло (рис. 1), що формою наближається до прямокутника з закругленими кутами. Воно орієнтоване довгою віссю на північний захід — південний схід і має довжину 3,8 м, ширина південно-східної стіни 2 м, а північно-західної — 1,6 м. Вздовж північно-західної стіни збереглася приступка з материкового лесу шириною до 0,3 м і висотою 0,4 м, що частково охоплює північно-східну та південно-західну стіни. Призначення приступки неясне.

У північно-західному та південно-західному кутах житла виявлені дві ями (від стовпів), що мали діаметр 0,2 м, глибину 0,35 м від долівки. В інших кутах ям від стовпів не виявлено. У центрі житла виявлені залишки глинобитної печі, що підвищуються над рівнем долівки на 0,4 м. Це напівземляного типу житло було заглиблене в материковий лес на 0,8 м, а від сучасного рівня поверхні — на 1,8—2 м.

Ніяких знахідок у житлі не виявлено. Підставою для датування житла часом Київської Русі є конструкція житла, головним чином його напівземлянковий тип.

Можливо, це житло було розкопане В. В. Хвойком, оскільки воно знаходиться у межах його розкопок, хоча ніяких відомостей про це житло в публікаціях цього дослідника немає.

До цього ж часу належать залишки двох печей, виявлених в обрізах вузького миска на північному краю дитинця. Балки, які оточують цей мисок, утворились, очевидно, недавно, і, треба думати, площа дитинця в давнину простягалася далі на північ, аж до кінця цього миска, а може, й далі. Печі були вирубані в материковому лесі. В одній з них

Зразки кераміки (1/2 н. в.).

виявлені дрібні фрагменти кераміки часів Київської Русі, в тому числі уламок невеликої посудини на зразок чарки (табл. I, 9).

Поблизу цієї печі на поверхні крутого схилу знайдено свинцеву вилу печатку, яка є унікальною серед багатого сфрагістичного матеріалу древньої Русі. Печатка має грецький напис «Мстислав великий князь Русі»¹.

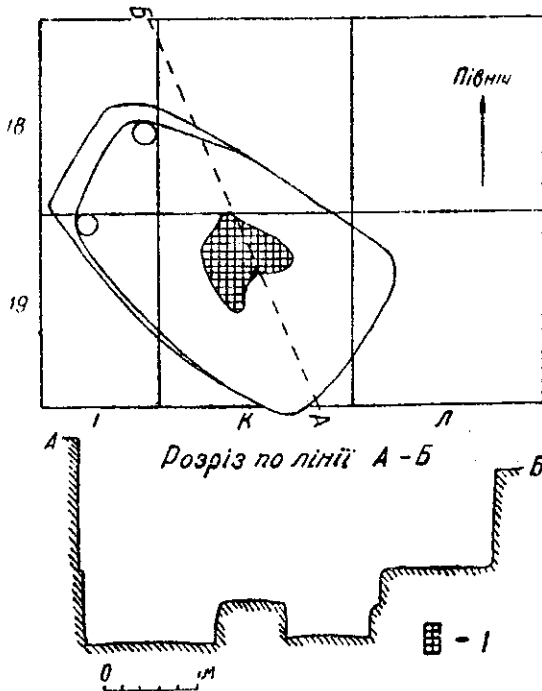

Рис. 1. План та розріз житла № 1.
1 — черинь печі.

Найбільш цікавими виявилися залишки двох жител, що належать до післямонгольського часу.

Перше з цих жител залягало на незначній глибині в шарі гумусу (рис. 2). Житло було наземним, ніяких залишків його стін не збереглося. Про план та розміри можна судити лише на підставі ям від чотирьох стовпів. Ями були розташовані по сторонах світу й мали діаметри 0,15—0,31 м та глибину 0,5—1 м нижче долівки. Біля західної ями збереглися два невеликі уламки обгорілих балок, що утворювали майже прямий кут; це дає підставу думати, що стіни житла були, в усякому разі в нижній своїй частині, дерев'яними. Житло в плані прямокутне, орієнтоване довгою віссю на північний схід — південний захід, має 6,5 м довжини, 4 м ширини. Біля північно-східної стіни, ближче до східного кута житла, стояла піч підковоподібної форми розміром 1,5×1,5 м (по черені), орієнтована челюстями на північний захід. Склепіння печі збереглося на висоту до 0,25 м. Стінки склепіння зсередини були сильно обпалені, товщина їх досягала 0,2 м. Черинь печі підвищувалася на 0,1 м над рівнем долівки й теж була дуже обпалена. У завалі печі й на черені

¹ Докладніше про печатку — у статті, вміщеній у III т. «Археології», К., 1950.

виявлено велику кількість фрагментів кераміки. Долівка житла біля черені печі міцно утрамбована, а місцями обпалена.

Знахідок у житлі виявлено дуже мало й складались вони виключно з фрагментів кераміки, значну частину яких знайдено в печі. Фрагменти належать горщикам різних розмірів, які як своєю формою, так і складом тіста цілком типові для домонгольського часу (табл. I, 1—7). Орнамент горщиків дуже бідний і майже виключно лінійний. Це фрагменти денець, знайдені в незначній кількості, вони не мають характерного для домонгольського часу невеликого бордюричка. Отже, можна гадати, що посуд знімався з гончарського круга зрізанням, це свідчить про певні успіхи гончарської техніки.

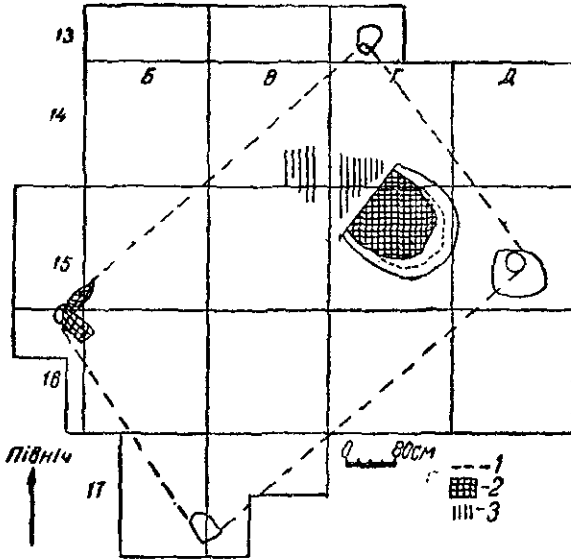

Рис. 2. План житла.
1 — межі житла; 2 — черинь печі; 3 — обпалена долівка.

Кераміка цього ж типу, разом з щебенем від будівлі часів Київської Русі, виявлена в ямі, яка оточувала східний стовп житла (фрагменти цегли, цем'янки, штукатурка з фресковим розписом). Очевидно, для трамбування східного стовпа житла були використані руїни однієї з церков XII ст., які знаходяться поруч. Руйнування цих церков можна пов'язати лише з татаро-монгольською навалою. Отже, виявлене нами житло належить до часів після татаро-монгольської навали. Але оскільки кераміка житла дуже близька до кераміки домонгольського часу, то, можливо, житло можна датувати другою половиною XIII—XIV ст., найпізніше XV ст.

Від другого житла цієї епохи збереглися лише залишки печі цикавої конструкції, в значній мірі зруйновані пізнішим похованням і ямою (рис. 3). Піч прямокутної форми мала довжину 2 м і майже таку ж ширину. Для збудування печі була викопана прямокутна яма глибиною 0,4 м, де з білої глеюватої глини збудована нижня частина печі — черинь товщиною 0,15—0,2 м і стінки товщиною до 0,35 м. Стінки печі

збереглися на висоту 0,6—0,8 м. Південна і східна стінки печі, що краще збереглися, були складені з досить великих кам'яних брил на глиняному розчині; серед брил трапилося кілька уламків цем'янки домонгольського часу. Черинь і стіни печі були сильно обпалені. Челюсті печі не виявлені, мабуть, вони були з північної сторони, де піч перерізана ямою, заповненою матеріалами XVII—XVIII ст. ст. З східного боку печі знайдено обгоріле дерево, розташування якого дало підставу припускати, що з цього боку до печі примикав дерев'яний ящик розміром 1×1 м.

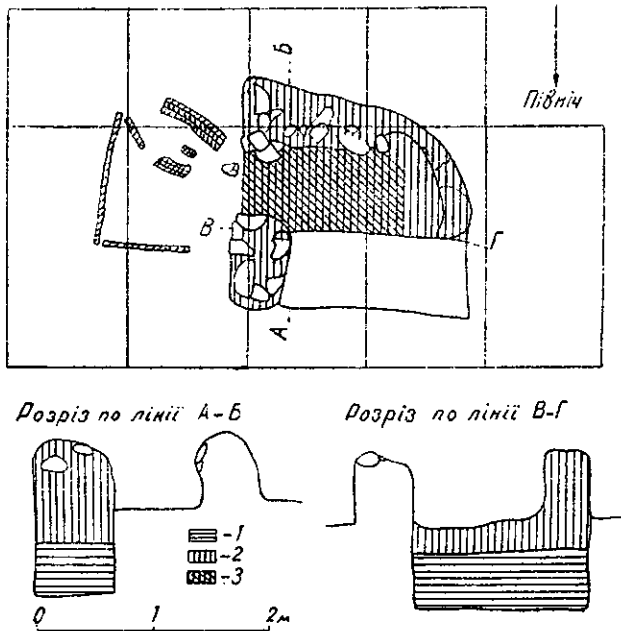

Рис. 3. План та розрізи печі XIII—XIV ст. ст.
1 — лесовий материк; 2 — біла глина; 3 — черинь печі.

У стінках печі, як уже зазначалося, виявлені уламки цем'янки, що можуть походити лише з зруйнованої споруди домонгольського часу. А в черині печі й серед обгорілого дерева з східної її сторони була невелика кількість фрагментів кераміки, тотожної з керамікою попереднього житла. Отже, датувати цю піч можна тим же часом — другою половиною XIII і XIV ст. Щодо призначення цієї печі, то важко сказати про це щось певне. Проте оригінальна й складна конструкція печі, її міцна побудова може свідчити, що піч мала якесь виробниче призначення, хоча ніяких ознак виробництва тут не знайдено.

Цим, власне, й вичерпуються основні об'єкти, виявлені нашими розкопками. Можна лише згадати про кілька частково зруйнованих поховань, що трапилися в різних місцях. Кістяки, випростані на спині, головою на захід, залягали дуже неглибоко. Певних даних для датування поховань не виявлено.

Можна, нарешті, відзначити дуже невиразні залишки якихось споруд у вигляді золілих стовпів і ями, очевидно льоху, які, судячи із

знахідок або стратиграфічних даних, можуть бути віднесені до досить пізнього часу — не раніше XVII ст.

Невеликі роботи були проведені по дослідженню валу дитинця, для чого була зроблена вертикальна зачистка його пошкодженої південно-західної частини.

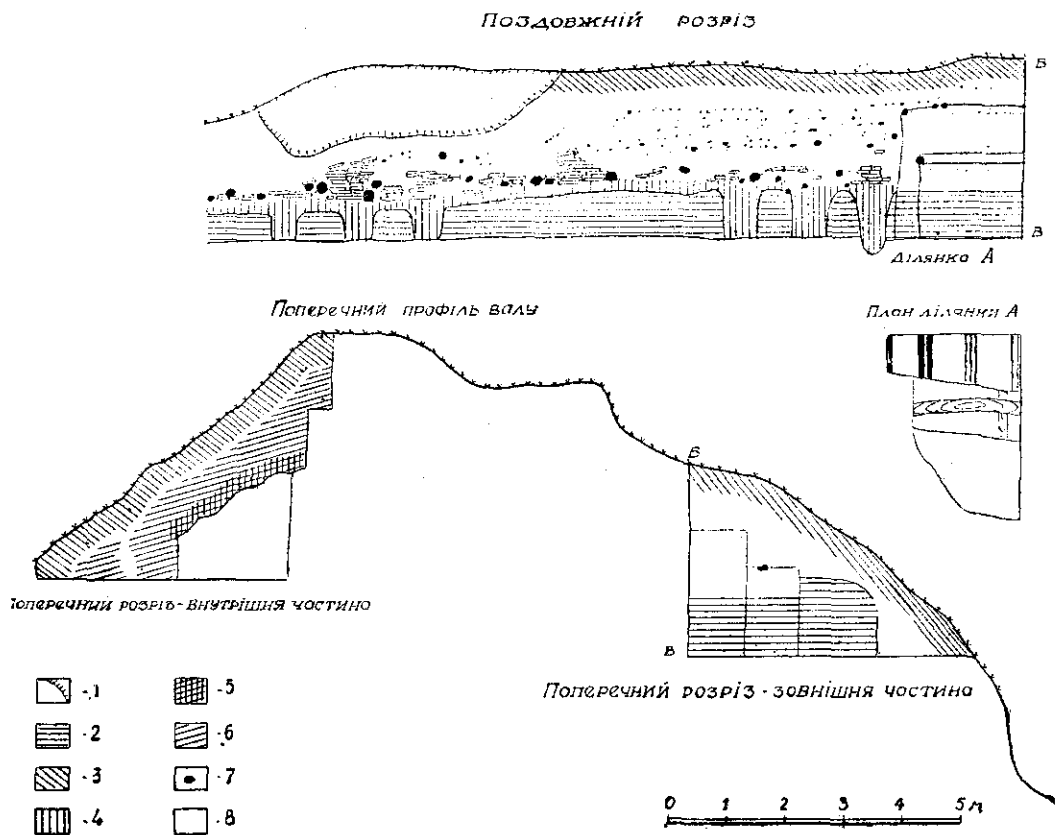

Рис. 4. Розрізи валу.

1 — урвище; 2 — ґрунт; 3 — верхня надсипка; 4 — глиняна підсипка; 5 — темний прошарок; 6 — прошарок глини; 7 — порожнечі від зотлілих балок; 8 — утрамбована глина — глей.

Зачисткою, зрозуміло, не можна було виявити конструкцію валу в цілому, проте вдалося простежити цікаву деталь, ще зовсім невідому в техніці фортифікаційних споруд древньоруських городищ (рис. 4). В основі валу перед його спорудженням викопувалися круглі ями глибиною до 1 м, діаметр яких встановити не вдалось. Ями розміщувалися по поздовжній лінії валу групами, по три в ряд. На дослідженій ділянці виявлено дві таких групи на відстані приблизно 8—9 м одна від одної. Ями заповнювалися глиною або глиняним розчином.

Таким чином, глиняна маса, що лягла в основу валу, ніби величезними зубцями закріплювалась у ґрунті. Це мало, очевидно, перешкоджати зсуву валу та взагалі зміцнювати його. На цю глиняну основу клались балки, іноді по дві, діаметром до 0,25—0,3 м, на різній відстані

одна від одної. Між балками збереглася міцями кладка сирцевих цеглин, що досягала іноді 10 рядків. Далі йшла утрамбована глина, з якої складалася більша частина висоти валу. У ній дуже чітко простежуються сліди великої кількості тонких деревин (діаметром до 5 см), що клались у поперечному напрямі. Все це засипалося зверху землею і глиною. Як бачимо, незважаючи на те, що конструкція валу вже досліджувалась В. В. Хвойком, остаточно вона ще не розкрита, й далші дослідження можуть дати ще багато цікавого.

Розкопки Белгорода в 1947 р. були досить обмежені й дали незначні результати. Це не значить, що древній Белгород не інтересний для археологічних досліджень. Але ці дослідження повинні провадитись у ширшому масштабі й охопити територію як дитинця, так і «окольного града».

Д. И. БЛИФЕЛЬД

Исследование древнего Белгорода

Резюме

Археологические исследования древнего Белгорода в 1947 г. сосредоточились, главным образом, в северо-западной части детинца, в районе раскопок В. В. Хвойко. Здесь наиболее интересными памятниками оказались остатки двух жилищ, датируемых XIII—XV вв. Открытие этих жилищ свидетельствует о том, что вскоре после татарского нашествия жизнь на Белгородском городище возобновилась.

Зачистка вала дитинца выявила новые особенности его конструкции.

РОБОТИ ЕКСПЕДИЦІЇ „ВЕЛИКИЙ КИЇВ“

Н. В. ЛІНКА

РОБОТИ ЕКСПЕДИЦІЇ „ВЕЛИКИЙ КИЇВ“ за 1947 р.

Експедиція «Великий Київ» була організована в 1947 р. з ініціативи дійсного члена Академії наук Української РСР П. П. Єфіменка як постійна комплексна експедиція для вивчення археологічних пам'яток середньої Наддніпрянщини.

Територія, що мала бути охоплена роботами експедиції, — досить велика. Це — центральна частина Київської області по обох берегах Дніпра, від гирл його приток — Ірпеня і Десни до гирл Росі й Супою, з невеликими частинами Чернігівської і Полтавської областей, тобто саме район, особливо багатий на археологічні пам'ятки всіх видів, який зайняв у свій час визначне місце в історії східних слов'ян, виступаючи в літопису під назвою землі полян. Вивчення стародавньої історії населення цієї території і є завданням експедиції.

У 1947 р. учасники експедиції «Великий Київ» зробили 12 виїздів у поле та обслудували 127 археологічних пам'яток у районі 51 населеного пункту Київської області¹.

Експедиція охопила:

1. Територію правого берега р. Дніпра — від р. Ірпеня до р. Стугни, в межах трикутника, утвореного цими ріками.

2. Прибережну смугу борових терас вздовж лівого берега рік Десни й Дніпра, від Пухівки до Кийлова.

3. Частину середньої течії р. Росі та її лівих приток — Гороховатки, Бурчака та Негоди².

На цих територіях, частина яких досліджувалася ще наприкінці XIX ст.³, експедицією було відкрито велику кількість пам'яток різних часів — від доби трипільської культури до часів Київської Русі.

¹ Експедиція тривала з 8 червня по 10 жовтня. В її роботах взяли участь дійсний член Академії наук Української РСР П. П. Єфіменко (керівник), наукові співробітники Інституту археології Академії наук Української РСР — М. Ю. Брайчевський, В. К. Гончаров, А. В. Добровольський, Ф. Б. Копилов, Є. В. Махно, Є. Ф. Покровська, І. М. Самойловський, І. В. Фабриціус, Л. С. Шиліна, науковий співробітник Київського історичного музею Н. В. Лінка.

² Див. статтю М. Ю. Брайчевського, присвячену результатам експедиції, яка обстежила середнє Поросся, вміщену у цьому томі.

³ Т. В. Кибальчич, О находках предметов каменного века на левом берегу Днепра в 1879 г., Сборник Археологического института, кн. III, СПб, 1880, стор. 3—16; Н. Беляшевский, Первобытный человек на берегах р. Днепра вблизи г. Киева, «Киевская старина», 1890, т. XXIX; его же, Несколько новых стоянок каменного века по Днепру и его притокам, «Киевская старина», 1891, т. XXXII.

Трипільські поселення виявлені лише в першому районі:

1) На полях с. Чапаєвки (Віта Литовська), на північ від урочища Церковщина, трипільське поселення виявлено на плато високого корінного берега р. Дніпра. Поселення займає площу близько 3 га. Культурний шар знайдений на глибині 0,5—0,6 м. Площадки, розрізані окопами воєнного часу, насичені кухонною керамікою, яка, за класифікацією Т. С. Пассек, може бути віднесена до середнього етапу трипільля (Коломийщина II) ¹. Зустрічаються також уламки тонкостінного чорного, добре вилощеного посуду та окремі фрагменти з нарізним орнаментом.

2) У центрі сусіднього с. Пирогова, на кручах над будинком школи, виявлено поодинокі екземпляри черепашок *Unio* та фрагменти кераміки з червоної глини.

3) Поселення у с. Підгірцях виявлено на високому плато на захід від села, за 0,5 км від долини Дніпра. Поселення, яке займає площу близько 1 га по схилу горба Круча, сильно зруйноване оранкою. Знайдено фрагмент розписної, монохромної кераміки та уламки лошеного темночервоного, товстостінного посуду.

4) Поселення біля с. Старі Безрадичі ² знаходиться на лівому корінному березі р. Стугни, на західному краї села, за городищем, на плато. В окопі на глибині 0,8 м знайдено фрагменти кераміки кухонного типу.

5) Окремі фрагменти трипільської кераміки трапилися на плато над долиною струмка в урочищі Вишеньки, за с. Малими Дмитровичами.

Доба бронзи представлена могильником, відкритим біля с. Софіївки, Бориспільського району, та матеріалами, виявленими в багатьох з обслідуваних пунктів переважно на борових терасах Десни, Дніпра та Стугни. У с. Старосілля знайдено два фрагменти округлих денець: одне дуже прубе, товстостінне, друге — від невеличкого посуду з тонкими стінками ³.

У сс. Погребах (урочище Келики), Вишеньках (урочище Обірки та лід Процівським лісом), Процеві, Жереб'ятині (по дорозі до с. Кийлова), Кийлові (урочище Під Соснами, за 2 км на південний схід від села ⁴), Підгірцях (урочище Човнище), Зозулях, Нещірові (на правому березі р. Стугни) знайдена на кількох борових терасах кераміка доби бронзи, причому на всіх цих пунктах трапилися фрагменти з вірвочним орнаментом, з вертикальними та косими вирізаними й вдвленими лініями ⁵. Цю групу кераміки треба віднести до так званої середньодніпровської культури, датованої II тисячоліттям до н. е. ⁶ (табл. I; табл. II, 7, 8).

¹ Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, в. 10, М.—Л., 1949, стор. 79.

² Трипільська культура, т. I, К., 1940, стор. 10.

³ У колекції Київського історичного музею зберігається понад 300 фрагментів кераміки доби бронзи з с. Старосілля, з урочищ Пристані, Вовчої Ниви та Панської Гори. Кілька фрагментів дуже нагадують білогрудівську кераміку з відрізками наліпних валиків. (Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні дослідження року 1925, Дослідження білогрудівського могильника, К., 1926, стор. 79, табл. 19, I.)

⁴ Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні дослідження року 1925, Дюнна станція біля с. Койлова, К., 1926, стор. 95.

⁵ Див. статтю І. М. Самойловського, вміщену в цьому томі.

⁶ Т. С. Пассек, К вопросу о среднеднепровской культуре, КСИИМК, в. XVI, стор. 49—51.

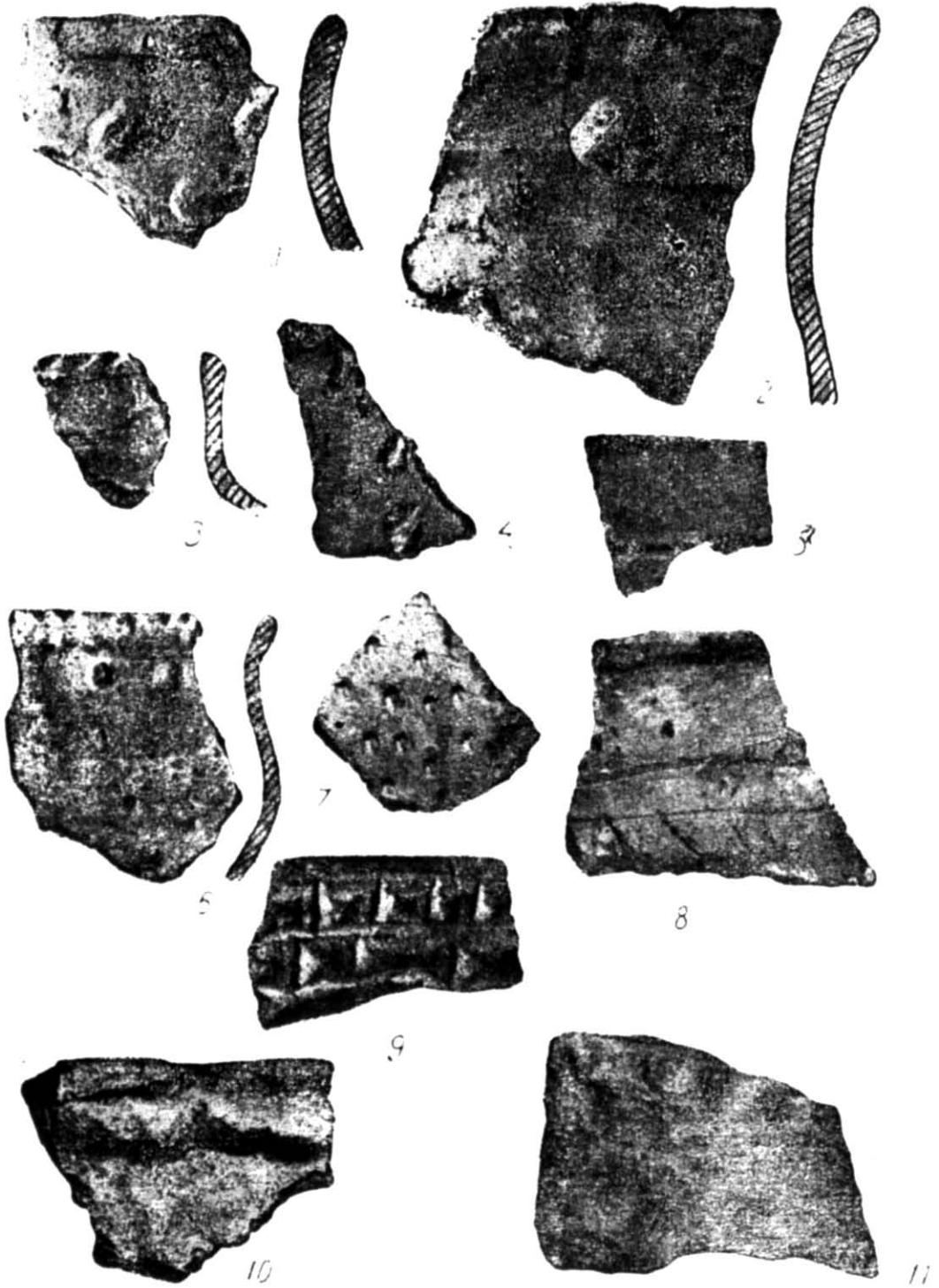

Зразки кераміки доби бронзи:

1—4 — с. Вишеньки, Бориспільського району; 5—10 — хут. Зозулі, Васильківського району.

ТАБЛИЦЯ II

Зразки кераміки доби бронзи та раннього заліза:
1—5 — дони між сс. Пироговим та Чапаєвкою
Киево-Святошинського району;
6—11 — дони в урочищі Човнище біля с. Під-
гірців, Обухівського району.
(Рис. 1—6, 8—11 — 1/2 н. в.; рис. 7—9,
10 — н. в.)

У Процівському лісі біля с. Вишеньок на дюнах знайдено багато кераміки доби бронзи. Тут-таки міститься невелике городище болотно-го типу. На городищі, в шурфах, траплялись фрагменти з орнаментом у вигляді нарізних ліній. Городище має вал висотою 1,5 м, шириною 5,6 м; діаметр городища 26 м. В'їзд — із сходу¹.

До пам'яток доби бронзи треба віднести також поселення біля с. Борової, Васильківського району, по дорозі до с. Мотовилівки. На виступі надзаплавної тераси лівого берега р. Стугни шурфовкою виявлено культурний шар потужністю до 1,2 м, проте слабо насичений знахідками. Тут трапляються лише фрагменти ліпної кераміки червоної глини, без орнаменту. Таку ж кераміку знайдено й на протилежному березі ріки.

До часів раннього заліза треба віднести знахідки біля сс. Вигурівщини, Погребів (урочище Поломи), Вишеньок (урочище Обірки), Процева, Кийлова (біля дороги у с. Рудяки), Вишгорода, Пирогова (по дорозі до с. Чапаєвки), Підгірців (урочище Човнище), Зозулів та Нещерова. Тут виявлено на тих же борових терасах велику кількість фрагментів дуже грубого ліпного посуду з червоної глини, з великою домішкою піску та крупного кварцу в тісті, з шершавою поверхнею і з дуже товстими стінками (товщина до 1,5 см), нерівномірно та неповно випаленими.

Оскільки фрагменти дають можливість судити про форму посуду, весь він був плоскодонний. Часто трапляються горщики дуже великих розмірів, з малоопуклими боками, з прямими або слабо відігнутими назовні досить високими вінцями (висотою до 4—5 см), орнаментованими під краєм або по шийці круглими опуклостями у вигляді горошин, чи такими ж ямками з відповідними опуклостями або заглибленнями на внутрішній поверхні. Край вінець часто орнаментований насічками або захисним орнаментом. Цю найбільш поширену групу кераміки можна віднести до виробів місцевого населення, що жило по річкових долинах у часи раннього заліза аж до часів поширення культури полів поховань зарубинецько-корчоватського типу. Треба відзначити одну особливість даної кераміки: тут не знайдено жодного фрагмента чорнолощеного посуду з геометричним орнаментом, характерного для скіфської культури.

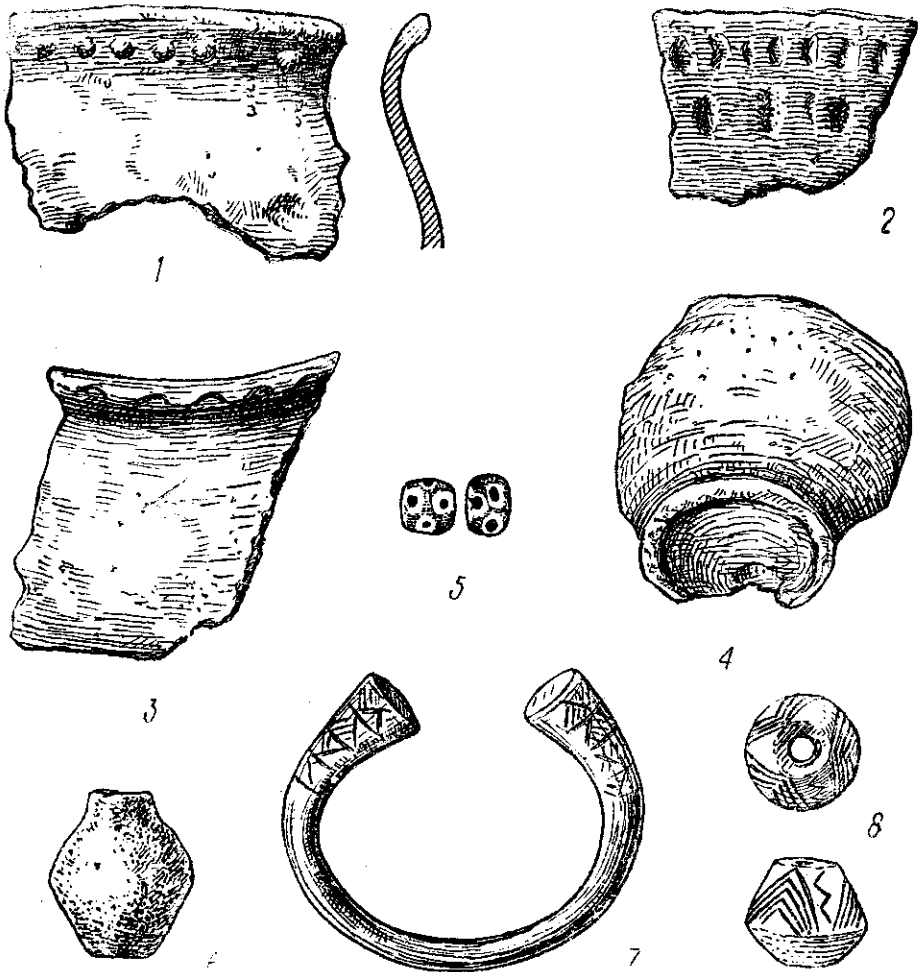
У с. Пирогові, по дорозі до с. Чапаєвки (Віта Литовська), велика площа піщаних дюн вкрита дуже грубими фрагментами кераміки описаного вище типу (табл. II, 1—5), причому тут подекуди були помітні темні плями від вогнищ і знайдені окремі кальциновані людські кістки, що свідчать про можливість існування могильника з тілопаленням. У с. Підгірцях (табл. II, 6, 10, 11), в урочищі Човнище, ознаки могильника були виразніші — тут знайдено більше темних золистих плям з вугіллям та кальцинованих кісток. Такі ж сліди могильників на борових терасах знайдено у сс. Погребях, Вишеньках, Жеребятині, Процеві, Кийлові та ін.

Про численність знахідок на цих терасах свідчить, наприклад, місцевість біля с. Зозулів на правому березі р. Стугни: відстань у 2—3 км між сс. Зозулями та Великою Салтанівкою густо вкрита фрагментами посуду того самого типу. В декількох місцях тут знайдено уламки залізних шлаків, іноді в значній кількості, наприклад, посередині дороги між обома селами.

¹ Див. статтю І. М. Самойловського, вміщену в цьому томі

У с. Старосілля в урочищі Гористе, яке знаходиться на південь від заповідника Академії наук Української РСР, виявлена кераміка, що має трохи інший характер. Це — здебільшого уламки великих горщиків з червоної глини, що має домішки піску та кварцу, з шершавою поверхнею, доброго випалу. Товщина стінок 0,5—0,8 см, донця рівні або з виступом біля стінки, вінець злегка відігнуті назовні, прикрашені по краю захисним та нігтьовим орнаментом, іноді косими насічками. Під

ТАБЛИЦЯ III

Знахідки в урочищі Гористе біля с. Старосілля, Вищедубечанського району.
(Рис. 1, 3— $1/2$ н. в.; рис. 2, 4, 5—8 — $3/4$ н. в.).

краєм вінець або на шийці трапляється орнамент з ряду опуклостей (табл. III, 1—3). У другому пункті того ж урочища знайдено фрагмент ліпної посудини з такої ж глини, на кільцевій ніжці, з трохи згладженою поверхнею (табл. III, 4). Там же виявлено дві намистини з синьої пасти з білими вічками (табл. III, 5), два глиняних пряслиця біконічної форми, з лощеною поверхнею (табл. III, 6, 8) та велику кількість людських кальцинованих кісток.

Ці знахідки свідчать про наявність тут могильника, який можна віднести до часів доби раннього заліза до полів поховань раннього типу. Знахідки намистин, характерних для скіфських часів, свідчать про тривале функціонування могильника.

У тому ж селі знайдено масивний бронзовий браслет з сильно потовщеними кінцями, прикрашеними геометричним нарізним орнаментом з трикутників, що мають гладеньку або заштриховану поверхню. Браслет цей можна датувати VI—VII ст. ст. н. е. (табл. III, 7).

До пам'яток скіфського типу належить городище в с. Хотові та, очевидно, вал Великого Ходосівського городища (біля Києва)¹. Біля с. Ходосівки починається цей підковоподібний вал завдовжки до 12 км, заввишки до 5 м. Вал прямує на захід до с. Янковичів, потім повертає на північ, до радгоспу «Круглик» і через с. Кременці доходить до лівого берега р. Віти. Вал обома кінцями упирається в долину Дніпра й оточує велику площу розміром близько 2000 га. Вал, зіпсований розривами та підкопами з південного та північного кінців, у західній частині добре зберігся і має значні розміри; із зовнішнього боку помітно поглиблення рову. Біля південного кінця валу знаходяться чотири кургани середнього розміру. Далі на південь, у напрямі до с. Підгірців, є ще три великих кургани. З них перший висотою 6—7 м, окружністю близько 100 м стоїть над самою долиною Дніпра. Другий — близько 2 м висоти та 50 м в окружності, дуже розораний. Третій, близько 4—5 м висоти та 85 м в окружності, розкопаний шукачами скарбів. Ніяких знахідок біля курганів не виявлено.

На правому корінному березі Дніпра в районі Китаєва, Пирогова, Ходосівки і далі на південь чималу частину знахідок становлять фрагменти грубої ліпної кераміки з домішками піску та кварцу, з шершавою, іноді бугристою поверхнею, червоножовтого або сірого кольору, з краями вінець, іноді прикрашеними зашипним орнаментом або насічками, іноді з валиком під краєм.

Цю кераміку, примітивного виробу, з слабо визначеними ознаками, дуже важко датувати та приписати до якогось культурного комплексу. Найімовірніше буде вважати, що це є залишки посуду від скіфських часів (Ходосівка) до фрагментів доби полів поховань зарубинецько-корчоватського типу. Така кераміка знайдена на Ходосівському Круглому, на Пирогівському та Китаївському городищах. Поодинокі фрагменти такої ж кераміки трапляються на городищах біля сс. Старих Безрадиців, Великої Бугайки, Заріччя (Хамбиків) та Віти Поштової. Ці знахідки в певній мірі хронологічно відповідають таким же матеріалам на дюньних пісках, розташованих у долинах річок, що, можливо, свідчить про зв'язки населення долин з землеробськими поселеннями на плато.

Переходячи до пам'яток полів поховань, відзначимо могильники раннього типу, виявлені в сс. Старосілля та Кийлові², а також Ходосівське Кругле та Пирогівське городища, які можна віднести до поселень зарубинецько-корчоватського типу.

Дослідження у Канівському районі та у с. Зарубинцях³ довели, що корчоватсько-зарубинецькі племена розміщали свої поселення на високих і важкодоступних місцях, оточених глибокими ярами та крутими схилами. Таку саму топографію місцевості мають і наші городища.

¹ Див. статтю Є. Ф. Покровської, вміщену в цьому томі.

² Див. статтю І. М. Самойловського, вміщену в цьому томі.

³ Див. статтю В. А. Богусевича, вміщену в цьому томі.

Так зване Кругле городище с. Ходосівки розташоване біля південно-східного краю села, на високому мисі стрімкого корінного берега Дніпра над долиною річки. Городище з'єднується з селом широкою перемичкою, оточеною з півночі та сходу стрімкими схилами. Воно має неправильну трикутну форму з закругленими кутами, площею близько 1,5 га.

Біля північно-західного кінця його знаходиться в'їзд у вигляді глибокої виїмки, обабіч якої схили городища утворюють дві стрімкі тераси (рис. 1). На схилах городища, коло в'їзду, помітно велике скуп-

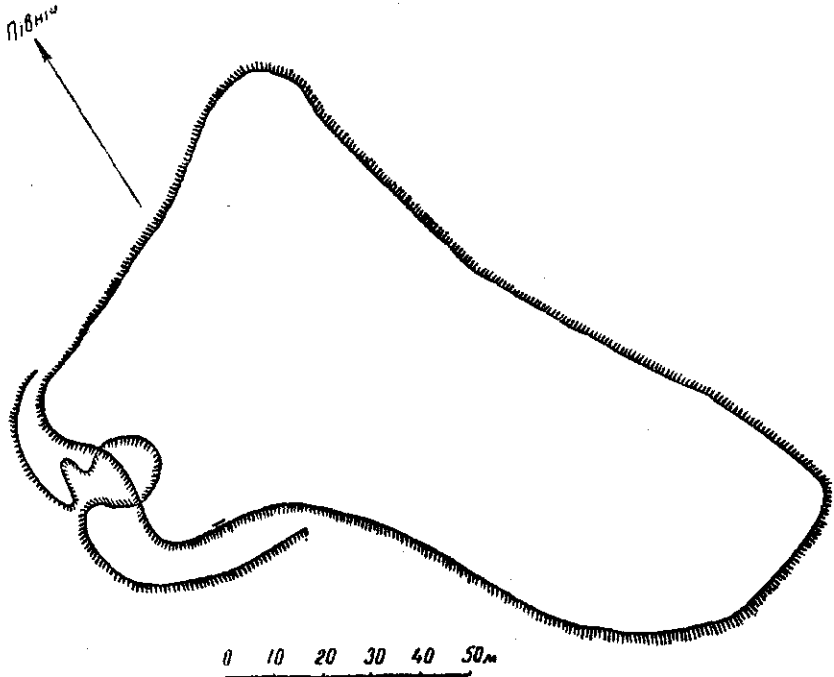

Рис. 1. План городища біля с. Ходосівки.

чення печини, шлаків та фрагментів кераміки. Кераміку зібрано й на перемичці. Крім зразків посуду, описаних вище, тут знайдено 5 уламків стінок амфор, фрагмент чорнолощеної мисочки скіфського типу з краєм, загнутим всередину, 22 фрагменти посуду з коричневої глини, з добре вигладженою поверхнею того ж типу, 4 денця на кільцевій ніжці та 14 фрагментів чорнолощеного посуду зарубинецько-корчоватського типу. Городище ніколи не досліджувалося, усі знахідки здобуті на поверхні як підйомний матеріал.

Пирогівське городище розташоване над дніпровською долиною, на крутому горбі, з усіх боків оточеному ярами. З північного боку воно домінує над балкою безім'яного струмка, що протікає з заходу на схід, від с. Хотова до долини Дніпра. Городище має неправильну овальну форму, площею близько 0,5 га (рис. 2). По краях городища помітні залишки валу висотою до 0,5—1 м, які були штучно зрізані; такий же вал з неглибоким ровом пересікає впоперек площу городища, поділяючи її на дві частини. По поверхні городища багато підйомного матеріалу — грубої кераміки описаного виду (зібрано 114 фрагментів), а також чор-

ноголошеного посуду полів поховань зарубинецько-корчоватського гилу (знайдено 16 уламків). Зареєстровані знаходження біля села римських монет¹. Знайдено також 3—4 фрагменти посуду XI—XII ст. ст. На городищі трьома розвідувальними шурфами, закладеними біля південного краю та в центрі, культурного шару не виявлено; зрідка траплялися фрагменти кераміки, аналогічні зібраним на поверхні. На глибині 0,6—0,7 м починається материковий лес.

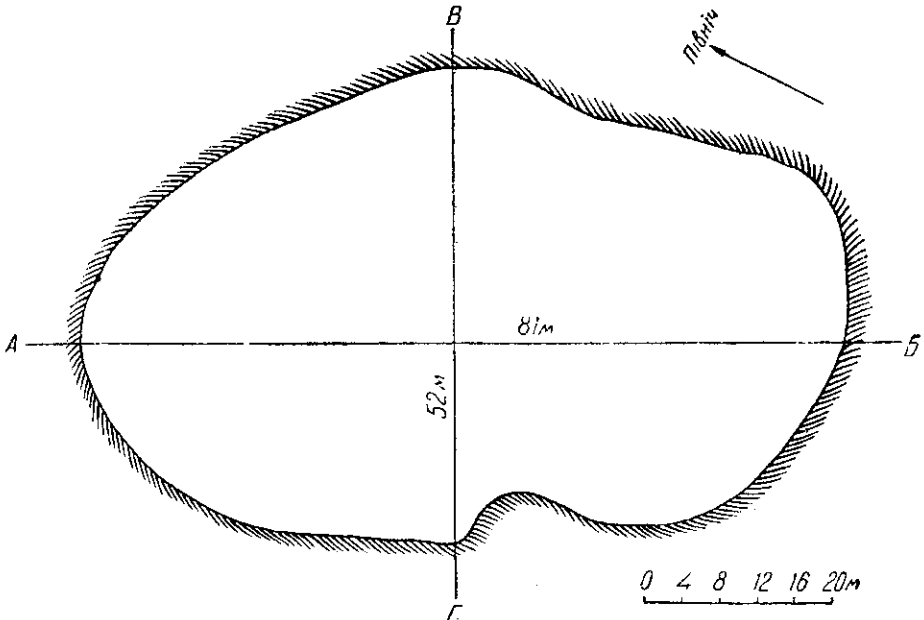

Рис. 2. План городища поблизу с. Пирогова.

Треба зазначити, що по всьому дослідженому району, крім басейну р. Росі, не знайдено пам'яток культури полів поховань черняхівського типу. І це закономірно, бо сама топографія обслідуваної місцевості вздовж долини Дніпра виключає можливість розташування тут цих пам'яток.

Племена черняхівського типу обирали для своїх поселень та могильників зовсім іншу місцевість: на низинах першої надзаплавної тераси здебільшого невеличких річок, на схилах по берегах струмків, там, де немає ні круч, ні пісків. Таку картину спостерігаємо на Пороссі, в басейні лівих приток р. Росі — Россави, Гороховатки, Роставиці². Можливо, розвиток орного хліборобства, а також зміни соціального характеру призвели до зміни місць розташування поселень племінних груп цієї доби.

Єдиний відомий виняток становить лише Київ, де на садибі Десятинної церкви, тобто на крутому горбі над Дніпровою долиною, були зареєстровані знаходження обох типів полів поховань — як зарубинецького, так і черняхівського³.

¹ Археологические известия и заметки № 8—10, М., 1899, стор. 323.

² В. К. Гончаров, Археологічна розвідка по р. Роставиці 1946 р., Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, К., 1949.

³ М. К. Каргер, К вопросу о древнейшей истории Киева, Советская археология, т. 10, стор. 249.

Пам'ятками X—XII ст. ст. є здебільшого городища, розташовані в системі оборонних ліній, укріплених валами, що оточують Київ, або збудовані на висотах корінного берега Дніпра як сторожові пункти над долиною ріки.

Найближча до Києва Вітянська оборонна лінія простягається від с. Бобринці (при впадінні одноіменної річки в р. Ірпінь) до сс. Будаївки та Боярки й далі, по лівому березі р. Віти, на Віту Поштову й на північ — до с. Хотова¹. На цій лінії обстежено городище біля с. Віти Поштової.

Друга, Стугнянська оборонна лінія, проходить від р. Ірпеня (с. Перевоз) на сс. Плесецьке і Велику Солтанівку (хут. Хлібча на лівому березі р. Стугни) й далі, по лівому березі р. Стугни, на м. Васильків і с. Заріччя, до гирла р. Бугаївки, притоки р. Стугни². На цій лінії обслідувано городища у Василькові, Заріччі та біля Великої Бугаївки, а також залишки оборонного стугнянського валу від с. Заріччя до м. Василькова. Уривки валу збереглися і на правому березі р. Стугни, в околицях хут. Безп'ячого, і від с. Малої Солтанівки до початку р. Хорватки та на південний схід від с. Барахти до шляху на с. Погребі.

До другої групи городищ, розташованих над долиною Дніпра, належать Китаївське, Пирогівське, Лісничанське, Ходосівське та Старобезрадицьке. Тут обслідувано всі городища, крім Лісничанського.

На всіх цих городищах, як вже зазначалося, траплялися сліди (Китаєво, Старі Безрадичі, Велика Бугаївка, Заріччя, Віта Поштова) або численні залишки (Пирогів, Ходосівка) більш древніх культур — скіфської та полів поховань раннього типу.

Отже, всі ці природно захищені пункти використовувались місцевим населенням з найдавніших часів. За часів Київської держави їх укріплення були поновлені або наново збудовані. Такі з них, як Китаєво та Старі Безрадичі, перетворилися на значні міста великого стратегічного значення, оскільки вони служили фортецями на шляхах до Києва. Невеличкі ж городища, як Пирогівське, залишилися лише сторожовими пунктами. Цим, здається, можна пояснити нечисленність тут знахідок X—XI ст. ст.

Китаївське городище розташоване на високій горі над долиною Дніпра й оточене трьома лініями концентричних валів. Біля нього знаходиться великий могильник (близько 500 невеликих курганів), частково досліджений розкопками 70—80-х років минулого століття. Тут виявлено поховання з тілопаленням X ст. та з тілопокладенням XI—XII ст. ст.³ На городищі провадилися розкопки також у 1914 р.⁴; крім знахідок X—XII ст. ст., виявлено багато грубої ліпної кераміки з червоної глини з домішкою піску⁵. У Китаєві був знайдений панцир скіфського типу⁶ та кілька римських монет⁷.

¹ Л. П. Добровольський, Змиєви вали вблизи Києва, Чтения в ист. общ. Нестора Летописца, кн. XXI, в. I—II, стор. 31.

² Л. П. Добровольський, Водораздел Ирпеня и Стугны, Чтения в ист. общ. Нестора Летописца, кн. XXI, в. III, стор. 63.

³ Чтения в ист. общ. Нестора Летописца, кн. I, стор. 256.

⁴ Военно-исторический вестник, К., 1914.

⁵ Колекція Київського історичного музею.

⁶ Н. Беляшевский, Несколько новых стоянок каменного века, «Киевская старина», в. III, 1891.

⁷ Археол. известия и заметки, № 8—10, М., 1899, стор. 323.

Обслідуванням 1947 р. виявлено, що північна частина городища (розміром близько 1 га), мабуть, була спланована десь у XVI—XVII ст. ст., про що свідчить добре зрівняна його поверхня. Вали навколо цієї частини місцями зрізані; культурного шару немає. Знайдено два фрагменти сірої ліпної кераміки з бугристою поверхнею.

У селі під городищем, по Китаївській вулиці, в обрізі біля шляху зібрано грубу кружальну кераміку X—XI ст. ст. та виявлено землянку з глинобитною долівкою, перерізану шляхом. Зачистка дала зразки такої ж кераміки. Очевидно, тут було поселення, сучасне городищу.

У межах великого ходосівського валу, в його південно-східній частині, відкрито поселення XI—XII ст. ст. Воно розташоване напроти стародавнього в'їзду в городище, в урочищі Вечірній Ліс. Поселення займає стрімкий берег балки біля підніжжя Великого Горба, що є центром східної половини городища.

У зрізі берега городища помітний культурний шар 0,65—0,80 м завтовшки, насичений фрагментами кераміки, кістками тварин, вугликами та дрібними уламками печини. Посуд — типовий для XI—XII ст. ст.: кружальний, товсто- та тонкостінний, орнаментований горизонтальними або хвилястими лініями. В шурфі біля балки виявлено надзвичайну насиченість культурного шару: тут знайдено до 200 фрагментів посуду на площі розміром в 1,5 м², два залізних наконечники стріл, наконечник списа, багато кісток та вугілля.

Городище біля с. Старих Безрадиців, що височить над долиною Стугни, яка за 2 км на схід від городища, входить у долину Дніпра, знаходиться біля західного кінця села і розташоване на високому горбі з стрімкими схилами, оточеному з усіх боків глибокими ярами (рис. 3). Тільки з південно-західного боку воно з'єднується з плато вузькою перемишкою між ярами; тут знаходився в'їзд до городища.

З північно-східного боку під городищем протікає безім'яний струмок, що впадає в р. Стугну. Городище має неправильну, клиновидну форму — ширина поблизу південного краю 220 м, північного — лише 20 м, довжина 255 м; з усіх боків оточене добре збереженими валами.

З південного краю в розрізі валу на глибині 0,5 м видно його дерев'яні конструкції. Вузький в'їзд має по сторонах два високих горби — залишки приворотних укріплень. За в'їздом і перемишкою через яр знаходиться чотирикутна площадка, оточена по краях слідами високого валу. Це так зване «Містечко».

Близько 1900 р. на Безрадицькому городищі провадив розкопки В. В. Хвойко, який виявив тут залишки житлових споруд¹. Місцеві жителі знаходять тут енколпіони, стріли, скляні браслети та ін.

На поверхні городища і нині є багато дрібних уламків посуду XI—XIII ст. ст.; у північно-східній частині на глибині 0,4—0,6 м виявлено культурний шар, насичений керамікою, кістками та вугіллям. Такий же шар і на тій же глибині видно й в розрізах «Містечка» і далі на плато, по краях ярів, де було розташоване велике поселення, сучасне городищу.

Своєю збереженістю, розмірами та багатством знахідок Безрадицьке городище є найвидатнішою пам'яткою Київської Русі в обстеженому районі.

Городище біля с. Віти Поштової розташоване на досить крутому горбі, на лівому березі р. Віти, у центрі Вітянської оборонної лінії.

¹ АЛЮР, 1901.

Дитинець городища має неправильно округлу форму¹. Залишки валу дитинця оточують площу в 2 га. З північно-східного боку на значній відстані проходять ще два вали, охоплюючи у вигляді підкови досить велику площу. Для спорудження цих валів використано природний рельєф місцевості, через що в деяких місцях вони досягають 15 м висоти.

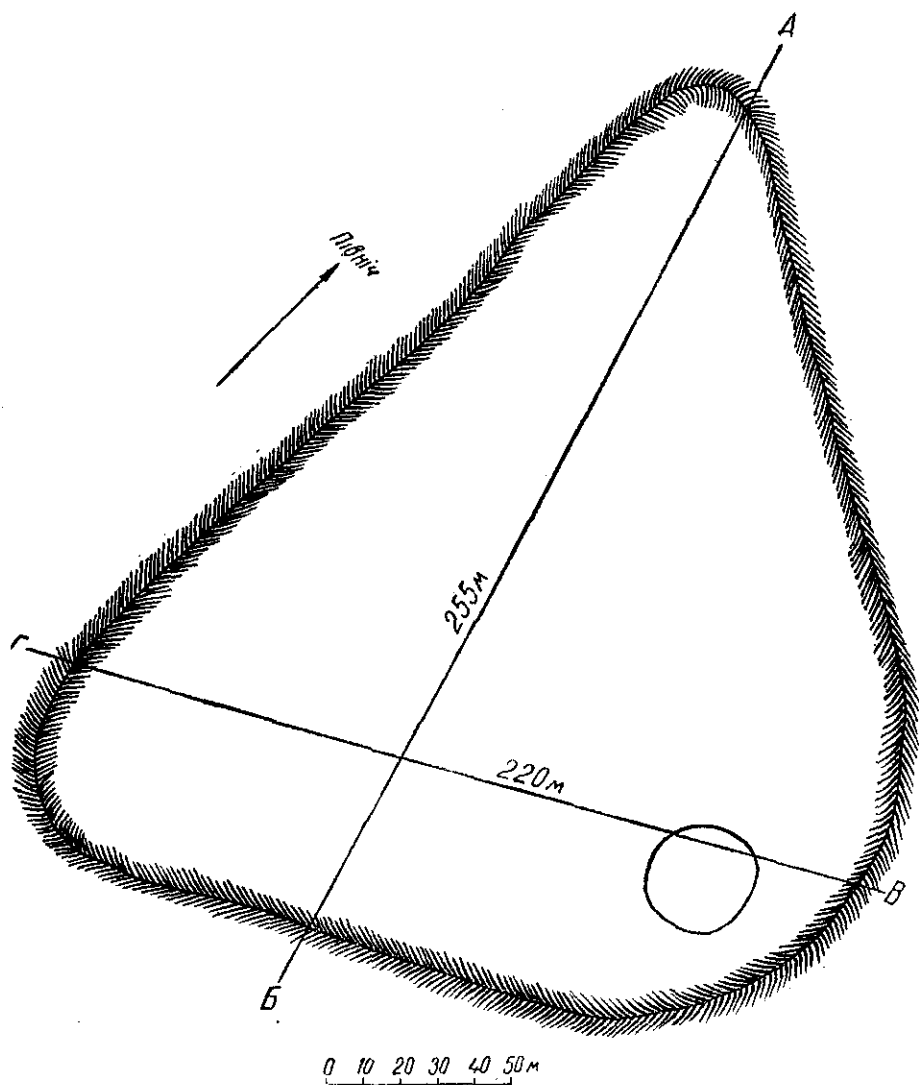

Рис. 3. План городища біля с. Старих Безрадічів.

На площі дитинця у великій кількості знайдена кераміка XI—XII ст. ст.; виявлено також культурний шар і залишки житлових споруд тих же часів. Між дитинцем та зовнішнім валом трапляються такі ж знахідки, але в значно меншій кількості.

¹ Л. П. Добровольський, Городище у д. Почтової Вити, Чтения в ист. общ. Нестора Легописца, кн. XXIII, в. I, отд. II, стор. 3—42.

Васильківське та Зарічанське городища знаходяться на другій від Києва стугнянській оборонній лінії.

Місто Васильків, добре відомий літописний Василев, було одним з найбільших міст часів Київської Русі, розташованих поблизу Києва. Обслідування 1947 р. виявило погану збереженість цієї цікавої пам'ятки. Городище знаходиться на високому виступі корінного лівого берега р. Стугни, при впадінні в неї невеликого струмка. Воно має форму неправильного багатокутника розміром близько 2 га, оточеного трьома рядами концентричних валів. Найкраще зберігся другий вал (висота 7—8 м, довжина 330 м); він простягається з південного сходу на північний захід і має форму підкови, що оточує площу в 5—6 га. Тут знайдено багато кераміки XI—XII ст. ст. і пізніших часів. Шурфовка городища культурного шару не виявила.

Городище біля с. Заріччя знаходиться на лівому березі р. Стугни на високому горбі, оточеному ярами. З північного, напільного боку площа городища відділена від плато валом з глибоким ровом; у розрізах валу видно, що він частково складається з до червоного обпаленої глини, прикритої зверху гумусним шаром. Висота валу 1,5—2 м, глибина рову 3—5 м. На городищі та за валом знайдено багато фрагментів кераміки XII—XV ст. ст.

Біля с. Великої Бугаївки, недалеко від місця впадіння в Стугну р. Бугаївки, знаходиться городище, так званий Берков Городок, майже правильної чотирикутної форми, площею близько 7 га, оточене по боках валами. На площі городища та в шурфі виявлено лише кілька фрагментів ліпної кераміки, імовірно, скіфських часів. Можливо, що це городище було сплановане в XVI—XVII ст. ст. (про що свідчить правильність його форми), коли міг бути знищений і культурний шар.

На лівому березі Дніпра обслідувано залишки двох городищ біля с. Вигурівщини. Одне з них — літописний Городець проти Києва¹; знахідок та культурного шару тут не виявлено, помітні лише сліди валів.

Роботи експедиції «Великий Київ» у 1947 р. поставили ряд важливих питань, які потребують дальших досліджень по вивченню виявлених пам'яток.

Серед здобутого матеріалу особливо цінними є знахідки перехідного періоду — від доби раннього заліза до ранньослов'янських пам'яток, що мають важливе значення при опрацюванні питань слов'янського етногенезу.

Н. В. ЛИНКА

Работы экспедиции „Большой Киев“ за 1947 г.

Резюме

Експедиция «Большой Киев» организована в 1947 г. по инициативе действительного члена Академии наук Украинской ССР П. П. Ефименко как постоянная комплексная экспедиция по изучению археологических памятников Приднепровья.

В 1947 г. экспедиция обследовала правый берег р. Днестра от р. Ирпеня до р. Стугны, левый берег от с. Пуховки до с. Кийлова и

¹ «Киевская старина», апрель, 1890, стор. 182.

часть среднего течения р. Роси с ее притоками — Гороховаткой, Бурчаком и Негодой.

Трипольские памятники встречены только на плато правого, возвышенного берега Днепра, на полях с. Чапаевки и Подгорцев, а также у долины р. Стугны — в с. Старые Безрадици и на холмах около низменностей безымянного ручья у с. Малые Дмитровичи.

В сс. Пуховке, Вигуровщине, Староселье, Троещине, Погребах, Вишеньках, Кийлове, Процеве, Софиевке и Жеребятине на левом берегу Днепра, в сс. Чапаевке и Подгорцах на правом его берегу, в сс. Зозули и Нещеров на правом берегу р. Стугны, на песках первых надпойменных бортовых террас обнаружены следы многочисленных могильников и множество керамики эпохи бронзы, раннего железа и периода полей погребений зарубинецко-корчеватского типа.

Среди керамики эпохи бронзы много образцов среднеднепровской культуры. Особенно многочисленна на дюнах грубая лепная керамика периода раннего железа, украшенная по шейке орнаментом из округлых вылуклостей и соответствующих углублений на обратной стороне. Отмечены могильники эпохи полей погребений зарубинецко-корчеватского типа на дюнах в сс. Староселье и Кийлове.

К памятникам эпохи бронзы относятся: поселение у с. Боровой, расположенное над поймой р. Стугны, по обоим ее берегам, и городище болотного типа в Процевском лесу, у с. Вишеньки и большой могильник у с. Софиевки.

Скифским временем нужно датировать Хотовское городище и Ходосовский большой вал 12 км длины, упирающийся своими концами в долину Днепра и окружающий площадь в 2000 га.

У южного конца вала находится Ходосовское городище, где обнаружена керамика скифского типа и переходного характера, приближающаяся к сосудам культуры полей погребений зарубинецко-корчеватского типа.

Такая же керамика собрана и на Пироговском городище. В очень незначительном количестве аналогичные находки сделаны на городищах в Китаеве, Старых Безрадицах, Большой Бугаевке, Заречье и Вите Почтовой.

Обследованы городища эпохи Киевской Руси, расположенные над долиной Днепра (Китаево, Пирогово), над долиной р. Стугны (Васильков, Старые Безрадици, Заречье) и над долиной р. Виты (Вита Почтовая). На Китаевском и Пироговском городищах выявлены только следы культурных остатков этого времени. Васильковское городище сильно разрушено последующим строительством. Хорошо сохранились городища у Виты Почтовой и Старых Безрадичей. У с. Ходосовки открыто большое поселение XI—XII вв.

Работы экспедиции дали богатый материал, в особенности для изучения переходного периода от скифского времени к раннеславянским памятникам, что является чрезвычайно существенным для разработки вопроса славянского этногенеза.

А. В. ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ

РОЗВІДКА МІСЦЕВОСТІ ВІД с. ВИШГОРОДА ДО с. БІРОК

За дорученням Інституту археології Академії наук Української РСР автор узяв участь в експедиції «Великий Київ» і провів розвідку правого берега Дніпра від с. Вишгорода до с. Бірок на р. Ірпені, а також смуги степу від с. Бірок до с. Валок.

Переконавшись в тому, що на всьому просторі від Вишгорода до Бірок культурних залишків, раніших від XVIII—XIX ст. ст. немає, автор розпочав розвідку околиць, а потім і території с. Вишгорода.

Спочатку було досліджено піскове підвищення, розташоване на південь від с. Вишгорода. Це підвищення має досить значні розміри і висотою відповідає високій надзаплаві. Поверхня цього підвищення горбкувата, кучугурного типу; на ній є видувви, перекриті пізнішими нашаруваннями.

У товщі видувів простежується темний шар з вуглинами (сліди пожарища), в якому знайдено культурні залишки у вигляді фрагментів посуду пізнього часу, серед яких трапляються й уламки слов'янського посуду XII—XIV ст. ст.

Тут же було знайдено фрагмент посуду скіфських часів і навіть окремі кремені.

Далі було досліджено острів Вершину, який знаходиться напроти с. Вишгорода і відділений від берега притокою Дніпра — р. Коноплянкою. На цьому острові ніяких культурних залишків не знайдено.

Отже, в околицях Вишгорода археологічних пам'яток виявлено не було.

Далі автор обстежив територію самого с. Вишгорода.

Територію древнього Вишгорода з півдня та півночі обмежують два яри, один з яких має напрям з північного сходу на південний захід, а другий — з південного сходу на північний захід. Ці яри й утворюють високий мис, на якому знаходиться Вишгород. Цей мис з боку степу перерізаний ровом з високим валом, що має поступовий схил в бік території Вишгорода.

Уся берегова лінія мису являє собою стрімкий берег висотою до 80 м, що поступово знижується на південь. Продовження валу можна помітити і далі на південний захід, але тут він вже переходить у яр, що обмежує верхню частину території Вишгорода і закінчується урви-

щем, яке має назву Замковища Ольги. На південь є ще два такі яри, що йдуть паралельно верхньому яру, а під гострим кутом до цих ярів розташований третій яр, що йде від нижнього яру до рову з валом. Цей яр використовувався для проїзду у Вишгород від долини Дніпра. Другий проїзд, який проходив через рів і вал, знаходився з боку степу. Очевидно, всі яри, розташовані в напрямі до Дніпра, були ходами до річки.

З території древнього Вишгорода можна добре бачити всю місцевість на схід у межах 260°; в напрямі ж до заходу лише в межах 100°, бо тут є підвищення, що заважає оглядати місцевість. Між тим, огляд місцевості мав важливе значення в обороні міста.

З валу, що є найвищою точкою території Вишгорода, не видно яру, розташованого на південний захід від валу (за територією сучасного кладовища). Цим яром ворог легко міг наблизитися до міста, а тому в південно-західному куті території сучасного кладовища, на високому місці, є штучно насипане підвищення, з якого добре проглядається весь цей яр. Це підвищення знаходиться недалеко від валу і з валу його добре видно. Але з підвищення, так само як і з валу, не видно місцевості на північний схід. Щоб можна було оглядати й цю місцевість, збудовано і друге штучне підвищення, що нині знаходиться на садибі Коваленка.

З усіх цих пунктів добре видно всю місцевість навкруги Вишгорода, але не видно ярів, розташованих на південь від нього в напрямі до Києва. Щоб можна було оглядати й ці яри, на виступах берега були насипані ще два підвищення (одне проти сучасної сільради, а друге — трохи ближче до Вишгорода). З першого підвищення не видно Вишгорода, але видно друге підвищення, з якого добре можна бачити Вишгород.

Отже, ця система сторожових споруджень гарантувала повний і надалеку відстань огляд околиць міста.

Два такі сторожові підвищення були розкопані ще до Великої Вітчизняної війни, проте в них нічого не знайдено. На таких пунктах, очевидно, були тільки легкі дерев'яні будови.

Розвідка самої території древнього Вишгорода була розпочата автором від рову з земляним валом. Тут, між огорожею церкви і валом, в окопі виявлено викладку з гранітних валунів, що дуже нагадує фундамент Десятинної церкви в Києві, — можливо, ця викладка і є частиною фундаменту древньої церкви Вишгорода.

Під час планування площадки знаходили цеглу древньої церкви, яку і використали для будування Андріївської церкви в Києві. В огорожі сучасної церкви є шиферні плити від саркофага, який, за оповіданням старожилів, був знайдений нижче церкви, майже на самому обриві мису.

У південно-східній частині території Вишгорода над самим обривом берега автором досліджено п'ять поховань. Кістяки лежали без трун, простягнуто, головою на захід; речей біля них не було. На території цього кладовища знайдено дві срібні монети: Георга Вільгельма Бранденбурзького, 1622 р. і шеляг Сігізмунда III, 1620 р. Тут же траплялися уламки скляних браслетів, намистинки і фрагменти посуду.

На Замковищі Ольги в окопі було видно кам'яну викладку, а внизу, навколо підвищення, виявлена древня цегла та фрагменти посуду. На підвищенні між південним яром і першим нижнім ровом в обрізі видно залишки землянки, а на поверхні, в садибі Підлеського,

трапились уламки скляних браслетів і фрагменти посуду. Тут раніше були досліджені три гончарські горна, а трохи далі на південь — рештки майстерні залізних виробів.

Отже, Вишгородське підвищення в межах ровів було центральною частиною міста, — за нижнім південним ровом починалося вже передмістя, де жили ремісники.

Внаслідок попередніх розкопок територія Вишгорода досить зруйнована; але є ще місця, не порушені розкопками, як, наприклад, південно-східна частина мису, де знайдено поховання, територія навколо верхнього валу, Замковище Ольги та місцевість навкруги садиби Підлеского.

Дослідження території Вишгорода можуть поповнити відомості про історію цього міста.

А. В. ДОБРОВОЛЬСКИЙ

Разведка местности от с. Вышгорода до с. Бирок

Резюме

В 1947 г. автор произвел археологическую разведку местности от с. Вышгорода по правому берегу Днепра до с. Бирок на р. Ирпене.

Вся эта местность, за исключением территории Вышгорода, в археологическом отношении оказалась мало интересной; только у с. Бирок и на возвышении Холм были найдены материалы, относящиеся к XVIII—XIX вв.

В связи с этим внимание автора было сосредоточено на исследовании территории г. Вышгорода.

Здесь были уточнены места предыдущих раскопок и установлены участки, на которых еще можно производить раскопки: возвышение у берега Днепра (называемое местными жителями Замковище Ольги), территория ниже церкви и к северо-востоку от нее и участки на усадьбе Подлеского.

В результате разведки была установлена система сторожевых пунктов Вышгорода, представляющих собою искусственные возвышения в виде курганов, дававшая возможность просматривать пространства вокруг города на 360°.

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

СЛОВ'ЯНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ СЕРЕДНЬОГО ПОРОССЯ

Влітку 1947 р. загін експедиції «Великий Київ» обслідував частину середньої течії р. Росі та її лівих приток. Були обстежені лівий берег Росі поміж сс. Сухолісами, Узинського району, та Бушевим, Рокитнянського району, і обидва береги рр. Гороховатки (від с. Запруддя до гирла), Бурчака (від с. Савинців до гирла) та Негоди (протягом усієї течії).

На цій території виявлено пам'ятки різних епох; але, крім кількох окремих знахідок речей неолітичного часу, двох донних стоянок бронзової доби та двох-трьох пунктів, що характеризуються керамікою так званого скіфоїдного типу, всі інші пам'ятки належать до слов'янської доби (рис. 1).

У географічно-кліматичному відношенні середнє Поросся цілком лежить у межах лісостепової смуги Української РСР.

Характерною ознакою рельєфу місцевості є майже повна відсутність місць, які були б захищені самою природою. Ця риса ландшафту не мала значення для ранньослов'янського населення, яке жило виключно у відкритих поселеннях, відбилася, проте, на характері поселень часів Київської Русі.

Початок історії власне слов'янських племен належить до початку нашої ери. Відповідно до цього пам'ятки культури полів поховань розглядаємо як найдавніші слов'янські пам'ятки. Черняхівський та Ромашківський могильники (розташовані один — у верхів'ях Гороховатки, другий — в її нижній течії) були опорними пунктами для нашої розвідки.

Ромашківський могильник, частково досліджуваний в 1889 та 1929 рр., привернув особливу увагу через те, що тут були виявлені поховання двох епох — культури полів поховань та Київської Русі, а також зважаючи на виявлення тут фібул VI—VII ст. ст. (з виймчастою емаллю). Отже, перевірка даних щодо співвідношення всіх цих пам'яток мала важливе значення.

Розвідкою, проте, було лише констатовано повну і остаточну загибель цієї дуже цінної пам'ятки. Два глинища, розташовані на захід від церкви, про які є згадки в старих публікаціях¹, майже повністю зничили

¹ У «Хроніці археології та мистецтва», ч. 2 допущена помилка: на схід від церкви ніякого глинища немає і бути не може, зважаючи на характер самого місця.

поверхнею; б) гончарного посуду, виготовленого з досить грубої глини з домішкою крупного піску, з шершавою поверхнею; в) ліпного посуду особливого, характерного для Поросся, типу. Крім кераміки, знайдена велика кількість кусків печини, очевидно, від житлових споруд.

У глинищі, що лежить у верхній частині схилу корінного берега, біля господарського двору колгоспу «Незаможник», при вибиранні глини знаходили людські кістки та посуд — сірий, лощений, в формі глеків та мисок — отже, безперечно, посуд культури полів поховань. Такі ж самі знахідки траплялись і в другому глинищі, розташованому за кілька сот метрів на південь. Отже, могильник займав, очевидно, весь клин між зазначеними двома глинищами і, якщо це так, — зацілів у значній своїй частині. Топографія його тотожна топографії ромашківського поля поховань.

Наявність комплексу, що складається з поселення та могильника, висуває Телешівку II в число важливих пам'яток культури полів поховань, дослідження якої широкими розкопками може виявити нові важливі дані.

Трохи на південь від урочища Берег розташоване ще одне поселення культури полів поховань (або, може, частина попереднього?), що характеризується цілком аналогічною керамікою.

З інших пам'яток культури полів поховань слід відзначити великі гнізда поселень, розташовані у горішній частині долини р. Рогозівки та по течії р. Бурчак у с. Житні Гори.

Усі поселення культури полів поховань на середньому Пороссі мають багато спільних характерних рис. Це стосується насамперед їх топографії. Нам невідоме жодне поселення цієї доби, яке було б розташоване на висотах корінного берега, на горбах, взагалі на місцях, які б підвищувалися над долиною річки. Хоча середнє Поросся, як зазначено, не має особливо високих горбів та глибоких річкових долин, проте зустрічаються ділянки берегів річок, що закінчуються досить стрімкими схилами, навіть обривами, хоча й не піднімаються на велику височину — ті місця, на яких, наприклад, розташовані древньоруські городища. Проте всі вони без винятку не мають решток культури полів поховань.

Навпаки, поселення культури полів поховань розташовані на нижчих місцях, які трохи підвищуються над заплавою — звичайно на площадках першої надзаплавної тераси (поселення в Телешівці, Шарках, Рокитному, Мовчанівці, частково в Житніх Горах). Усі інші пам'ятки розташовані на нижній частині похилих берегів річок або річкових долин, що виходили.

Такі топографічні особливості, безперечно, пов'язують пороські пам'ятки з іншими групами аналогічних пам'яток — на Наддністрянщині, на Волині та ін.

І, навпаки, тут чи не найяскравіше видно різницю між культурою черняхівською та культурою так званого корчоватського типу. Адже поселення корчоватського типу розташовані на найвищих місцях, окреслених стрімкими схилами та кручами, піднесених над долиною річки на велику висоту. Так, наприклад, розташовані пам'ятки Києва або пам'ятки біля Канева¹.

¹ Див. статтю В. А. Богусевича «Канівська археологічна експедиція», вміщену в цьому томі.

Топографія пороських поселень, позбавлених будь-яких природних або штучних засобів захисту, разом з відсутністю в пам'ятках культури полів поховань зброї спонукає ще раз поставити питання про оборону цих поселень. Відповіді на це важливе питання поки що дуже важко.

Знаходження меча на Ягнятинському поселенні доводить, що зброя вживалася вже і в той час, отже, справа не в тому, що умови життя робили військові заходи непотрібними, а в тому, що заходи ці набували якихось інших форм. Можливо, пояснення слід шукати в наявності саме на той час першого державного об'єднання східних слов'ян — антського племінного союзу.

Орієнтація пороських поселень здебільшого на схід та південний схід, проте, не є ustalеною. Нам відомі поселення, розташовані одне проти одного по обох берегах річок або балок. Так, наприклад, проти поселення в с. Ромашках, орієнтованого на схід, розташоване поселення культури полів поховань у с. Шарках; аналогічні випадки маємо на схилах долини р. Рогозівки між сс. Ольшаницею та Йосипівкою, на обох берегах р. Негоди в межах с. Житні Гори та ін.

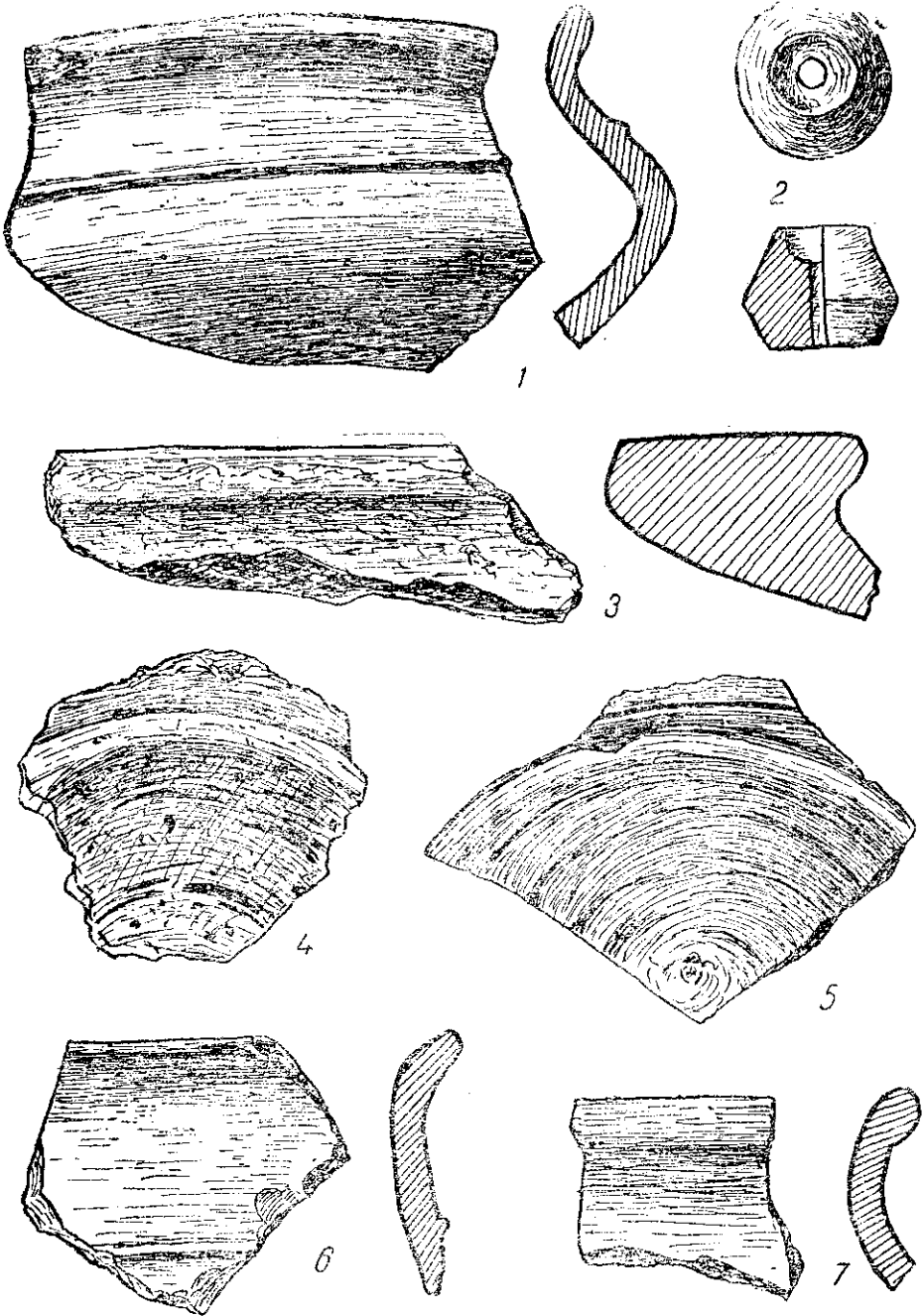
Про характер жител важко будь-що сказати, оскільки немає розкопаних пам'яток. Лише у поселенні в с. Жуківцях, Обухівського району, частково розкопаному в 1946 р.¹, яке, безперечно, належить до пороської групи пам'яток, виявлено наземні глинобитні житла. Знахідки печини на території пороських поселень дають підстави припускати, що такі глинобитні житла існували на всіх цих поселеннях.

Підйомний матеріал на поселеннях культури полів поховань складається, головним чином, з кераміки трьох типів, властивих Телешівському поселенню. З них два перших типи цілком ідентичні кераміці, що характеризує всі пам'ятки культури полів поховань по всій території поширення — на Наддніпрянщині, Волині і Поділлі як її найхарактерніша ознака. Але ліпний посуд становить групу цілком самостійну і характерну саме для Поросся. Взагалі, якщо кружальна кераміка є нівелюючою ознакою, що об'єднує всі ті культури, які в перші століття н. е. підтримували взаємовідносини з античним Причорномор'ям, то ліпна кераміка має репрезентувати місцеві керамічні традиції. Очевидно, далі дослідження її дасть нам можливість вирізнити локальні типи культури полів поховань, які внаслідок недостатнього вивчення зараз здаються нівельованими рядом другорядних особливостей, що виникли як наслідок взаємних запозичень.

Проблема вивчення пам'яток нашої території другої половини I тисячоліття н. е. стає дуже актуальною, якщо зважити на повну відсутність тут пам'яток, твердо датованих цим часом. Саме тому певний інтерес має городище в с. Бушеві при впадінні р. Гороховатки в р. Рось.

Це городище може бути віднесене до типу болотних, оскільки розташоване воно на найнижчому місці — в заплаві р. Росі, біля самого гирла Гороховатки. Боліт тут нині немає, проте площа заливається водою під час повені. Городище, оточене добре збереженим високим валом, в якому є три розриви — північний, південний та східний, що служили, очевидно, в'їздами. Підйомний матеріал складається з великої кількості уламків кераміки, декількох залізних уламків, шліфувальних каменів, кусків обпаленої глини та кісток.

¹ Є. Махно, Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі, Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, К., 1949.

Керамічні вироби культури полів поховань середнього Поросся.

1 — Рокитне;

2 — Житні Гори VII;

3, 4, 6 — Ольшаниця III;

5, 7 — Телешівка III.

(Рис. 1—7— $\frac{1}{5}$ н. в.)

Кераміка поділяється на кілька типів:

а) фрагменти кружальних посудин, ідентичних кераміці культури полів поховань, виготовленій з грубої глини з домішкою крупного піску в тісті;

б) кераміка, що займає нібито проміжне місце між попередньою групою та керамікою Київської Русі, з типовими відігнутими вінцями, лінійним і хвилястим орнаментом;

в) кераміка, цілком ідентична посуду культури Київської Русі;

г) кераміка, що технологічно ідентична ліпній кераміці в пам'ятках культури полів поховань, але більш тонкостінна, прикрашена слов'янським хвилястим орнаментом. Коли не зважати на більшу акуратність виробу, то її можна зближати з керамікою поселення в Луці-Райковецькій.

Отже, зважаючи на нехарактерний для часів Київської Русі тип городища, а також на наявність безперечно раннього матеріалу, імовірно датувати його часами, що передують власне Київській Русі.

На північ від правого берега р. Гороховатки (городище стоїть на лівому) на полі височить невелика могила. Тут на значній площі зібрано керамічний матеріал, цілком схожий з матеріалом часів Київської Русі. Наявність могили нібито робить законним припущення, що тут знаходиться поруйнований оранкою могильник, але робити якісь певні висновки про цей могильник можна буде лише після проведення розкопок.

Ще одне городище болотного типу відзначено розвідкою на березі р. Росі, в трьох кілометрах на південь від с. Сухоліс, Узинського району. Проте тут знайдено, крім раннього матеріалу, матеріал дуже пізній, що, очевидно, належить до часу аж до 70-х років минулого століття¹.

Пам'ятки часів Київської Русі виявлені в досить значній кількості².

Певний інтерес являють залишки древньоруських городів, серед яких перше місце, безперечно, займає Шаргород, розташований поміж сс. Ольшаниця та Шарки.

Л. Похилевич неправильно називає городище Райгородом³. Ця помилка пізніше повторена в «Археологической карте Киевской губ.», на стор. 52. Шляхом розпитування виявилось, що такої назви в найближчій місцевості взагалі немає, а городища мають назву Шаргород—ту саму, яка подається в звітах В. В. Хвойка⁴.

Городища розташовані приблизно за 2 км на північ від північної околиці с. Ольшаниці (від господарського двору колгоспу «Комінтерн»), на лівому, в цьому місці досить підвищеному, березі р. Гороховатки.

¹ В «Археологической карте Киевской губ.» городище в с. Сухолісах позначено на території самого села. Тимчасом зараз воно знаходиться за три кілометри на південь від нього. В цих відомостях суперечностей нема: до кінця 70-х років минулого століття село було розташоване на березі р. Росі, але потім було перенесено на північ, оскільки йому на старому місці дуже заважали весняні розливи річки. Перші відомості про село стосуються початку XVIII ст. (Л. Похилевич, Сказания о населенных местностях Киевской губернии), отже, тоді воно вже існувало. Матеріал, виявлений на старій території, робить цілком можливим припущення про існування села вже в XVI—XVII ст. ст., а можливо, життя тут не припинялось і весь час, починаючи від часів Київської Русі.

² Перелічуємо відзначені пункти: Шаргород; Ольшаниця, дюна; Ольшаниця I, Шарки I; Шарки II; Телешівка I; Телешівка A; Телешівка B; Вілцентівка; Бакумівка I; Бакумівка II; Бакумівка «Лука»; Бакумівка за селом; Житні Гори VII; Негода I; Негода II; Мовчанівка V; Мовчанівка VI.

³ Сказания о населенных местностях Киевской губернии, стор. 523—525.

⁴ Труды XII АС, т. I; АЛЮР, в інформаціях М. Біляшевського.

Тут корінний берег робить великий вигин, на південному куті якого розташоване одне з Шаргородських городищ.

Місто складалося з двох великих городищ, розташованих на незначній віддалі одне від одного. Перше городище було захищене з заходу стрімкими схилами, з інших боків — лінією ровів і валів. Друге городище — з півночі та заходу захищене стрімкими схилами з додатковими оборонними спорудами: на півночі — ескарпом у вигляді тераси з невисоким валом по краю; з заходу — п'ятьма півкруглими виступами на половинну висоту городища на зразок бастионів; а з півдня і сходу — подвійною лінією ровів і валів. У північно-західному куті розташований дитинець, що відділяється від решти площі городища ровом. Дитинець займає дуже вигідну для оборони позицію, оскільки з нього відкривається широкий краєвид на долину р. Гороховатки в напрямі на північ, південь і захід та в бік луки — на схід. Крім того, маємо п'ять природних городищ, розташованих на виступах плато, на східній частині вигину, північніше другого Шаргородського городища. Вони відділяються одне від одного ярами, проте не мають штучних укріплень.

В. В. Хвойко, який розкопував Шаргород наприкінці минулого століття, відзначив тут три частини городища, очевидно, маючи на увазі або простір поміж першим і другим городищами, який, проте, з напільного боку нічим не захищений, або дитинець.

Підйомний матеріал складається з величезної кількості кераміки звичайного для Київської Русі типу. Він трапляється на всій площі першого городища, поміж першим та другим городищем, на другому городищі та дитинці, займаючи широку смугу далеко за межами захищеної валами та ровами площі в напрямі на схід, та площу вищезазначених п'яти природних городищ. Отже, разом місто займало дуже велику для свого часу площу, звідки можна зробити висновок про його досить значну роль в історії Київської Русі. Крім кераміки, тут знайдено велику кількість кісток тварин, шиферне пряслице, уламки скляних браслетів, амфор київського типу, теракот, уламок якогось виробу з каменю та скупчення залізних шлаків, що мало місце за межами городищ, очевидно, на території посаду, заселеного ремісниками.

За старих часів тут траплялися неодноразові знахідки речей часів Київської Русі: 30 фрагментів скляних браслетів, 5 пряслиць з червоного шиферу, хрестик з сірого мармуру, залізний спис, шабля, складна ікона, близько 20 халцедонових бус¹.

Значення Шаргорода пояснюється його дуже вигідним для оборони розташуванням. Дійсно, місце це найбільш підвищене і має найкращі природні засоби захисту в цілому оглянутому розвідкою районі. Тимчасом, зважаючи на прикордонний характер цієї території, проблеми оборони були чи не найактуальніші. Тому населення охоче оселялося саме тут.

До Шаргородського комплексу тяжіють кілька менших городищ та відкритих поселень. Сліди городища помітні в північній частині с. Шарків, на березі р. Гороховатки. Мешканці, які живуть нині на цьому місці, пам'ятають ще рови й вали, знищені при будівництві цієї частини села. Матеріал — цілком ідентичний шаргородському.

Відкриті, незахищені поселення виявлені розвідкою на певній відстані одне від одного по обох берегах р. Гороховатки — в межах сс. Шарків, Телешівки, Бакумівки, Ольшаниці.

Заслуговує на увагу поселення на урочищі Лука в с. Бакумівці,

¹ Археологическая карта Киевской губ., М., 1895, стор. 52.

цікаве своєю топографією. Це поселення, розташоване на острові поміж двома рукавами річки, може служити ілюстрацією максимального використання природно захищених місць — відсутність достатньої кількості природних городищ примусила звернути увагу на інші способи природного захисту. Тепер цей острів зайнятий кількома садибами, які сполучаються з іншими частинами села містком.

Культурні залишки на цьому поселенні трапляються на значній площі в східній половині острова.

На р. Бурчаку городище часів Київської Русі обслідувано А. Сміленко в межах с. Житні Гори. Городище, що було розташоване на лівому березі річки, проти впадіння у неї притоки Негоди, майже знищене, але тут старожили ще пам'ятають залишки ровів і валів. Підйомний матеріал складається з фрагментів кераміки та уламка скляного браслета.

В «Археологической карте Киевской губ.» в межах с. Житні Гори значиться ще одне городище; можливо, воно було на стрільці при впадінні р. Негоди в Бурчак, де нині стоїть церква; проте ні залишків його, ні будь-якого датуючого матеріалу знайти не вдалося.

Так само, як і Шаргородські городища, городище в Житніх Горах має свою периферію, що складається з ряду поселень, які тяжіють до нього. Останні розташовані як по течії р. Негоди, так і р. Бурчаку — у межах сс. Житні Гори і Мовчанівки.

Вивчення киеворуських пам'яток середнього Поросся має чимале значення для нашої науки не тільки тому, що городи цього району ще не вивчені, а й тому, що Поросся, будучи південним кордоном слов'янського середньовічного світу, за яким починався вже степ, відіграло в житті Київської Русі не останню роль. Дійсно, на південь від р. Росі маємо лише ранньослов'янські пам'ятки, що можуть бути датовані часами до знищення Хазарського каганату, тобто — до другої половини X ст.¹. Пам'ятки ж так званої великокнязівської доби тут повністю відсутні.

Отже, Рось — прикордонна смуга; тому можна ставити питання про існування пороської оборонної лінії, яка захищала південні райони Київської Русі від наскоків кочівників, аналогічно тому, як посульська оборонна лінія, досліджувана Ф. Копиловим, захищала південно-східні райони.

Характерною особливістю древнього пороського укріпленого району є те, що вздовж р. Росі немає жодного городища. Всі вони лежать на певній віддалі від долини, вздовж її лівих приток.

Ця особливість обумовлена, безперечно, рельєфом долини р. Росі: правий берег, досить високий, підіймається над самою рікою кручами з досить стрімкими схилами; лівий, навпаки, дуже низький. Корінний берег відстоїть досить далеко від русла і підвищується непомітно. Отже, лівий берег р. Росі не мав зручних для побудови укріплених поселень природних умов. Саме тому при побудові городищ використовувалися відносно високі береги річок-приток.

У межах досліджуваного району такі городища є в Шаргороді на р. Гороховатці та в с. Житні Гори на р. Бурчаку. Далі, на р. Узині — городище в с. Чепелівці, Узинського району, про яке маємо відомості в «Археологической карте Киевской губ.», та городище на р. Ротку, біля Білої Церкви; на заході — городище в с. Маслові над р. Роса-

¹ Тут маємо на увазі не тільки пам'ятки культури полів поховань, але й ранньослов'янські, типу виявлених Д. Березовцем на Південному Бузі розвідкою 1947 р. (див. його статтю в цьому томі).

вою¹. Певно, в тому місці, де р. Роса повертає з півдня на схід, має бути також городище; проте місце це ніким ще не досліджувалось.

Усі ці городища, розташовані приблизно на одній віддалі від р. Росі, разом створюють єдину укріплену лінію (рис. 2). У верхній течії р. Росі маємо ряд городищ по р. Роставиці, що доповнюють цю лінію.

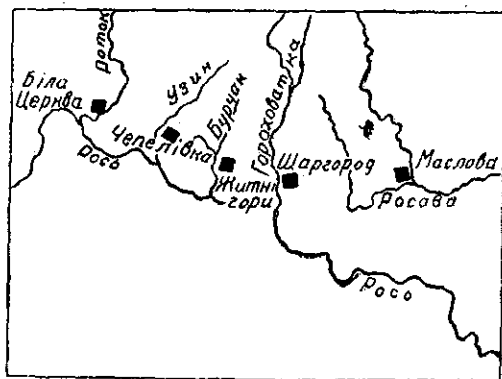

Рис. 2. Пороська укріплена лінія часів Київської Русі в межах середнього Поросся.

Отже, підсумовуючи все сказане, підкреслимо питання, які постають щодо слов'янських пам'яток середнього Поросся:

а) Локальна характеристика культури полів поховань у зв'язку з вивченням місцевих її елементів.

б) З'ясування відношення цієї культури до корчоватської, пам'ятки якої на Пороссі не виявлені.

в) Проблема ранньослов'янських пам'яток та дослідження городищ того типу, що відмічені в сс. Бушеві та Сухолісах.

г) Дальше дослідження пороської укріпленої лінії часів Київської Русі.

Розв'язання цих питань, безперечно, сприятиме вивченню історії древніх слов'ян на конкретному матеріалі середнього Поросся, який має значення не тільки для цього локального району, але й для всього східного слов'янства.

М. Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ

Славянские памятники среднего Поросья

Резюме

Заметка представляет собою краткую информацию основных результатов археологического обследования части территории среднего Поросья в пределах Рокитнянского и, частично, Узинского районов, Киевской области. Открытые памятники относятся в основном к славянской эпохе (культура полей погребений, эпоха Киевской Руси, а также памятники, возможно, занимающие промежуточное положение между обеими эпохами).

¹ П. Третьяков, Звіт про археологічні дослідження в басейні рр. Росі і Тясмина, Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, К., 1949, стор. 225.

В. А. БОГУСЕВИЧ

РОЗКОПКИ НА ГОРІ КИСЕЛІВЦІ

Для дослідження гори Киселівки, яка не раз привертала увагу дослідників як найдавніше київське городище, був організований киселівський загін експедиції «Великий Київ»¹, який провадив тут розкопки з 11 червня по 5 липня 1948 р.

Перед експедицією стояло завдання перевірити стан культурних шарів на горі Киселівці. Під час археологічних розкопок 1932, 1933, 1939 і 1940 рр. тут були відкриті археологічні матеріали, які належали до різних історичних періодів, починаючи з епохи бронзи й кінчаючи литовсько-польськими часами.

Дослідники, які провадили ці роботи, твердили, що вони знайшли керамічні матеріали, що належать до антського часу, тобто до VI—VII ст. ст.². Перевірка цих припущень становила одне із завдань нашої експедиції.

Археологічні дослідження Киселівки дуже утруднені, бо більша частина плато гори зайнята кладовищем, яке існує ще з XVIII ст., а на схилах гори всюди спостерігаються великі зсуви. Тільки на деяких ділянках гори були знайдені у 1938 та 1940 рр. незруйновані археологічні комплекси часів Київської Русі.

Розкопками 1948 р. не виявлено матеріалів, які дали б можливість скласти уяву про послідовну культурно-історичну стратиграфію на Киселівці. Комплекси ранніх часів, очевидно, були зруйновані будівлями часів Київської Русі та пізнішим кладовищем.

Це ставить під великий сумнів думку тих учених, які вважали, що культурні шари Киселівки мають начебто послідовну культурно-історичну стратиграфію.

Гора Киселівка займає центральне місце серед давніх київських городищ. На північ від неї знаходиться древнє поселення на горі Щека-

¹ До складу загону входили: В. А. Богусевич (керівник), Є. В. Махно, Р. І. Вязжев, К. В. Капеліст, Є. І. Силенок і П. Костюченко, С. Я. Папер.

² На підставі згаданих досліджень (див. Археологія, т. I, К., 1947) П. М. Третьяков у своїй роботі «Восточнославянские племена», М., 1948, стор. 78, висловив думку про те, що гора Киселівка була укріпленням поселенням антського часу. Але, як побачимо нижче, це припущення не підтвердилось.

виці, а на південь близько неї височить Старокиївська гора, де містилось одне з найдавніших київських городищ, яке було центром Києва за часів Володимира та Ярослава. На захід від Киселівки знаходиться відріг Старокиївської гори, так звана Дитинка, де також виявлені сліди древнього київського поселення та могильника. Із заходу та півночі гора Киселівка омивалася струмком Глибочицею. Площа плато Киселівки досить значна, приблизно 20 000 м². Висота гори над рівнем Дніпра становить приблизно 100 м. У верхній частині та по схилах гори залягають міцні шари культурних відкладень.

У різних частинах гори було закладено шість розкопів, з допомогою яких мали вивчити стан культурних шарів та виявити непорушені археологічні комплекси.

Тільки в розкопі № 4 на глибині близько 2 м від сучасної поверхні були знайдені дві будови та господарські ями часів Київської Русі. У всіх інших розкопах, незважаючи на численні речові та будівельні знахідки, доводиться констатувати велику перемішаність культурних шарів. Це свідчить про те, що, очевидно, і на більшій частині Киселівки немає незрушених археологічних комплексів, які б передували часам Київської держави. Можливо, що на нижчій, південній частині плато, яке не входило до складу польсько-литовської кріпості, при дальших розкопках пощастить знайти незрушені культурні шари різних історичних періодів.

Подаємо опис розташування розкопів 1948 р. Розкоп № 1 площею 32 м² містився на північно-східному відрозі гори, поза межами кладовища. На північному схилі основного масиву гори, за кам'яною стіною кладовища, знаходився розкоп № 2 площею 4 м². У північній частині східного схилу основного масиву городища, за кам'яною стіною кладовища (між цим схилом і північно-східним відрогом гори є неглибока балка новітнього утворення), був розміщений розкоп № 3 площею 18 м². На північно-західному краю городища, за кам'яною стіною кладовища, на північ від двох будинків і сараю знаходився розкоп № 4 площею 60 м². На східному схилі південного відрога Киселівки містився розкоп № 6 площею в 4 м². На південній частині основного масиву гори, зайнятого кладовищем, був розкоп № 5 площею в 22 м². У 1948 р. розкопана площа на Киселівці мала понад 140 м². Культурний шар у розкопах становив 0,5—5 м (розкоп № 2) глибини. На найбільшому розкопі № 4 глибина культурного шару дорівнювала 2 м.

Як було відзначено вище, тільки на розкопі № 4 пощастило відкрити добре збережені будівельні комплекси, які належать до часів Київської Русі. Тому цей розкоп заслуговує на особливу увагу. Внаслідок виявлення двох напівземлянкових зрубових будівель з господарськими ямами, що знаходилися поблизу, площа розкопу була збільшена до 60 м², що дало можливість цілком розчистити обидві будівлі.

Вибір місця розкопу № 4 був зумовлений тим, що тут, між збереженою основою муру кладовища ХІХ ст. та західним схилом гори, залишалася горизонтальна площадка шириною 6—7 м та довжиною понад 50 м, де могли бути незруйновані кладовищем та зсувами гори культурні шари.

У розкопі № 4 на глибині до 1 м від сучасної поверхні були знайдені перемішані археологічні матеріали різних часів. Зустрічались, головним чином, уламки кераміки литовсько-польського часу та часів Київської Русі. Поряд з цим виявлені уламки цеглин часів Київської Русі, а також печина й вугілля.

У північно-східному кутку розкопу, на глибині 1,2 м на площі $2 \times 2,5$ м була розчищена глинобитна підлога. При поглибленні розкопу у північній його частині на глибині 1,55 м виявлено шар товщиною в декілька сантиметрів, насичений битою цеглою, серед якої було багато цегли часів Київської Русі, в тому числі цегли XI ст. У цьому ж шарі знайдено багато уламків кераміки XIV—XV ст. ст. поряд з такими речами, як фрагмент шиферного пряслиця та кришталева бусина. Можна думати, що це було будівництво XIV—XV ст. ст., коли, можливо, для фундаменту дерев'яної кріпості були використані цегляні будівлі часів Київської Русі.

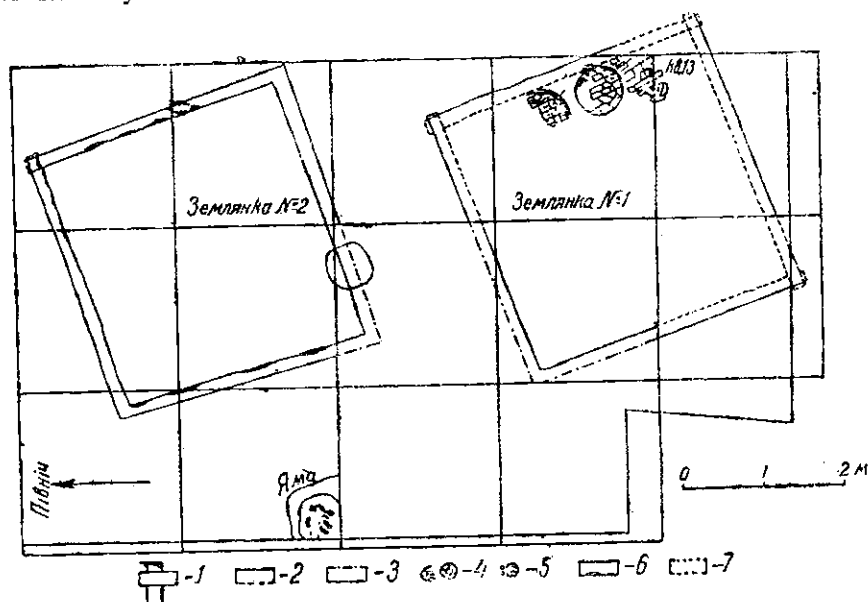

Рис. 1. План землянок.

- 1 — зруб «в обло»; 2 — обгорілий зруб; 3 — зрізана стінка землянки;
 4 — дерев'яні бочки; 5 — дерев'яні миски; 6 — зотлілі балки зрубу;
 7 — нерозкопана частина землянки.

Південна будова розкопу № 4 розмірами $3,5 \times 3,65$ м була виявлена на глибині близько 1,8 м. Ця споруда являла собою напівземлянку, вилиту в лесовому ґрунті на глибину 0,4—0,6 м. Долівка напівземлянки знаходилася на рівні 2,3—2,4 м від поверхні. Стіни житла являли собою зруб, складений з товстих соснових колод діаметром до 20 см. Зруб був виявлений в обгорілому стані. Кути будови з'єднані між собою «в обло». Печі всередині зрубу не було виявлено. Велика кількість глиняної обмазки (печини), знайденої при розкопках цієї споруди, являла собою обмазку дерев'яних стін.

Поблизу східної стіни зрубу знаходилися дві бочки, обгорілі залишки яких були виявлені під час розчистки споруди. Одна бочка зроблена з цілого дерева, а друга — з клепок. Поруч з бочкою знайдено частину обгорілої дерев'яної миски з покриттям, що були виточені на токарному верстаті.

При дослідженні напівземлянки виявлено однолезовий залізний меч, залізні наконечники стріл, залізні ножі, уламки глиняного посуду, кам'яна ювелірна ливарна формочка, уламки скляних браслетів та інші речі.

Цікаво відзначити, що в одній з колод стіни був виявлений наконечник стріли.

Інвентар будови належить до XIII ст., а те, що будова згоріла тоді, коли провадилися військові дії, дає підставу припускати, що це сталося під час татарського розгрому Києва в 1240 р.

До числа найбільш інтересних предметів, знайдених всередині житла, належить залізний однолезовий меч. Подібний тип меча відомий з розкопок Хойновського на садибі Трубецького в 1892 р., а також з матеріалів Княжої гори під Каневом. Частина леза меча, що збереглася, завдовжки в 50 см. Лезо було довше — кінець його обламаний. Довжина частини рукоятки 8 см. Можна припускати, що довжина цілої рукоятки була приблизно 12 см.

Другим інтересним предметом, виявленим у згорілому зрубі, є кам'яна ливарна формочка для відливки перся. Для формочки використаний пірофілітовий сланець (овруцького походження, нагадує шифер). Формочка складалася, мабуть, з трьох частин: однієї нижньої і двох верхніх. Знайдена тільки одна верхня частина з трьома отворами для металевих стержнів, які з'єднували частини формочки.

В цій же частині формочки знаходився канал для розтопленого металу й заглиблення у вигляді дужки для відливки перся. Розміри формочки 4×3 см при 1,4 см товщини.

Лесова перемичка в 1,6 м відділяє першу будову від другої, долівка якої знаходилася на глибині 2—2,1 м від рівня нівелювання. Ця будова була заглиблена в лесовий материк на 0,3—0,65 м; її стіни являли собою зруб з кутками, складеними «в обло». Розміри зрубу дорівнювали 3,35×3,65 м. Колоди другої будови, що не зазнала пожежі, були дуже перетлілими. Печі й господарського інвентаря в будові № 2 не виявлено.

За 1,5 м на південь від цієї напівземлянки знаходився смітник з уламками глиняних горщиків та іншими предметами часів Київської Русі: залізним наконечником стріли, шиферними пряслицями, боковою частиною невеликого горщика, денцем горщика, яке мало знаки, що нагадують букви. Крім того, в ямі виявлена велика кількість кісток свійських тварин.

Чисто зрубні будови, відкриті при розкопках на горі Киселівці, істотно доповнюють і змінюють наші уявлення про характер жител Києва домонгольського часу. Досі, внаслідок розкопок минулих років, на території «города Володимира» та на Михайлівській горі виявлена значна кількість напівземлянкових будов з стінами, основою конструкції яких були дерев'яні стовпи. До стовпів прикріплювалися горизонтальні ряди плах, які й утворювали стіни.

Хоч застосування зрубних споруд при побудові житлових і фортифікаційних комплексів уже було відоме, проте зрубні будови вважались, як і колись, характерними для півночі і не властивими для Києва та інших південноруських міст.

Тепер, на основі спостережень над культурними шарами київського Подолу, виявленими на вулицях під час земляних робіт, було встановлено, що за часів Київської Русі там були численні дерев'яні зрубні будови наземного типу.

Ми припускаємо, що зрубні будови, знайдені нами на Киселівці в 1948 р., мають безпосереднє відношення до типів дерев'яного будівництва часів Київської Русі на Подолі.

ТАБЛИЦЯ І

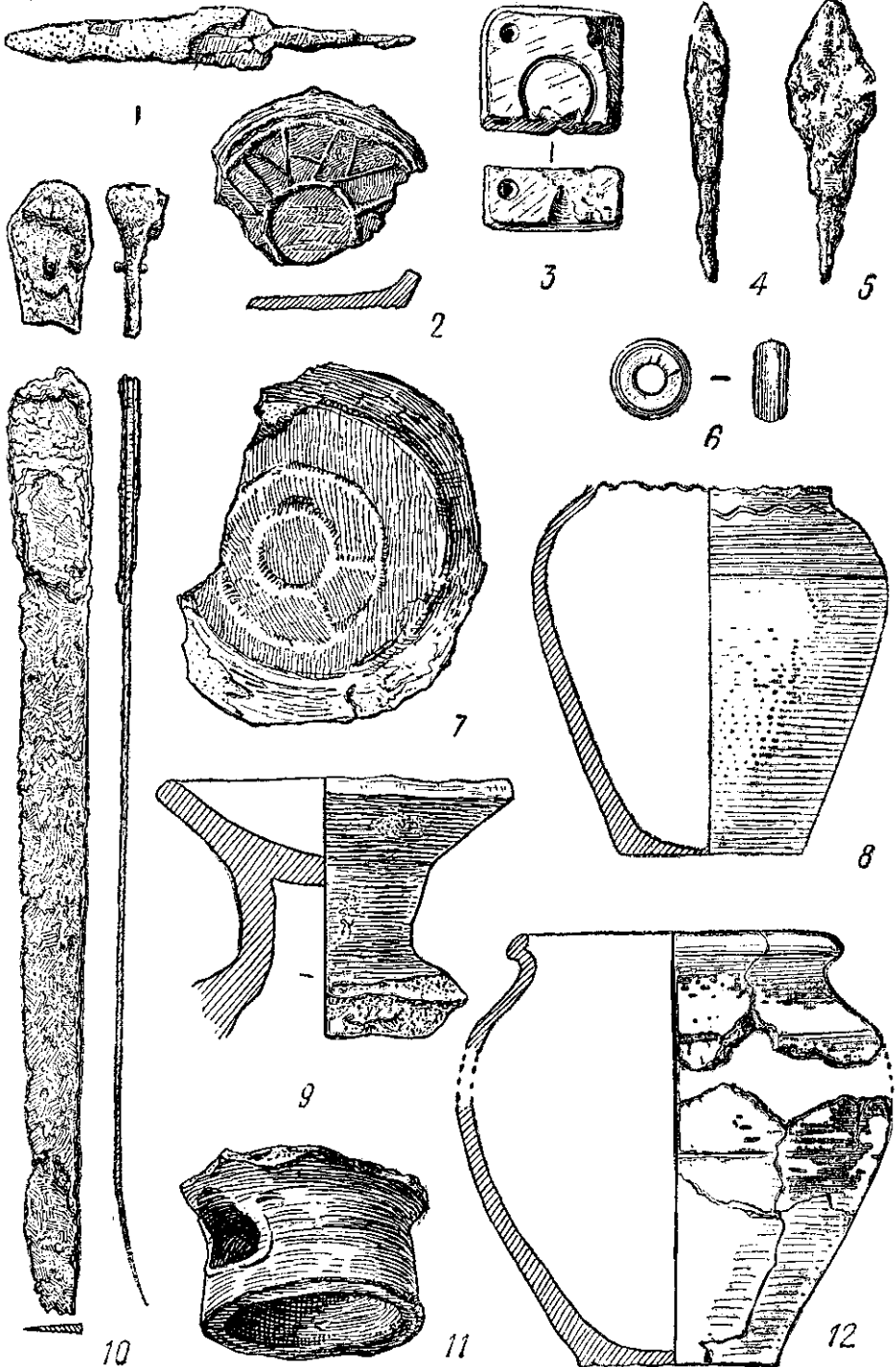
Речі, знайдені в землянці № 1:

- 1 — залізний ніж;
- 3 — кам'яна ливарна формочка;
- 5 — залізний наконечник стріли;
- 6 — шиферне пряслице;
- 9, 11 — фрагменти світильників;
- 10 — залізний однолезовий меч;
- 12 — горщик.

Речі, знайдені в ямі:

- 2, 7 — денця горщиків з клеймами;
- 4 — залізний наконечник стріли;
- 8 — горщик.

(Рис. 8, 10, 12— $\frac{1}{4}$ н. в.; решта — $\frac{1}{2}$ н. в.)

Час знищення розкопаних будов на Киселівці умовно можна віднести до татарського нападу на Київ в 1240 р. Виявлені будови доповнюють картину розгрому, якого зазнала столиця древньої Русі, розкриті розкопками біля Десятинної церкви, в «городі Володимира» та на Михайлівській горі.

Необхідно підкреслити, що дослідження на Киселівці все більше виявляють повну зруйнованість переважної частини плато Киселівки кладовищем XVIII—XIX ст. ст., крім вузької смуги в південно-західній частині, яка лежить біля самого яру за залишками стіни кладовища.

В. А. БОГУСЕВИЧ

Раскопки на горе Киселевке

Резюме

Раскопки 1948 г. на горе Киселевке показали, что древнейшие культурные слои испорчены кладбищем XVIII—XIX вв. и постройками времени Киевской Руси. Только в северо-западной части плато горы удалось найти на глубине 2 м две срубные постройки, углубленные в лесовой материк. Внутри южного обгорелого сруба обнаружены две, также обгорелые, бочки, деревянная точеная миска, железный однолезвенный меч, каменная литейная ювелирная формочка и др.

Срубные сооружения, открытые в 1948 г., позволяют пересмотреть установившееся мнение о характере построек широких слоев населения древнего Киева.

Можно предполагать, что срубные постройки, обнаруженные в 1948 г. на горе Киселевке, имеют самое непосредственное отношение к типу жилищ Подола — приречного района древнего Киева, где вследствие низкой и болотистой местности наземные постройки были необходимы, а полуземлянки — нецелесообразны.

І. М. САМОЙЛОВСЬКИЙ

РОЗВІДКИ І РОЗКОПКИ В КИЄВІ ТА ЙОГО ОКОЛИЦЯХ в 1947 — 1948 рр.

АРХЕОЛОГІЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ В КИЄВІ

Під час спостережень за земляними роботами в Києві в 1947 р. було виявлено 21, а в 1948 р. — 22 пункти з археологічними знахідками. Із них у 13 пунктах, виявлених у різних частинах міста, були знайдені досить інтересні матеріали, що належать до різних часів, починаючи з неоліту.

Неолітична стоянка на березі р. Почайни

Річка Почайна протікає по луговій терасі. Раніше, як це видно на плані Києва 1695 р.¹, Почайна була порівняно багатоводною річкою. Тепер вона влітку пересихає.

На правому березі середньої течії р. Почайни, приблизно біля того місця, де з нею з'єднується р. Сирець, на поверхні зібрано фрагменти глиняного посуду часів неоліту, що були частинами як неорнаментованого, так і орнаментованого посуду (наприклад, рядом косих насічок). Колір фрагментів — коричнюватосірий.

Кераміку неолітичного часу на березі р. Почайни знаходили не раз (у 1914 р. — А. Ертель², у 1945 р. — О. Лагодовська). Є підстави думати, що тут була стоянка, розташована на дюнах, яку можна вважати літнім стійбищем часу середнього неоліту.

В 1890 р. у цьому районі, на дюнах біля Пріорки (північно-західна околиця міста), М. Біляшевський відкрив неолітичну стоянку, знахідки якої ідентичні із знахідками неолітичної стоянки на березі р. Почайни.

Первісні люди, що жили на березі р. Почайни в літній сезон, знаходили тут сприятливі умови для рибальства.

Якщо тут, на березі р. Почайни, де під час повені буває вода, стійбище неолітичного часу було сезонне, то поселення стаціонарного типу

¹ План Києва 1695 г., видання Київської комісії по розбору древніх актів, К., 1893.

² Центральний державний архів Української РСР, справа Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва.

знайдені на найближчих високостях правого берега р. Дніпра, над Подолом та Оболонню, де В. В. Хвойко виявив землянки неолітичного часу.

Поблизу неолітичної стоянки, на вул. Смородинський Узвіз, зафіксовано понад 20 печер. Одну з них дослідили. Виявилось, що вона була житлом первісної людини¹.

Фундаменти будівництва часів Київської Русі

Найважливішими пам'ятками часів Київської Русі слід вважати залишки фундаментів монументальних будівель та фортифікаційних споруд, що були виявлені під час прокладання газопроводу та під час інших земляних робіт на території древнього Києва.

Фундаменти древньої міської брами. Бутову кладку фундаменту древньої міської брами виявлено в той час, коли в старій частині міста, поруч будинку № 11 по Володимирській вулиці, на тротуарі копали яму для ліхтарного стовпа. Під асфальтом тротуару були розкриті великого розміру камені сірого пісковика. Кладка, зложена на глині, починалася на глибині 0,45 м і сягала на глибину 1,50 м від рівня сучасної поверхні. Земля, що знаходилась вище кладки, була насипною. Кладку зроблено на материковому лесі. Фундамент належить визначній древній міській брамі X ст., як це встановлено під час його розкриття у 1913, 1935 та 1940 рр.

В 1948 р. у п'яти пунктах були виявлені древні фундаменти. Всі вони знаходилися поблизу Софійського собору.

Площа Богдана Хмельницького, Володимирська вулиця № 24. Древній фундамент відкрито під час прокладання траншеї газопроводу поблизу дзвіниці, між нею і в'їздом у подвір'я будинку № 22-а. Фундамент розташований майже паралельно муру Софійського заповідника, за 59 м на схід від центральної абсиди Софійського собору. Траншеєю шириною 0,85 м, глибиною 1,40 м було перерізано бутову кладку, скріплену вапновим розчином з домішкою цем'янки. Кладка мала товщину 0,44 м, довжину 2,68 м і залягала на глибині 1,25 м від рівня сучасної заасфальтованої поверхні. Вона *in situ* знаходилась на лесовидному материках. Під кладкою виявлені сліди лежнів. Нашарування, які помічалися над бутовою кладкою, не були нею порушені. Кладку фундаменту можна датувати XI ст., на що вказують і сліди від лежнів.

Садиба на розі Георгіївського провулка й Стрілецької вулиці № 7/6. Траншея газопроводу в цьому місці перерізала частину північної прибудови тієї триабсидної церкви XI ст., яку в 1910 р. виявив Д. В. Мілеєв під час риття котлована для великого будинку № 7/6 по Стрілецькій вулиці.

Володимирська вулиця № 24. Ліворуч південних баштових воріт садиби Софійського заповідника траншеєю газопроводу було перерізано фундамент будови XI ст. Фундамент, виявлений у цьому місці, був відомий раніше. П. Лебединцев гадав, що це могли бути руїни церкви св. Катерини.

Садиба Софійського заповідника. У садибі Софійського заповідника траншея газопроводу була прокладена від муру біля площі

¹ Археологические находки и раскопки в Киевской губ. в течение 1876 г., Чтения в ист. общ. Нестора-Летописца, кн. I, К., 1879, стор. 244—250.

Богдана Хмельницького до муру біля Георгіївського провулка, через всю південну частину заповідника.

За 37 м від муру, що біля дзвіниці, на глибині 1,10 м від сучасної поверхні, траншеєю газопровода було розкрито верхню частину міцної бутової кладки фундаменту будови XI ст. Ширина фундаменту 1,30 м, висота 0,70 м. Він розташований по прямій лінії, на 21 м обабіч від траншеї, як було пізніше встановлено розкопками. Фундамент знаходиться *in situ* на материковому суглинку.

Рис. 1. Амфорки київського типу.

За 84 м на південний захід від першого фундаменту, на глибині 0,5—0,7 м від сучасної поверхні, траншея газопровода розкрила міцну бутову кладку фундаменту XI ст. Висота фундаменту 1,00—1,04 м, ширина його на місці пілона 2,44 м, а далі, на місці стіни, 1,41 м. Орієнтований він по лінії північ-захід — південь-схід. Фундамент знаходиться *in situ* на материковому суглинку, який був виявлений на глибині 0,90 м від сучасної поверхні. Вище суглинку знаходиться сіра мішана земля. Фундамент, як встановлено розкопками, тягнеться обабіч по прямій лінії на 72 м і закінчується біля колишнього будинку митрополитів, перетинаючи всю південно-західну частину подвір'я Софійського собору. Як виявилось, це був фундамент огорожі, спорудженої в XI ст. для захисту Софійського собору й митрополії.

Слід відзначити ще одну цікаву знахідку на цій же садибі. За 54 м на південний захід від останньої кладки виявлені залишки зруйнованої керамічної печі, в якій було знайдено п'ять невеликих цілих вузькогорлих амфорок київського типу, прикрашених лінійним орнаментом. Амфорки 14—21,7 см заввишки (рис. 1).

Виявлені навколо Софійського собору фундаменти п'яти давніх будівель являють собою великий інтерес для вивчення архітектурного ансамблю цієї частини древнього Києва — міста Ярослава Мудрого.

Залишки древнього валу біля Перунового горба. Рештки древнього валу знаходяться над урвищем у північно-східній

частині древнього Києва, у садибі № 12 по вул. Жертв Революції. Вони являють собою продовження того валу, який у 1934 і в 1938 рр. був знесений, починаючи від фунікулеру.

Залишки валу знаходяться нині у деформованому вигляді. В обрізі валу помітна бита цегла, шматки шиферу та ін. Основу валу біля Перунового горба можна датувати часами Київської Русі¹. Перуновий горб, біля якого знаходяться залишки цього древнього валу, відомий з давніх давен як пам'ятка саме цієї доби.

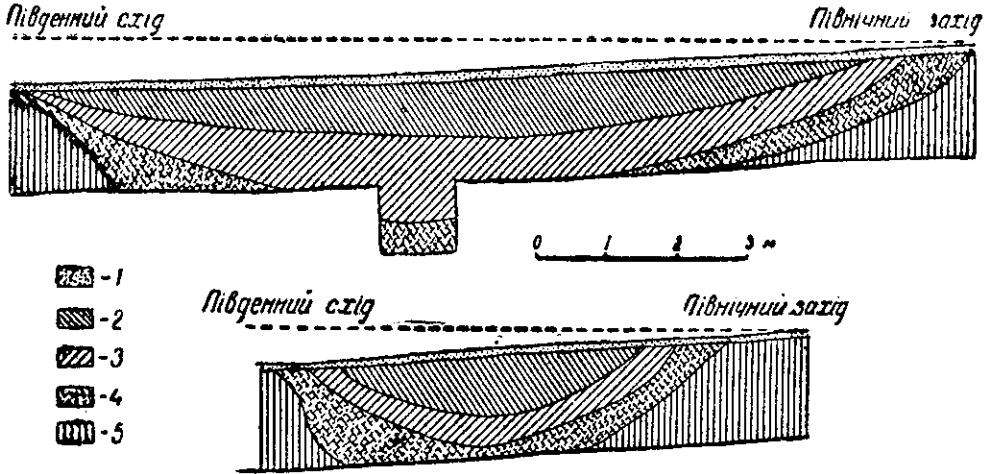

Рис. 2. Розрізи рову, виявлених при проведенні траншей газопроводу.
1 — пісок; 2 — насипна земля; 3 — сулісок; 4 — гумусний шар; 5 — лес.

Залишки древніх фортифікаційних споруд. Під час копання траншей газопроводу було виявлено у чотирьох пунктах міста Ярослава Мудрого сліди древнього фортифікаційного спорудження XI ст., завдяки яким почастило відтворити древні вали й рови Києва.

По вул. Ворошилова, у подвір'ї будинків № 7 і 9, виявлено залишки древнього валу, а саме — його основу, укріплену дубовими плахами та колодами, що вже струхли. Дерев'яне кріплення знаходилося на краю валу, з боку рову. Дерев'яні плахи лежали горизонтально впоперек валу, на різній глибині від сучасної поверхні. Дерев'яна конструкція призначалася для того, щоб вал не розсовувався і не засипав рив. Ширина валу дорівнювала приблизно 20 м.

Під час прокладання траншеї газопроводу на глибині 1,25 м від сучасної поверхні виявлено також і сліди рову. Ширину рову можна було встановити недалеко від цього місця, по вул. Франка № 4, де за 21 м від вул. Ворошилова траншея газопроводу перерізала засипані сірою землею рови — один 13 м завширшки (рис. 2), другий 6 м завширшки. Глибина рову не була розкрита траншеєю, яка мала 2,5 м глибини. Рови, що проходять впоперек сучасної вулиці, викопано у материковому лесі.

Метрів за 200 від вул. Франка і метрів за 25 від вул. Ворошилова, по вул. Чкалова № 20, на схилі, у траншеї газопроводу, прокладеній вздовж вулиці, теж було виявлено контури рову кріпості. Рив викопано також у материковому лесі і засипано потім сірою землею. Ширина рову

¹ М. А. Максимович, Собрание сочинений, т. II, К., 1877, стор. 120.

дорівнювала 18 м; глибина його більша від глибини траншеї, яка має 1,40 м. Схили рову підносяться під кутом у 45°.

Таким чином, в оглянутих пунктах, розташованих на протязі 250 м, простежено сліди укріплень, що тяглися від Золотої Брами понад ярмом, по прямій лінії у північно-західному напрямі.

Виявлені залишки валу й сліди рову знайомлять нас з воєнно-інженерним будівництвом древнього Києва, дають нові топографічні дані, за якими можна точно встановити межі фортифікаційних укріплень міста часів Ярослава Мудрого.

Курган

Єдиний на території м. Києва курган зберігся на Печерську, у садибі на розі Московської і Мільйонної вулиць. Нині курган має деформований вигляд. Висота його 1,75 м, діаметр 19,5 м. Краї кургана були обкладені вапняковим камінням великих розмірів (є каміння розміром 58×85×45 см). У давнину курган мав, звичайно, більші розміри.

За свідченням В. І. Щербини, що жив недалеко від кургана, на сусідній з ним вулиці, у саду «на розі Московської та Мільйонної вулиць, був досить високий курган, обкладений камінням з кам'яними сходами на нього»¹.

З північної і східної сторони курган зрізано Мільйонною та Московською вулицями. Його діаметр був, безперечно, більший, ніж тепер, більша була і його висота. У середній частині кургана збудовано погріб шириною 1,70 м; дно погребя знаходиться приблизно на горизонті поверхні, без заглиблення у материк; погребом курган прорізано метрів на 7—8. Отже, центральна частина кургана погребом не порушена. Земля у насипу кургана мішана, насипна, сірого кольору. Крім вапнякового каміння, знахідок під час побудови погребя не трапилось.

РОЗВІДКИ ТА РОЗКОПКИ В ОКОЛИЦЯХ КИЄВА В 1947 р.

На північ від Києва на лівому березі р. Десни, від с. Пухівки до с. Вигурівщини, Броварського району, і на південь від Києва на лівому березі р. Дніпра від с. Вишеньок до с. Кийлова, Бориспільського району, були проведені археологічні розвідки. На протязі близько 50 км виявлено 36 пунктів, зібрано підйомний матеріал на дюнах. Речовий матеріал належить до епохи неоліту, часів міді-бронзи, епохи полів поховань, ранньо- і пізньослов'янських часів.

Неолітична стоянка між сс. Троєщиною й Вигурівщиною

Тут, на пісковищах другої тераси, виявлено уламки ліпного глиняного посуду часів неоліту, з домішкою в тісті крупного кварцу, а також кремінні відщепи та кусок кременю від нуклеусу.

Пам'ятки доби міді-бронзи

Біля с. Софіївки, Бориспільського району, в урочищі Бир, на піщаному видуві, виявлено безкурганний тілопальний могильник пізньотрипільського часу, опис якого подано в окремій статті². Біля с. Погреби,

¹ В. Щербина, Кілька маловідомих пам'яток, Київські збірники історії і археології, побуту й мистецтва, зб. I, К., 1931, стор. 312.

² Докладніше про Софіївський могильник див. статті, вміщені в IV т. Археологічних пам'яток УРСР.

Броварського району, на лівому березі р. Десни, на другій терасі, в урочищі Келики було знайдено уламки чотирибох, зроблених від руки, посудин червоного кольору, з орнаментом у вигляді насічок, розташованих рядками, уламок посуду з пружком та уламок вінець, відігнутих назовні, із зглаженою і блискучою поверхнею. Виявлена тут кераміка репрезентує культуру комарівського типу, — отже, що культуру відкрито тепер і на Лівобережжі.

Уламки глиняного посуду часів бронзи знайдено на другій терасі на північний схід та на південь від с. Вишеньок, біля урочища Буднище, де є незначні залишки козацького городища. Знахідки уламків глиняного посуду епохи бронзи виявлено в декількох пунктах на південь від с. Вишеньок, на луговій терасі і на піщаних горбах, що роздуваються вітром.

В одного жителя с. Вишеньок зберігаються дві цікаві орнаментовані глиняні посудини культури комарівського типу, зроблені від руки: горщик заввишки 14 см і глек заввишки 18 см, знайдені ним у 1947 р. під Процівським лісом на пісковищах, роздуті вітром. У глеку можна було помітити сліди золи. Околиці села і зараз багаті на пам'ятки матеріальної культури.

Неясною залишається належність невідомого до цього часу мініатюрного (діаметром 26 м) круглого городища болотного типу, що знаходиться на болотній низовині у Процівському лісі. Збереженість його досить добра, культурний шар досягає 0,75 м. У розвідувальній траншеї виявлено тваринні кістки та невиразні уламки глиняного посуду.

На північній стороні с. Кийлова, в урочищі Кути та в урочищі Гнилуша, над дорогою у с. Вороньки на підвищеній піщаній місцевості лугової тераси були знайдені дрібні уламки орнаментованого глиняного посуду часів бронзи, зробленого від руки.

Могильник доби полів поховань біля с. Кийлова

Село Кийлів міститься на лівому березі р. Дніпра, на південь від Києва. У 1947 р. під час археологічних розвідок і розкопок біля с. Кийлова¹, за 2 км на південь від нього, в урочищі Під Соснами, автором цих рядків було виявлено на діюні два тілопальні поховання, які належать до тієї ж доби полів поховань, що й попередні знахідки з цього села².

На згаданих діюнах часто траплялися черепки й перепалені людські кістки, що свідчило про руйнування в цьому місці тілопальних поховань. Піщані підвищення долини р. Дніпра в цьому місці не тільки розвіювалися вітром, але й розмивалися повеневою водою, внаслідок чого поховання руйнувалися.

¹ До складу загону, що провадив дослідження, крім автора статті, входив також художник Інституту археології Л. С. Шиліна.

² Пам'ятки доби полів поховань з с. Кийлова (раніше Койлова) були відомі ще В. В. Хвойку, який відносив їх до останніх століть до н. е.; див. В. В. Хвойка, Древние обитатели Среднего Приднепровья, К., 1913, стор. 43.

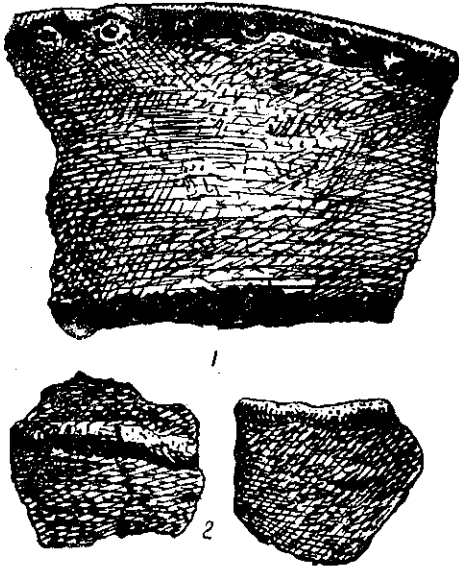
М. Ф. Біляшевський подарував Всеукраїнському історичному музею посудини латенського типу, знайдені у с. Кийлові, Полтавської губернії. Див. «Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея за 1915 г.», стор. 8.

У Київському історичному музеї знаходилися два ліпні горщики з ручками, з лошеною поверхнею, один — коричневого кольору, а другий — чорного, та такого ж кольору миска, які були знайдені в с. Кийлові. Таким чином, біля с. Кийлова, безперечно, ми маємо пам'ятку культури полів поховань корчоватського типу, яка, проте, залишилася недослідженою.

Поховання I було виявлено на довгастому пісковищі, що простягалося з заходу на схід і мало розмір 30×20 м. Поховання знаходилося на західному краї пісковища, в тому місці, де починалося вивітрювання його й де на поверхні лежали черепки, перемішані з перепаленими кістками людини. Поховання знаходилося в ямці з округлим дном, глибиною 0,50 м від сучасної поверхні, шириною 0,67 м. В ямці була зола з перепаленими людськими кістками та похоронним інвентарем: цілим глиняним черпаком і значною кількістю уламків різного глиняного посуду. Ці уламки складалися:

1) з частини вінець і шийки посудини (розмірами 16×11 см) з округлими дірочками-проколами під вінцями, коричнюватосірого кольору (рис. 3, 1). Вінця посудини трохи відігнуті назовні, шийка злегка вигнута, широка;

2) з дна (діаметр 11 см) з частиною стінки досить товстого простого посуду темного кольору;

0 1 2 3 4 5 см

Рис. 3. Уламки глиняного посуду з с. Кийлова.

0 1 2 3 4 5 6 см

Рис. 4. Черпак з с. Кийлова.

3) з дна (діаметр 5,5 см) з частиною стінки невеликої посудинки, охристого кольору;

4) з уламків стінки темнокоричневого кольору із заглаженою рівною поверхнею;

5) з двох уламків жовтуватого кольору з двома пружками (рис. 3, 2) (не наліпними).

Отже, при похованні було виявлено залишки п'яти посудин та одна ціла посудина.

Поблизу цього поховання, за 1,25 м на північний схід від нього, на невеликій глибині виявлено ще уламок стінки черпака, подібного до знайденого в похованні.

Черпак, знайдений у похованні (рис. 4) мав ручку, зверху відламану; він був зроблений від руки. Колір посудини коричнюватожовтий, поверхня вигладжена, випал рівномірний. Вінця ледве відхилені назовні, закруглені, тонкі, не зовсім рівні, з одного боку трохи вищерблені. Чер-

пак був у вжитку. Висота черпака 6,5 см, діаметр вінець 8,5 см, діаметр найширшої частини 10 см, діаметр дна 5 см, товщина стінок 5—9 мм.

Подібні черпаки були поширені за скіфських часів; їх часто знаходять на скіфських городищах та могильниках, наприклад, на Більському ранньоскіфському могильнику VI—V ст. ст. до н. е.

Порівнюючи черпак із Кийлова з черпаками попереднього, скіфського часу, можна визнати в ньому один із варіантів пізньої стадії цього типу посуду, що характеризує післяскіфський час.

Друге тілопальне поховання було виявлено на пісковищі, що знаходиться приблизно за 200 м на північ від тілопального поховання № 1. У розкопі, на глибині 0,35 м від сучасної поверхні, на межі намивного шару сіруватокоричневого піску знайдена бронзова вкрита патиною фібула середньолатенської схеми, без голки (рис. 5). Фібула зроблена з дроту, має вузький стрижень тулуба. Ніжка фібули не відокремлена від тулуба. Кінець її, загинаючись, утворює жолобок-замочок і проходить над стрижнем тулуба. Зверху кінець трохи поширений, розплеканий. Він скріплюється з стрижнем окремою загнutoю дротинкою, яка в

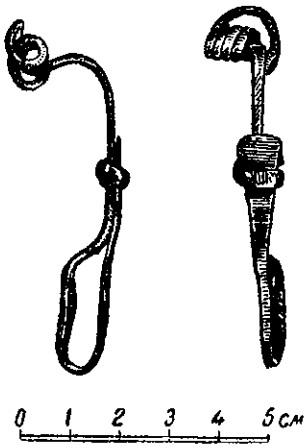

Рис. 5. Фібула з с. Кийлова.

круто відігнутий голівці переходить у пружину, що має з одного боку один завиток, а з другого — чотири. Один кінець пружини переходить у голку (голка ця відламана). Довжина фібули 7,5 см, ширина пружини 1,5 см, довжина жолобка 2,25 см.

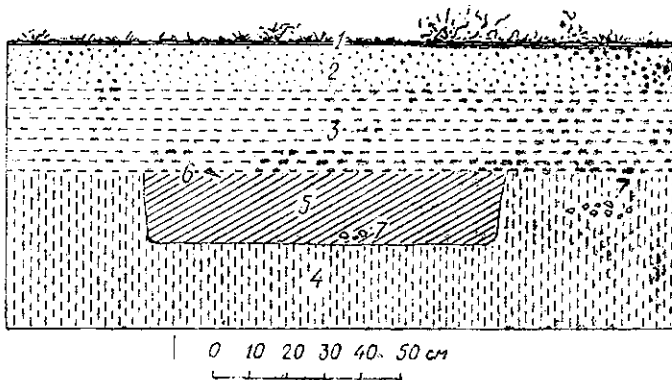

Рис. 6. Розріз поховання II.

1 — рослинний шар; 2 — сіруватий пісок; 3 — намивний сіруватокоричневий пісок; 4 — сіруватожовтий пісок; 5 — заповнення ями; 6 — фібула; 7 — уламки посуду.

На тій же глибині, під намивним шаром, виявлено зольну пляму, контури якої були ясно помітні трохи глибше, де вони мали розміри $0,9 \times 0,43$ м (рис. 6). Зольна яма заглиблювалася до 0,55 м. На дні ями знайдено декілька невеликих черепків простого посуду темного кольору. З східної сторони біля зольної ями, на глибині 0,53 м від поверхні, лежала купка уламків (рис. 6, 7) неорнаментованого глиняного посуду коричневого кольору із заглаженою поверхнею та фрагмент дна з части-

ною стінки простого посуду коричнюватосірого кольору. Діаметр дна становить 9 см. Ці керамічні рештки й являли собою залишки тілопального поховання. Перепалених кісток не було виявлено.

Судячи з кераміки та фібули, поховання це аналогічне похованню корчоватського могильника, в регіоні якого й знаходяться обидва зазначені поховання.

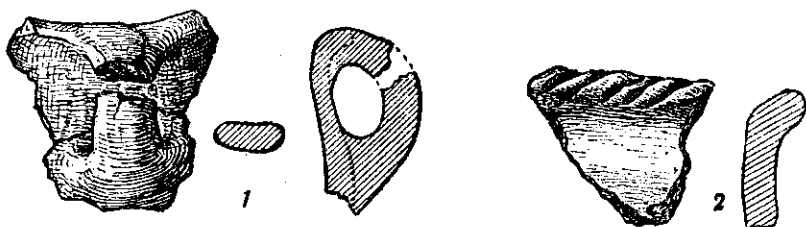

Рис. 7. Уламки посуду з поховання II.

На деякій відстані на північ від поховання з фібулою, у заглибленні, на поверхні пісковища знайдена бронзова голка від фібули. На південь від західної сторони пісковища на поверхні було знайдено два уламки бронзи.

При продовженні розкопу, за 2,5 м на південний захід від зольної ями, під намівним сіруватокоричневим шаром землі була виявлена друга зольна пляма розміром $0,75 \times 0,85$ м, що заглиблювалася на 0,25 м. Вона містила тільки дрібне вугілля.

За 5 м на північний захід від цього розкопу, біля краю видува, розчищено третю зольну пляму подібного ж розміру, глибиною близько 20 см. У ній знайдено 27 уламків посуду корчоватського типу, серед яких є уламок вінець з вушком, темнокоричнюватого кольору (рис. 7, 1) та уламок вінець з насічкою по краю, буруватого кольору (рис. 7, 2). Ця зольна пляма, як видно, від зруйнованого тілопалення.

Поруїнований стан пісковищ не дає можливості виявити поховання у більшій кількості.

Обидва виявлені поховання мали однакові умови щодо їх знаходження і обидва вони, треба думати, входили до одного похоронного комплексу. При датуванні поховань даної територіальної групи слід мати на увазі, що черпак післяскіфського часу поховання № 1 відповідає часу поховання № 2, де знайдена середньолатенська фібула й кераміка, близька до кераміки Корчоватського могильника. Таким чином, обидва тілопальні поховання, виявлені в урочищі Під Соснами, можна датувати часом існування Корчоватського могильника, тобто II—I ст. ст. до н. е.

РОЗВІДКИ В ОКОЛИЦЯХ КИЄВА в 1948 р.

У 1948 р. на лівому березі Дніпра, проти Києва, були проведені дослідження від Воскресенської Слобідки до с. Бортничів (рис. 8).

Під час розвідки на другій терасі та її схилі було зафіксовано 12 пунктів з слідами давнього життя. Найбільш інтересними пунктами були такі:

I. На північ від Микільської Слобідки трапилися уламки глиняного ліпного посуду як неорнаментованого, так і орнаментованого штампова-

ним орнаментом, насічками, ямками, — уламки посуду часів пізнього неоліту та ранньої бронзи (рис. 9, 1, 1а).

II. На південь від хут. Красного, на довгастому піщаному горбі значного розміру, що знаходиться на початку другої тераси, на вершині горба виявлена зольна купа, а біля неї — уламки вінець посуду слов'янського типу (XII ст.). Трохи далі купи знайдено уламки ліпного неорнаментованого посуду грубого виробу. Один уламок посуду, виявлений тут, орнаментований у вигляді ялинки (часів бронзи) (рис. 9, 2).

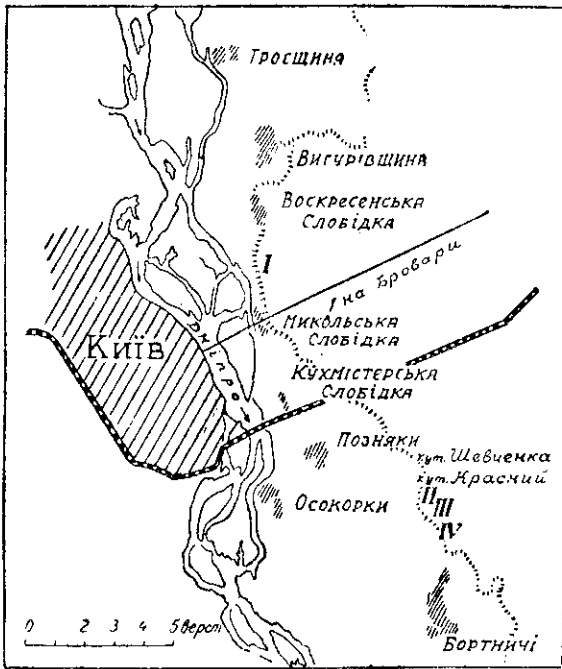
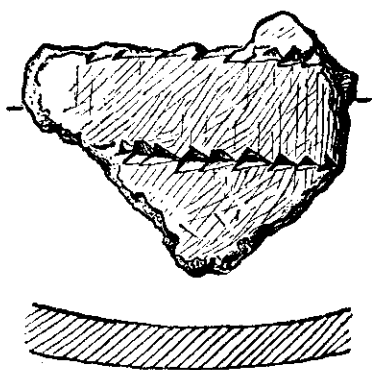

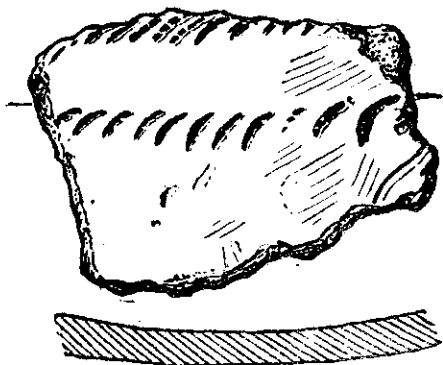
Рис. 8. Схематична карта району розвідки.
I, II, III, IV — пункти знахідок.

III. Метрів за 50 на південь від попереднього пункту, на схилі досить високої (10—12 м висоти) другої тераси, на чистому піску ясножовтого кольору площею 20×30 м, виявлено багато дрібних уламків ліпного посуду грубого виробу, уламки посуду, схожого на скіфський, орнаментованого дірочками та опуклинками, вінця посуду, орнаментовані насічкою (рис. 9, 3, 3а), уламок товстого дещка з домішкою кварцу в тісті. Знайдено уламок пряслиця та нижня частина гранітної зернотерки ромбовидної форми (18×27 см, товщина 4 см), добре вигладженої з одного боку, сірого кольору.

IV. Ще метрів за 50, теж на схилі другої тераси, на ясножовтому піску, на значній площі (10×65 м), виявлені уламки ліпного глиняного посуду часів бронзи як неорнаментованого, так і орнаментованого вірьвочним орнаментом та штампом (рис. 9, 4), що спорадично траплялися на поверхні. Знайдено один фрагмент орнаментованих вінець посуду трипільського типу (рис. 9, 5).

1

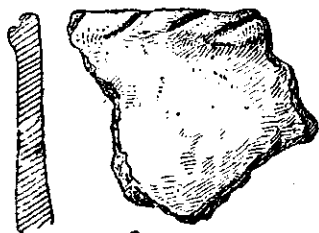
1a

2

4

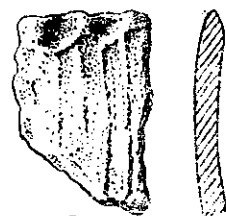

3

3a

0 1 2 3 см

5

Рис. 9. Зразки кераміки.

И. М. САМОЙЛОВСКИЙ

Разведки и раскопки в Киеве и его окрестностях в 1947—1948 гг.

Резюме

Во время археологических наблюдений в Киеве обнаружена неолитическая стоянка на берегу р. Почайны, фундаменты городских ворот X в., фундаменты строений XI в., остатки древнего вала у Перунова холма, остатки фортификационных сооружений XI в. и курган на Печерске.

Разведки в окрестностях Киева обнаружили у с. Софиевки уникальный поздне трипольский могильник с трупосожжением, миниатюрное, круглой формы городище болотного типа, могильник эпохи ранних полей погребений около с. Кийлов. Кроме того, обнаружен ряд пунктов с находками времени неолита, эпохи бронзы. Около с. Погребы (на левом берегу р. Десны) найдена керамика комаровского типа.

Ф. Б. КОПИЛОВ, С. М. ОДИНЦОВА,
О. Г. ШАПОШНІКОВА

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ В РАЙОНІ НИЖНЬОЇ ТЕЧІЇ р. ДЕСНИ

РОЗВІДКА В МЕЖИРІЧЧІ ДНІПРО — ДЕСНА

Завдання, яке стояло перед розвідувальною групою Інституту археології Академії наук Української РСР, що працювала в межиріччі Дніпро-Десна¹, полягало в археологічному обстеженні лівого берега Дніпра від с. Сваром'я до впадіння в Дніпро р. Десни і правого берега р. Десни до с. Нижня Дубечня. Під час розвідки було виявлено і обстежено 23 пункти.

Найдревніші пам'ятки на цій території можна датувати пізнім часом неоліту. Вони нечисленні й представлені фрагментами ліпної кераміки та дуже дрібними відщепами, уламками кремінних пластинок мікролітичного типу й двома мініатюрними скребачками на відщепях округлої форми з ретушшю по всій окружності.

Матеріал неолітичного віку виявлений в урочищах Глядино, Діброва, Коло Криниці і Кут.

До пізнішого часу належать знахідки, які можна датувати раннім часом мідно-бронзового віку. Це, головним чином, кераміка. Вона зустрічається в урочищах Глядино, Діброва, Кут, Коло Криниці, Коло Млина, Гусениця і Вовчиха.

Другу групу становлять знахідки пізньої пори бронзового віку. Кераміка цього часу знайдена в тому ж урочищі Коло Млина і, крім того, в урочищах Піщане, Циганське, Печі, Підбірник.

У великій кількості пунктів трапляється археологічний матеріал доби раннього заліза урочища Печі, Діброва, Кут, Гусениця, Підбірник, Собаче, Вовча Нива, Старе Селище, Глядино, Коло Млина.

Найпізнішу групу знахідок потрібно віднести до XVI—XVIII ст. ст. Матеріали цієї групи виявлені в урочищах Підбірник, Собаче, Старе Селище, Коло Млина. Ця група представлена кружальною тонкостінною

¹ Розвідку проводили С. М. Одинцова та О. Г. Шапошнікова з 11 по 21.VIII 1949 р.

сірою і, часом, білоглиняною керамікою з орнаментом. Знайдено й фрагменти кераміки й скло XVIII ст.

Наводимо коротку археологічну характеристику деяких пунктів:

I. У районі заповідника АН УРСР, над оз. Підбірник, в урочищі Поле, на піщаних буграх знайдено дрібні фрагменти переважно сіроглиняної кераміки часу пізньої бронзи з боріздчатим орнаментом або ж із заглибленням з одного боку, якому з другого боку відповідає опуклість.

II. У південно-західній частині заповідника, на заливному березі Дніпра, в урочищі Вовча Нива виявлено незначну кількість фрагментів червоноглиняної кераміки з домішкою черепашок і зерен кварцу в тісті, а також два вінця, з яких одне — сірої глини з потовщеним краєм, інше — жовтої глини, з слабо вираженим відтягнутим валиком, розташованим нижче краю.

III. Урочище Діброва знаходиться приблизно за 2 км на південь від заповідника (урочище Гористе) і за 4 км на південь від с. Старосілля. Це урочище — досить велика дюна, яка займає частину надлукової тераси лівого берега Дніпра. Вся площа давнього поселення усіяна великою кількістю фрагментів кераміки середніх і малих розмірів. Кераміка ліпна, сіро-, жовто- і червоноглиняна, іноді з великою домішкою в тісті піску та великих зерен кварцу. Поверхня частіше шершава. Орнамент різноманітний — заглиблення ззовні або зсередини, які дають на протилежному боці опуклини, а також насічки й нігтьовий орнамент по краю вінця, боріздчатий, валковий, з насічками по валку, шнуровий (табл. I, 7, 10). Там же підбрано біконічне грузило (табл. I, 12). Кераміку можна датувати часом пізнього неоліту, ранньої бронзи й заліза.

В обриві берега, зверху, знайдено масивний розтиральник, кам'яний диск (діаметр 7,5 см), уламок якогось шліфувального знаряддя і уламок кремінної пластинки (табл. I, 11).

V. На північний схід від урочища Діброва, біля озера Циганського, знайдено 25 фрагментів сірої і червоноглиняної ліпної кераміки часу пізньої бронзи. Серед них — два вінця без орнаменту, декілька відігнутих назовні, одне вінце червоної глини з двома рядками відбитків вірвочки, з потовщеним краєм, по якому вздовж прорізаний жолобок, орнаментований овальним втисненням, і фрагмент червоної ліпної кераміки з боріздками і заглибленнями по валику.

VI. Поселення розташоване на східному березі озера Глядина. На великій роздутій дюні підбрано матеріал, аналогічний матеріалу з урочища Діброва. Він складається, головним чином, із ліпної кераміки, в зламі сірої, жовтої і червоної глини, з домішкою піску і зерен кварцу в тісті, а також фрагментів із слідами смугастого згладжування (табл. I, 2, 3, 5), пальцевим, ямковим орнаментом (табл. I, 6), який дає на протилежному боці опуклість, вінця із зашипним орнаментом, з наліпами і шипками по наліпах. Вінця різної форми — прямі, відігнуті назовні; денця — плоскі.

Із фрагментів сіроглиняної ліпної кераміки з жовтуватою поверхнею (взяті з одного місця) склалася посудина глекоподібної форми.

Денце, діаметром 7 см, плоске, висота посудини 20 см, діаметр горла 8 см, діаметр ширшої частини посудини 16,6 см; вінця прикрашені нігтьовим орнаментом по краю (рис. 2), відігнуті назовні.

Тут же знайдено скребачку на відщепі круглої форми, розміром 2,2×2,2 см (табл. I, 4), декілька уламків пластин і дрібних відщепів.

Матеріали цього поселення можна датувати часами пізнього періоду неоліту, ранньої бронзи, раннього заліза.

VII. За с. Старосіллям, за 200 м на північний схід, в урочищі Коло Млина знаходиться багате в археологічному відношенні поселення. Воно розташоване на краю першої надлукової тераси, що порожисто спускається до луки. Вся площа цього поселення (150×60 м) усіяна фрагментами кераміки, яку можна датувати раннім часом мідно-бронзового віку, раннім часом заліза і слов'янською епохою. На площі цього поселення то там, то тут помітні бугорки землі з попелом.

Кераміка сіро- і червоноглиняна, ліпка, часто груба. Орнамент різноманітний: борізки, насічки по вінцях, валик, валик з шипками, вірьовочки. Зустрічаються окремі фрагменти сіроглиняної кераміки з чорною залощеною поверхнею (рис. 3, 1—4). Тут-таки знайдено плоске пряслице червоної глини (діаметр 2,5 см) і частина біконічного грузильця.

Із фрагментів, взятих з одного місця, склалися два ліпних сіроглиняних горщики. Один — досить грубий, плоскодошний, від денця майже рівний, у вигляді банки (верхньої частини немає). Стінки другого горщика від денця трохи розширюються, потім після зламу звужуються до краю, якого також немає. Зовнішня поверхня добре зглажена.

VIII. Недалеко від урочища Коло Млина в урочищі Домаха підібрано шість фрагментів ліпної сіро- і червоноглиняної кераміки з незначною домішкою черепашок в тісті, без орнаменту.

Біля озера Собачого на піднятих трактором брилах землі і в борознах піднято декілька фрагментів сіро- і жовтоглиняної ліпної і кружальної кераміки, без орнаменту; один фрагмент з валиком.

На північно-західній околиці с. Осещини, на високій піщаній дюні, піднято два фрагменти ліпної кераміки без орнаменту і маленький кремінний відщеп.

Другий пункт, обстежений біля с. Осещини, знаходиться в напрямі до гирла Десни. Тут знайдено декілька фрагментів ліпної сірої кераміки, із яких один — з боріздчатим орнаментом.

XIV. Урочище Піщане займає схил піщаної тераси, на якій розташоване село Хатянівка. Матеріал, зібраний тут, складається із значної кількості фрагментів кераміки пізньої бронзи сіро- і червоноглиняної, з косими насічками з втисненнями нижче краю вінця і з ямками, які дають відповідні опуклини на зворотному боці.

XV. Урочище Кут знаходиться на північно-західній околиці с. Хатянівки і являє собою піщану дюну з схилом до заболочених лук. На дюні виявлено багато дрібних фрагментів сірої, жовтої і червоної ліпної кераміки часу неоліту і раннього заліза, орнаментованої гребінцем, насічками прямими і зігнутими, комбінаціями з ямок і насічок.

XVI. За східною околицею с. Новосілки обстежено урочище Старе Селище. Знайдено фрагменти товстостінного ліпного посуду чорної глини, фрагменти ліпних вінців з орнаментом у вигляді наколок — «перлин».

XVII. За 0,75 км північніше східного краю с. Новосілки — на р. Десні, праворуч від дороги з Новосілок в Нижню Дубечню, знаходиться урочище Вовчиха. Тут знайдено фрагменти сірої і червоноглиняної кераміки з домішкою піску і зерен кварцу в тісті. Вони орнаментовані борозенками, тисненням, відтягнутим валиком з втисненням.

XVIII. Північніше урочища Вовчиха, приблизно за 2 км від нього, над невеликою р. Луковцями, на краю надлукової тераси, яка положисто спускається до річки, знаходиться урочище Коло Криниці. Кераміка,

зібрана тут, переважно сіроглиняна, рідше червоноглиняна, орнаментована косими насічками, борозенками, гребінцем, трикутно-накольчастим орнаментом, відтягнутим валиком, відбитками вдвоє і втриє перевитої вірвовочки (рис. 3, 5—8). Тут же підібрана мініатюрна скребачка (діаметр 1 см), уламок кремінної пластини і кварцитова пластинка.

XIX. Урочище Гусениця знаходиться за 1 км від урочища Коло Криниці, в напрямі на захід. Урочище розташоване на краю надлукової піщаної тераси. Тут, на невеликій порівняно площі задернованої землі, трапились фрагменти ліпної сірої і червоноглиняної кераміки, іноді дуже грубої, без орнаменту. Тут же знайдено мініатюрний кремінний наконечник стріли, який датується часом ранньої бронзи.

XXII. Урочище Печі знаходиться на одній з улоговин вивуви, які півколом охоплюють луки, що йдуть у бік Нижньої Дубечні. Урочище розташовано приблизно за 1,5 км на захід від урочища Гусениця, на такій же відстані на південний захід від с. Нижньої Дубечні. Розміри урочища невеликі: 50×30 м. Тут зібрана значна кількість сіро- і червоноглиняних фрагментів кераміки, які належать до пізнього часу бронзового віку і почасти до раннього заліза. Вони орнаментовані борозенками, косими насічками, комбінацією борозенок з вузьким втисненням, але найбільше — відтягнутим і налітним валиком, з насічками і щипками по ньому. Зустрінуті також орнамент з ямок, які дають відповідну опуклість на зворотному боці, і фрагмент з чорною лощеною поверхнею без орнаменту.

XXIII. Урочище Іструби біля с. Сваром'я було в 1934 р. обстежене археологічною експедицією ВУАН. Тоді там були виявлені сліди вогнища й фрагменти неолітичного посуду.

На цьому урочищі знайдено вінця від грубої посудини ясної глини без орнаменту і фрагменти сірої і червоноглиняної кераміки, а також фрагменти сіроглиняної кружальної кераміки з лощеною поверхнею.

Найцікавішими пунктами, які заслуговують на увагу, є урочища Глядино, Діброва, Коло Криниці, Коло Млина.

РОЗВІДКА НА ПРАВому БЕРЕЗІ р. ДЕСНИ

У 1948 р. розвідувальною археологічною групою¹, що входила до складу експедиції «Великий Київ», було проведено археологічні розшуки від с. Старосілля, розташованого на лівому березі Дніпра (на правому березі р. Десни), — до с. Жукина.

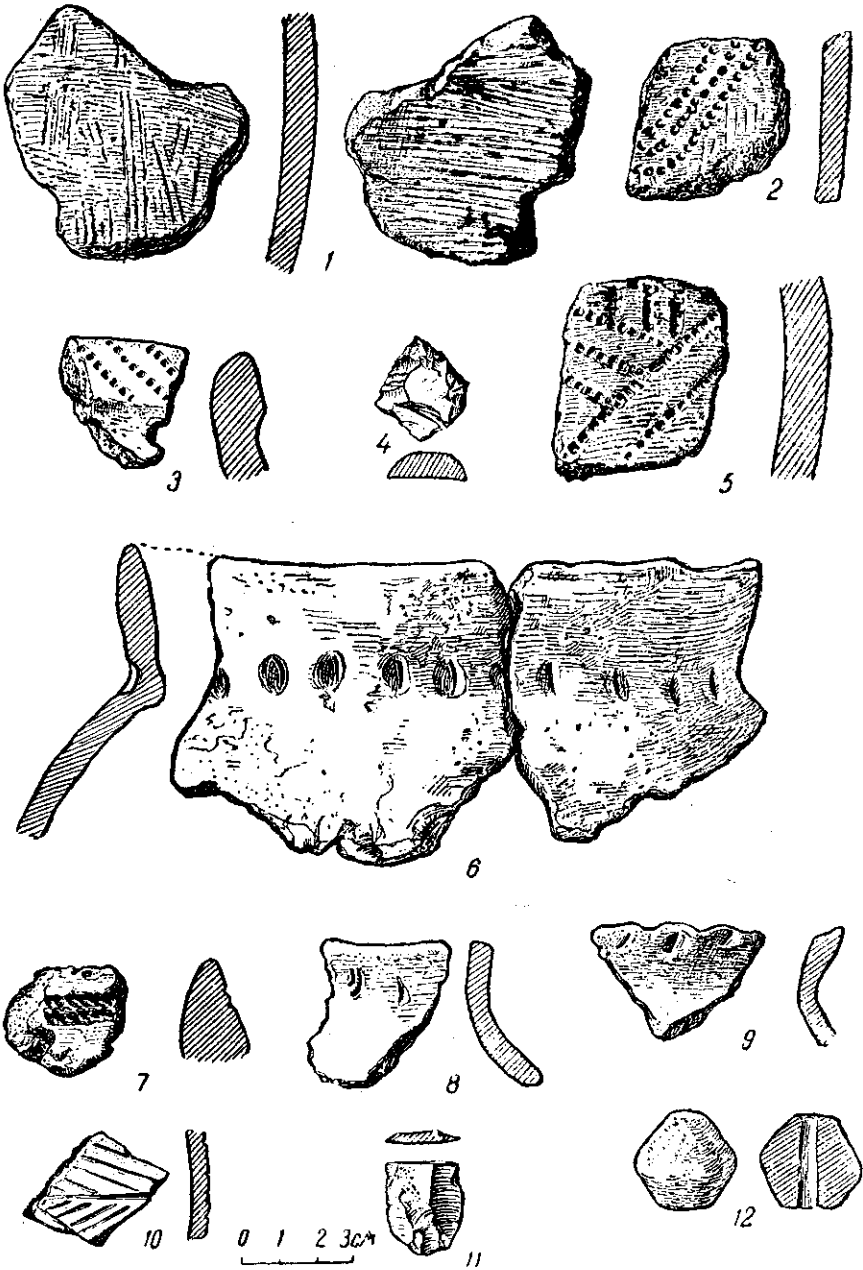
Розвідка мала завданням виявити всі види археологічних пам'яток, що трапляються на цій території, яка являє собою кут, утворений впадінням р. Десни в Дніпро. Характерним ландшафтом заплави для цього району є заливні луки на заплавному терасі, дюнні піски на надзаплавній, заболочені низовини. В археологічному відношенні цей район — малодосліджений.

Найдавніші пам'ятки, виявлені тут, можна датувати раннім часом мідно-бронзового віку. Це, головним чином, кераміка, яка трапляється у с. Воропаєві — урочище Батиг, у с. Нижній Дубечні — урочище Погон і в с. Жукин — урочище Олексин Верх.

Кераміка ліпна, червоно- і сіроглиняна, з домішкою кварцу, без орнаменту. До цього ж часу належить кремій (дві кремінні пластинки з ретушшю). Єдиною знахідкою, яка відноситься до більш давнього

¹ Склад розвідувальної групи: О. Г. Шапошнікова і Ф. Б. Копилов.

Речі, здобуті під час розвідки.

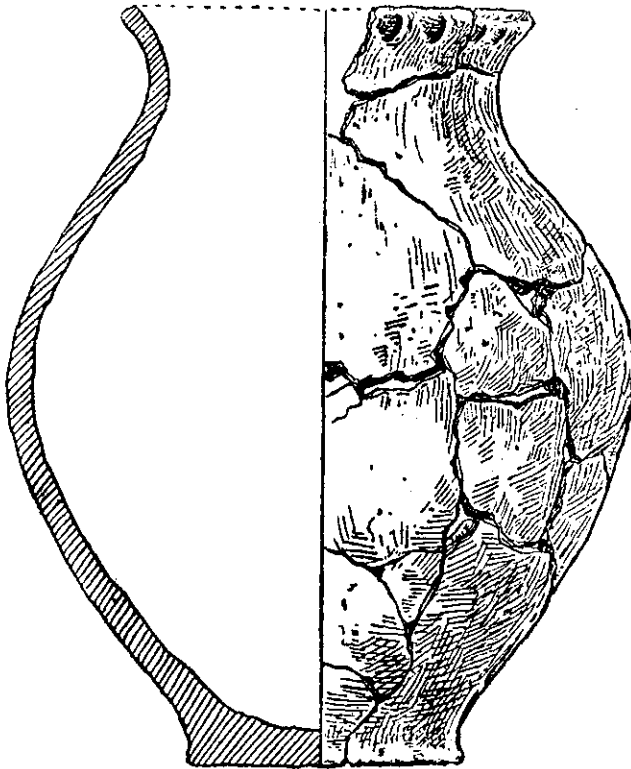

Рис. 2. Ліпний горщик.

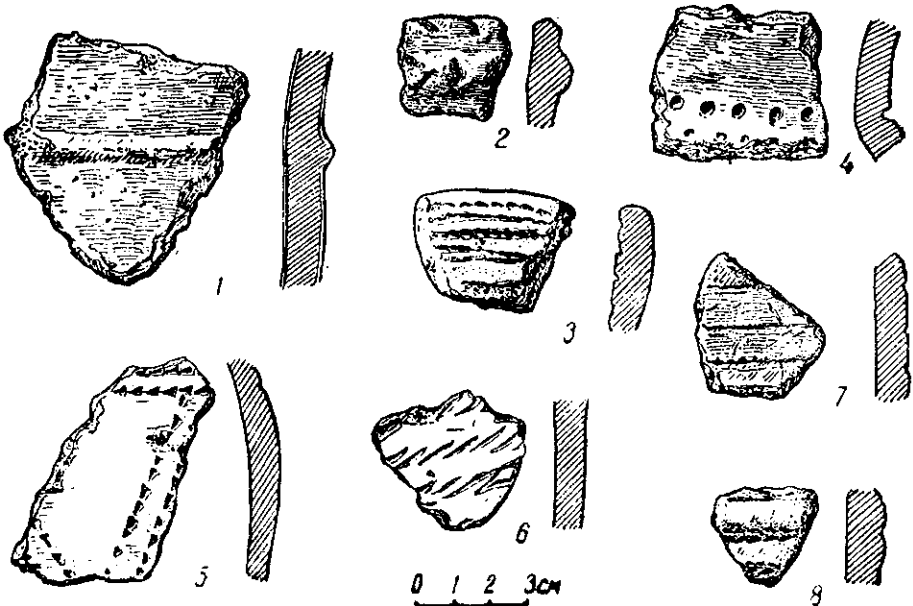

Рис. 3. Зразки кераміки.

часу, є неолітична скребачка на пластині, знайдена у с. Нижній Дубечні, в урочищі Третяк.

Другу групу становлять знахідки, що належать до пізньої бронзи, знайдені в с. Жукині, в урочищах Тужилово та Олексин Верх. Кераміка ліпна, червоно- і жовтоглиняна, із незначною домішкою зерен кварцу, поганого випалу, орнаментована боріздками або валиком.

Пізнішу групу становлять знахідки, що належать до залізного віку. Вони виявлені в с. Жукині — в урочищі Олексин Верх та у с. Старосілля — в урочищі біля початку дніпрового рукава, урочищах Верхній Глядин і Діброва. Фрагменти кераміки переважно сіро- і червоноглиняні, деякі з великою домішкою зерен кварцу, орнаментовані захисним орнаментом по вінцях, дірочками з внутрішньої сторони і відповідними опуклостями із зовнішньої, з шершавою вивіреною поверхнею.

Ще пізнішу групу становлять кераміка й речі, що належать переважно до XV—XVII ст. Кераміка кружална, тонкостінна. Ці знахідки виявлені в урочищах Діброва, Верхній Глядин, Тужилово, Олексин Верх.

Найцікавіші пам'ятки, виявлені розвідкою, такі:

Старосілля. 1. Урочище Діброва розташоване на 3,5 км південніше с. Старосілля, на надзаплавній терасі лівого берега Дніпра. Знаходище має дюнный характер. Тут зібрано чимало фрагментів кераміки сіро- і червоноглиняної, з домішкою зерен кварцу в тісті, частина яких орнаментована ямковими заглибинами з внутрішньої сторони та відповідними опуклостями ззовні (табл. II). Знайдено, крім того, ще два леза залізних ножів і кулевидну намястину — гудзик з коричневої глини (табл. II, 8), підтрикутної форми бронзову підвіску (табл. II, 9).

2. Урочище, розташоване за 1 км на південь від урочища Діброва, проти початку дніпрового рукава. За таких самих умов, що і в урочищі Діброва, знайдено фрагменти ліпної кераміки чорнуватого і червоного випалу, з домішкою зерен кварцу. Вінця орнаментовані захисним орнаментом (табл. II, 6), ямковими заглибинами та відповідними опуклостями ззовні (табл. II, 7). Кераміку можна датувати скіфським часом.

3. Біля озера Осинова, понад лівим берегом Дніпра, на тому місці, де ще й досі помітні сліди зниження берега, з глибини 1 м від сучасної поверхні навесні 1948 р. місцевим бакенщиком були знайдені два жорна червоного шиферу, які він витяг з обвалу дніпрового берега. Діаметр жорен 44 см, найбільша товщина 4,5 см. Зважаючи на матеріал шиферу, можна висловити думку, що жорна належать до часів Київської Русі.

Огляд місцевості, що безпосередньо прилягає до місця знахідки, не дав ніяких наслідків. Проте слід відзначити, що поблизу від цього місця, за посадками молодого лісу, на піщаних горбках понад озером Підбірник, знаходиться урочище Поле, де під час попередньої розвідки були знайдені невеликі фрагменти переважно сіроглиняної кераміки з штампованим орнаментом. Трапляється тут також чорна кераміка слов'янських часів, добре зглажена і навіть з поливою. Там же знайдено грузило, залізні ковані гвіздки. Можливо, тут було слов'янське поселення і знахідка бакенщика має безпосередній зв'язок з цим поселенням.

4. Урочище біля озера Верхній Глядин знаходиться за 2,5 км на північний схід від с. Старосілля. Знаходище являє собою піскувату, вже задерновану дюну. Із західного боку до неї примикає ліс. На поверхні дюни зрідка трапляються маленькі фрагменти вивіреної кераміки. Кераміка тонкостінна, випал глини червоний. Вінця орнаментовані наліпним

валиком (табл. II, 3, 4). З кремінних виробів знайдена невелика пластинка та два відщепи. Можливо, що з керамікою слід пов'язувати знайдений тут тригранний наконечник стріли скіфського типу (табл. II, 10).

Біля с. Нижньої Дубечні (правий берег Десни).
1. Урочище Третяк розташоване біля болота Бунове, на захід від краю шляху, що йде на Вищу Дубечню, в сосновому насадженні віком 7—8 років. На піщаному видуві знайдено велику кількість фрагментів дуже товстостінного посуду до 3 см завтовшки, з домішкою залізного шлаку (табл. II, 12). На одному з фрагментів (вінець) помітний візерунок, зроблений дрібною насічкою (табл. II, 13). Випал глини добрий. Незважаючи на товщину, фрагменти, поверхня яких згладжена, справляють враження уламків посуду, а не печини від печі. Тут-таки знайдено скребок неолітичного типу (табл. II, 15).

2. Урочище Погон, розташоване за 1,5 км від північного краю села. На території урочища виявлено невелику кількість фрагментів посуду. Фрагменти сіро- і червоноглиняні, з домішкою кварцу.

На схід від с. Нижньої Дубечні, на луговій терасі, є дві могили, за місцевою назвою—Кургани. Висота їх близько 0,5 м, діаметр одного 3 м, другого 2 м. Більша могила розкопана зверху, причому, як розповідають, під час вибирання землі були знайдені людські кістки, біля яких не виявлено ніяких речей. Ці могили не справляють враження давніх споруд.

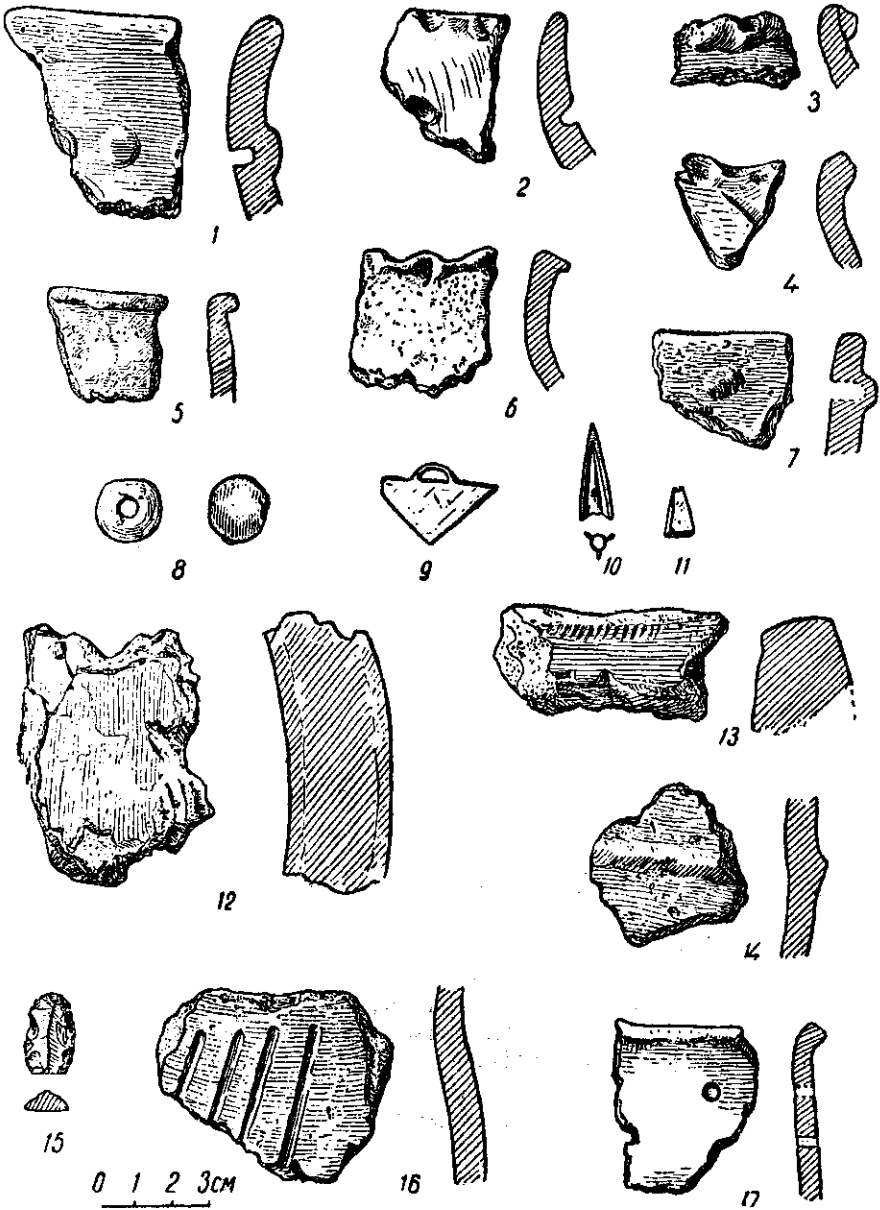
Біля болота Батиг, на північ від с. Воропаєво, на піскуватій перерораній площі надзаплавної тераси знайдено кілька фрагментів ліпної кераміки з домішкою кварцу, чорно- і червоноглиняної, неорнаментованої. За місцевими переказами, назва Батиг пов'язується з ім'ям Батия. Недалеко від болота Батиг є Татарська протока, урочища Побите, Захов, де нібито був бій з військом Батия.

Біля с. Жукина. 1. Урочище Олексин Верх являє собою вузьке піскувате підвищене пасмо, розташоване на північний захід від кутка Олексин, на полі біля безіменного болота. Виявлені фрагменти ліпної кераміки, нерівномірно випалені, здебільшого неорнаментовані. Один фрагмент — з ямковим орнаментом (табл. II, 17); декілька фрагментів — слов'янської кераміки. Тут-таки була знайдена невеликого розміру ретушована кремінна пластинка.

2. На урочищі Федосівій Горі на захід від кутка Олексин, з східного його краю, над безіменним болотом, на піщаному видуві, знайдено фрагменти ліпного посуду невеликого розміру, нерівномірно випалені, неорнаментовані, а також кілька відщепів кременю.

3. Урочище Тужилово розташоване за 2 км від села, на землях колгоспу «Серпень», над протокою Продирка. На піщаному видуві знайдені фрагменти ліпного посуду. Один із них орнаментований борознистим орнаментом (табл. II, 16), другий — валком (табл. II, 14). Обидва, певно, належать до пізньої бронзи. Знайдено фрагменти слов'янської кераміки, ножовидна крем'яна пластинка з ретушшю по боках, один відщеп.

Безпосередня близькість до Києва досліджуваної території, на якій простежуються різноманітні, починаючи від неоліту, археологічні залишки, робить її особливо цікавою. Отже, зважаючи на цінність пам'ятки, тут потрібно провести поглиблені археологічні дослідження.

Речі, здобуті під час розвідки.

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ ПО НИЖНІЙ ТЕЧІЇ р. ДЕСНИ

Щоб з'ясувати історичні етапи життя людства на нижній течії р. Десни, археологічні розвідки мали виявити та попередньо обстежити археологічні пам'ятки на цій території.

Розвідку проведено за маршрутом:

а) на правому березі р. Десни — від с. Боденьків, Вищедубечанського району, Київської області;

б) на лівому березі — від с. Біликів, Остерського району, Чернігівської області, до с. Вигурівщини, Броварського району, Київської області¹.

Територія від с. Боденьків уверх за течією р. Десни являє собою долину річки, що досягає в цьому місці близько 6 км ширини. Десна часто змінює річище, і тому вся долина зрізана старими її річищами, частково вже сухими, частково заболоченими великою кількістю боліт, озер та вкрита дюнами, які ніколи, навіть у найбільшу повінь, не бувають залиті.

Найнижча частина правого берега р. Десни — стрілка між рр. Десною та Дніпром, за всіма даними, є геологічним утворенням пізніх часів і складається з відкладених водою ґрунтів.

Увесь трикутник, що утворюється рр. Дніпром та Десною, закінчується біля с. Сувида, Вищедубечанського району, Київської області, де є вже не тільки відкладений водою ґрунт, а й материковий, який утворює борову терасу.

Найраніші пам'ятки, що належать до часів пізнього неоліту та ранньої бронзи, на обстеженій території зустрічаються в основному на боровій терасі в тих місцях, де вона мисами вдається в долину р. Десни.

У с. Євминках, Остерського району, Чернігівської області, як відомо, є залишки поселення пізнього трипільля. Біля с. Літків, Броварського району, Київської області, в урочищі Лисі Гори знайдено кераміку, близьку до відомого Софіївського могильника. У сс. Сувидах та Боденьках, Вищедубечанського району, в с. Вигурівщині, Броварського району, в урочищі Матушчині Горби, у с. Вовчій Горі, Остерського району, в урочищі Шпилі та в с. Небільські Хутори цього ж району, в урочищі Рожищі знайдено кераміку, близьку до знахідок до Київських височин, яка належить до часів ранньої бронзи й була відкрита В. В. Хвойком.

Біля с. Погребів, Броварського району, в урочищі Келійках знайдено залишки кераміки часу бронзи і часу раннього заліза.

Пам'яток часу раннього заліза виявлено найбільше. Вони розміщені в основному на дюнах, серед заплави та по краях борової тераси в піскуватих місцях. Поки що ці пам'ятки мало вивчені, але, зважаючи на їх місцезнаходження, все ж можна думати, що вони належали племенам, які займалися в основному скотарством і переходили з місця на місце, випасаючи свої стада на луках широкої долини р. Десни.

Кераміка, зібрана на місцях стоянок цих племен, дуже характерна. Це — уламки посуду, тісто якого має домашню великої кількості битого каменю, часто навіть у досить великих уламках. Обпал — червоножовтий зовні, чорний з внутрішнього боку. Стінки товсті, не орнаментовані, зате є орнаментация під вінцями у вигляді «жемчужного» орнаменту,

¹ Розвідку провадив Ф. Б. Копилов з 7 липня по 3 серпня 1948 р.

або насічок чи пальцьових зашипів по самих вінцях. Зустрічається ця кераміка здебільшого великими скупченнями, біля яких іноді помітні й залишки кострищ. Розмір посудин, судячи з її решток, був досить різноманітний: поруч уламків дуже великих посудин, зустрічаються і такі, діаметр яких не перевищує 10 см.

Найбільше залишків стоянок з подібними матеріалами трапляється у двох місцях: біля с. Боденьків, Вищедубечанського району, на правому березі р. Десни, та на її лівому березі, починаючи від с. Крехаїв — поблизу сс. Крехаїв, Літок, Рожнів, Погребів та Вигурівщини, до місця, де борова тераса р. Десни з'єднується з боровою терасою Дніпра.

Недалеко від с. Літочків, на південний схід від нього, за 2 км, на великому підвищенні лукової тераси є велике городище, обнесене валом до 3 м висоти і до 10 м ширини в основі. У валу є чотири проїзди, якими користуються і тепер. Перед валом помітні сліди широкого, зовсім деформованого рову. Довжина городища по лінії захід — схід становить близько 750 м.

Шурфування та збір підйомного матеріалу дали, проте, невелику кількість уламків ліпного посуду, по яких важко встановити час та етнічну приналежність цього городища¹.

На правому березі р. Десни залишками населених пунктів часів Київської Русі є велике поселення та майже зовсім зруйноване городище біля с. Виповзів, Остерського району, Чернігівської області, та сліди поселення в урочищі Селищі між сс. Карпилівкою та Короп'ям, того ж району; на лівому березі — залишки укріпленя та частина мурованої церкви літописного «Городця Вострьського», що знаходився при впадінні р. Остра в р. Десну, та розташоване за 5 км по р. Остру велике, з незначними залишками укріпленя городище біля с. Кашанів, Остерського району, Чернігівської області.

Городище та поселення біля с. Виповзів є, судячи з площі, яку вони займають (довжина поселення близько 500 м при ширині до 75 м), залишками якогось міста Київської Русі. На території поселення, що заросла тепер шелюгою, зустрічається велика кількість досить значних підвищень, які складаються з перепаленої печини та уламків кружального посуду XI—XIII ст. ст. Можна думати, що це — залишки печей. Підвищення на цих місцях утворилися через те, що ґрунт на території поселення піскуватий і, незважаючи на густу шелюгу, весь час розвіюється вітром, оголюючи скупчення печини з розвалу печей.

Поселення займає край борової тераси правого берега долини р. Десни, а залишки городища лежать поруч, на вузькому виступі цієї тераси, утвореному високою дюною, яка вдається в долину р. Десни. Конфігурацію валів не можна встановити, бо вони залишилися лише в небагатьох місцях, а східна частина площадки городища весь час осипається в урвище.

На самій площадці городища виявлено уламки кружального слов'янського посуду XI—XIII ст. ст., цілком тотожні з керамікою селища, що свідчить про їх одночасне існування. Крім того, знайдено два уламки посуду доби бронзи.

Ніяких знахідок ліпної слов'янської кераміки VIII—X ст. ст. ні на селищі, ні на городищі не трапилось — це свідчить, очевидно, про те, що

¹ І. І. Ляпушкін, який обстежив це городище в 1947 р., теж не зміг встановити ні його часу, ні приналежності. Див. статтю І. І. Ляпушкіна в цьому томі.

поселення коло с. Виповзів виникло вже в часи Київської Русі на новому місці, а не виростало з ранньослов'янського населеного пункту.

Урочище Селище, яке знаходиться між сс. Карпилівкою та Короп'ям, Остерського району, Чернігівської області, лежить на краю довгого мису борової тераси, що вдається в долину р. Десни. Тут знайдено кружалну кераміку часів Київської Русі. Зрідка трапляється і ліпна кераміка, але в таких невиразних уламках, що встановити її приналежність неможливо.

В Остерському музеї є матеріали з урочища Селище, зібрані розвідкою музею, між якими знаходиться і ранньослов'янська ліпна кераміка, але відмінна від кераміки роменського типу. Тому, можна думати, що в урочищі Селище є залишки поселення, яке існувало ще в ранньослов'янські часи і в XI—XIII ст. ст.

Ніяких оборонних споруд на території цього поселення помітити не вдалося (площа урочища Селище весь час розорюється і, можливо, вал просто знищено оранкою), але характер місця його розташування свідчить про те, що воно могло бути укріплене з напільного боку валом, який відділяв площу поселення від решти мису.

У с. Старгородці, на південь від м. Остра, збереглися сліди «города на Вьстрі», закладеного в 1098 р. князем Володимиром Мономахом¹. Р. Остер (стародавня «Вьстрь»), яка колись протікала попід валами города, зараз знаходиться на досить значній відстані від його залишків.

Як відомо з літопису, цей городок, або, як його звали інакше,— Городець, відігравав значну роль у боротьбі суздальського князя Юрія Долгорукого з київським князем Ізяславом Мстиславичем. Він багато разів переходив з рук у руки, аж поки в 1152 р. не був взятий і спалений Ізяславом². Лише в 1195 р. Городець було знову відбудовано сином Юрія Долгорукого Всеволодом³.

Після цього літописні відомості про Городець припиняються аж до половини XVI ст.

У наші часи територія колишнього Городця має такий вигляд: у південній частині с. Старгородки залишилися рештки дитинця, площа якого, хоч і не обнесена нині валом, підвищується метри на три. Навколо дитинця є сліди рову, що має до 15 м ширини. На відстані близько 170 м на північ від дитинця збереглися, розірвані в багатьох місцях, залишки валу з ровом з напільного боку. Можна думати, що цей вал відгороджував територію «окольного града».

У південно-східній частині, на площі самого дитинця (у цьому місці площа городища вища від рівня долини р. Остра на 10—15 м) збереглися руїни (одна віттарна апсида) Михайлівської церкви — так званої Юрової божниці.

Від фресок церкви, які докладно описує М. О. Макаренко⁴, майже нічого не лишилося: фарби потьмяніли і частково змиті дощами.

На території, обмеженій валами, не зібрано ніякого підйомного матеріалу, а на території дитинця, за М. О. Макаренком, на початку нашого століття був цвинтар.

¹ ПСРЛ, т. I, СПб, 1846, стор. 116; т. II, стор. 248.

² Там же, т. II, стор. 69; т. VII, стор. 58.

³ Там же, т. I, стор. 173.

⁴ Н. Е. Макаренко, Древнейший памятник искусства Переяславского княжества, Сборник статей в честь Уваровой, М., 1916, стор. 373.

В Остерському музеї зберігається декілька уламків кераміки XI—XIII ст. ст. та шиферних пряслиць, знайдених на місці колишнього Городця. У 1948 р. до музею надійшло одно жорно, зроблене з пісковика (знайдене у внутрішньому краї валу «окольного града»).

Четвертою слов'янською пам'яткою часів Київської Русі є городище біля с. Кашанів, Остерського району, Чернігівської області, в урочищі Ісаєвій Горі, що лежить на північ від села, на лівому боці долини р. Остра, за 0,7 км. Це — великий півострів, площею до 14 га, з'єднаний з корінним берегом вузьким, близько 40 м завширшки перешийком. На цьому перешийку лишилися рештки зруйнованого валу. Інших слідів оборонних споруд немає.

На всій площі півострова трапляється у вигляді підйомного матеріалу велика кількість кераміки XI—XIII ст. ст., наконечники стріл, ножі та інші металеві речі. Крім цього, трапляються також і речі XVII—XVIII ст. ст. — соліди Сігізмунда III. При копанні ям часто знаходять розвали печей, уламки посуду та різні інші речі, які датуються скляними браслетами, що знаходять разом з ними.

Як розповідають старожили с. Кашанів, у західній частині півострова було випадково знайдено декілька людських кістяків. Слідів трун помічено не було; не було й ніяких насипів. Але кістяки лежали горілиць, і складається враження, що тут було поховання. Можливо, це сліди могильника часів існування городища.

Крім усіх цих знахідок, на території півострова зрідка трапляються уламки кераміки та маленькі мідні трубочки — пронизки часів міді-бронзи.

Імовірно, що на Ісаєвій Горі знаходяться залишки великого поселення часів Київської Русі, можливо, феодального міста, який, судячи з кількості знахідок різних речей навіть у підйомному матеріалі, загинув раптово, можливо, під час татарської навали.

Знахідки матеріалів часів міді-бронзи свідчать про існування на цьому півострові життя і в значно раніші часи.

Таким чином, розвідкою нижньої течії р. Десни встановлено, що ця територія була населена з часів пізнього неоліту.

На правому березі р. Десни між літописним містом Моровським та Києвом біля с. Виповзів, Остерського району, виявлено значні поселення часів Київської Русі та між сс. Карпилівкою та Короп'ям, того ж району, так зване Селище, яке, можливо, є слідами літописної Лутави, що згадується в літопису декілька раз і належить до Чернігівської землі¹. Це Селище лежить настільки близько від сучасного с. Лутави, що може бути літописною Лутавою, яка дала назву теперішньому селу.

На лівому березі р. Десни відмічено також два слов'янських поселення: «Городець на Вьстрі» коло м. Остра та велике поселення біля с. Кашанів, Остерського району.

---

¹ ПСРЛ, т. II, СПб, 1846, стор. 78, 84, 117; т. VII, стор. 68.

Археологические разведки в районе нижнего течения р. Десны

Резюме

Во время разведок обнаружено около 50 разновременных памятников. Наиболее интересными и заслуживающими дальнейшего исследования являются памятники, расположенные у с. Староселья (урочища Глядино, Диброва, Коло Млына) близ с. Нижняя Дубечня (урочище Коло Крыныщи), возле сс. Евминка, Волчья Гора и Небельские хутора, Черниговской области, с. Погребы, Киевской области, и в урочище Бугаевка около с. Сувида, Киевской области.

Самые древние памятники можно датировать поздней порой неолита; затем следуют памятники раннего периода эпохи меди и бронзы. Следующую группу составляют находки времени раннего железа — они встречаются на многих пунктах.

Возле с. Леточки, Киевской области, обследовано большое городище, но время его существования не установлено.

Из славянских памятников, которых найдено очень немного, интересными являются малоизвестные до сих пор поселение с городищем возле с. Выползов, Черниговской области, и вновь открытое городище (?) возле с. Кашаны — в 5 км от г. Остра, а также следы славянского поселения между сс. Карпиловка и Коропье, Черниговской области.

Необходимо отметить отсутствие на славянских памятниках нижнего течения р. Десны керамики роменского типа.

Н. В. ЛІНКА

РОЗВІДКА В КАНІВСЬКОМУ РАЙОНІ

У липні 1948 р. загін канівської групи експедиції «Великий Київ» обслідував береги нижньої течії р. Росави, лівої притоки р. Росі, від с. Гамарні до с. Степанців, а також сс. Ковалі та Курилівку, розташовані між рр. Дніпром та Росавою.

Рельєф місцевості в Канівському районі гористий, порізаний глибокими ярами. В напрямі з північного сходу на південний захід — від Дніпра до Росави — місцевість стає рівнішою і поступово знижується до рівня лівого берега заплави Росави. Тут простягаються на значний простір дюнні піски борової тераси, але здебільшого на певній відстані від краю заплави річки.

Протилежний, правий берег Росави знову підвищується і являє собою ряд стрімких висот з глибокими ярами між ними. Сильна пагористість спостерігається на південний захід від Росави, поблизу заплавлі струмків, до яких спускаються величезні яри. Поля на плато відзначаються незначною нерівністю. Чималі лісові масиви розташовані по всьому району.

Між правим берегом Дніпра та нижньою течією Росави й по обох її берегах до Росі на місці давніх лісів утворилися темносірі, підзолисті ґрунти. Отже, у Канівському районі переважає в цілому лісний гористий ландшафт з невеликою смугою майже рівних положистих схилів до лівого берега заплави Росави.

Відповідно до характеру місцевості, маємо тут в основному дві групи пам'яток: ранньослов'янські — часу полів поховань черняхівського типу по лівому березі Росави та пам'ятки часів Київської Русі, розташовані на висотах правого берега.

Крім цих пам'яток, експедицією було відкрито поселення доби трипільської культури, знайдено фрагменти кераміки, очевидно, часу бронзи та раннього заліза — на дюнах, біля заплави Росави та в с. Бабичах і оглянуто поселення скіфських часів.

У с. Полствині (Великий Ржавець), розташованому на правому березі Росави, проти с. Малий Ржавець, у колгоспному фруктовому садку на схилах прибережних висот, знайдено багато фрагментів посуду доби трипільської культури та уламків печини. Культурні залишки займають площу близько 1 га на відстані кілометра від заплави річки. Кераміка зроблена з добре відмученої глини жовтого кольору, товстостінна

(1—1,2 см завтовшки), з добре вигладженою поверхнею, з характерними денцями та невеличкими вушками, без орнаментациї.

За 1,5 км на південний схід від с. Малого Ржавця, розташованого на лівому березі Росави, у напрямі до с. Гамарні, знаходиться урочище Кринички. В цьому місці дюнні піски підходять до самого краю заплави Росави і утворюють горби, з-під яких витікає струмок; його води виносять фрагменти грубої ліпної кераміки червоної глини, з домішками піску та кварцу, здебільшого прикрашені наліпним валиком. Така ж кераміка зустрічається на піщаних відувах навколо урочища Криничок і далі, в напрямі до урочища Валки, на півдорозі від Малого Ржавця до с. Гамарні. Тут знайдено також фрагмент, орнаментований вірьовочкою. Місцеві жителі знаходили на пісках кам'яні знаряддя та бронзові тригранні наконечники стріл пізньоскіфського типу (два наконечники передано експедиції).

Можна припустити, що тут або був могильник, або — тимчасове поселення доби бронзи та скіфських часів.

Грубу ліпну кераміку з зашипним орнаментом або з насічками по краю вінець знайдено також на городах північного краю с. Бабичів, недалеко від річкової заплави.

У с. Курилівці виявлено сліди скіфського (?) поселення, розташованого за 1,5—2 км на південний схід від села. Село розміщене на схилах балки і в південно-східній частині межує з лісом, який вкриває стрімкі схили ярів. Недалеко від села знаходяться два городища, що є, власне, мисами краю плато, обмежені ярами, де протікає струмок. На плато на південь від городищ, серед ріллі, знайдено чимало дрібних фрагментів грубої ліпної кераміки червоної глини; трапились також чорнолошені уламки і між ними — загнутий досередини край мисочки скіфського типу.

Шурфовка городищ не дала ніяких знахідок.

Переходячи до опису пам'яток культури полів поховань черняхівського типу, треба зазначити, що в обслідуваному районі всі вони розташовані на невисоких похилих схилах лівого берега р. Росави або її приток, на самих краях або на виступах надзаплавної тераси, там, де дюнні піски відходять далі від річки.

На лівому березі Росави, на полях біля урочища Валки, між сс. Гамарнею та Малим Ржавцем знаходиться поселення цього типу. Місцевість дістала свою назву від валу, що проходить тут з півночі на південь, від с. Яблонівки до заплави Росави і продовжується на протилежному березі річки, за с. Бабичами. Цей вал дуже розплився і являє собою невелике положисте підвищення, висотою близько 1,5 м; з східного боку ледве помітні сліди рову.

Біля валу, на плато, за 1 км від заплави Росави, знаходяться чотири великих розораних кургани. Вздовж валу, в напрямі від курганів до річки, на схилах надзаплавної тераси, на площі близько 2 га знайдено велику кількість типової кераміки, зробленої на гончарському крузі. Зустрічається лише посуд з грубої глини, з домішкою крупного піску, з шершавою поверхнею. Колір посуду — сірий, з голубим відтінком, дуже характерним для знахідок у цьому районі. Зібрано переважно денця на підставочній плитці. Лощених фрагментів дуже мало. При оранці ні кісток, ні інших ознак могильника не виявлено.

Друге поселення такого ж типу було відкрите щось за 3 км від першого, біля південно-східного краю с. Малого Ржавця. Тут, так само, як

і на Валках, піски відходять від краю заплави, й надзаплавна тераса має підзолистий ґрунт, характерний для цього району. На терасі, що підвищується над рівнем заплави на 4—5 м, на площі близько 1 га знайдено велику кількість такої ж кераміки, як і на попередньому пункті. Є й кілька фрагментів сірого ліпного посуду.

З цим краєм села місцеві старожили пов'язують знаходження відомого малоржавського скарбу VI—VII ст. ст., який, за їх словами, був викопаний недалеко від церкви, що тут колись була¹.

У напрямі на північний захід, за 2—3 км від другого пункту, біля центра с. Малого Ржавця відкрито могильник доби полів поховань аналогічного типу. Могильник розташований в умовах, цілком подібних до умов розташування поселення і займає площу близько 1 га, на якій нині знаходяться селянські городи. При влаштуванні кагатів для картоплі знаходили тут на глибині близько 1 м величезну кількість людських кісток та фрагментів кружального посуду. На ріллі зустрінуто уламки грубого кружального посуду з шершавою поверхнею.

За 1 км на північний схід від могильника на закруті річки, поблизу північно-західного краю с. Малого Ржавця, виявлено другий могильник того ж типу, так само розташований на краю надзапавної тераси. Тут, за колгоспним двором, знаходиться глинище, площею близько 0,5 га, покопане глибокими ямами. На глинищі скрізь розкидані великі уламки кружального посуду і людські кістки.

Як розповідають місцеві жителі, вони знаходять, вибираючи глину, на глибині 1—1,5 м поховання з тілопокладенням; біля кістяка завжди стоїть від 2 до 4—5 горщиків. Знайдено тут і цілий глечик з шаровидним тулубом і високим вузьким горлом з відбитим носиком-зливом, з ручкою, зігнутою під прямим кутом (висота 24 см, діаметр денця 8,5 см, діаметр горла 6 см, товщина стінок 0,5 см). Поверхня глечика добре вилощена, прикрашена пружками, денце на підставочній плитці. Глина сіра, добре відмучена (рис. 1). Взято також фрагменти трьох горщиків з відігнутими назвни вінциями та пружками на тулубі, із сірою шершавою поверхнею (рис. 2, 1—3). На площі навколо могильника знахідок не виявлено; треба думати, що поховання розташовані досить глибоко і не руйнуються під час оранки. Але жителі сусідніх садиб, влаштовуючи льохи та кагати, часто знаходять посуд часів культури полів поховань. Очевидно, цей могильник займає досить велику площу.

Знахідки доби полів поховань у с. Малому Ржавці були відомі й раніше: під час оранки курганів знайдено три миски, подібні до мисок ромашківського типу².

Проти могильника, за Росавою, від правого її берега аж до с. Мартинівки, тобто із сходу на захід, простягається на 5—6 км заплава безіменного струмка, що витікає з мартинівських ставків та впадає в Росаву проти Малого Ржавця. Правий берег заплави струмка стрімкий, високий (близько 40—50 м) і являє собою край плато, порізаний глибокими покрученими ярами. Тут знаходиться урочище Злодіївщина, в якому, як розповідають старожили, були виорані всі скарби, знайдені в цьому районі, в тому числі, судячи з опису, й відомий Мартинівський скарб VI—VII ст. ст. Тепер схили Злодіївщанського яру задерновані, не розорюються і не дають знахідок, як і сусідні поля.

¹ Речі зберігаються в Київському історичному музеї.

² АЛЮР, т. I, 1899, стор. 83.

Протилежний, лівий берег заплави струмка має пологісті схили, на яких виявлено два поселення полів поховань черняхівського типу. Одне з них знаходиться за 4 км по прямій лінії на захід від другого Мало-ржавецького могильника, за крайніми хатами східного кінця с. Мартинівки, проти урочища Злодіївщини. Край плато, де розташоване поселення, підноситься тут над рівнем заплави на 6—7 м і знаходиться біля досить

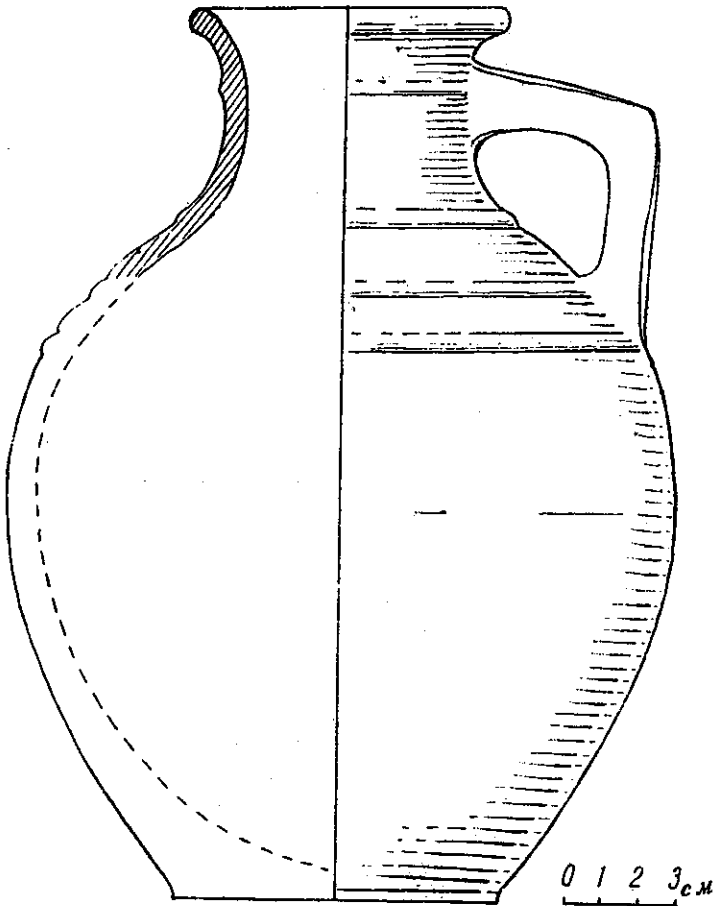

Рис. 1. Лощений глечик доби полів поховань з могильника с. Малий Ржавець.

широкої заболоченої балки, що виходить до струмка з північного боку. Поле злегка пагористе, вкрите уламками посуду, причому тут, поруч з грубою кружальною шершавою керамікою, знайдено багато фрагментів чорно- та сіролощеного тонкостінного посуду з глини високої якості. Фрагменти трапляються на площі розміром 1,5 га.

На лівому ж березі струмка, за 1—1,5 км вище від цього поселення, зустрічаємо знову багато кераміки на ледве похилих берегах заплави. Ці знахідки розташовані нагородах с. Мартинівки, біля східного його кінця, вздовж шляху на с. Полствин, і займають площу близько 1 га. Кераміка груба, кружальна, з шершавою поверхнею, сірого кольору, з голубим відтінком. Трапляються і фрагменти амфор.

Таким чином, розвідка виявила на невеликій відстані в 15—16 км (від с. Гамарні — до с. Мартинівки) шість пунктів з матеріалами доби культури полів поховань черняхівського типу, розташованих один від одного в середньому за 2—3 км. Це свідчить про густоту заселення цього району в першій половині I тисячоліття н. е.

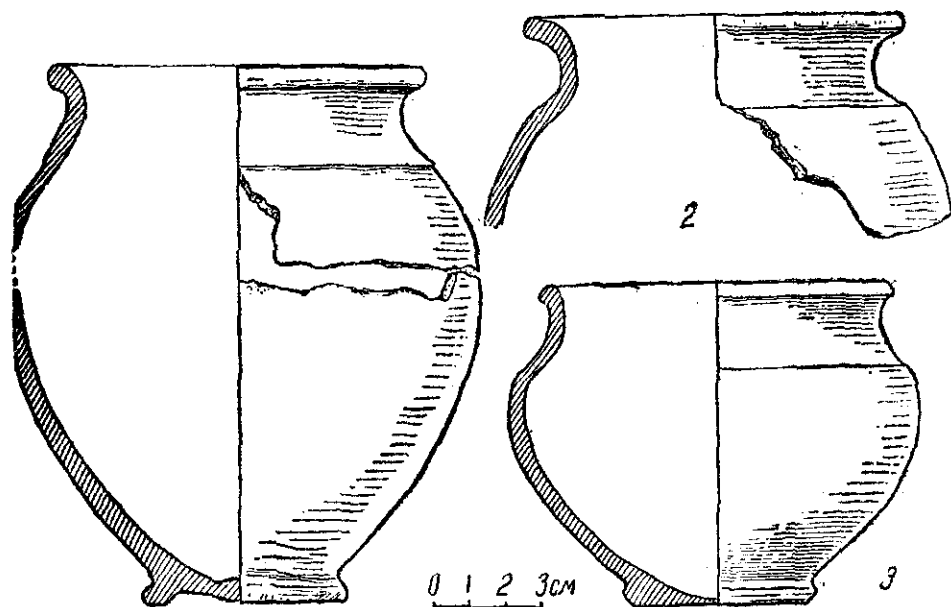

Рис. 2. Уламки горщиків з могильника доби полів поховань в с. Малий Ржавець.

Вище за течією р. Росави, біля с. Степанців, розташованого по обох берегах річки, дюнні піски наближаються до заплави і пам'ятки культури полів поховань тут не були знайдені. Але є відомості про знаходження в цьому селі арбалетних фібул.

На правому, нагорному березі Росави були обстежені городища, розташовані на виступах корінного берега. Села, що тут знаходяться, — Бабичі, Полствин, Пилява і Степанці — розкинулися в широких ярах, по схилах прибережних висот, які тягнуться хвилястою лінією, утворюючи підвищені миси по краях кожного підковоподібного яру. Таким чином, кожне з цих сіл має своє городище. З кожного городища добре видно долину річки до дальшого городища. Всі вони були ланками одного ланцюга сторожових укріплень, розташованих вздовж долини Росави.

У 1850 р. археолог Грабовський склав опис цих городищ та залишив з них малюнки¹. Порівнюючи його матеріали з сучасним станом городищ, доводиться констатувати великі зміни в їх зовнішньому вигляді, що створились за останні 100 років. Майже всюди, де були вали та рови, — їх нині або зовсім немає, або вони розорані, а там, де можна було з певністю говорити про наявність городища (наприклад, с. Полствин), залишилися лише горби та стрімкі схили.

¹ Michał Grabowski, *Ukraina dawna i teraźniejsza*, Kijów, 1850.

Городище в с. Бабичах знаходиться на південній околиці села, недалеко від гирла Росави, що впадає в Рось біля сусіднього с. Межирічів. З городища добре видно долину Росі та долину Росави до городища с. Полствин.

Бабичанське городище, або Курган, як його називають місцеві жителі, розташоване на дуже крутому горбі, з усіх боків оточеному глибокими ярами. Площа городища майже правильної овальної форми, розміром 76×55 м орієнтована з північного сходу на південний захід. Край його стесані й круто спадають на 4—5 м до тераси, шириною в 5—6 м, що охоплює все городище. По зовнішньому краю тераси видно сліди валу. В'їзд на городище добре помітний з північно-західного боку; дорога йде по схилу горба до тераси, що оточує городище. Шурфовка городища не дала знахідок.

Далі, вверх по течії Росави, розташоване с. Полствин. Городище Валки знаходиться майже у центрі села. Це — висока конусоподібна гора з роздвоєною вершиною, навколо якої з півдня та сходу помітні сліди терас та залишки валів. Знахідок у цьому городищі не виявлено.

Біля північно-західного краю с. Полствина проходить долина Мартинівського струмка, за якою починається с. Пилява. В цьому селі є два городища, обслідувані експедицією П. М. Третьякова у 1946 р., так само як і городища сусіднього с. Степанців¹.

Спостереження експедиції 1946 р. підтвердились у 1948 р. Треба лише додати, що обидва Пилявські городища мають досить складну систему укріплень: край їх стесані на висоту в 4—5 м, нижче по схилу проходить широка тераса з валом по краю, що оточує все городище. Влаштування цих терас навколо горбів, де розташовані городища, є характерною рисою всіх невеликих сторожових городищ у Канівському районі.

На городищі в центрі с. Пиляви знайдено фрагменти кераміки XI—XII ст. ст.; на Городку, біля с. Степанців, виявлено фрагмент скляного браслета.

Крім городищ на правому березі Росави, були оглянуті також городища в с. Курилівці, описані вище, та у с. Ковалях.

Ковалівське городище—Валки—знаходиться біля північно-східного краю села і відоме під назвою Козари. Городище займає північний край гори; на її протилежному кінці близько 1900 р. був розкопаний великий курган з похованням кочівника XII ст.² Тут трапляються фрагменти кераміки XI—XII ст. ст.

Площадка городища майже кругла, розміром 34×34 м, орієнтована з півночі на південь. Стрілка городища оточена залишками валу висотою близько 1 м. З напільного боку вал досягає висоти 2 м з ровом в 4 м ширини. Схили гори мають три рівнобіжні тераси, що оточують усе городище. В'їзд знаходився, можливо, із східного боку, де помічається пониження валу. Шурфовка городища не дала ніяких знахідок. За валом трапляється багато уламків кераміки XVI—XVII ст. ст.

Обслідування Канівського району дало інтересні матеріали; було виявлено групу ранньослов'янських пам'яток на нижній течії р. Росави, і саме в тій місцевості, де трапилось так багато випадкових знахідок, датованих VI—VII ст. ст. Можна сподіватись, що даліні система-

¹ П. М. Третьяков, Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні річок Росі і Тясмину, Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, К., 1949.

² АЛЮР, т. II, 1900, стор. 169.

тичні дослідження виявлять тут також і пам'ятки початку другої половини I тисячоліття н. е.

Городища Канівського району, дуже невеликого розміру, без культурного шару, служили як сторожові укріплення. Можливо, частина з них була використана козацтвом під час повстань XVI—XVII ст. ст., оскільки нинішній Канівський район був одним з найбільших центрів козацько-селянських рухів. Про це свідчить добра збереженість укріплень на деяких з них та однотипність у влаштуванні терас, що охоплюють схили городищ. Можливо, також, що вони були перекопані та сплановані, і тому на них не залишилося майже ніяких знахідок.

Н. В. ЛИНКА

Разведка в Каневском районе

Резюме

В июле 1948 г. отряд Каневской группы экспедиции «Большой Киев» обследовал нижнее течение р. Россавы, левого притока Роси, от с. Гамарни до с. Степанцы, а также сс. Ковали и Куриловку, расположенные между Днепром и Россавой.

В с. Полствине на правом, нагорном берегу Россавы, на склонах прибрежных высот, открыто трипольское поселение с неорнаментированной керамикой.

У сс. Куриловка, Малый Ржавец и Бабичи обнаружены следы поселений скифского времени.

Около сс. Гамарни, Малый Ржавец и Мартыновки обследовано четыре поселения и два могильника эпохи полей погребений черняховского типа, расположенные на расстоянии 2—3 км друг от друга. Все эти памятники находятся на низких, пологих склонах левого берега Россавы и ее притока — Мартыновского ручья, в непосредственной близости от мест, где были найдены известные клады VI—VII вв. н. э. — мартыновский и малоржавецкий.

Между рр. Днепром и Россавой, а также на правом, возвышенном берегу р. Россавы обследовано семь сторожевых городищ в сс. Ковали, Куриловка, Бабичи, Полствин, Пилява, Степанцы. Все городища — незначительных размеров, лишены культурного слоя, имеют совершенно однотипный характер укреплений, в частности все окружены террасами, в количестве от одной до трех, сооруженных на склонах холмов, на которых расположены городища. Вероятно, большинство из них было восстановлено и использовано казачеством во время народных восстаний XVI—XVII вв., одним из крупнейших центров которых был нынешний Каневский район.

ДОСЛІДЖЕННЯ В ЧЕРНІГОВІ
ТА ЙОГО ОКОЛИЦЯХ

В. А. БОГУСЕВИЧ

РОБОТИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Чернігів належить до найдревніших міст Київської Русі; перше літописне свідчення про нього відноситься до 907 р.

Незважаючи на те, що Чернігів здавна відомий як важлива історична пам'ятка серед значних міст древньої Русі, його кургани і пам'ятки архітектури, безсумнівно, є найменш вивченими, бо до цього часу ніхто не провадив розкопок його древніх житлових і господарських споруд¹.

Про найдавнішу топографію Чернігова є невеликі літописні відомості, а про соціальне життя цього міста часів Київської Русі майже нічого невідомо, бо власне чернігівські літописи загинули.

Важливі топографічні віхи — древні церкви, кургани, скарби й окремі речові знахідки в Чернігові, при майже повній відсутності даних про побуту археологію цього міста, не дають достатніх підстав для вирішення основних питань топографії. Ми не знаємо, де знаходився найдавніший чернігівський дитинець і які були його форми та розміри, де розміщалися древні населені частини міста (посад), як і в яких напрямках відбувалося в найдавніший час зростання посаду.

Нічого невідомо нам про конфігурацію древніх міських кварталів, про характер і обладнання древніх вулиць, про планування дворових ділянок і про конструкцію житлових та господарських споруд древнього Чернігова.

Нам дещо відомо про некрополь і нечисленні монументальні споруди древнього Чернігова, але де розміщалося і що собою являло сучасне їм місто — невідомо.

З'ясування цих питань є найактуальнішим при археологічному дослідженні Чернігова.

Археологічна експедиція Інституту археології Академії наук Української РСР у 1947 р. поставила завдання покласти початок розв'язанню ряду історико-археологічних питань. Оскільки історична топографія Чернігова, як і археологічна стратиграфія території кремля, зовнішнього міста та Третяка зовсім не вивчені, в 1947 р. вирішено було провести тут розвідувальні розкопки¹.

Зосередити розкопки в одному місці і закласти один або два вели-

¹ Розкопки Б. О. Рибаківа, проведені в чернігівському кремлі в 1946 і 1947 рр., що мали завданням встановити місце княжого двору, не з'ясували його місцезнаходження. Головні археологічні дослідження Б. О. Рибаківа у ці роки були зосереджені переважно на розкопках княжої Благовіщенської церкви 1186 р., яка знаходиться на березі р. Стрижня, у північно-східній частині кремля.

ких розкопи було б ризиковано. Найдоцільніше було дослідити культурні шари у найбільшій кількості пунктів і, таким чином, знайти сліди древнього міста. В той же час кожний розкоп мав бути таким, щоб можна було розібратися в археологічних комплексах.

Нами було зроблено 13 розкопів, кожний площею в 16 м² (4×4 м), що дало можливість дослідити чималі території.

Головними об'єктами розкопок були вибрані такі пункти: площадка на схід від Спаського собору в кремлі, у південно-західній частині кремля біля «Валу», на «Валу», в його північно-східній частині, у південно-східній частині Третяка, на північ від Катерининської церкви, у західній частині Третяка, у дворі будинку № 8 по вулиці 25 Жовтня.

Розкопки у кремлі. Територія чернігівського кремля становить великий інтерес. Спаський собор, збудований у першій половині XI ст., свідчить про те, що в той час ця територія була найважливішою частиною міста. Але Спаський собор досить віддалений від рр. Десни та Стрижня, і якщо в час його будування територія чернігівського кремля досягла вже великих розмірів, то, імовірно, що до збудування Спаського собору площа первинного дитинця, розташованого, як видно, ближче до берегів рр. Десни та Стрижня, мала значно менші розміри.

Отже, при будівництві Спаського собору територія чернігівського кремля була досить розширена, подібно до того, як була розширена площа древнього Києва при будівництві укріплень за часів Володимира та Ярослава.

Безумовно, до князювання Мстислава Святославича те місце, де стоїть Спаський собор, ще не входило до складу найдавнішого чернігівського дитинця і, можливо, не входило навіть до заселеного чернігівського посаду.

Щоб з'ясувати ці питання, нами були закладені невеликі розкопи в різних частинах сучасного чернігівського кремля. До початку розкопок були досліджені окопи, що знаходились на схід від Спаського собору, поблизу будинку школи, приблизно за 100 м на схід від Спаського собору.

При зачистці стінок окопів були виявлені залишки великої кількості поховань, що знаходились на глибині від 1 до 1,5 м. Речей, які б дали можливість датувати ці поховання, не було. Цілком можливо, що ці поховання належать до XVII—XVIII ст. ст. і їх треба пов'язати з Михайлівською церквою, яка була поблизу, в декількох десятках метрів на південь, що видно з планів Чернігова XVIII ст.

Після обслідування окопів, у парку, на схід від Спаського собору було закладено чотири розкопи, кожний площею 16 м². Стіни кожного розкопу були зорієнтовані на північ — південь, схід — захід.

У найвіддаленішому від собору розкопі № 1, на глибині 1,9 м біля південної стіни виявлено поховання — людський кістяк задовільної збереженості. Біля кістяка, що лежав на спині, головою на захід, знайдено уламок скляного браслета, характерного для Київської Русі XI—XIII ст. ст. Тут же були знайдені великий бронзовий пластинчастий браслет і маленька сinya намистина.

На північний захід від цього поховання, на тій же глибині, відкрито поховання, яке мало таку саму орієнтацію. Були розчищені тільки кістки ніг; тулуб кістяка залишився на західній стіні розкопу.

¹ Чернігівська експедиція Інституту археології Академії наук Української РСР у 1947 р. працювала в складі: начальника експедиції В. А. Богусевича, співробітників О. О. Попка, В. Дьоміна, Ю. Колосова, І. Євсейчика, Г. Попко, В. Водолазкої.

У західній частині південної стіни розкопу, на глибині близько 2 м, знайдено велике скупчення фрагментів амфорної кераміки часів Київської Русі.

Ніяких залишків житлових і господарських споруд ні вище, ні нижче цих поховань не було. На глибині близько 2,5 м починався глинистий материковий шар.

Поховання, знайдені в розкопі № 1, не можуть, очевидно, бути віднесені до дохристиянських курганних поховань, бо вони надто близько розміщені один від одного. Їх швидше слід датувати XII ст. і пов'язувати їх місцезположення з кам'яною Михайлівською церквою XII ст., яка знаходилась у декількох десятках метрів на південь.

Імовірно, що поховання XII—XIII ст. ст. зруйнували більш ранні культурні шари, пов'язані з житловими або господарськими будівлями, можливо, княжого двору, слідами яких є фрагменти амфорної кераміки, а також численні уламки горщиків.

Цікавою є знахідка в нижньому шарі розкопу чорнолощеної амфорної ручки та фрагменту ліпної кераміки з великою кількістю шамоту.

Остання знахідка свідчить про наявність у північно-східній частині кремля ранньослов'янського поселення. Про це свідчать раніше відомі на території Чернігова знаходження римських монет IV ст. н. е.

Розкопки в південній частині кремля. У південній частині чернігівського кремля знаходиться горб, який підноситься над долинами рр. Десни та Стрижня. Цей горб, за даними XVIII ст., називався Верхнім Заком; нині він має назву Валу.

Ця овальна в плані споруда має площу близько 6000 м² і підноситься над іншою частиною кремля на 5 м. З півночі Верхній Замок відокремлений від території кремля досить широким, але неглибоким ровом.

Зовнішній вигляд Верхнього Замку нагадував горб городищенського типу. Але, зважаючи на спорудження у XVII—XVIII ст. ст. на зовнішньому обводі кремля бастіонів, можна було розглядати цей горб як цілком штучну, бастіонного типу споруду XVII—XVIII ст. ст.

Це питання належало розв'язати з допомогою археологічних розкопок. Нами було закладено розкоп площею 48 м² (12 × 4 м), орієнтований довгою стороною з заходу на схід.

Розкопки показали, що горб — штучного походження, насипаний у два періоди, — здається, в другій половині XVII ст. і на початку XVIII ст., при Петрі I, під час війни з Карлом XII, коли тут був збудований бастіон. Над материковою глиною насип підноситься на 6 м (рис. 1). Таким чином, на спорудження цього великого бастіону пішло понад 30 000 м³ землі. Безсумнівно, ця маса землі була взята поблизу, тобто з південної частини кремля. Дійсно, закладені тут розкопки показали, що культурних шарів, більш ранніх, ніж кінця XVII ст., у цьому районі немає. Відсутність давніх культурних шарів є свідченням того, що вони були зриті при спорудженні кремлівських бастіонів.

При розкопках на «Валу» треба було заглибитися майже на 5 м і тільки на цьому рівні пощастило знайти древній культурний шар. На глибині 4,8 м залягав міцний шар вугілля та піску з фрагментами кераміки, зробленої на гончарському крузі. Біля східної стіни розкопу виявлено зруйновану глинобитну піч часів Київської Русі. Можливо, житло, в якому знаходилася ця піч, загинуло під час однієї з пожеж Чернігова в часи Київської Русі.

З нечисленних фрагментів глиняних горщиків, зроблених на гончарському крузі, що були знайдені в цьому шарі, цікавим є уламок верхньої частини великої посудини. Дуга вінець дає підставу припускати, що його діаметр дорівнював приблизно 40 см. Посудина мала товсті стінки (до 0,7 см завтовшки). Вінця сильно відігнуті, але мало профільовані (табл. I, 6).

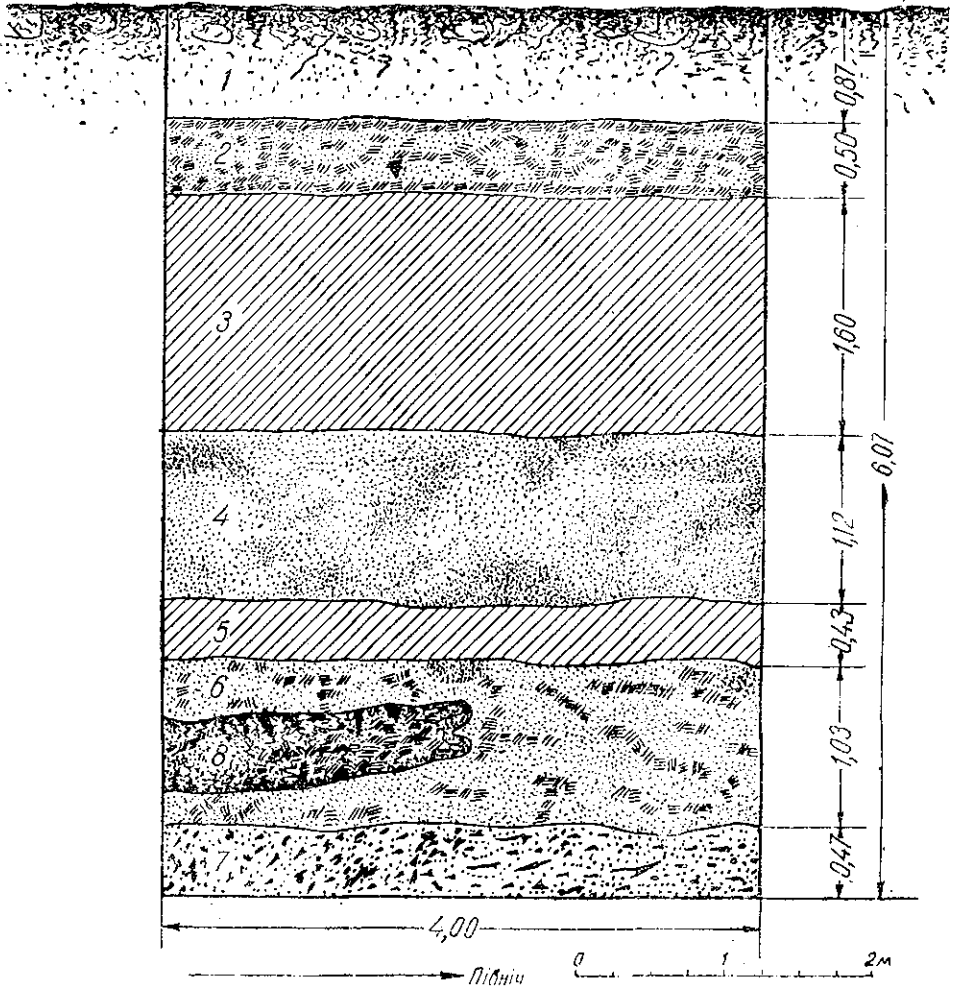

Рис. 1. Профіль західної стінки розкопу в дитинці на Валу.
 1 — рослинний ґрунт; 2 — глина з піском; 3 — чорнозем; 4 — жовтий пісок; 5 — чорнозем з піском; 6 — пісок з глиною; 7 — вугілля з піском, 8 — глина з піском та перегноем.

Розкоп у південно-західній частині кремля. Дослідження культурних шарів у південно-західній частині кремля мало істотне значення. Тут було зроблено розкоп площею в 16 м² (4×4 м). На глибині 0,2 м вздовж західної стіни розкопу відкрилася добре збережена цегляна стіна. При дальшій розчистці виявилось, що це — східна фасадна частина будинку кінця XVII, початку XVIII ст.

Паралельно північній стіні йшли сходи, складені з цегли XIX ст. На цих сходах було знайдено стальну виделку з кістяною ручкою. Цю річ можна датувати початком XIX ст. Можливо, в першій половині XIX ст.

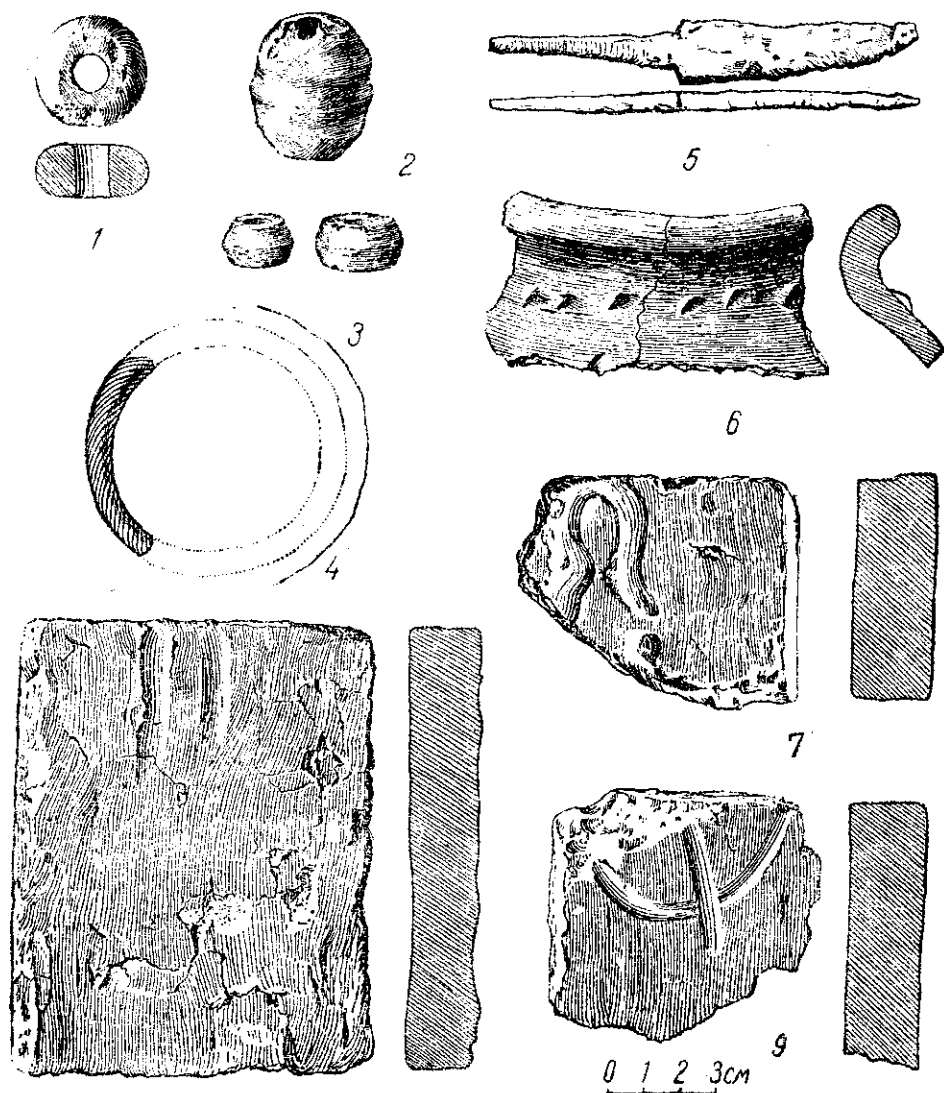

Рис.2. Речі з розкопу на північ від Катерининської церкви.
 1, 3 — шиферні пряслиця; 2 — глиняне грузило; 4 — уламок скляного браслета,
 5 — залізний ніж; 6 — вінець глиняного горщика; 7—9 — уламки цегли XII ст.
 з клеймами.

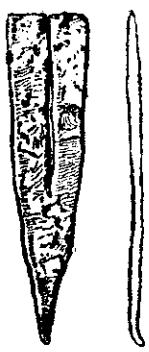
будинку кінця XVII, початку XVIII ст. служив льохом, для спуску в який були складені на щабелевій субструкції цегляні сходи.

На глибині 3,30 м біля східної розкритої стіни будинку XVII ст. залягав товстий шар кухонних покидьків: риб'ячої луски, кісток та численних фрагментів кераміки кінця XVII, початку XVIII ст.

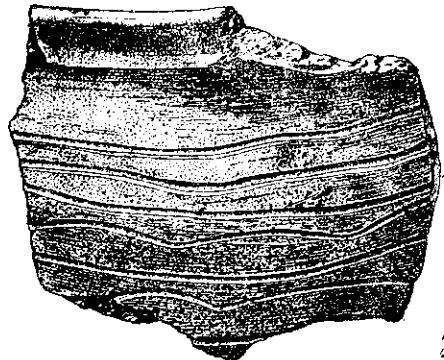
ТАБЛИЦЯ I

Речі з Чернігова:

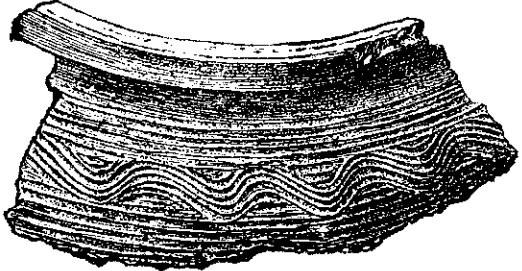
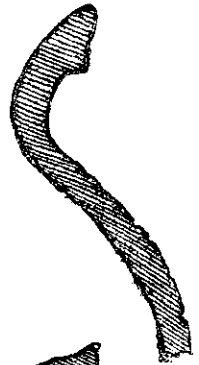
- 1 — залізна блесна для ловіння великої риби
- 3—5 — Уламки глиняних горщиків IX—X ст. ст.
Розкоп № 1 на північ від Спаського со-
бору;
- 2 — Уламок глиняного горщика IX—X ст. ст.
з городища Рогощ;
Розкоп № 1 на схід від Спаського собору
- 6 — Уламок глиняного горщика IX—X ст. ст.
Розкоп на «Валу» в Чернігівському ди-
тинці.

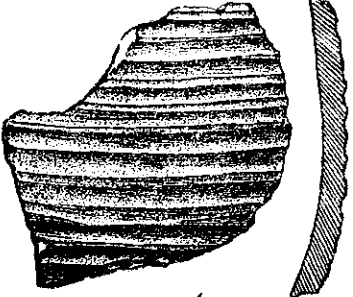
1

2

3

4

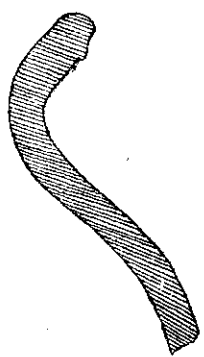

5

6

0 1 2 3 CM

У великій кількості тут зустрічалися тонкостінні горщики з високими, вертикальними вінцями, іноді орнаментовані штампованими візерунками. Подібним же способом (широкою орнаментальною стрічкою) прикрашені плічка цих посудин.

Не менш численним виявився посуд того ж часу, розписаний білою та коричневою фарбами. Інтерес становить велика миска, покрита з внутрішньої сторони кольоровою поливою: білою, зеленою та коричневою. На білому фоні зображено стилізоване листя.

Нижче шару кухонних покидьків XVII—XVIII ст. ст. залягав шар материкової глини.

Таким чином, незважаючи на значну товщину (до 3,30 м) культурних шарів, виявилось, що шари більш давні, ніж кінець XVII ст., відсутні. Це свідчить про знищення шарів X—XVII ст. ст. при фортифікаційних роботах XVII, початку XVIII ст., під час яких було зроблено сім бастионів навколо кремля.

Для будівництва цих бастионів потрібна була велика кількість землі, яка, як показав цей розкоп, а також розкопи, зроблені Б. О. Рибаким у 1947 р., який шукав Михайлівську церкву та княжий двір у східному секторі південної частини кремля, була взята із значної території південної частини кремля. З жалем доводиться констатувати факт знищення найдавніших культурних шарів, очевидно, на багатьох ділянках південної частини кремля. Наш розкоп на «Валу» показав правильність таких припущень і встановив наявність шару домонгольського часу під величезним бастионним спорудженням, на глибині 6 м.

Можливо, при дальших роботах під положистими північно-західними схилами бастиону будуть знайдені культурні шари часів Київської Русі на меншій глибині, отже, і більш доступні для археологічних розкопок із застосуванням широкого розкриття площі.

Для перевірки культурного шару було зроблено розкоп площею 16 м² (4×4 м) на захід від так званого будинку Мазепи. Тут, у верхніх шарах, були виявлені значні ями, в яких закопано велику кількість етернітових плиток та залізну бочку для пального.

Нижче в шарах піщаного ґрунту зустрічалися фрагменти глиняних посудин і пічного полив'яного кахля XVII—XVIII ст. ст.

Спостереження над цим розкопом показали, що тут у XVII—XVIII ст. ст. був засипаний рів. Рів цей проходив на даній ділянці в напрямі з півдня на північ. Вся траса рову неясна, як і час, коли його було викопано. У розрізі рів має понад 8 м у верхній частині та 2 м внизу.

Виявлення цього рову ускладнює картину топографії древнього чернігівського кремля і ще раз свідчить про те, що в далеку давнину він мав іншу конфігурацію, відмінну від тієї, яку показано на планах XVIII ст.

Розкопки у Третяку. Поряд з територією кремля особливе значення для археологічних розшуків давнього чернігівського посаду має древня частина Чернігова — Третяк.

Ця частина стародавнього міста із сходу примикає до кремля, а з заходу межує з Єлецьким монастирем. У далеку давнину вона була обнесена валом і ровом, сліди яких зберігались ще наприкінці XVIII ст. Походження назви Третяк не з'ясоване.

Безперечно важливим пунктом у Третяку є малозабудована площадка поблизу кремля, біля Катерининської церкви кінця XVII ст. Ця

церква стоїть на південно-східному краю горба, що підноситься над долиною р. Десни, і відіграє значну роль в ансамблі міста, якщо на нього дивитися з півдня. Таке вигідне місце для спорудження монументальних будівель примушує припустити, що в часи Київської Русі тут була церква, можливо, навіть кам'яна, хоча з літописних даних вона невідома, що пояснюється, як вже згадувалося вище, втратою чернігівських літописів. Існування цієї древньої церкви підтверджується знайденим тут похованням з характерними речами часів Київської Русі.

Д. Я. Самоквасов відзначав, що в 1878 р. поблизу чернігівської Катерининської церкви, під час збудування погребя, виявлена могила з людським кістяком, при якому знайдені два масивних срібних браслети й два великих срібних медальйони з покритими чорно зображеннями фантастичних тварин¹. Хоч зображення знайдених при похованні предметів ніде не опубліковані, а опис, зроблений Д. Я. Самоквасовим, надто короткий, все ж досить ясно, що це був ювелірний виріб часів Київської Русі XII—XIII ст. ст.

Враховуючи археологічну важливість площадки на північ від Катерининської церкви, нами було зроблено два розкопи. Завданням цих розкопів було знайти залишки житлових споруд поза древнім церковним кладовищем, яке, безперечно, тут існувало.

Перший розкоп площею 16 м² (4×4 м) закладено за 35 м на південь від церкви. Тут, на глибині 1,6—1,7 м, виявлено горизонт глинобитної долівки та нижню частину зруйнованої глинобитної печі київського типу. Залишки житла супроводжувалися численними рештками різних предметів часів Київської Русі: залізних ножів, фрагментів амфорно-корчажної кераміки, глиняних горщиків, зроблених на гончарському крузі, шиферних пряслиць біконічної форми, уламків скляних браслетів і кілець (рис. 2).

Знайдені речі свідчать про належність споруди з глиняною долівкою і піччю до часів Київської Русі, але точніших даних для датування споруди не виявлено. Незначні розміри розкопу не дали можливості встановити конфігурацію древнього житла і вирішити питання про тип його — наземний чи напівземлянковий.

Важливим є факт, що в даній частині Чернігова культурні шари київського періоду добре збереглися і цілком доступні для археологічного дослідження. На різних рівнях вище глиняної долівки й печі знайдено велику кількість цілих та ламаних цеглин XII ст. із знаками на ширшій верхній цеглині, зробленими пальцем. Звичайний розмір цих цеглин 25×20×4,5 см.

Треба сказати про знаки чотирьох типів: 1) дуговидна лінія, перекреслена пальцем (це зображення нагадує знак Рюриковичів); 2) дві паралельні лінії, також зроблені одночасно двома пальцями; 3) сплюснена дуговидна лінія, проведена одним пальцем; 4) один штрих, проведений пальцем (рис. 2, 7—9).

Привертає увагу те, що на всіх схилах горба, на якому стоїть Катерининська церква XVII ст., у культурному шарі видно багато древньої цегли.

Все це дає підставу припускати, як вже згадувалося вище, що Катерининська церква XVII ст. була збудована на місці цегляної церкви

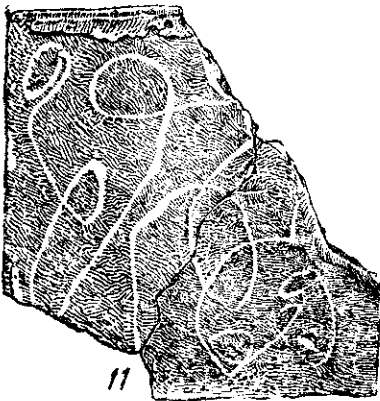
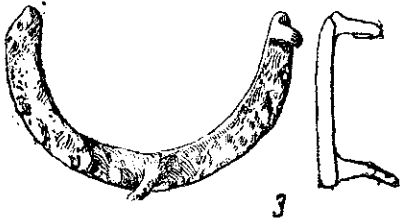
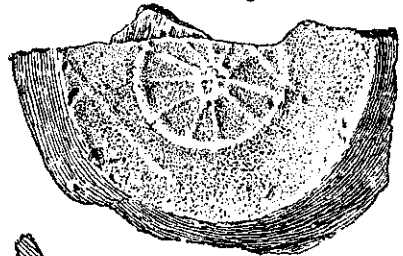
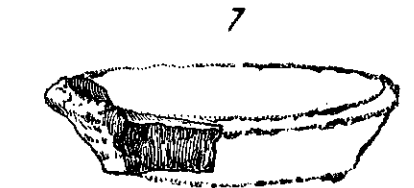
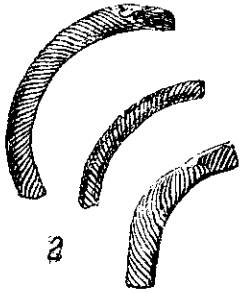
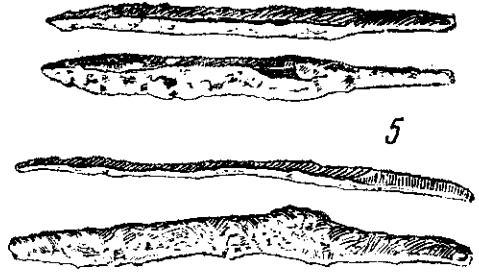
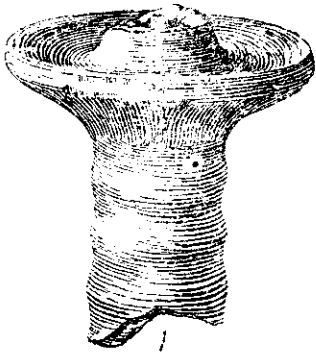
¹ Д. Я. Самоквасов, План археологических работ по собиранию и систематизации древностей Черниговщины для XIV Археологического съезда. Труды московского предварит. комитета по устройству XIV Археологического съезда. М., 1906.

ТАБЛИЦЯ II

Речі з Чернігова.

Розкопки житла XII—XIII ст. ст. у дворі будинку № 8 по вул. 25 Жовтня:

- 1 — уламок глиняного світильника;
- 2 — фрагменти скляних браслетів;
- 3 — залізна підкова чобота;
- 4 — залізний ключ;
- 5, 6 — залізні ножі;
- 7 — залізний предмет;
- 8 — уламок олов'яної миски;
- 9, 10 — денця глиняних горщиків з клеймами;
- 11 — полив'яна зелена плитка з білим візерунком.

0 1-2 CM

10

XII ст., цеглини якої ми й знаходимо тут. Про це ж свідчить і поховання з ювелірними виробами Київської Русі, виявлене в 1878 р. Можна також думати, що цегла древньої церкви була виготовлена в різних майстернях, про що промовляють різноманітні клейма майстрів-гончарів.

Ці факти свідчать, що на території Чернігова в часи Київської Русі було досить багато кам'яних церков, яких ми не знаємо ні за літописними відомостями, ні за археологічними спостереженнями. Можливо, всі відомі в XVIII ст. чернігівські церкви стояли на місці церков домонгольського періоду.

Найважливішим завданням археологічних розкопок у цьому пункті повинно також бути визначення конфігурації та конструкції жител і господарських будівель епохи Київської Русі.

У верхніх шарах описаного розкопу на незначній глибині знайдено декілька фарфорових статуеток XVIII ст., у тому числі бюст солдата в зеленому мундирі та трикутному капелюсі часів Петра I.

За 10 м на схід від розкопу № 1, біля Катерининської церкви, зроблено другий розкоп площею 16 м² (4×4 м), де виявлено рів, засипаний гноєм з великою кількістю фрагментів різних речей XVIII ст.: керамічного посуду, кахлів, люльок, скляного посуду, численних решток шкіряного взуття. Шкіряне взуття добре збереглося завдяки консервуючим властивостям гною, яким у XVIII ст. був засипаний рів. Цілком імовірно, що це залишки древнього рову, який оточував Третьак.

На південь від Катерининської церкви, за 50 м від її стіни, зроблено невеликий розвідувальний розкоп площею в 4 м². У цьому розкопі виявлені поховання XVII—XVIII ст. ст. із залишками дерев'яних трун. У дитячому похованні були знайдені доброї збереженості шкіряні чевічки, орнаментовані наскрізними прорізами з обшивкою.

Розкопки на вулиці 25 Жовтня. Виятково важливі результати були одержані під час розкопок у північно-західній частині Третьака, поблизу Єлецького монастиря, у дворі будинку № 8 по вул. 25 Жовтня.

Тут, на невеликому дворі, який із сходу замикається вулицею, з півдня та півночі — будинками, а з заходу — сараєм, у 1941 р. під час копання щілини для бомбосховища знайдено різнобарвні полив'яні плиткі для підлоги будівель часів Київської Русі.

У 1947 р. траншеї бомбосховища на цьому дворі вже не було, проте знахідка полив'яних плиток заслуговувала на увагу й тому було вирішено провести на цій ділянці розкопки.

Незначні розміри площі двору не дозволили розгорнути великих робіт. Розкоп було зроблено в західній частині двору вздовж східної сторони сараю, за 8 м на захід від вул. 25 Жовтня. Квадрати № 1 та 2, кожен розміром 2×2 м, були розташовані з півдня на північ. Паралельно цим квадратам було розкопано 8 м² (кв. № 3 та 4). З півдня було прирізано ще півквдрата (№ 5). На квадратах № 1 та 5 відкрито дуже деформовані залишки глинобитної печі. На квадратах № 2 та 4 (головним чином, на останньому) на глибині 1,9 м знайдено залишки вимостки з полив'яних керамічних плиток, куски кольорової смальти та куски керамічного жорна. На цьому рівні трапилося багато різних побутових предметів домонгольського часу: шиферні пряслиця, фрагменти кружальної та амфорно-корчажної кераміки, частини керамічних світильників, різноманітні фрагменти скляних браслетів, уламок олов'яної чашки, численні залізні предмети (ключі, ножі, підковка від чобіт та ін.) (табл. II).

Полив'яні плити підлоги та інші предмети даного побутового комплексу мають сліди пожежі.

Перераховані предмети не викликають сумніву в тому, що відкриті залишки є побутовим комплексом часів Київської Русі, можливо, XII—XIII ст. ст. Наявність залишків підлоги з полив'яних плиток і залишків глинобитної печі свідчать про те, що це — житлова споруда, а не церква.

З числа найближче розташованих древніх церков відома лише Покровська, яка знаходилась, проте, не менш, як за сотню метрів на південний схід від розкопаного нами пункту. Рештки підлоги з кольорових полив'яних плиток і уламок мозаїки дають можливість припускати, що знайдений археологічний комплекс являє собою залишки житла досить визначного чернігівського мешканця. Можливо, це був княжий або боярський палац.

Слід трохи докладніше описати цікаві полив'яні керамічні плити. Кожна з них розміром 20×20 см при товщині в 2 см. Колір поливи у більшості плиток ясножовтий; деякі з них мають темнозелені прожилки. Інші плити відрізняються поливою темнозеленою або темно-фіолетовою кольору. Особливо цікаві плити з складнішою прикрасою, які мають ізумруднозелений фон з білими розводами у вигляді зигзагів або петель. Ці останні нагадують систему орнаментаций полив'яних плиток, знайдених В. В. Хвойком при дослідженні підлоги церкви Апостолів (кінець XII ст.) у древньому Белгороді, а також підлоги дерев'яних жител, які знаходилися поблизу цієї церкви.

На жаль, невелика площа розкопу (20 м^2) не дала можливості встановити конфігурацію та конструкцію цієї цікавої древньої споруди.

Знайдені в цьому розкопі декілька денечь глиняних горщиків мають знаки у вигляді кружків з радіально розміщеними рисками.

Висновки

Широкі розвідувальні розкопки, проведені в 1947 р. у центральній та південній частинах кремля, а також у східній та західній частинах Третьяка, кладуть початок дослідженню житлових частин древнього Чернігова й дадуть можливість у майбутньому провести більші археологічні розкопки.

Розкопками 1947 р. встановлено:

1. Наявність у південній частині кремля під 6-метровою товщею насипу бастіону XVII—XVIII ст. ст. залишків житлових споруд часів Київської Русі, що загинули під час пожежі.

2. Значна частина південного сектору кремля (біля «Валу» і будинку Мазепи) має культурні шари XVIII—XIX ст. ст. Більш ранні шари знищені під час спорудження бастіонів XVII—XVIII ст. ст.

3. Відсутність залишків житлових і господарських споруд і наявність слідів тілопалення за 100 м на схід від Спаського собору дає підстави припускати наявність тут дохристиянського могильника, що існував до побудови Спаського собору. Це припущення підтверджується назвою місцевості (Могилки), яка знаходиться безпосередньо на північ від кремля і зберігала цю назву до XIX ст.

4. Розкопки у Третьяку, на північ від Катерининської церкви, показали наявність збереженого культурного шару домонгольського часу із залишками житлових споруд. Можна вважати, що велика кількість знайденої цегли XII ст. з клеймами свідчить про існування тут у XII ст. невідомої нам кам'яної церкви.

5. Знайдені під час розкопок 1947 р. у західній частині Третяка (на вул. 25 Жовтня) залишки житлової споруди з піччю, полив'яними плитками від підлоги, фрагментами мозаїки і різноманітним побутовим інвентарем становлять інтерес у зв'язку з тим, що розшуки древніх цивільних будівель княжого двору поки що не дали істотних наслідків.

В. А. БОГУСЕВИЧ

Работы Черниговской экспедиции

Резюме

Раскопки, произведенные в 1947 г. экспедицией Института археологии Академии наук Украинской ССР в центральной и южной частях кремля, а также в восточной и западной частях Третяка, кладут начало широкому исследованию жилых и хозяйственных сооружений древнего Чернигова.

В южной части кремля, близ бастиона XVII—XVIII вв., обнаружены культурные слои XVIII—XIX вв. Памятники более раннего времени уничтожены в XVII—XVIII вв. при строительстве фортификационных сооружений. Лишь под 5-метровой толщей насыпи бастиона удалось выявить остатки сгоревшего жилища, датируемого IX—X вв.

На Третяке, к северу от Екатерининской церкви, оказались хорошей сохранности культурные слои и остатки жилищ времен Киевской Руси. Можно предполагать, что в этой части находилась неизвестная нам каменная церковь, на что указывают многочисленные кирпичи XII в.

В западной части Третяка обнаружено богатое жилище времен Киевской Руси с печью, поливными плитками, мозаикой и разнообразным бытовым инвентарем.

Раскопки 1947 г. подтверждают возможность широких исследований древних жилых и хозяйственных сооружений Чернигова.

Д. І. БЛІФЕЛЬД

ДОСЛІДЖЕННЯ В с. ШЕСТОВИЦЯХ

Шестовицька археологічна експедиція Інституту археології Академії наук Української РСР у 1948 р.¹ зосередила свою роботу, головним чином, у південній околиці с. Шестовиць, в урочищі Коровель, де найкраще зберігся комплекс археологічних пам'яток, що складається з городища, поселення та курганного могильника (рис. 1).

Урочище Коровель являє собою вузький і довгий мис корінного правого берега р. Десни, витягнутого з півночі на південь. Південний кінець цього мису займає городище майже круглої форми, діаметром близько 100 м. З трьох боків — південного, західного та східного — городище досить крутими схилами спускається до заплави р. Десни. По краях городища місцями збереглися залишки валів, які дуже розповзлись і досягають висоти не більше 1 м. З північної, напільної сторони городище обнесено валом, який теж дуже розповзся. За цим валом видно малопомітні сліди рову. З південно-східної і північно-західної сторони городища видно широкі і положисті спуски до заплави, які, можливо, є залишками давніх в'їздів до городища.

Культурні залишки на поверхні городища незначні. Здебільшого це фрагменти кераміки різних часів: незначна кількість ліпної, ранньослов'янської, значно більше кружальної, часів Київської Русі. Кераміки пізніх часів, XVI—XVII ст. ст., небагато.

За межами городища знаходилося поселення, яке, зважаючи на поширення культурних залишків на поверхні, займало майже весь мис Коровель. За своїм характером матеріал поселення тотожний з матеріалом городища.

Могильник знаходиться на захід від городища, на заплаві Десни і розташований трьома окремими групами паралельно мису Коровель.

Розкопки на городищі зосередилися, головним чином, у південно-східній його частині. Грунт городища піщаний, гумусований у верхніх горизонтах. Товщина культурного шару, його насиченість культурними рештками не скрізь однакові, але характер культурного шару виявився на всій досліджуваній площі однаковим. Він характеризується фрагментами кераміки, що поділяються на три основні групи, якщо не брати до уваги кераміку XVI—XVII ст. ст., виявлену в невеликій кількості здебільшого на поверхні або відразу ж під нею.

¹ До складу експедиції входили: Д. І. Бліфельд (керівник), Ф. Б. Копилов, М. А. Черепинська та Б. Б. Лобановський.

До першої групи кераміки (група А) належить кераміка ліпна, здебільшого товстостінна, з домішкою шамоту і подекуди дресви (табл. I, 5—10). Знайдена вона на всій площі розкопів, правда, в невеликій кількості і в стратиграфічно не відокремленому стані. За своїм характером уся ця група неоднманітна. Основна маса кераміки наближається до ранньороманського типу і датується орієнтовно VII—VIII ст. ст.; лише незначна частина наближається до кераміки корчо-

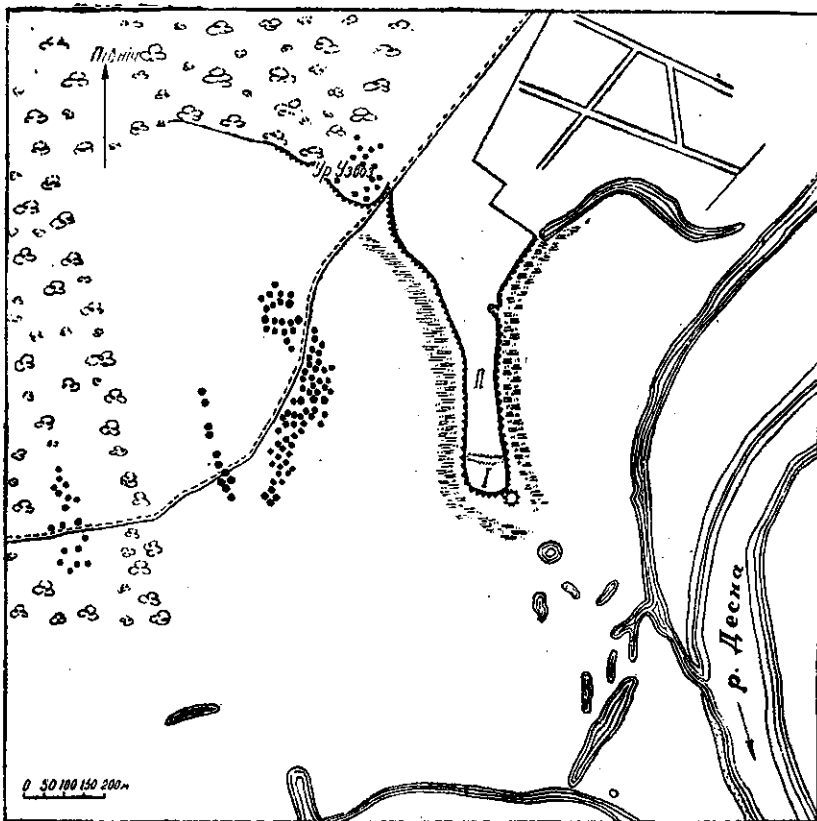

Рис. 1. с. Шестовиця. Городище, поселення та могильник в урочищі Коровель: :: кургани; I—городище; II—поселення.

ватського типу і може бути датована першими століттями н. е. (табл. I, 5—6, 9—10).

До другої групи кераміки (група Б) належить кераміка, зроблена на гончарському крузі, здебільшого товстостінна, з великою домішкою піску, від чого її поверхня дуже шершава. Для цієї групи характерні вінця без загну, з прямим або фігурно зрізаним краєм та рясна лінійна або хвиляста орнаментация, що здебільшого вкриває значну частину посудини (табл. I, 1—2). Кераміка ця близька до кераміки, виявленої в могильнику, на підставі чого її можна датувати IX—X, а можливо, і XI ст. ст. Виявлена майже на всій площі розкопів, вона лише в деяких випадках стратиграфічно засвідчена в нижніх горизонтах.

Третя група кераміки (група В) також зроблена на гончарському крузі і відрізняється від попередньої групи тонкими стінками з

Зразки основних керамічних груп, знайдених на городищі Коровель.

характерним загином вінець і бідністю орнаментациї. Кераміка цієї групи типова для всіх древньоруських міст XII—XIII ст. ст. Знайдена вона на всій площі розкопів і подекуди переважає у верхніх горизонтах (табл. I, 3—4).

Отже, ми маємо підстави твердити, що слов'янське поселення на мису Коровель існувало протягом досить тривалого часу, починаючи з початку нашої ери і аж до XIII ст., можливо, навіть безперервно. Від різних етапів цього багатомікового історичного життя збереглися на городищі комплекси пам'яток, які при докладному дослідженні матимуть істотне значення у вивченні більш давніх етапів історії східного слов'янства.

Найбільш раннім комплексом є житло, виявлене в південній частині городища. Житло це в плані прямокутне, розміром $3,75 \times 2,5$ м. Долівка житла залягала на глибині 1,25 м від рівня сучасної поверхні. Слідів наземних частин житла не виявлено. У північно-східному кутку, впритул до стін житла знаходилась піч досить доброї збереженості і цікавої конструкції. Піч була прямокутної форми з майже прямокутними стінками, що збереглися на висоту 0,4—0,5 м. Черинь печі підвищилася на 10 см над рівнем долівки.

Склепіння печі не збереглося і форми його встановити неможливо, але його конструкція, як нам здається, вяснена. Склепіння печі зроблене з добре обпалених грудок глини, досить сталої, наближено конусовидної форми діаметром до 15 і довжиною до 20 см. Деякі з цих грудок, або конусів, збереглися *in situ* у верхніх частинах стінок печі, решта ж обвалилась і заповнила завалом усю піч.

Така конструкція склепіння печі мала, очевидно, чимале поширення; подібні конуси — часті знахідки в житлах роменського типу, особливо у завалах печей і біля них. У світлі наших досліджень здогад про те, що конуси є заготовками для гончарних виробів, висловлений М. Макаренком, як і припущення, висловлене нещодавно І. І. Ляпушкіним, про те, що конуси використовувались у печах як підставки під посуд¹, можна вважати безпідставними.

Нарешті, слід відзначити ще одну цікаву знахідку. В північно-західній стінці печі, ближче до зовнішнього боку, виявлено мініатюрний, ліплений від руки горшечок. Цю знахідку, можливо, слід віднести до речей культового характеру.

Знахідок у житлі було мало і представлені вони, головним чином, фрагментами кераміки, іноді чималого розміру. Всі вони ліплені від руки, досить товстостінні, з домішкою шамоту в тісті. Поверхня їх нерівна, колір коричнюватий, темносірий. Випал різний, інколи рівномірний. Про форми посудин судити неможливо. Вінець часом орнаментовані по верхньому краю пальцевими відбитками та щипками (табл. I, 7—8), іноді мають прямий зрізаний край. Денця досить товсті — до 1,5 см. Про розміри посудин можна судити лише дуже наближено.

Окремо треба сказати про кілька фрагментів кераміки, що становлять верхню частину досить тонкостінної (0,7 см) посудини з відігнутими вінцями (діаметр 26 см). У тісті — незначна домішка шамоту, колір темносірий, поверхня із зовнішнього боку добре вигладжена і частково залощена.

У групі керамічних виробів слід відзначити знайдену на долівці житла значну частину сковорідки діаметром 26 см, товщиною дна

¹ И. И. Ляпушкин, Материалы к изучению юго-восточных границ восточных славян VIII—X вв., КСИИМК, в. XII, 1946, стор. 124.

1,5 см, із злегка відігнутих бортиком висотою до 2 см. Край бортика орнаментований типовим для орнаментування кераміки роменського типу відбитком палички, обмотаної мотузком.

Досліджене нами житло дещо подібне до пам'яток раннього етапу роменської культури. Певних даних для абсолютного датування житла ми не маємо. Найближчі аналогії житло має в Опознянському городищі, що датується VIII ст.¹ Цю дату можемо визнати верхньою межею існування слов'янського поселення, близького до ранньороменського типу на мису Коровель. Виникло ж воно, очевидно, значно раніше.

Розглянуте нами житло не було, проте, першим етапом в історії городища. На городищі, як ми вже зазначали, знайдено кілька фрагментів кераміки, близької до кераміки корчоватського типу, що датується початком нашої ери.

У східній частині городища виявлено комплекс пам'яток пізнішого часу. Він складається з двох жител та двох ям. Від першого з цих жител збереглася лише нижня частина печі, власне, лише черинь, майже кругла в плані, діаметром 1,5 м, що залягала на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Черинь слабо обпалена, можливо, користування цією піччю було недовготривалим.

Стін житла або якихось виразних меж його не виявлено, отже, говорити з певністю про знахідки в житлі не доводиться. Проте слід відзначити, що знахідки, виявлені в безпосередньому оточенні печі, були одноманітними і склалися, головним чином, з фрагментів кераміки і тваринних кісток. Кераміка належить до групи В, типової для XII—XIII ст. ст.

Друге житло знаходилося на південний схід від попереднього, на 0,7 м нижче черепі його печі, яка перекривала північно-західний куток другого житла. Це житло в плані було прямокутне, розміром 4—4,5 × 3,5—4 м. Стіни нерівні, простежуються досить виразно, особливо по долівці, добре утрамбованій, місцями обмазаній глиною. Ніяких слідів наземної частини житла не виявлено.

У північно-східній частині житла містилася піч, у плані майже кругла. Склепіння товщиною 0,2 м збереглося на висоті 0,4 м. Челюсті печі скеровано на південь.

Знахідок у житлі виявлено мало. Складаються вони, головним чином, з фрагментів кераміки, розсіяних у всіх частинах житла, особливо біля печі. В самій печі виявлено нижню частину посудини з клеймом у вигляді хреста, обведеного двома концентричними колами. Кераміка в основному належить до третьої групи (група В), датується XII—XIII ст. ст.

З інших знахідок слід відзначити свинцеву вислу печатку, знайдену на долівці біля челюстей печі. Печатка являє собою круглий диск, на одній стороні якого є зображення хреста на східцях, а на другій — грецький напис.

Печатка належала, очевидно, високого рангу урядовій особі візантійської імперії.

Керамічний матеріал, виявлений у другому житлі, дає можливість датувати його XII—XIII ст. ст., але більш раннім часом, ніж попереднє житло.

¹ И. И. Ляпушкин, Материалы к изучению юго-восточных границ восточных славян VIII—X вв., КСИИМК, в. XII, 1946, стор. 124.

Обидві ями, що містилися на захід і на схід від жител, були заповнені золюю, уламками кісток та фрагментами кераміки, здебільшого групи Б, яка датується нами IX—X ст. ст.

Дослідження на поселенні були проведені незначні і обмежилися лише розчисткою кількох зольних ям, що виступали на поверхні у західному краї мису Коровель, біля спуску шляху до с. Слабиного. Як виявилось, плями являли собою залишки дуже поруйнованих жител, очевидно, наземного типу; місцями збереглися дуже незначні залишки печей. Знахідки склалися виключно з фрагментів кераміки, здебільшого XII—XIII ст. ст.

Значно більші роботи були проведені на могильнику. Могильник, як уже було зазначено, складається з трьох груп, що йдуть паралельно мису Коровель. У першій групі нами досліджено дев'ять курганів. Усі вони невеликого розміру — до 15 м у діаметрі і до 1,5 м висоти.

З дев'яти розкопаних нами курганів чотири виявилися без поховань. При цьому два кургани були зовсім пусті, а в інших двох виявлені залишки, що вказують на обрядові дії, хоча ніяких слідів поховань і ніяких знахідок не виявлено. До цих залишків належать в одному випадку кострище, під яким була яма, а в другому — лише яма, заповнена глиною і землею з великими кусками вугілля і обпаленого дерева.

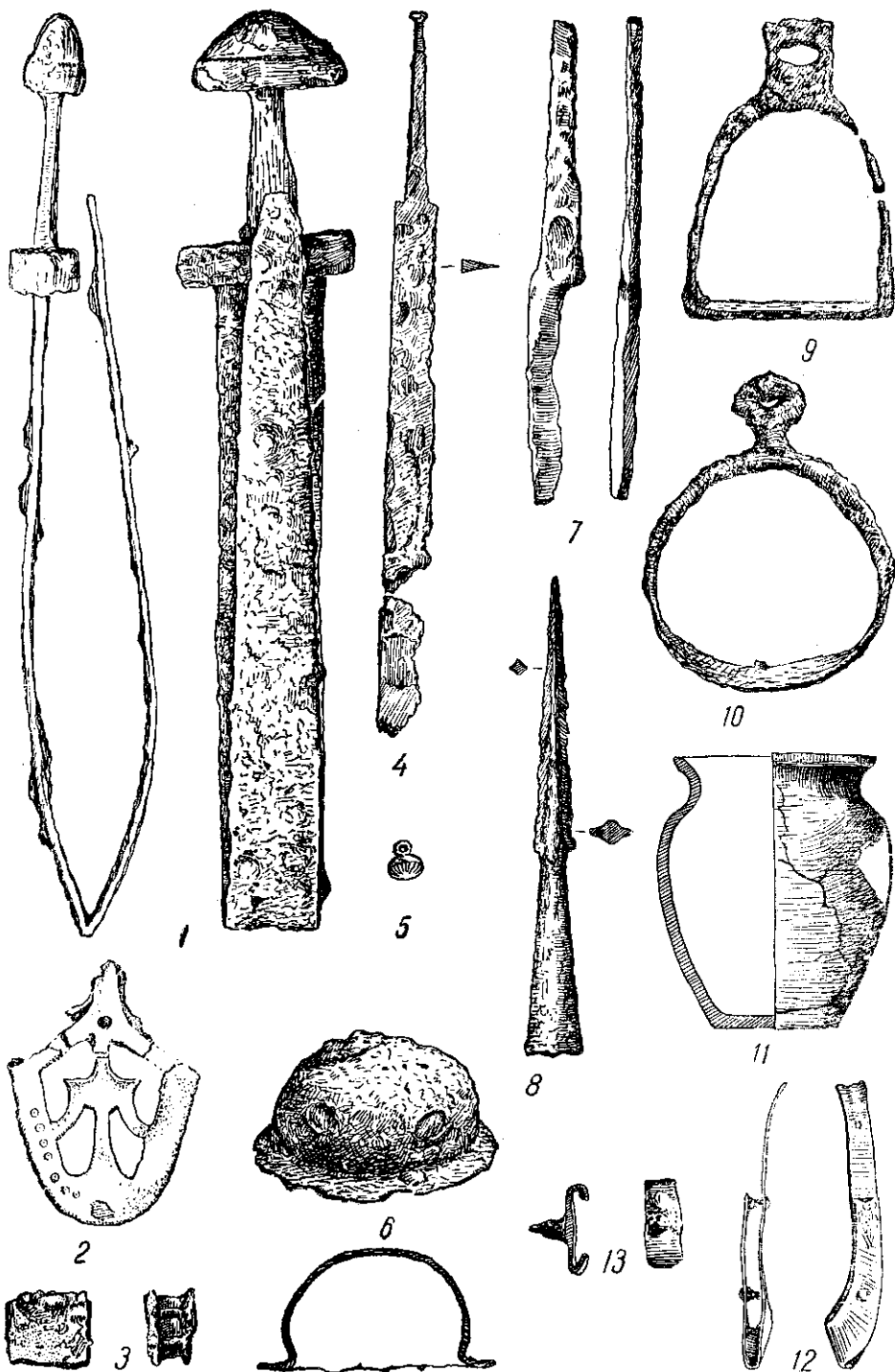
В інших п'яти курганах виявлено тілопалення. У двох випадках тілопалення відбулося на тому місці, де мав бути курган, в інших — осторонь. Обряд поховання в загальних рисах однаковий. Після спалення трупа перепалені кістки вміщувались в урну і переносилися на те місце, де мав бути курган; туди ж переносили й залишки кострища — дрібні вуглики, попіл тощо. Коли ж труп спаловали на тому місці, де мав бути насипаний курган, частину кісток також насипали в урну, яку ставили на місце кострища. Урни звичайно супроводжувались іншими посудинами (від однієї до трьох), розбитими і розкиданими на значній площі; інших знахідок у курганах небагато.

Нашими розкопками могильника виявлені деякі нові риси похоронного обряду, що заслуговують на увагу. В кургані IV над обгорілим прошарком знайдені кістки передньої та задньої частини кістяка собаки (без кінцівок і ребер). Обидві частини лежали в анатомічно правильному положенні, без слідів діяння вогню. В кургані V, де спалення відбулося на місці, під кострищем була яма, така ж сама, як і в згаданому кургані без поховання.

Особливий інтерес становить поховання дружинника, виявлене в кургані IX. Дружинні поховання, відкриті до цього часу в Шестовицькому могильнику, являли собою парні тілопокладення з конем, у ґрунтових ямах з дерев'яними камерами. Знайдене нами поховання дружинника в кургані з тілопаленням є новим для цього могильника типом поховання дружинника.

За розміром цей курган невеликий — всього 9 м у діаметрі та 0,8 м висоти. Спалення відбулося на місці кургана, на рівні давньої поверхні. На кострищі виявлено досить багато речей, головним чином зброї: дволезий меч так званого франкського типу (табл. II, 1), зігнутий удвоє, масивний ніж типу скрамасакса (табл. II, 4), наконечник списа (табл. II, 8), півсферичний умбон від щита (табл. II, 6), два стремена різної форми (табл. II, 9, 10) та інші дрібні речі (табл. II), в тому числі й бронзові деформовані бляшки. В кострищі знайдено також дві візантійські монети імператора Льва VI (886—912 pp.). Збере-

Речі з кургана IX.
 (Рис. 1, 4, 6, 8—11 — $\frac{1}{4}$ н. в.; рис. 2, 3, 5, 7, 12, 13 — $\frac{1}{2}$ н. в.)

женість монет виняткова, що дає підставу датувати цей курган кінцем IX, початком X ст.

У другій групі могильника нами досліджено лише один курган, в якому було тілопокладення. В ґрунтовій прямокутній ямі кістяк лежав на спині у випростаному стані, головою на захід. Слідів труни та речей не виявлено. Цікавою особливістю цього кургана слід вважати півкруглу яму, що примикає з півночі до могильної ями. Матеріалів для датування цього кургана не знайдено. Проте можна припускати, що він загалом одночасний з могилами з тілопокладенням. Співіснування цих двох похоронних обрядів у IX—X ст. ст. безсумнівне.

Розкопаній нами курган третьої групи виявився пустим.

Дослідження в с. Шестовицях були порівняно невеликі, особливо на городищі, і дали взагалі небагато матеріалу. Зрозуміло, отже, що робити нині широкі висновки було б передчасним. Можна зробити лише кілька зауважень, висловити лише деякі попередні міркування загального характеру.

Як встановлено, хоча й на дуже обмеженому матеріалі, заселення мису Коровель належить до досить раннього часу — кінця I тисячоліття до н. е. і початку I тисячоліття н. е.

Другий етап в існуванні поселення на мисі Коровель належить орієнтовно до VII—VIII ст. ст. Матеріали цього часу виявлені на всій площі розкопів городища. Особливо слід відзначити житло, що досить добре збереглося, хоча знахідок у ньому небагато. Ці пам'ятки ранньороменського часу і мають свої аналогії в Опощнянському городищі. Все ж знайдені матеріали VII—VIII ст. ст. незначні і характеризувати цей історичний етап ми ще не маємо можливості. Ми навіть не знаємо, чи було в цей час поселення вже укріпленим, чи ні.

Слід далі підкреслити, що пам'яток роменської культури IX—X ст. ст., характерних для городищ типу Монастирища, на мисі Коровель не трапилось. Матеріали IX—X ст. ст., виявлені тут, поки що обмежуються фрагментами кераміки (кераміка типу Б), близької до кераміки могильника.

Отже, якщо на східних окраїнах слов'янських земель процес історичного розвитку відбувається уповільненим темпом, і в IX—X, а можливо, й на початку XI ст., пам'ятки представлені культурою роменсько-боршевського типу, що носить явні сліди архаїки, то в середній Наддніпрянщині, очевидно, процес історичного розвитку проходить швидшим темпом і десь у VIII або на початку IX ст. культура ранньороменського типу, або близька до неї, змінюється високою і блискучою культурою Київської Русі, що виростає на місці, на базі культур східнослов'янських племен, і одним з генетичних компонентів якої є культура, близька до ранньороменської.

Виявлені нами пам'ятки IX—X ст. ст., особливо в могильнику, характеризують, з одного боку, високий рівень і відокремлення ремесла, в тому числі гончарського, а з другого — глибоке соціальне розшарування, появу багатих дружинників.

Пам'ятки XII—XIII ст. ст., виявлені на городищі, відображають дальший етап історичного розвитку древньої Русі і є типовими для всіх древньоруських міст, що свідчить про єдність культури Київської Русі.

Такі загалом короткі підсумки археологічних досліджень пам'яток у с. Шестовицях в 1948 р.

Д. И. БЛИФЕЛЬД

Исследования в с. Шестовицах

Резюме

Работы Шестовицкой археологической экспедиции в 1948 г. сосредоточились, главным образом, на южной окраине села, в урочище Коревель, где сохранился комплекс археологических памятников, состоящий из городища, поселения и курганного могильника.

Раскопками на городище установлено, что оно заселено с очень давних пор, начиная с конца I тысячелетия до н. э. Большой интерес представляет жилище раннеславянского времени, близкое по своему типу и характеру керамики к жилищам раннероменского времени. Оно может быть датировано VI—VIII вв. Верхняя часть свода печи была выложена из комков обожженной глины конусовидной формы. Это окончательно решает вопрос о назначении глиняных конусов, встречающихся обычно на раннеславянских городищах.

Последующие века представлены на городище обычными жилищами полуземляночного типа. Основная масса находок — керамика, сделанная на круге, делится довольно четко на две группы — ранняя, относимая к IX—XI вв., и более поздняя — XII—XIII вв. Керамика роменского типа здесь не обнаружена. Поэтому можно считать, что в отличие от восточных окраин славянской земли, где процесс исторического развития проходил замедленным темпом и в IX—X, а может быть в начале XI вв., археологические памятники представлены лишь городищами роменско-боршевского типа, носящими явные следы арханки, — в среднем Приднепровье процесс исторического развития проходит более быстрым темпом и где-то в VIII или в начале IX в. культура раннероменского типа, или близкая к ней, сменяется высокоразвитой, блестящей культурой Киевской Руси, вырастающей на месте на базе культур восточнославянских племен и одним из генетических компонентов которой была местная культура предшествующего времени, близкая к раннероменскому типу.

На могильнике были исследованы 11 курганов. Захоронения обнаружены только в шести курганах, — одно с трупоположением без инвентаря, остальные — с трупосожжением. Из последних наиболее интересным оказался курган IX в., в котором обнаружено дружинное погребение, что является для этого могильника совершенно новым фактором, позволяющим утверждать сосуществование в Шестовицком могильнике двух типов дружинных захоронений — с трупосожжением и трупоположением.

В. К. ГОНЧАРОВ

РОЗКОПКИ ДРЕВНЬОГО ЛЮБЕЧА

Про Любеч — древнє місто Чернігівської землі — в літопису вперше згадується під 882 р.¹, але існувало воно, безсумнівно, ще за більш давніх часів. Наприкінці IX і в X ст. ст. Любеч займає важливе політичне й економічне становище серед древньоруських міст. Ранній розвиток його пов'язаний з вигідним географічним положенням. Костянтин Багрянородний називає Любеч у числі найголовніших міст Русі, що провадили торгівлю з Візантією². Про Любеч як важливий пункт Наддніпрянщини вказує і те, що він повинен був поряд з такими визначними містами Русі, як Київ, Чернігів, Переяслав, одержувати данину від греків згідно з договором, укладеним в 907 р.³

Пізніше, у XI—XII ст. ст., Любеч не втрачає свого важливого економічного й політичного становища. Тут у 1097 р. відбувся з'їзд руських князів, які обговорювали питання про спільну боротьбу проти половців і про мирний розподіл володінь між нащадками Ярослава Мудрого⁴.

Любеч був також значним військово-стратегічним пунктом з міцними фортифікаційними укріпленнями, який боронив Київ з півночі. Так, у літопису повідомляється, що біля Любеча сталася сутичка військ Святополка Окаянного та Ярослава Мудрого⁵. А в 1148 р. війська Ізяслава Мстиславича, ведучи боротьбу з Ольговичами, обложивши місто, не змогли його захопити.

Проте уривчасті звістки літопису не дають можливості скласти повного уявлення про це місто. Археологічні дослідження, які б могли доповнити й розширити відомості про Любеч, тут провадились у незначних розмірах — на курганному могильнику в урочищі Високе Поле і в урочищі Лисицина Гора (у 1881 р.)⁶.

¹ Летопись по Ипатьевскому списку, СПб, 1871, стор. 13.

² П. Голубовский, История Северянской земли до половины XIV ст., К., 1881, стор. 31.

³ Летопись по Ипатьевскому списку, СПб, 1871, стор. 18.

⁴ Там же, стор. 167.

⁵ Там же, стор. 99.

⁶ Д. Я. Самоквасов, Див. «Труды московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда». Щоденник цих розкопок опублікований ним також у роботі «Могильные древности Северянской Черниговщины», М., 1916

Урочище Високе Поле, де розташований перший могильник, знаходиться за 1 км на північний захід від сучасного с. Любеча. Під час прокладання шляху приблизно центральну частину могильника знищено й нині він розміщується праворуч та ліворуч від шляху.

Древній могильник повністю зайнятий сучасним кладовищем, через що неможливо було провести на могильнику навіть незначних розкопок. У 1881 р. на древньому могильнику нараховувалося до 50 курганів, причому частина могильника також була зайнята кладовищем, — не зайнятою залишалася лише північна частина, де й були проведені розкопки. Цей могильник за обрядом поховань і за характером керамічного матеріалу близько стоїть до відомого Шестовицького. Тому Любецький могильник слід датувати IX—X ст. ст.

У 1881 р. біля Любеча були проведені розкопки й другого курганного могильника, розташованого на північно-східній околиці сучасного села, в урочищі Лисичина Гора. Тоді на могильнику було близько 30 курганів, розташованих у північній частині урочища. З цього числа було досліджено лише чотири кургани — всі інші мали сліди розкопок скарбощукачів. Цей могильник слід датувати тим же часом, що й поховання на могильнику Високе Поле.

Археологічні розвідки в 1948 р. мали на меті встановити ступінь збереженості культурного шару і насамперед виявити ту частину древнього міста, яка хронологічно відповідала б курганним могильникам.

Розвідкою було встановлено, що всі древні пам'ятки розташовані на північно-західній околиці сучасного села на високих горбах лівого берега Дніпра, перерізаних балками й ярами.

Біля північно-східної околиці села, в урочищі Лисичина Гора, розташований хут. Радянський, де містився другий курганний могильник, від якого курганних насипів не збереглося. Із заходу це урочище оточене заплавою Дніпра; з північного сходу й південного заходу — глибокими ярами з стрімкими схилами. З південного сходу урочище з'єднується з плато перешийком — сучасним шляхом, який прокладено по древньому рову.

У північно-західній і західній частині урочища в стінках окопів видно густо розміщені безінвентарні поховання. У деяких з них збереглося трухляве дерево від труп та залізні ковані цвяхи, якими збивали труни. Курганних насипів тут не помітно. Цю частину могильника на урочищі Лисичина Гора слід датувати XVII ст. Кладовище пов'язане із замчищем, розташованим поблизу, в урочищі Мазепина Гора.

Урочище Мазепина Гора, або Замок, являє собою високу гору з стрімкими схилами. Рівна вершина гори підвищується над заплавою річки на 32—35 м і має правильну чотирикутну форму розміром 104 × 32 м.

У стінах окопів, що проходять вздовж краю плато над заплавою Дніпра, простежується потужний культурний шар товщиною в 1,5—1,8 м, що складається з обгорілих деревин від будівель, шарів печини і кахлів від зруйнованих печей, фрагментів орнаментованого й полив'яного керамічного посуду, кісток домашніх тварин тощо.

За характером речового матеріалу цей культурний шар може бути віднесений до XVII ст.

В окремих місцях був простежений культурний шар X—XII ст. ст. Він менш потужний і здебільшого поруйнований в XVII ст., коли древнє городище перебудовувалось на замок. Характеризується древній культурний шар фрагментами кружального посуду, глиняними й

шиферними пряслицями, фрагментами скляних браслетів, різними за- лізними та побутовими речами.

Знайдені на цьому місці два монетні скарби підтверджують дату існування древнього городища. Один скарб було виявлено ще в 1845 р. Він складався з 50 аббасидських і саманидських диргемів, які датують- ся 880—933 р.¹ Другий скарб знайдено в 1937 р. під час земляних робіт. У ньому трапилося декілька сотень арабських диргемів. Чотири з цих монет зберігались у Чернігівському музеї.

На захід від урочища Мазепина Гора знаходиться велике горо- дище, площею близько 5 га. З півночі воно оточене заплавою Дніпра, а з заходу — валом і ровом. На плато дитинця, в стінах шурфів про- стежено два культурних шари, один з яких належить до X—XII ст. ст., а другий — до XVII ст. У східній частині плато, в обрізах помітні за- лишки поховань, які слід датувати XVII ст.

Далі на захід, за валом і ровом городища, розміщений великий посад, на площі якого був розбитий поміщицький парк. На посаді було закладено розвідувальний розкоп розміром 2 × 12 м. Культурний шар тут досягав 1,2—1,3 м завглибшки і складався із залишків XVII ст., серед яких траплялись окремі знахідки X—XII ст. ст.—фрагменти кераміки й пряслиця.

Такий саме зруйнований древній культурний шар був простежений за допомогою шурфів і в інших місцях посаду та на городищі. Трохи краще зберігся древній культурний шар на городищі-замчищі Мазепина Гора, де був закладений розвідувальний розкоп у центральній частині плато розміром в 100 м² (10 × 10 м).

До глибини 0,6 м був виявлений перемішаний матеріал — частини амфорного посуду, скляні браслети й шиферні пряслиця X—XII ст. ст., фрагменти полив'яного і мальованого мінеральною фарбою глиняного посуду та кахлю XVII ст.

З глибини 0,6 м став виявлятися материковий лес, в якому при зачистці трапилися плями, заповнені гумусом. Одна велика пляма була слідом землянки, що мала правильну чотирикутну форму, орієнто- ваної по довжині з сходу на захід, розміром 3,8 × 3,15 м (рис. 1). Стіни землянки — вертикальні, викопані в материк на глибину до 1 м, долівка — глинобитна. По всіх чотирьох кутках землянки збереглися ямки від стовпів, що тримали верхнє перекриття житла. Діаметр ямок дорівнював 0,18—0,2 м при глибині 0,3—0,4 м. Ще по одній такій ямці виявлено на середині східної і західної стін; таке розташування стовпів свідчить про те, що житло мало двоскатну покрівлю.

На незначній відстані від східної стіни в долівці виявлено заглиб- лення на 0,35 м діаметром 0,4 м, очевидно, для корчаги під зерно або воду. В північно-східному кутку житла були залишки печі, форму й розміри якої не вдалося простежити. В північно-західній частині вияв- лено вхід до житла шириною в 1 м, який підвищувався над рівнем долівки на 0,55 м. У північній стіні на рівні долівки збереглися за- лишки трухлявого дерева від балок, що ними, очевидно, були обкладені стіни житла.

На долівці землянки в різних місцях виявлені уламки посуду, зде- більшого фрагменти амфор, що дає підставу датувати цю землянку XI ст. Крім кераміки, в землянці виявлені шиферні пряслиця, фраг-

¹ А. Марков, Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических), СПб, 1910.

менти скляних браслетів, залізни ножи, кістки домашніх тварин (корови, вівці, свині) і диких тварин (бобра, кабана, оленя, лося і косулі). Тут-таки виявлено різні вироби з кістки: дві колодки до ножів, кістяна проколка, кістяні трубки невідомого призначення і один кістяний мо-

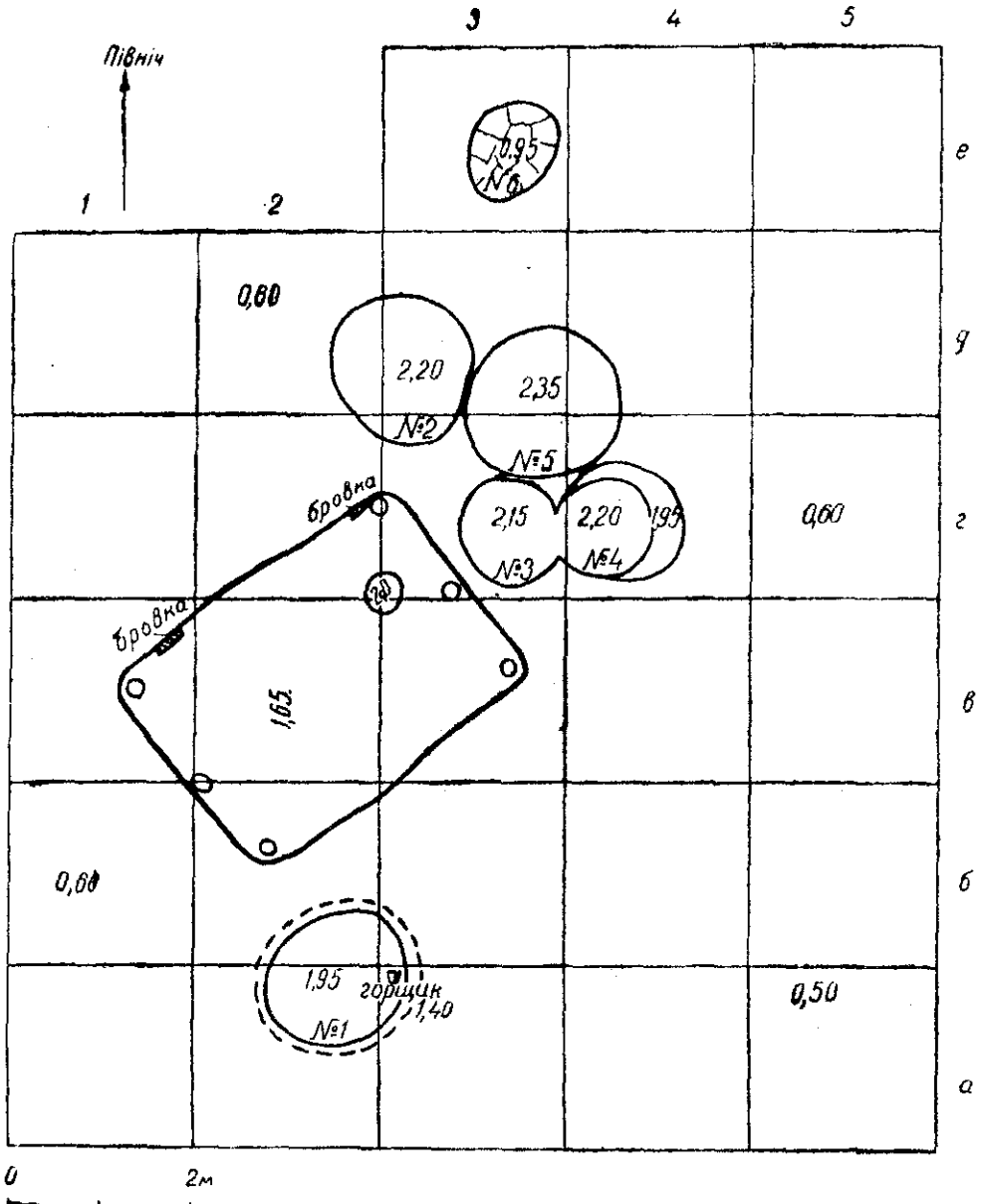

Рис. 1. План землянки та зернових ям на городищі Мазепина Гора.

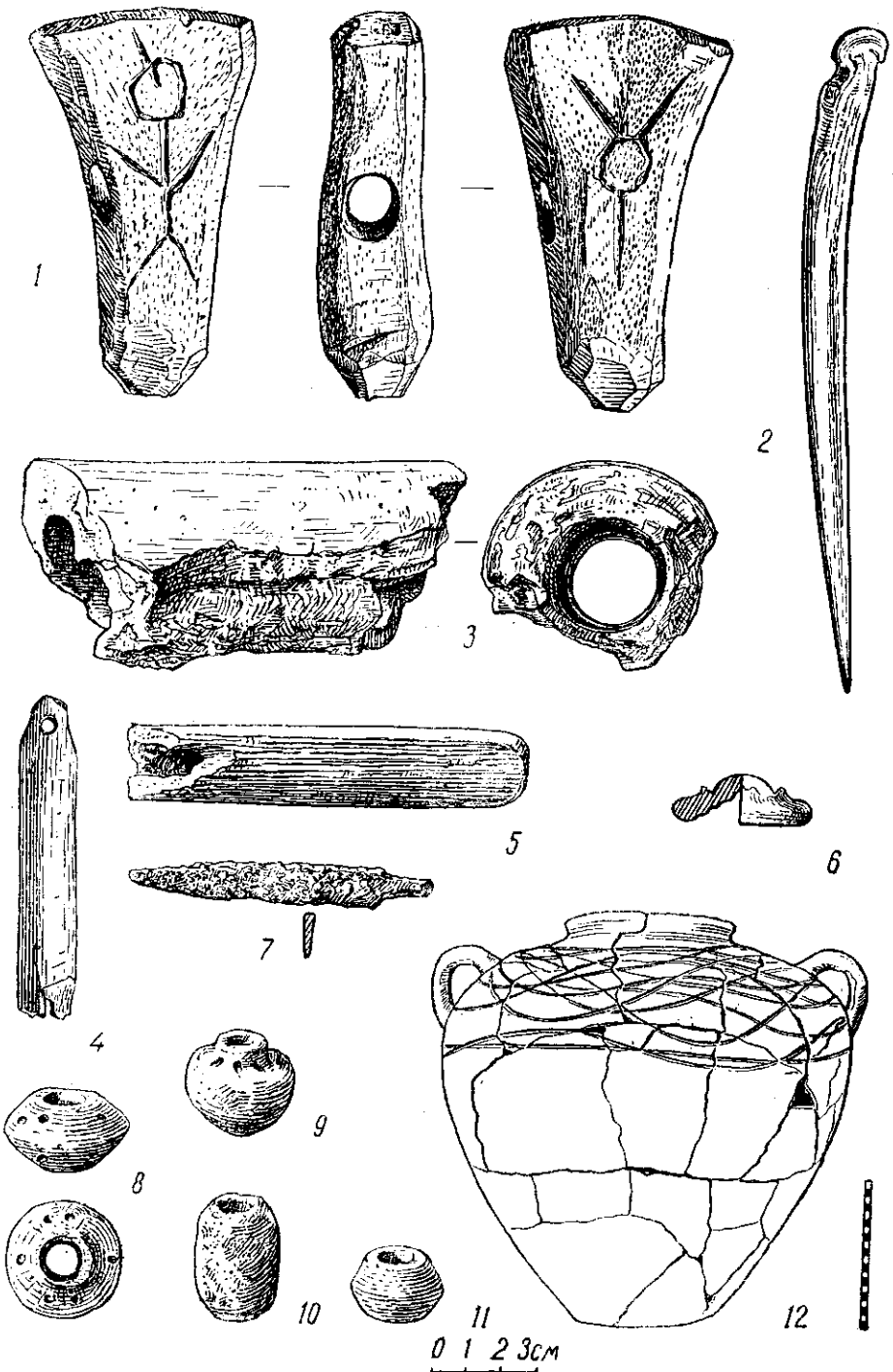
лоток з круглими й плоскими робочими краями, зроблений з рогу лося. Знайдені в землянці роги лося й оленя в різних місцях відпилені, що дає підставу припускати, що в цій землянці вироблялись кістяні предмети.

ТАБЛИЦЯ I

Речі з розкопу на городищі Мазепина Гора.

- 1 — кістяний молоток;
- 2 — кістяна проколка;
- 3 — керамічне сопло;
- 4, 5 — кістяні колодки для ножів;
- 6 — денце скляного флакона;
- 7 — залізний ніж;
- 8—10 — глиняні пряслиця;
- 11 — шиферне пряслице;
- 12 — корчага.

Біля землянки виявлено п'ять зернових ям (рис. 1), з яких чотири були розташовані одна біля одної поблизу східної стіни землянки; п'ята яма знайдена на відстані 0,85 м від південної стіни. Всі ями викопані в материковому лесі і мають грушовидну форму. В двох ямах (№ 1 і 5) стіни були добре обпалені (рис. 1). На дні однієї з них збереглося обгоріле зерно жита. Глибина ям—1,6—1,75 м. Три ями мають діаметр 1,5—1,6 м; інші—1,15 м. На дні ями № 1 виявлений цілий керамічний горщик з хвилястим орнаментом. Поблизу ями № 5 на глибині 0,8 м від поверхні в невеликому заглибленні в лесі було знайдено велику роздавлену землею корчагу (рис. 1, 6), яку вдалося повністю реставрувати. Розміри її: висота 0,52 м, діаметр 0,52 м, діаметр горла 0,2 м, діаметр денця 0,19 м, товщина стінок 1,3 см.

На верхній частині корпусу корчаги нанесено різний орнамент з широких хвиль, що перетинаються між собою. На стінках корчаги є два наліпних вушка, на дні було обгоріле зерно жита.

На останній площі розкопу було виявлено велику кількість фрагментів кераміки, шиферні й глиняні пряслиця, фрагменти скляних браслетів і фрагмент керамічного сопла для горна (табл. 1).

В. К. ГОНЧАРОВ

Раскопки древнего Любеча

Резюме

Любеч — один из древнейших городов в Черниговской земле — археологически почти совершенно не исследован, за исключением небольших раскопок, проведенных в 1881 г. на двух курганных могильниках IX—X вв.

Археологической разведкой, проведенной в 1948 г. Институтом археологии Академии наук Украинской ССР, было установлено, что памятники древнего Любеча сильно разрушены при позднейшем строительстве. Немного лучше древний культурный слой сохранился в некоторых местах детинца на урочище Мазепина Гора. Здесь в центральной части горы удалось раскрыть незначительную площадь, не нарушенную строительством замка XVII в.

На раскопанном участке площадью 100 м² было выявлено жилище — землянка четырехугольной формы, — выкопанное в материковом лессе на глубину 1 м. По углам землянки сохранились ямки от столбов, которые держали верхнее перекрытие жилища.

Возле землянки найдены пять зерновых ям, в профиле грушевидной формы, выкопанных в лессе на глубину 1,6—1,7 м. В одной из ям сохранилась обгорелая рожь, которая была и в большей, раздавленной землей корчаге, выявленной возле землянки. Обнаруженный в землянке инвентарь может быть датирован XI—XII вв., но на площади раскопанного участка были выявлены отдельные фрагменты посуды и пряслица, которые могут быть датированы IX—X вв.

РОБОТИ НА ДНІПРОВСЬКОМУ
ПРАВОБЕРЕЖЖІ

В. А. БОГУСЕВИЧ

КАНІВСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ

Наддніпрянина в районі Канева вже давно привертала увагу дослідників слов'янської матеріальної культури. Тут знаходяться численні слов'янські археологічні пам'ятки, що належать до I і початку II тисячоліть н. е.: могильники, поселення і городища. З цією територією пов'язані цікаві знахідки як окремих речей, що відносяться до I тисячоліття н. е.— фібул, браслетів, пряжок, підвісок,— так і цілих скарбів.

Для з'ясування розвитку ранньослов'янської культури розглядувана територія становить великий інтерес. Проте послідовна зміна явищ матеріальної культури, за археологічними даними, для неї досі не простежена, оскільки обсяг робіт, що тут провадяться, явно недостатній.

У дореволюційний час в окремих пунктах цієї території провадили роботи В. В. Хвойко (Зарубинецький могильник), Д. Я. Самоквасов (Княжа гора), М. Ф. Біляшевський (Княжа гора), Гезе (Сахнівка) та інші дослідники.

Т. С. Пассек у 1945 р. провела в околицях Канева широкі розвідувальні роботи¹, які дали досить важливі археологічні матеріали. Все ж вони були недостатніми для того, щоб встановити точну культурно-стратиграфічну картину, для одержання якої необхідно провадити систематичні розкопки в ряді пунктів.

У 1947 і 1948 рр. ми дослідили шляхом розкопок кілька археологічних об'єктів, розташованих в околицях Канева. До них належать: Велике скіфське городище, Пилипенкова гора, Московка, Хмельна, поселення біля підніжжя Великого скіфського городища та Мале городище.

На правому березі Дніпра, за 6 км на південь від Канева, на північний захід від Княжої гори знаходиться горб, що зветься Великим скіфським городищем. Площа цього городища має неправильну овальну форму, витягнуту з заходу на схід на відстань близько 300 м. Ширину його з півночі на південь близько 150 м. Поверхня плато горба має нахил на південь.

¹ Т. С. Пассек, Пороська археологічна експедиція 1945 р., Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, К., 1949.

Підйомний матеріал дає скіфську й античну кераміку (уламки посуду).

У центральній частині цього горба нами було зроблено кілька розкопів, якими виявлено житла, господарські ями й культові (?) споруди.

На південному схилі на глибині до 0,4 м були розкриті залишки наземного житла розміром 4 × 4 м. Контури житла простежуються з великими труднощами, бо знаходяться в піску, на фоні якого при розчистці вирізняється чорний шар, що містить у собі велику кількість кісток тварин та уламків місцевого й привозного глиняного посуду. Глиняний посуд складається з горловин ручок і стінок амфор. Уся місцева кераміка — ліпна. По вінцях часто йде наліпний валик або «жемчужний» орнамент. Зустрічаються вінця з защипом по верхньому краї. До місцевої кераміки належить також ліпний чорнолощений посуд: чашки, миски й блюда. В деяких мисок — кільцева ніжка.

У цьому житлі знайдено кілька кружечків, вирізаних із стінок привозних амфор. Ніяких слідів вогнища і глинобитної підлоги в розкопаній будівлі не було.

На вищій, північній частині горба вздовж його стрімкого, зверненого до Дніпра схилу, відкопані розташовані в ряд на відстані близько 15 м один від одного залишки трьох споруд.

Найбільш західна з цих споруд являла собою велике житло площею 6 × 6 м. Усередині його були залишки дуже зруйнованої глиняної черені печі або вогнища. Коло вогнища, у північній частині житла, виявлена велика, але неглибока прямокутна яма, що містила в собі велику кількість кісток коней та уламків глиняного посуду — амфорного й місцевого. Серед уламків місцевого посуду траплялася значна кількість чорнолощених мисок і блюд.

За 15 м на схід від цього житла було виявлено масивну глинобитну площадку, що в плані дорівнювала половині кола з діаметром у 3 м. Товщина цієї площадки досягала 40 см. Можливо, цю споруду слід віднести до числа культових.

За визначенням професорів Т. Н. Кніпович та Б. Н. Гракова, антична амфорна кераміка, знайдена разом з місцевою скіфською, датує скіфське поселення на Великому городищі V—IV ст. ст. до н. е. Розглянуте скіфське поселення являє значний інтерес, бо досі в районі Нижнього Поросся робили розкопки виключно курганних поховань.

З поселенням Великого скіфського городища, безперечно, пов'язана й розкопана нами велика господарська яма із скіфськими речами того самого часу на Малому городищі, розташованому недалеко від Великого.

Верхня частина дослідженої ями мала 2 м у діаметрі. Глибина ями по відношенню до денної поверхні досягала 1,4 м. Починаючи з глибини 0,6 м і нижче яма була заповнена чорною землею з великим вмістом вугілля, золи, уламків кераміки й кісток тварин. Кераміка, знайдена в ямі, має такий самий характер, як і на Великому городищі. З окремих предметів слід відмітити дві глиняні біконічні чорнолощені намистини й уламок тонкої бронзової посудини.

Скіфські речі, виявлені в ямі, ще не дають підстав для датування споруджень ровів і валів Малого городища, що у великій мірі може бути пов'язане з відкритими нашими розкопками великими слов'янськими поселеннями кінця I тисячоліття н. е., які були розташовані біля півніжжя Малого й Великого городищ.

Нині М. І. Артамонов висловив думку про те, що в середній Наддніпрянщині в I тисячолітті до н. е. жили нескіфські племена. Отже, для з'ясування питання про походження східнослов'янських племен тим важливішим є вивчення пам'яток матеріальної культури останніх століть до н. е.

До нинішнього часу були відомі тільки могильники так званого зарубинецько-корчоватського типу¹. Незважаючи на величезну важливість пам'яток даного типу для розв'язання питань про походження східнослов'янських племен, зокрема полян, ці пам'ятки досліджені дуже мало. Таким чином, на даній території є цілком доцільними розшуки поселення цього часу.

Проте до Великої Вітчизняної війни сліди поселення зарубинецько-корчоватської культури були знайдені тільки в дуже перемішаних шарах, позбавлених бажаної стратиграфічної послідовності, на горі Киселівці в Києві.

Тільки в 1947—1948 рр. нам пощастило відкрити поселення цієї культури біля Канева на горі Московці та на Пилипенковій горі. На Московці потужний шар пізньокорчоватської культури перекривався залишками поселення часів Київської Русі XI—XII ст. ст. Особливо цікавим і важливим своєю збереженістю виявилось поселення корчоватського типу на Пилипенковій горі, де не було ніяких пізніших нашарувань. Більш ранні епохи тут були представлені невеликою кількістю кераміки часів бронзи й зовсім незначною—трипільської культури².

Пилипенкова гора знаходиться за 4 км на південь від Канева на березі Дніпра, до якого вона круто уривається. Північний і південний схили її більш положисті, а вздовж західного схилу простягається глибокий яр. Верхня частина гори, що має нерівну поверхню значної площі (понад 15 000 м²), влітку зайнята звичайно під городами.

Розкопками в 1948 р. були виявлені частини древнього поселення. Культурний шар виявився більш насиченим у північній частині гори, на її вершині й схилах. Він нерівномірний, бо в проміжках між житловими комплексами знахідок майже немає.

У північній частині гори (рис. 1), розкопаної нами, вдалось знайти залишки п'яти наземних жител, які залягали на невеликій глибині від 0,2—0,3 м до 0,5—0,7 м від денної поверхні. Ці житла мали дуже неясні обриси контурів, бо долівки на них не було. Площа житла відрізнялась від навколишньої землі своїм темним шаром, що містив у собі велику кількість кераміки й кісток тварин.

Площа одного з розкопаних жител мала близько 36 м². У центрі цього житла знаходилася глинобитна черинь печі розміром 1 × 1,5 м.

У трьох випадках були відкриті залишки вогнищ, складених з невеликого каміння. На вогнищах лежала велика кількість уламків посуду й кісток тварин.

Кам'яне вогнище однієї з споруд мало підковоподібну форму і вирізнялося великими розмірами. Навколо нього була на значній площі вимостка, зроблена з дрібного каміння. Можливо, що споруду можна

¹ В. В. Хвойко, Поля погребений в среднем Приднепровье; ЗРАО, н. с., т. XII, вып. I и II, стор. 182—184.

² І. М. Самойловський, Корчоватський могильник, Археологія, т. I, К., 1947.

³ Т. С. Пасек, що провадила на Пилипенковій горі дослідження в 1945 р., вбачала тут ще IV період древніх поселень, які вона на основі підйомного матеріалу, а саме—грубої з домішками ліпної кераміки, відносила до антських часів. Насправді виявилось, що ця кераміка існувала одночасно з ліпвою чорнолощеною. Останню Т. С. Пасек правильно віднесла до корчоватського часу.

розглядати як культово-жертвне місце. Але остаточно це можна буде встановити під час дальшого вивчення.

Слід відзначити, що житла, й серед них вищезазначена споруда, розташовувалися рядами, витягнутими з півночі на південь. Відстань між окремими будівлями одного ряду була невелика, в середньому близько 10 м.

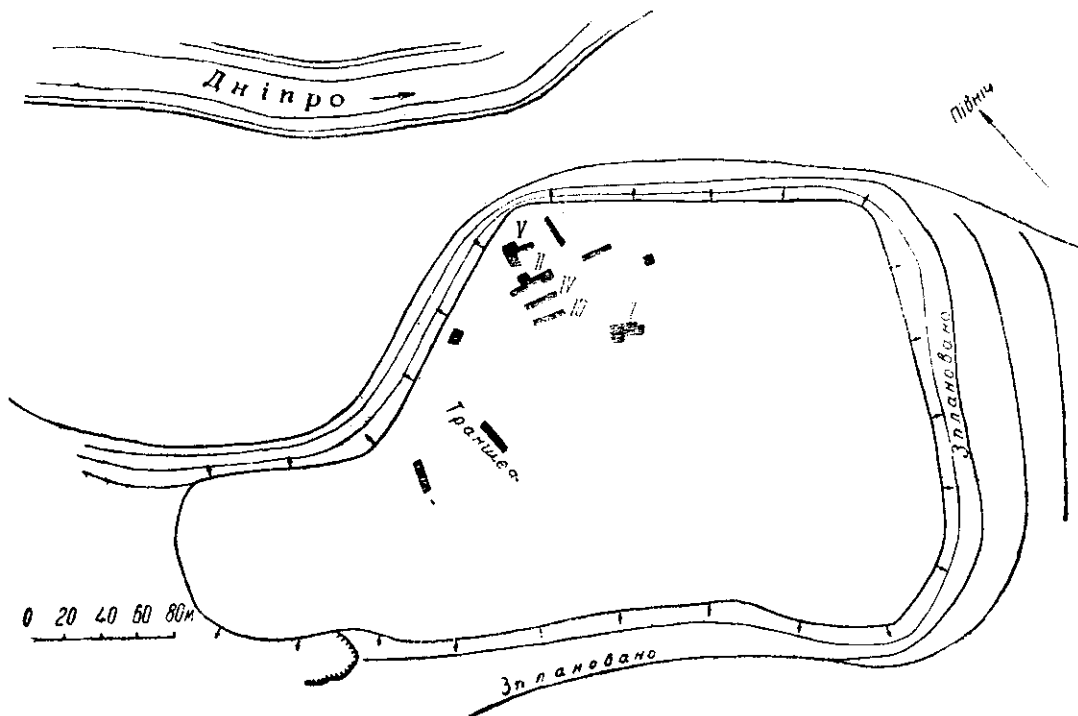

Рис. 1. План Пилипенкової гори та місць розкопок.

Куски печини з відбитками лози свідчать про те, що стіни жител могли бути зроблені з лози, обмазані глиною.

Зважаючи на розташування вогнищ у північній частині жител, можна зробити висновок, що входи до житла були з протилежного, південного боку. Залишки вогнищ і весь внутрішній простір житла були досить рясно насичені уламками глиняних посудин і кістками тварин, серед яких у великій кількості були виявлені кістки свині й бика.

Серед керамічного матеріалу Пилипенкової гори впадає у вічі велика кількість привозної античної елліністичної амфорної кераміки: днищ, стінок, ручок і горловин амфор, що датуються останніми століттями до н. е. й початком н. е.

Особливий інтерес являють собою дві амфорні ручки з клеймами. Клеймо на одній амфорній ручці має форму квадрата, всередині якого вміщений кружок з хрестом на трикутній основі. Деяку аналогію даному зображенню знаходимо у клеймах на черепицях Херсонесу вже візантійського часу. Це клеймо дає деякі хронологічні вказівки на те, що на Пилипенковій горі це поселення існувало досить довго, очевидно, аж до ранньовізантійського часу.

Клеймом на другій ручці є два невеликих кружка, включених один в один.

Невеликий уламок червонолакової чашечки говорить про пізньоелліністичний або римський часи. Все це свідчить про тривалість існування поселення на Пилипенковій горі.

Більша частина залишків посуду, знайдена в житлах, належить до кераміки місцевого виготовлення і ділиться на дві великі групи.

До першої групи належать уламки, іноді значних розмірів, грубих ліпних товстостінних горщиків, тісто яких має велику кількість шамоту й дресви. Вінця цих горщиків мають защіпи або насічку по верхньому краю, але наліпний валок на вінцях не трапляється; немає також і «жемчужного» орнаменту. Своєю товщиною, формою, відсутністю наліпного валка та «жемчужного» орнаменту ця кераміка відрізняється від скіфської і цілком може відповідати пізній корчоватській стадії.

Другу значну групу місцевої кераміки становлять мископодібні посудини та невеликі горщечки, що відзначаються чорною, а іноді й бурою лощеною поверхнею як зовні, так і всередині. Майже всі вінця цих посудин мають характерний тригранний у розрізі профіль. На днищах деяких посудин є кільцева ніжка або підставочна плитка. Під вінцями деяких посудин трапляється із зовнішнього боку валик-пружок, але наліпного валка із защипами «скіфського» типу зовсім немає.

На одному з вогнищ були знайдені чотири пірамідальні глиняні предмети, що мали 10 см висоти, з наскрізними отворами у верхній частині. Звичайно такі предмети вважаються рибальськими грузилами. Знайдені нами «грузила» були дуже слабко обпалені. Деякі дослідники вважають ці предмети грузилами ткацького верстата¹.

З металевих предметів під час розкопок на Пилипенковій горі був виявлений тільки один залізний рибальський гарпун.

Значна кількість кісток домашніх тварин (бика й свині) свідчить про великий розвиток скотарства. Є підстави говорити й про наявність розвиненого землеробства. Можна твердити, що населення займалось також полюванням і рибальством. Про це свідчать кістки диких тварин (наприклад, череп дикого кабана) і згаданий вище рибальський гарпун.

Про наявність широкого обміну свідчить привозна кераміка. Обмін місцеві жителі провадили з населенням півдня, причорноморських берегів, а можливо, й з Ольвією, Херсонесом та Боспором.

Розкопками на Пилипенковій горі був покладений початок дослідженню поселень корчоватської культури. Незважаючи на зовсім незначне вивчення поселень даного типу, все ж даним пам'яткам можна нині знайти кілька аналогій.

У 1947 і 1948 рр. під час розкопок на горі Московці ми виявили сліди поселень із значною кількістю керамічного матеріалу, схожого на той, який було виявлено на Пилипенковій горі.

Влітку 1948 р. М. К. Каргер сподівався відшукати на Зарубинецькому городищі залишки міста часів Київської Русі, відомого за літописними даними. Проте замість культурного шару Київської Русі тут було виявлено поселення зарубинецько-корчоватського типу із залишками наземних жител та керамічними матеріалами, подібними до знайдених на поселенні Пилипенкової гори.

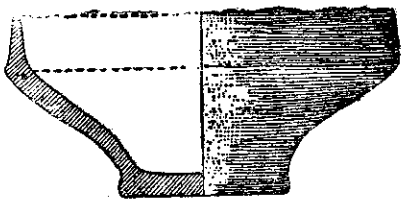
Південніше Києва загонами експедиції «Великий Київ» на Пирогівському й Ходосівському городищах також була виявлена кераміка

¹ П. П. Ефименко и П. Н. Третьяков, Древнерусские поселения на Дону, Материалы и исследования по археологии СССР, № 8, стор. 106.

ТАБЛИЦЯ 1

Поселення на Пилипенковій горі.

- 1 — ліпна чорнолощена миска;
- 2 — частина ручки амфори з клеймом;
- 3 — ручка амфори;
- 4 — залізний гарпун;
- 5 — уламок ліпного чорнолощеного горщика;
- 6 — дещо амфори;
- 7, 10 — уламки ліпних чорнолошених горщиків;
- 8 — глиняне ткацьке грузило;
- 9 — уламок ліпної чорнолощеної миски;
- 11, 12 — частини ліпних горщиків.

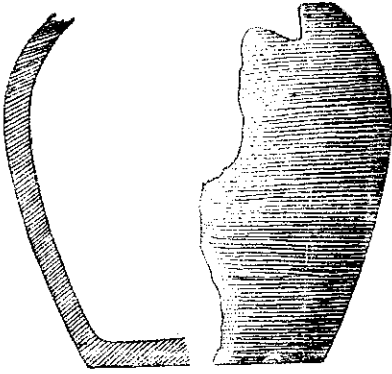
1

2

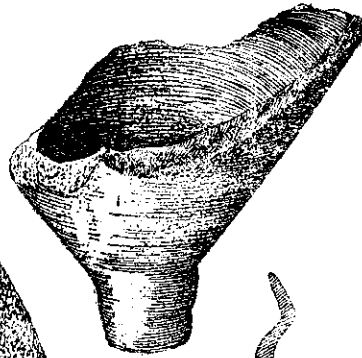
3

5

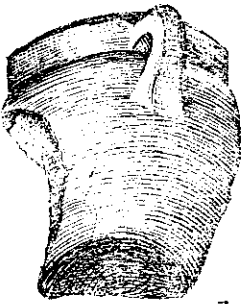
4

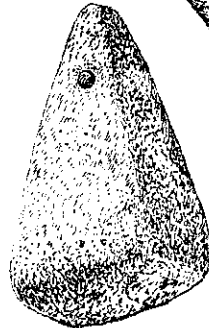
6

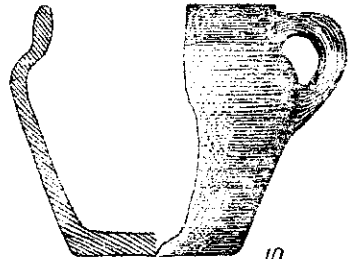
9

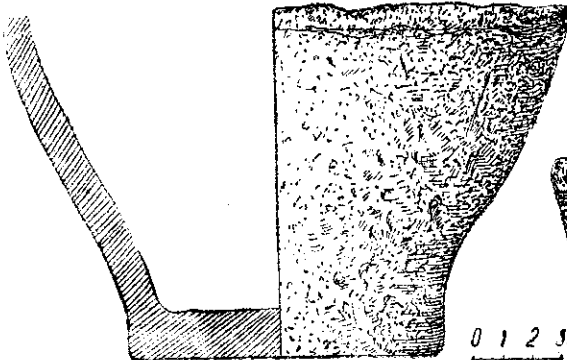
7

8

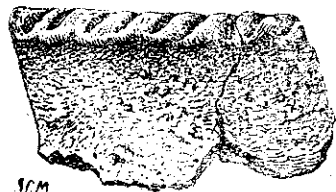

10

11

0 1 2 3cm

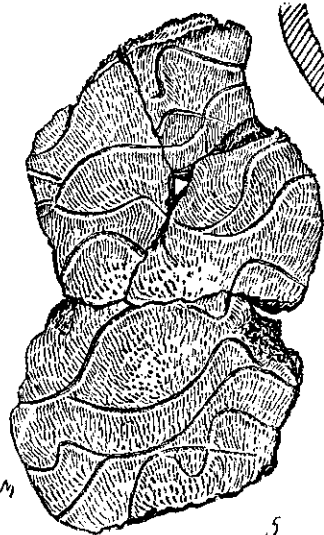
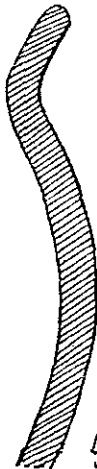
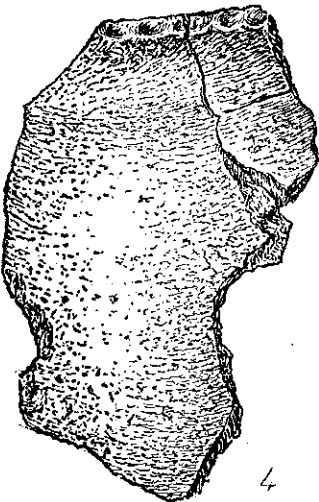
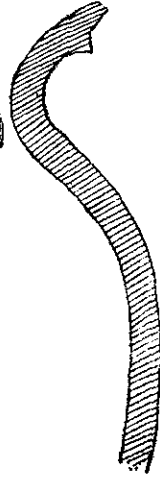
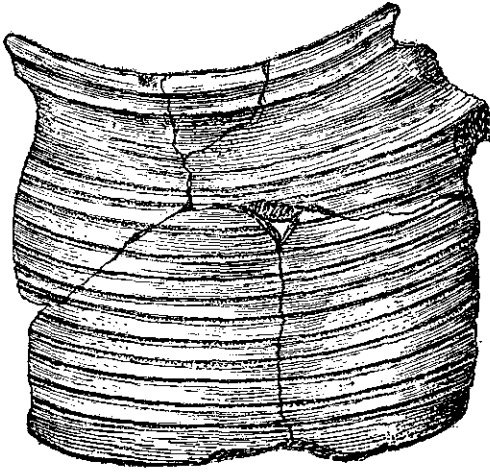
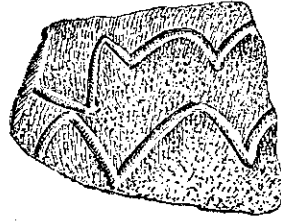
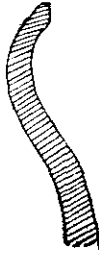
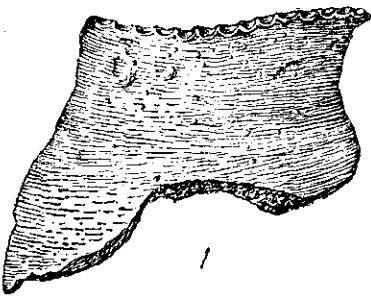
12

ТАБЛИЦЯ II

Поселення біля підніжжя Великого скіфського
городища.

- 1 — верхня частина ліпного горщика;
- 2 — частина стінки посудини;
- 3 — верхня частина кружального горщика;
- 4 — верхня частина ліпного горщика;
- 5 — частина стінки глиняної посудини.

0 1 2cm

зарубинецько-корчоватського типу. На горі Киселівці під час розкопок у 1932 та 1940 рр.¹, а останнього разу в 1948 р. знаходили чимало залишків глиняного посуду цього типу.

Безсумнівно, дальші дослідження значно повніше розкриють картину матеріальної культури Наддніпрянщини й сусідніх північно-східних, північних і північно-західних територій, таких важливих для ґрунтового висвітлення основних питань етногенезу східних слов'ян. Поселення і могильники так званого зарубинецько-корчоватського типу, досліджені ширше, повинні стати однією з важливих ланок у з'ясуванні цього історичного процесу.

Важливим завданням вивчення слов'янської культури Наддніпрянщини в околицях Канева є виявлення поселень середини й другої половини I тисячоліття н. е. Проте це завдання лишається ще нерозв'язаним. Тільки для кінця I тисячоліття нам удалось встановити групу поселень сільського типу. Одне з них було досліджено з допомогою розкопок.

На другій дніпровській терасі, біля підніжжя Великого скіфського городища, на захід від садиби біологічного заповідника Київського державного університету, під час прокладання шляху робітнички знайшли залишки кам'яних вогнищ і уламки товстостінних глиняних горщиків.

На ці залишки археологічних комплексів звернув увагу дійсний член Академії наук Української РСР П. П. Єфіменко, який запропонував закласти тут розкопи.

Нами було розкопано два житла, розташовані на відстані 15 м одне від одного. Обидва житла були наземними. Їх перекривав піщаний шар завтовшки 0,6—0,7 м. Ці піщані шари є зсувами і змивами схилів горба Великого скіфського городища.

Краще збереглося житло, розташоване більше на південний схід. Площа його — близько 16 м². Контури житла були не дуже чіткими й простежувались, головним чином, по чорному шару заповнення внутрішньої частини житла; всередині його було вогнище, зроблене з невеликих валунів, на яких лежало багато уламків глиняного посуду. Багато великих уламків глиняного посуду виявлено також у всіх частинах долівки.

Переважна більшість уламків посудин, знайдених на долівці й на вогнищі, належить до грубої ліпної кераміки. У глині цих посудин містилась велика кількість шамоту та дресви. Посуд був досить видовженим, мав широку горловину й малого діаметра дно. По валку зроблені зачіпи пальцями руки. Все це надає посуду архаїчного вигляду. В незначній кількості на вогнищі й на долівці житла були знайдені уламки глиняного посуду, зробленого на гончарському крузі. Ці уламки мають на своїх стінках орнамент з багатьох паралельних ліній-хвиль, переплутаних між собою, які вкривають стінки посуду від верху до низу.

Одночасне існування ліпної і кружальної кераміки, встановлене під час розкопок, дає підставу зробити деякі припущення про датування розгляданого археологічного комплексу. В цьому відношенні мають значення уламки посудин, зроблених на гончарському крузі, з вінцями, схожими на вінця із датованих монетами курганів X ст. у Гніздові, Чернігові та Шестовиці, що трапляються в кераміці поселення. Їх ха-

¹ Розкопки в Києві на горі Киселівці в 1940 р., див. Археологія, т. I, К., 1947, стор. 141—151.

ракетними ознаками є витягнута широка смуга, що оперізує вінця зовні.

Таким чином, наявність переважаючого ліпного глиняного посуду в поєднанні з невеликою кількістю кружального посуду з вінцями, характерними для курганної кераміки X ст., дають підставу висловити припущення про датування поселення та його інвентаря IX—X ст. н. е. Це відповідає так званій роменсько-боршевській стадії в історії матеріальної культури північно-східних областей Української РСР. Наявність кружальної кераміки свідчить про виникнення ремісничого гончарного виробництва.

Необхідно відзначити, що подібного типу поселення у районі Нижнього Поросся ще ніколи не досліджувалися археологами. Деякі аналогії щодо керамічного матеріалу можна вбачати у відкритому В. К. Гончаровим в дослідженому ним у 1946 і 1947 рр. поселенні на урочищі Лука близько Райковецького городища, за 11 км від м. Бердичева, Житомирської області.

Крім описаного житла, під час розкопок були виявлені залишки ще трьох жител. Два з них мали кам'яні вогнища. В одному з жител спостерігалось скупчення риб'ячої луски, кісток тварин, риб і птахів. У житлі, що знаходилось за 14 м на північній захід від житла, описаного нами, на вогнищі було знайдено глиняне циліндричне пряслице. Трапились і уламки товстостінних глиняних сковорідок.

Поблизу від розглядуваного поселення знаходилося друге (можливо навіть, що ці поселення були частинами одного) біля підніжжя Малого городища й Мар'їної гори.

У колекціях Київського історичного музею зберігається кілька уламків ліпних горщиків, дуже схожих на ті, що були нами виявлені під час розкопок поселення. Ці уламки зібрані М. Ф. Біляшевським, який відніс їх до Малого городища, що, за нашими спостереженнями, взагалі не має культурного шару і подібної кераміки. Це, проте, зовсім не виключає припущення, що городище було пов'язане з найближчими (біля його підніжжя) відкритими поселеннями з метою захисту їх жителів.

Отже, нам здається, що короткі записи М. Ф. Біляшевського дають підставу вважати, що кераміку, про яку згадано вище, він збирав не безпосередньо на Малому городищі, а, що вірогідніше, біля його підніжжя. Це підтверджується тим, що під час побудови господарських споруд біологічного заповідника Київського державного університету біля підніжжя Малого городища в 1945 р. робітниками був знайдений цілий ліпний горщик такого ж характеру, як і ліпна кераміка поселення біля підніжжя Великого скіфського городища. Цей горщик був переданий у 1945 р. в Київський історичний музей.

У 1948 р. на території садів, городів і метеорологічної станції заповідника ми збрали великий підйомний керамічний матеріал, що відповідав кераміці поселення біля підніжжя Великого скіфського городища. Площа, на якій скрізь трапляється цей підйомний матеріал, простягається на другій терасі до Дніпра приблизно на 0,5 км при ширині 50—100 м.

Привертає увагу близькість до цього древнього сільського поселення городища Княжа гора, яке відоме нам як феодалний центр Київської Русі. Треба сказати, що виділення ремесла й феодалної суспільної верхівки було тісно пов'язано з наявністю багатолюдних землеробських сіл, прикладом яких є виявлені нами поселення. Вивчення

їх відбувається вперше й становить великий інтерес у зв'язку з вивченням міст і замків часів Київської Русі.

Про чисельність сільського населення і густоту розташування поселень в околицях Княжої гори, Мар'їної гори і Малого городища наприкінці I тисячоліття н. е. свідчить наявність ще одного великого поселення, сліди якого простежуються на високій південній частині Чернечої гори, на якій знаходиться могила й музей Т. Г. Шевченка.

На городах у південній найвищій частині Чернечої гори часто трапляється підйомний керамічний матеріал того ж типу, що й на поселенні біля підніжжя Великого скіфського городища. Поселення на Чернечій горі відрізняється від інших своїм городищенського типу місцеположенням.

Нам здається, що даліше дослідження поселень типу, що ми вивчаємо, допоможе висвітлити питання про матеріальну культуру племені полян, літописні відомості про яких припиняються вже наприкінці X ст. Треба також відзначити, що керамічні матеріали описаних поселень кінця I тисячоліття н. е. не дають підстав говорити про прямий зв'язок їх з так званою культурою полів поховань черняхівського типу, тоді як схожість із зарубинецько-корчоватським ліпним посудом тут дуже помітна. Отже, щоб всебічно дослідити матеріальну культуру поселень кінця I тисячоліття н. е., необхідно знайти і вивчити відповідні могильники.

Ми вже говорили, що відкриті поселення Наддніпрянщини в околицях Канева не можна розглядати без зв'язку з городищами. Можна припускати, що Мале городище, яке підноситься над поселеннями, має з ними безпосередній зв'язок. Хоч на Малому городищі культурного шару немає, крім ями скіфського часу V—IV ст. ст. до н. е., все ж ми вважаємо його городищем — захистом для населення тих поселень, що лежать біля його підніжжя. Можливо, це й була літописна Родня кінця X ст. Як побачимо далі, Мале городище міцністю своїх укріплень значно переважає Княжу гору.

Горб городища знаходиться недалеко від Великого городища і Княжої гори і має систему штучних оборонних споруд — ровів і валів. Площа городища досить значна, близько 2 га. З півночі й півдня городищенський горб захищений глибокими ярами. З заходу, з боку плато, Мале городище має три рови й три вали, які розділяють його на три секції. Середній вал і рів — найпотужніші.

Траншеї і шурфи, закладені нами на Малому городищі, виявили, як зазначено вище, тільки яму з речами скіфського часу. Кілька траншей ми зробили й на Княжій горі, але тут, очевидно, дальші розкопки недоцільні, бо дослідженнями М. Ф. Біляшевського культурні шари вже вичерпані. Нами було складено план цього городища.

Досліджене городище на горі Московці слід, на нашу думку, розглядати як Канівське городище часів Київської Русі.

На цьому городищі виявлено три наземних будівлі з долівками й печами XII—XIII ст. ст., п'ять гончарських горнів і одну землянку XVII ст. Будовами часів Київської Русі здебільшого були дуже порушені культурні шари поселення корчоватського типу, про що зазначалося вище.

У південно-східній частині дитинця Канівського городища — гори Московки — на глибині 0,6 м виявлені залишки поселення часів пізньої бронзи, про що свідчить велика кількість уламків кераміки з орнамен-

том, зробленим з допомогою поглиблень і відбитків шнура. На внутрішніх стінках посудин характерне так зване смугасте загладжування.

На городищі Хмільна знайдена кераміка корчоватського типу.

Дальші дослідження слов'янських пам'яток Наддніпрянщини в околицях Канева є дуже важливими для вивчення древньоруської культури.

В. А. БОГУСЕВИЧ

Каневская археологическая экспедиция

Резюме

Главными объектами работ Каневской археологической экспедиции были: скифское поселение V—IV вв. до н. э., находящееся к югу от Канева, поселение III—I вв. до н. э. на Филиппенковой горе, поселения IX—X вв. у подножья Малого и Большого городищ и Малое городище.

Наиболее интересны результаты раскопок поселения на Филиппенковой горе (в 4 км к югу от Канева). Это поселение относится к ранней (зарубинецко-корчеватской) стадии культуры полей погребений. На основании античных керамических материалов оно датируется III—I вв. до н. э.

Необходимо отметить, что до сих пор были известны только могильники зарубинецко-корчеватской культуры. Обнаруженное впервые поселение представляет большой интерес для решения вопросов о происхождении восточных славян и характере их материальной культуры.

Раскопки славянского поселения, расположенного на берегу Днепра у подножья Большого и Малого городищ, дали возможность изучить устройство и расположение жилищ IX—X вв. Керамика этого поселения свидетельствует о процессе выделения гончарного ремесла.

Густая заселенность исследуемой местности способствовала возникновению и развитию здесь древнерусских городов и замков времени Киевской Руси, например, Канева и Княжей горы, а также городищ-убежищ (Малое городище).

Є. В. МАХНО

ЯГНЯТИНСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ

I. Поселення культури полів поховань

Розкопки Інституту археології Академії наук Української РСР в 1947 р. на Ягнятинському поселенні були продовженням досліджень, розпочатих тут у 1946 р.¹

Протягом двох років на цьому поселенні розкрито площу до 1350 м² і виявлено залишки десятих споруд. З двох, найкраще збережених споруд вдалося зробити плани.

Як і всі інші відомі поселення культури полів поховань, Ягнятинське поселення розташоване по південно-східному схилі надзаплавної тераси невеликого струмка — лівої притоки р. Роставиці. На сході та заході воно обмежене двома глибокими балками. Довжина поселення 600—700 м, ширина — до 150 м.

Судячи з розташування на поверхні поселення 40—50 плям з скупченням уламків печини, каміння та посуду, які є місцями залишків споруд, можна думати, що споруди розташовувалися вздовж схилу в три нерівні ряди.

Віддаль між першим і другим рядами становила 30—40 м, між другим і третім — 20—30 м; найчисленнішим був середній ряд.

Як виявилось, з розкопаних за два роки залишків десятих споруд від пожежі загинуло шість. У трьох місцях виявлено залишки двох споруд (розкопи I, Ia, III, 1947 р.), а в одному місці залишки трьох споруд (розкоп II, 1947 р.), що лежали одна над одною.

Усі виявлені споруди — наземного типу. Будувалися вони на дерев'яному каркасі з порівнюючи нетовстих стовпів (діаметром 15—20 см), обплетених лозою та обмазаних з обох боків глиною (як про це свідчить печина від обмазки стін з відбитками дерев'яних конструкцій). Товщина стін могла бути 20—30 см. Долівка скрізь була з утрамбованої землі.

¹ Експедиція працювала в складі Є. В. Махно (керівник), наукових співробітників: І. П. Костюченка, А. Т. Сміленко, Є. І. Сіянок, Л. Ф. Кушко, креслярів-топографів А. П. Пономарьова та С. Шевченка, фотографа Л. Й. Гаммера.

Про результати робіт 1946 р. див.: Є. Махно, Поселення культури полів поховань в північно-західному Правобережжі, Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, К., 1949.

Печами служили викладені з каменю вогнища, майже квадратної форми, камінь для яких оброблявся в невеликі плоскі плитки в формі прямокутника або ромба, або ж камінь застосовувався необробленим.

Плани двох наземних споруд, що загинули внаслідок пожежі, вдалося дослідити після зняття двох розвалів печини від стін.

Долівки обох споруд мають форму не зовсім правильного прямокутника, орієнтованого довгими сторонами з північного заходу на південний схід (під кутом $35-40^\circ$) вздовж схилу балки. Споруди мають площу 15×8 м (споруда I) та $15,7 \times 6,6$ м (споруда III).

Площа для споруд, очевидно, спеціально планувалася; землю, збудованою внаслідок підкопування північного боку споруди I та північно-східного боку споруди III, зрівнювалися південна та південно-західна сторони, скошені донизу.

Деякі спостереження на місці розкопок указують на наявність в обох спорудах двох входів, орієнтованих на північ, та на наявність перемичок, які, очевидно, розділяли кожен із споруд на дві камери (східну й західну). Цікаво, що в обох спорудах піч знаходилася лише в східній камері.

Черені печей своїми розмірами і способом побудови цілком аналогічні череням, виявленим в інших, дуже поруйнованих спорудах. Але, на відміну від них, у цих спорудах вони покриті глиняним склепінням, зробленим на дерев'яному каркасі з широких і товстих плах. Розмір площі під склепінням ($7-8$ м²) набагато перевищував площу черені (1 м²), а вхід у піч починався великими каменями черені, в яких була видовбана приступочка для щільного закривання печі засувкою або заслонкою. Стінка склепіння, протилежна до входу (зокрема, в споруді III), — вертикальна. Бокові ж стінки нахилені одна під тупим кутом, а друга — під гострим і з'єднані зверху закругленим перекриттям (лотковим), орієнтовна висота якого може бути $1,3-1,5$ м.

В одній з печей, в протилежній до входу частині, виявлено 15 горщиків та три грузила.

Розміри печей та їх конструкція не дають підстав вбачати в них звичайні кухонні печі. Швидше це могли бути печі виробничого призначення. Зважаючи на наявність в одній з них посуду та грузил, можна висловити припущення про те, що це була гончарська піч. Тому великі розміри споруд не можуть бути пояснені просто кількістю мешканців, які могли б у них проживати, а пояснюються виробничими функціями цих мешканців — майстрів-гончарів, яким треба було мати досить місця для всіх виробничих процесів, щоб виготовлення посуду не залежало від пори року.

Що споруди мали виробниче призначення, свідчать також виявлені в кількох інших місцях житлові споруди цього ж часу, набагато менших розмірів (наприклад, житла на поселенні в сс. Жуківцях та Неслухові). Це дає підставу припускати, що такі ж невеликі споруди-житла мають бути і на Ягнятинському поселенні.

Хоч остаточно розв'язання цих питань, як і спірних питань, зв'язаних з реконструкцією печі, залежить від нових розкопок на цьому та на інших поселеннях, проте вже в розкопках 1947 р. здобуті нові дані, що вказують на високий ступінь розвитку гончарського ремесла на цих поселеннях. Наявність, крім двокамерних гончарських печей, виявлених у кількох місцях на суміжній території (у сс. Лепесівці, Микільському, численних печей в с. Неслухові), однокамерної гончарської печі

може свідчити про конструкцію, властиву якійсь локальній території, де ця піч була винайдена.

Знаходження залишків жител, розташованих одне над одним, свідчить про тривале існування поселення. Велика кількість споруд, що загинули від пожежі, говорить про бурхливий час його існування і про часті катастрофи, одна з яких була фінальною.

Основна частина інвентаря, здобутого протягом дворічних розкопок, складається з цілого та фрагментованого керамічного посуду. Трапляються знахідки зернотерок, точилець з пісковика, залізні та бронзові речі, керамічний шлак. У великій кількості виявлені потрощені кістки свійських тварин¹.

Знахідки в комплексах розміщувалися нерівномірно. Найбільше знахідок було в житлах з розкопу II (1946 р.) та з розкопу III (1946 і 1947 рр.); обидва ці житла загинули від пожежі. Тут, крім великої кількості фрагментів посуду та потрошених кісток тварин, в розкопі II знайдено сім майже цілих посудин, а в розкопі III (крім 27 посудин та трьох грузил) пощастило виявити зброю (меч та бойовий ніж), а також деякі бронзові вироби (дужка від пряжки та фібули).

Посуд Ягнтинського поселення майже весь зроблений на гончарському крузі.

Ліпний посуд, представлений невеликими уламками, становить лише 1,5% від загального числа фрагментів і не є необхідною частиною інвентаря досліджених споруд.

Кружальний посуд в основному зроблений з глини, перемішаної з крупним кварцом та піском. За способом обробки поверхні його можна поділити на дві групи: посуд з шершавою поверхнею і посуд, на поверхні якого є сліди лошіння. Невелика кількість уламків цієї групи має порівняно добре лошіння і зроблена з відмученої глини.

Перша група фрагментованого кружального посуду становить 84,5% і представлена в основному опуклобокими горщиками з високо піднятими плічками, невеликою кількістю мисок і ще меншою — глеків.

Друга група становить 12,6% і в основному представлена мисками. Лошіння на них незадовільної якості й покриває тільки верхню частину посудин. Посуд, поверхня якого повністю покрита лошінням, представлений лише одним екземпляром.

Співвідношення всіх груп посуду за окремими комплексами подано в табл. I.

Отже, основній кількості комплексів відповідає понад 80% кружального посуду з шершавою поверхнею, менше 20% посуду з лощеною поверхнею і близько 2% ліпного посуду.

Лише в двох комплексах (розкоп I, 1946 р. і спідне житло розкопу II, 1947 р.) гончарний посуд з шершавою поверхнею становить 60—65%, посуд з лощеною поверхнею 30—35% і ліпний 4,5%. Причому в розкопі II, де виявлені залишки трьох споруд, що знаходились одна над одною, спідньому, більш ранньому житлу, відповідає менший процент кружального посуду з шершавою поверхнею, більший процент

¹ На поселенні протягом двох років виявлено потрошені кістки 62 свійських тварин. Перше місце за кількістю кісток належить свійському бику, далі — вівці та козі, свині й коню. Знайдено також кістки трьох собак. Найбільша кількість особин припадає на розкоп III.

посуду з лощеною поверхнею та наявність ліпного посуду; верхнім, пізнішим комплексам, навпаки, відповідає більший процент посуду з шершавою поверхнею і менший — з лощеною поверхнею та відсутність ліпного посуду.

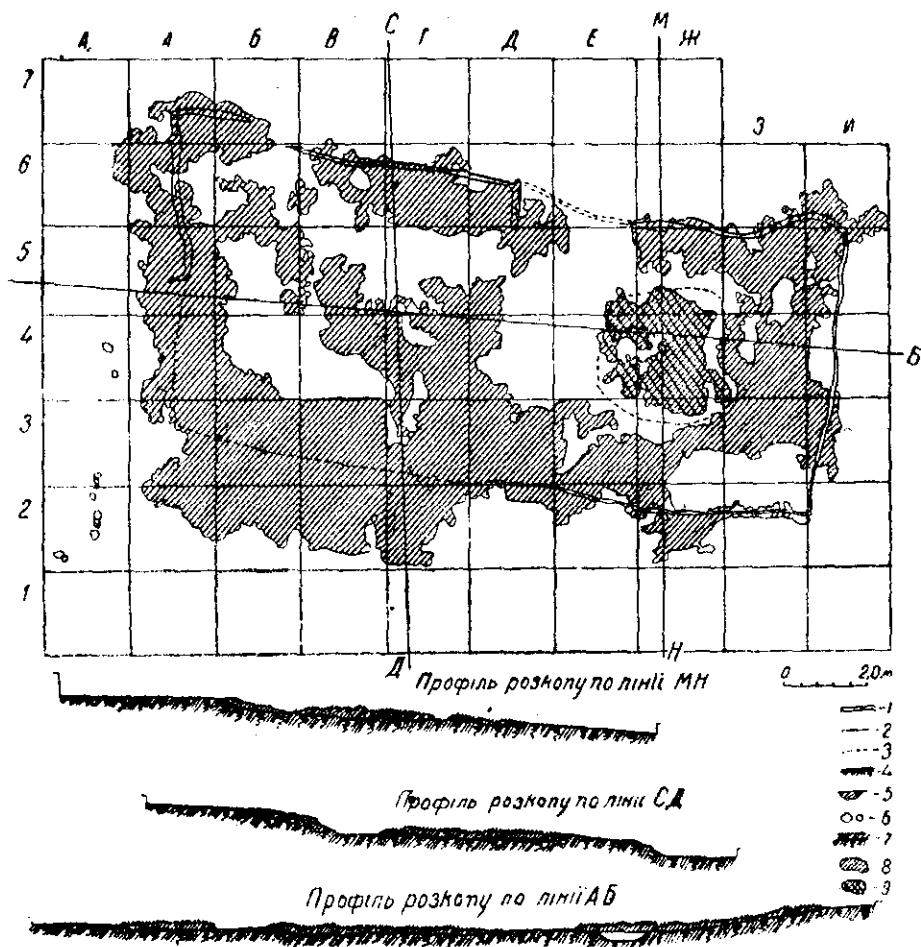

Рис. 1. План житла з розкопу III.

1 — контур залишків житла; 2 — контури домішки житла та черені печі; 3 — реконструйовані контури печі та житла; 4 — домішка житла; 5 — камені черені; 6 — камені; 7 — профіль розвалу склепіння печі та стін; 8 — розвал печини від стін; 9 — розвал склепіння печі.

Ці дані цілком збігаються з даними розкопок 1946 р. на Жуківському поселенні¹.

Отже, нові спостереження підтверджують зроблені раніше висновки про те, що розвиток гончарного виробництва йде шляхом витиснення посуду з лощеною поверхнею посудом, що має поверхню шершаву.

¹ Є. В. Махно, Поселення культури полів поховань у північно-західному Правобережжі, Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, К., 1949.

Той факт, що здобутий в 1947 р. матеріал Ягнятинського поселення в цілому дає лише трохи більше, ніж десяту частину посуду з лощеною поверхнею, свідчить про те, що розкриті цього року комплекси належать до порівняно пізніх часів культури полів поховань, коли основні ознаки її вже втрачаються, а переважають ознаки, близькі до посуду часів Київської Русі.

Таблиця 1

Розкоп	Рік	Кружальний посуд, %			Ліпний посуд %	Причини руйнування житла
		у тому числі				
		з шершавою поверхнею	з лощеною			
I	1946	95,3	66	29,3	4,7	Невідомі
II	1946	99,9	88,4	11,5	0,1	Від пожежі
Ia	1947	97,4	80	17,4	2,6	Невідомі
I	1947	97,1	81	16,1	2,9	Від пожежі
II	1947	100	81	19	—	Невідомі
гл. 0—0,2 м						
II	1947	96	60	36	4	Від пожежі
гл. 0,2—0,4 м						
III	1947	98,9	82,6	16,3	1,1	Від пожежі

Відомо, що основною керамічною формою посуду часів Київської Русі були середніх розмірів горщики з високо піднятими плічками та різко розхиленими вінцями, з чітким, але плавним профілюванням короткої шийки з вінцями, формованими ускладненим способом, при якому край вінця загнутий до середини і понад краєм утворюється валик. Денця, плоскі зсередини, часом з клеймами, підправлені зовні правильною; з внутрішнього боку перехід бочка в денце стрімкий. Горщики зроблені з глини, що має домішку піску з сіруваторожевим кольором шершавої поверхні.

Основною керамічною формою культури полів поховань також є опуклобок середніх розмірів горщики, зроблені з глини, перемішаної з крупним кварцом та піском, з шершавою поверхнею сірого (але іноді й коричневожовтуватого) кольору, на якій в нижній частині можна спостерігати сліди від випадання зерен кварцу та піску при підправці правилом.

Є кілька груп форм горщиків:

1. Горщики із злегка розхиленими вінцями, формованими простим або ускладненим способом, з краєм, загнутим на внутрішню або на зовнішню сторону (місце з'єднання добре згладжене), із плавним переходом в опуклий бочок, найбільший діаметр якого знаходиться трохи вище середини посудини. Денце на кільцевій або окресленій ніжці; із зовнішнього і внутрішнього боку перехід бочка в денце закруглений.

2. Такі ж самі горщики, але з денцем на підставочній плитці.

3. Горщики із злегка розхиленими вінцями, формованими усклад-

ним способом, з краєм, загнутим до середини. В місці з'єднання країв вінців із стінкою вінця підправлялися правилкою так, що утворювалася внутрішня закраїнка. Перехід вінець через коротку шийку в бочок повільний, бочок опуклий, з найбільшим діаметром у верхній частині. Денце плоске зісподу, злегка відзначене зовні; перехід бочка в денце (всередині посудини) закруглений.

4. Те ж саме, але денце плоске зісподу й зовні.

Як правило, перша та друга групи горщиків зустрічаються в порівняно ранніх комплексах, що датуються II—IV, початком V ст. (наприклад, Черняхів, розкопки 1940 р. у с. Жуківцях, спідні житла з розкопів 1946 р. у с. Жуківцях).

Третя і четверта групи зустрічаються в порівняно пізніх комплексах, що датуються V—VII ст. ст. (наприклад, верхні житла в с. Жуківцях; у сс. Великі Вікнини, Неслухів). На Ягнятинському поселенні ці групи представлені виразно і становлять 45% усіх виявлених форм посуду, що має домішку дресви в тісті, а в посуді, тісто якого з домішкою піску, немає горщиків першої групи, а третя і четверта групи становлять 50%.

Типовою формою горщиків у розкопаних комплексах на Ягнятинському поселенні є горщики четвертої групи, тобто опуклобокні посудини з розхиленими вінцями, що мають закраїнку з високими плічками та плоским денцем. Більше половини горщиків зроблено з глини, що має домішку піску, а не дресви; частина горщиків має жовтокоричневий колір поверхні. Від основної групи горщиків черняхівського типу (що датується II—V ст. ст.) горщики із Ягнятинського поселення відрізняються тим, що не мають підставочної плитки, набувають жовтокоричневого кольору поверхні і в них, замість кварцу, як домішка вживається пісок. Саме ці ознаки є спільними для них і для горщиків Наддніпрянщини часів Київської Русі.

Уже згадувалося, що посуд з лощеною поверхнею має глянс поганої якості, який зберігається лише у верхній частині посудини. Сам посуд зроблений з того ж тіста, що й посуд з шершавою поверхнею.

Отже, керамічний комплекс Ягнятинського поселення відзначається наявністю великої групи посуду з плоским дном і майже повною відсутністю добре лощеного посуду. Посуд з глянсом поганої якості також представлений у невеликій кількості.

Ці основні риси керамічного комплексу, виявленого на Ягнятинському поселенні, датованому (за цілим рядом ознак, у тому числі й візантійського типу амфорою)¹ VI—VII ст. ст., є, на нашу думку, типовими і визначальними для синхронних їм пам'яток культури полів поховань на Наддніпрянщині. Вони вказують на те, що поміж гончарством культури полів поховань та гончарством Київської Русі існують прямі генетичні зв'язки.

Необхідно також підкреслити, що весь без винятку посуд Ягнятинського поселення виготовлений стрічковим способом (отже, на повільному гончарському крузі), так само як і посуд часів Київської Русі.

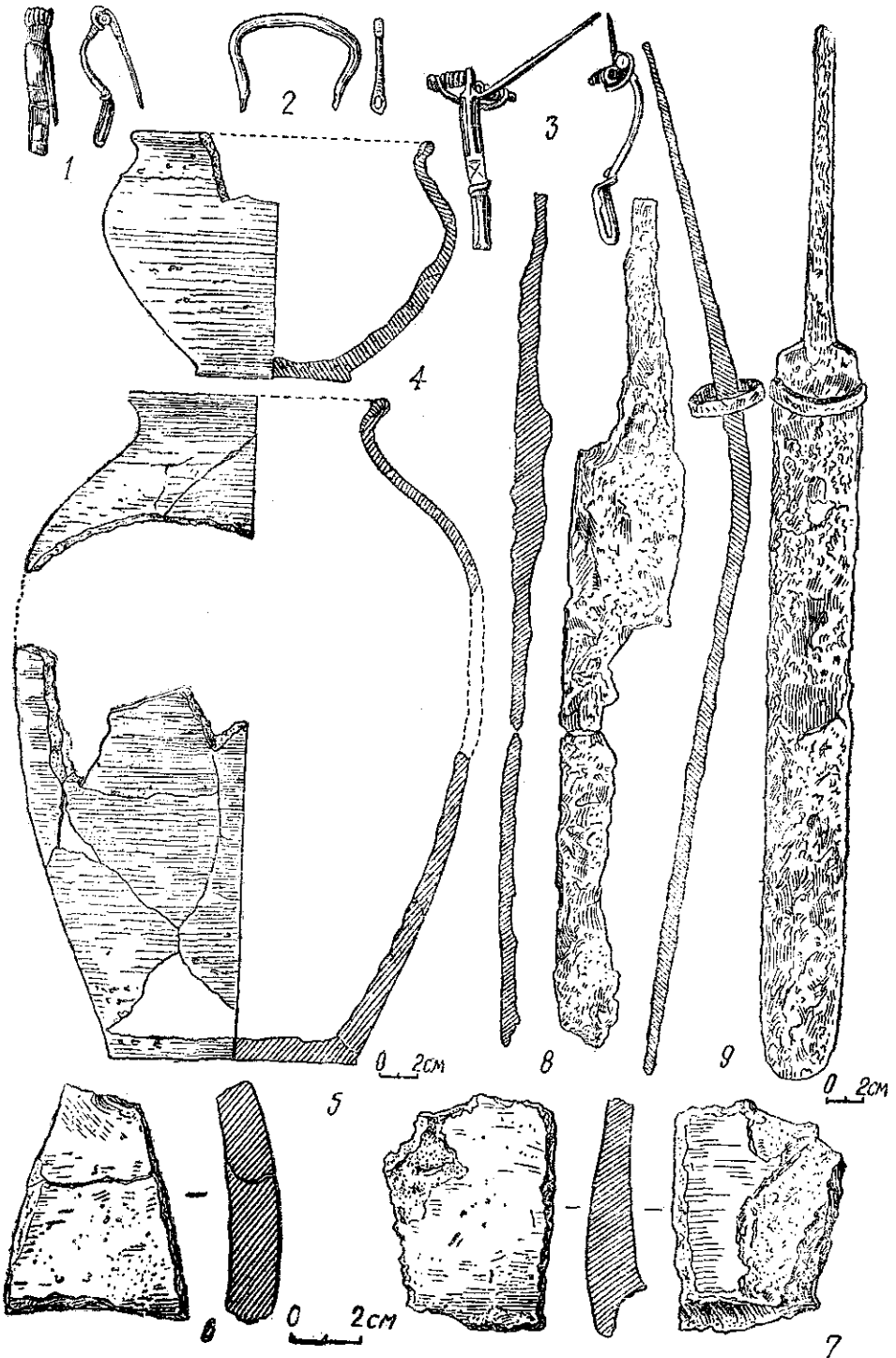
Дуже показовими є знахідки зброї, виявлені на перших двох поселеннях, які розкопувалися після Великої Вітчизняної війни Інститутом археології Академії наук Української РСР у середній Наддніпрянщині.

¹ Є. В. Махню, Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі, Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, К., 1949.

ТАБЛИЦЯ I

- 1, 3 — срібні арбалетні фібули із залізною віссю;
- 2 — дужка від бронзової пряжки;
- 4, 5 — кружальні горщики з гончарської печі;
- 6, 7 — уламки посуду з слідами стрічкового виготовлення;
- 8 — ніж типу скрамасакса;
- 9 — меч.

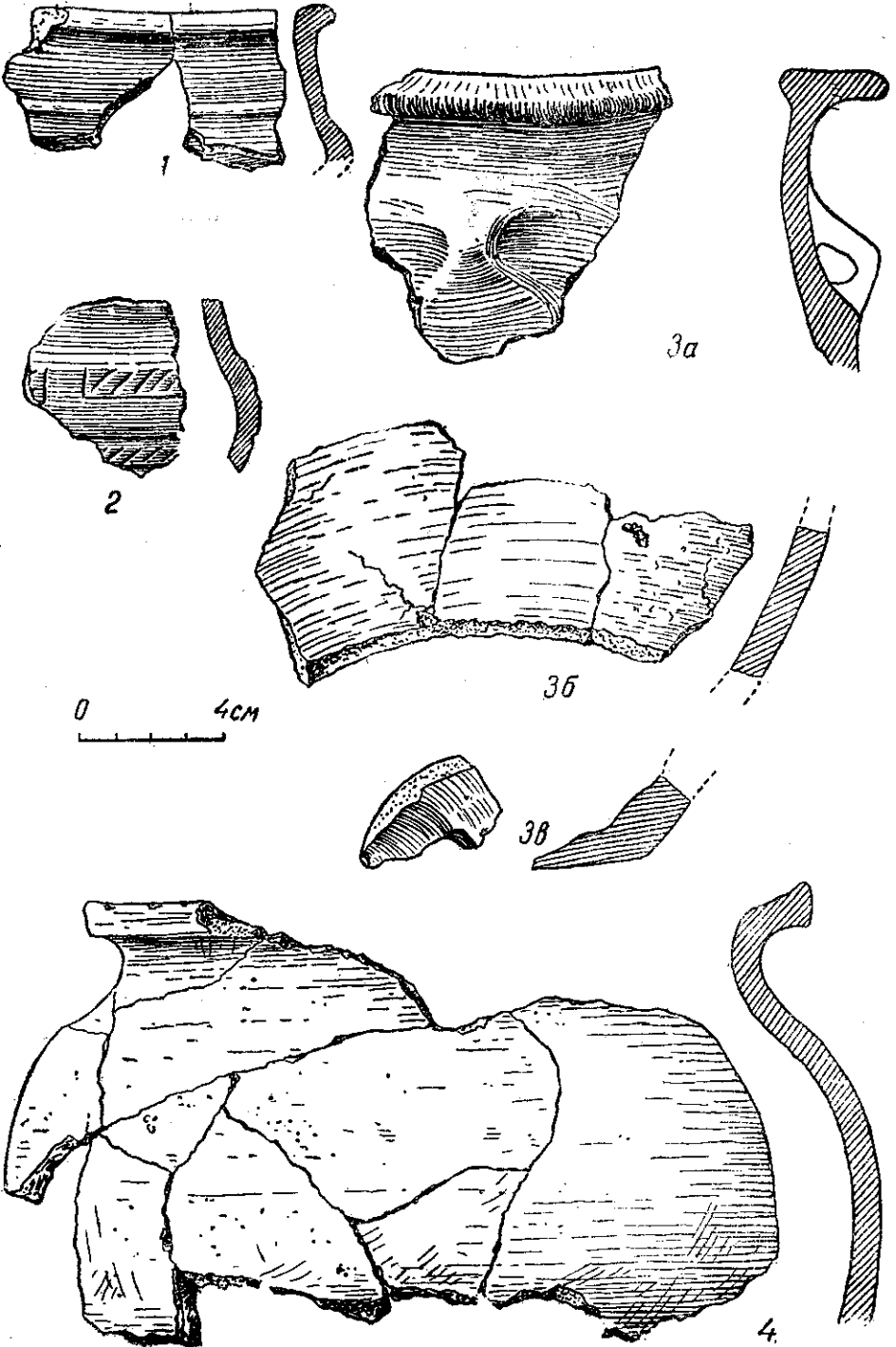

ТАБЛИЦЯ II

Уламки кераміки з поселення.

- 1, 2, 3а, 3б, 3в — уламки кружального посуду з відмученої глини (посуд II групи);
4 — уламки кружального посуду (посуд I групи).

У с. Жуківцях знайдено залізний наконечник до списа¹, на Ягнятинському поселенні виявлені бойовий ніж і меч.

Від бойового ножа, що був під розвалом стін споруди, збереглися уламки залізного клинка з рукояткою, які дають підставу думати, що ніж був типу скрамасакса. Довжина збереженої частини 24 см, ширина клинка 3,3 см, довжина рукоятки 7,5 см, ширина 0,6—0,8 см, товщина спинки леза 0,5 см, товщина рукоятки 0,3 см.

Біля західної стіни цієї ж споруди, на рівні долівки, виявлено добро збереженості залізний обоюдогострий меч із закругленим кінцем, довгою рукояткою і кільцем для ручки. Довжина меча 60 см, довжина клинка 42,8 см, ширина 5 см, товщина 0,3 см посередині й 0,1 см з краю. Довжина рукоятки 17,2 см, ширина 0,9—1,4 см, товщина 0,2—0,5 см.

Кільце, що приварилося до клинка на відстані 2 см від рукоятки, має овальну форму з перекроями 0,5, 0,4 і 0,5 см; ширина кільця 1 см, товщина 0,3 см.

Крім цих трьох знахідок зброї, у фондах Київського історичного музею серед речей, виявлених при розкопках у с. Ромашках, є наконечник дротика.

Датування наконечника з Ромашок не встановлено; наконечник списа з Жуківців, знайдений в долівці верхнього житла № 3, датується часом VI—VII ст. ст. і, отже, синхронний з ягнятинським ножом та мечем, як це визначає весь комплекс знахідок житла в розкопі III, до якого належать меч і ніж.

У пам'ятках полів поховань більш раннього зарубинецько-корчоватського періоду на Наддніпрянщині також відома знахідка наконечника списа в похованні № 73 корчоватського могильника².

Можна не сумніватися в тому, що збільшення числа досліджуваних комплексів збільшить і число знахідок зброї.

До цього ж комплексу може належати знайдена в розвалі стін дужка від пряжки, зроблена з розплесканого дроту; на кінцях вона має дірочки для стерженька, на якому закріплювався язичок та обойма для ремня. Ця дужка перекошена в один бік; на спинці відповідно до перекоосу помітні сліди зношення від стику з язичком. Ширина дужки 3,8 см, висота 2,7 см, ширина обойми 0,15 см, діаметр дірочки 0,2 см.

Дві фібули (бронзова й срібна), знайдені у верхніх шарах над розвалом стін, очевидно, не входять до комплексу, виявленого в житлі. Обидві вони арбалетовидні, з короткими залізними вісями й підігнутою ніжкою.

Про те, що описані залізні речі виготовлялися на місці, свідчать знахідки залізного шлаку (Пражев, 1945 р.), криці (с. Плоске, 1946 р.) та наявність місцевої сировини, якою були болотні руди.

Знахідки останніх років, у тому числі на Ягнятинському поселенні, дають підставу говорити про високий розвиток залізоробної справи культури полів поховань, наявність спеціалістів-майстрів, що мали певні знання та навички в добуванні заліза і виробляли з нього різні вироби — зброю, знаряддя виробництва, прикраси. Це свідчить,

¹ Е. В. Махно, Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі, Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, К., 1949.

² І. М. Самойловський, Корчоватський могильник, Археологія, т. I, К., 1947.

що залізобробне виробництво відокремилось, як і гончарство, в самостійну виробничу галузь.

Отже, розвиток виробничих сил суспільства — носія культури полів поховань — відповідає тому рівню розвитку виробничих сил, за якого відбувся другий великий поділ праці, тобто — коли ремесло відокремилось від землеробства, відповідає останньому періоду вищого ступеня варварства, коли «війна і організація для війни стають тепер регулярними функціями народного життя»¹, як про це свідчать і знахідки зброї.

Все це дає нові підстави стверджувати, що носіями культури полів поховань були анти.

II. Курганний могильник. Курган № 1

Ягнятинською експедицією розкопано також один курган на великому курганному могильнику, який майже примикає до поселення із східного боку.

Ще перед 1895 р. на могильнику було зафіксовано понад 1000 насипів², від яких збереглися лише десять майже зрівнених землею насипів.

Один з них, що знаходиться в південно-західній частині могильника, розкопано в 1947 р.³

Під насипом (висотою 0,7 м, діаметром 17,6 м) виявлено тілопокладення у великій ґрунтовій ямі (довжина 3,35 м, ширина 1,4 м, глибина 1,7 м від верхівки кургана).

Кістяк лежав на спині у випростаному стані, з руками, витягнутими вздовж тіла, орієнтований головою на південний захід, у дубовій труні, збитій залізними цвяхами⁴.

Верхня частина деревини труни в кількох місцях обвуглена. В заповненні ями спостерігалися, крім того, попелясті плями. Можна думати, що це — сліди вогнища, яке розпалювали над небіжчиком перед засипкою ями.

Сліди другого шару вогнища або вогнищ, простежуються над засипкою ями, очевидно, трохи вище давнього рівня поверхні (на глибині 0,5 м від верхівки кургана). Розпалювалися вогнища лише над головою небіжчика і виявлені в західній половині кургана.

I, нарешті, сліди третього шару вогнищ простежуються під сучасним дерновим шаром (на глибині 0,20—0,25 м від сучасного рівня). Розпалювалися вони вже після насипання кургана і залишали по собі плями обпаленої землі (товщина 2—3 см) на всій площі насипу.

На глибині 0,67 м від верхівки кургана, майже в центрі могильної плями, над засипкою могильної ями виявлено п'ять каменів без певної форми, складених один біля одного.

Могильна яма знаходилась майже в центрі кола радіусом 4,2 м, утворюваного поставленими в землю дерев'яними стовпцями, яких за-

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Укрполітвидав, 1948, стор. 127.

² Археологическая карта Киевской губернии, 1895, стор. 59. Тут було розкопано 16 насипів і виявлено кістяки «головами на захід», при них — залізні цвяхи, срібні кільця, бронзові персні та золоті сережки. В 20-х роках тут провадила роботу експедиція Бердичівського музею, але матеріали розкопок невідомі.

³ Роботами керувала А. Т. Сміленко.

⁴ Довжина її 1,80 м, ширина 0,45 м, збита 16 залізними цвяхами; довжина кістяка 1,70 м, черепний покажчик 63—довгоголовий. За визначенням М. М. Герасимова, кістяк належав особі чоловічої статі віком 45 років.

лишилося 20, але було, очевидно, значно більше. Найкраще збережені з них мають товщину 15 см і висоту 10—15 см.

У середині цього кола, над засипкою ями, виявлено два шари дубових плах, покладених впоперек відносно могильної ями. Від нижнього шару на глибині 0,6 м залишилась лише порохня та в перемичці кургана (по лінії схід—захід) — поперечні дірки.

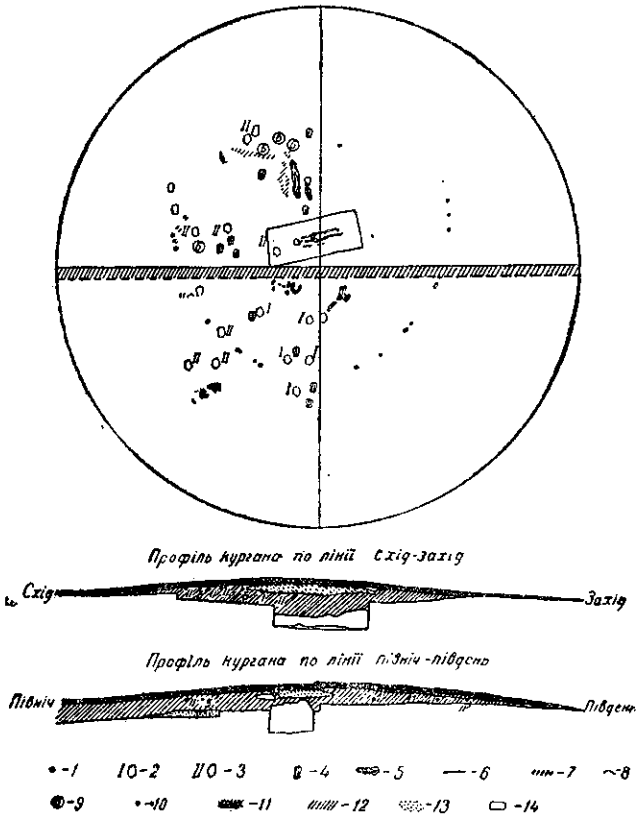

Рис. 2. План та розрізи кургана.

1 — залишки дерев'яних стовпів; 2 — уламки горщика;
 3 — уламки сірого посуду; 4 — кістки тварин; 5 — залишки дерев'яних конструкцій; 6 — нерозкопана площа;
 7 — плями обпаленої землі; 8 — залишки бронзової посудини; 9 — контури могильної ями; 10 — місця знахідок речей; 11 — дерновий шар; 12 — чорнозем;
 13 — насипний лес; 14 — шар лесу.

Від верхнього шару вогнищ, на глибині 0,2—0,3 м, виявлено залишки чотирьох дубових плах, покладених у напрямі північ — південь.

Можна думати, що обидва шари дубових плах пов'язані з двома шарами вогнищ, які розпалювалися над ними вже після засипки плах землею (деякі з верхніх плах мають обвуглені горішні частини).

Інвентар кургана бідний. Біля правого боку кістяка знайдено бронзове кільце (діаметр 1,5 см) з тоненького дроту з незамкнутими, злегка розхиленими кінцями.

У засипці ями знайдено два дрібних уламки посуду, зробленого на гончарському крузі, один уламок вінець бронзової посудини, один уламок бронзи й два залізні цвяхи (немає певності в тому, що вони потрапили сюди під час поховання, а не були притягнуті пізніше гризунами).

З вогнищами над засипкою ями пов'язані уламки глиняного посуду, залишки бронзового виробу та численні знахідки кісток свійських тварин; з верхніми вогнищами — кілька кальцинованих кісточок¹.

Визначаючим є інвентар, пов'язаний з спіднім вогнищем, яке, безперечно, є залишком тризни.

Дуже пошкоджені вогнем залишки знайденого тут бронзового виробу, можливо, посудини. Залишки ж керамічного посуду виразно діляться на дві групи.

Перша група, як виявилось, складається з уламків однієї посудини, знайдених у південно-західному секторі кургана в чотирьох купках черепків, що відстояли від центра на 0,3—2,3 м.

З черепків першої групи вдалося реставрувати верхню частину горщика з вінцями. Горщик зроблений на гончарському крузі стрічковим способом, з глини, перемішаної з крупним піском. Поверхня його шершава, жовтуватосірого кольору; вінця (які формовано ускладненим способом, з краєм, загнутим досередини, з легенькою закраїнкою) розхилені, з виразним переходом в опуклий бочок, що має високо підняті плічка.

До другої групи належать залишки кількох, можливо двох-трьох, однорідних за своїм характером посудин. Вони знаходилися в семи купках, розміщених у північно-західному та південно-західному секторах кургана.

Посуд другої групи — товстостінний, зроблений на гончарському крузі з відмученої глини, що має домішку дрібного піску, із згладженою, але без глянсу поверхнею сірого кольору.

Найвиразнішими у цій групі є залишки глибокої миски з горизонтальними вінцями, чітким переламом біконічного бочка, плоским дном та Х-подібною ручкою (можна думати, що на цілій посудині таких ручок було три). На спідній частині бочка, очевидно, від цієї ж миски, є залишки припаяної бронзи.

Уламок бочка від другої посудини аналогічного виготовлення має меандровидний орнамент з стрічки, утвореної двома рівнобіжними ритими смугами, поміж якими густо прокреслено скісні короткі рисочки.

Посуд першої групи за своїми типологічними ознаками має аналогії як у посуді культури полів поховань, так і в посуді часів Київської Русі. З посудом культури полів поховань її споріднюють крупні домішки, спосіб формування вінця; з посудом часів Київської Русі — колір поверхні і загальна конфігурація.

Найближчі аналогії цей посуд має в посуді з Жуківецького поселення, не пов'язаного з житловими комплексами, та з матеріалами з розкопок 1947 р. у Волиці, які за стратиграфічними і типологічними даними можна датувати часом поміж VII—IX ст. ст.²

Посуд другої групи складом тіста близько стоїть до посуду куль-

¹ Кілька невеликих уламків кружального та ліпного посуду випадково потрапили в насип кургана. Випадковою також можна вважати знахідку шиферного пряслиця, яке з вогнищем не пов'язується.

² Опис розкопок у Волиці вміщено в цьому томі: М. Ю. Смішко, Дослідження пам'яток культури полів поховань у західних областях УРСР в 1947 р.

гури підкарпатських курганів; способом орнаментациї та формою ручки має аналогії і в більш ранній переборській культурі.

Форма миски цієї групи наближається до форми тривуких мисок з горизонтальними вінцями, які іноді трапляються і на Ягнятинському поселенні. Разом з тим від посуду Ягнятинського поселення ця група відрізняється формою ручки, складом тіста та способом орнаментациї. Зважаючи на це та на випадкові знахідки в насипу кургана уламків посуду, типового для поселення, курган можна датувати часом після існування поселення, верхньою датою якого є VI—VII ст. ст.

Таке співжиття форм першої і другої групи в часі після VII ст. є дуже знаменним. Воно свідчить, що традиції, вироблені в часи культури полів поховань, дуже довго існують на території Наддніпрянщини. Воно свідчить також про повсякчасний тісний зв'язок окремих локальних груп у басейнах рр. Дніпра й Дністра в другій половині I тисячоліття.

Про широкі територіальні зв'язки Наддніпрянщини в цей час свідчить також спільність похоронного обряду: «кромлех» з дерев'яних стовпців був виявлений цими розкопками і в слов'янських похованнях цього часу в районі Верхнього Дону¹.

Е. В. МАХНО

Ягнятинская археологическая экспедиция

Резюме

Раскопки 1947 г. на Ягнятинском поселении являлись продолжением раскопок 1946 г. Они подтвердили предварительные наблюдения, сделанные в 1946 г., на основании которых поселение датируется IV—VII вв.

Раскопками установлено, что сооружения на поселении были наземного типа, построенные на деревянном каркасе из нетолстых столбов, оплетенных лозой и обмазанных глиной. В плане они имели форму удлиненного четырехугольника, вытянутого вдоль склона.

Исследовано два, очевидно, двухкамерных сооружения, с двумя выходами площадью в 100—120 м². Одно из сооружений было, вероятно, гончарной мастерской с одноярусной гончарной печью в одной из камер.

Установлено, что в этом поселении полей погребений применялся гончарный круг, имевший небольшую скорость вращения; способ же изготовления посуды был ленточным. Эти факты дают новые подтверждения положению о непосредственной связи гончарного производства культуры полей погребений и Киевской Руси.

Находка оружия, в частности меча, свидетельствует о том, что война становилась постоянным промыслом для населения. Тем самым еще раз подтверждается принадлежность культуры полей погребений антам.

Материалы раскопанного кургана, датируемого VII—IX вв., дают основание говорить об устойчивых традициях культуры полей погребений, а также о широких территориальных связях славянского поселения Приднепровья в то время, в частности с Днестром и Верхним Доном.

¹ П. П. Ефименко, Славянские поселения на Верхнем Дону, Сообщения ГАИМК, 1934, № 2.

В. К. ГОНЧАРОВ

РОБОТИ ВОЛИНСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ 1948 р.

Перед нашою експедицією, організованою Інститутом археології Академії наук Української РСР¹, були поставлені такі завдання:

1. Закінчити розкопки ранньослов'янського поселення в урочищі Лука біля с. Райки, Бердичівського району, Житомирської області.

2. Провести археологічну розвідку Житомирської області для виявлення пам'яток часів Київської Русі та інших епох.

3. Дослідити з допомогою розкопок найкраще збережену пам'ятку часів Київської Русі.

Під час розкопок на ранньослов'янському поселенні в урочищі Лука були виявлені три житла-землянки, викопані в материковому піску.

Усі землянки мали чотирикутну форму при середніх розмірах $3 \times 3,5$ м. У кожній з них у кутку знаходилася, також чотирикутна, піч-кам'янка. Долівка, виявлена на глибині 1,55—1,6 м від рівня сучасної поверхні, складалася з щільного піску, вугілля й золи.

За своєю конструкцією і розмірами відкриті житла-землянки нічим не відрізнялись від п'яти землянок, досліджених на цьому поселенні у 1947 р.

Серед знайдених у землянках предметів ліпний грубостінний посуд із значною домішкою в тісті зерен кварцу становив найчисленнішу групу. В невеликій кількості знайдено також і кружальний посуд, зроблений на ручному гончарському крузі, у вигляді посудин баночної форми без ручок або витягнутих догори горщиків. Майже весь цей посуд був орнаментований по зовнішній поверхні, від донця до вінець, хвилястим або лінійним орнаментом.

Крім згаданих форм, траплялися фрагменти плоских сковорідок, іноді орнаментованих по краю насічками.

За особливостями тіста всю ліпну й кружальну кераміку можна розподілити на дві групи: 1) ліпну кераміку жовтого кольору, товстостінну, із значною домішкою полови у тісті, без орнаментациї; 2) ком-

¹ Склад експедиції: В. К. Гончаров (керівник), наукові співробітники Інституту археології Академії наук Української РСР Р. І. Виезжев, О. К. Гончарова, О. В. Фенін, науковий співробітник Житомирського музею І. В. Шапшник, фотограф С. Я. Папер.

пактну, важку кераміку з домішкою зерен кварцу, а іноді й слюди, здебільшого орнаментовану хвилястим і лінійним орнаментом по всій поверхні посудини; денця цих посудин виступають за краї стінок. В основному ця кераміка також ліпна, хоч трапляється і невеликий процент кружалної.

У землянках, крім посуду, були виявлені глиняні пряслиця, кістки домашніх тварин і, в дуже невеликій кількості, залізні побутові предмети — в розкопаних на поселенні восьми землянках знайдено два залізних ножі і один рибальський гачок.

У землянках і на поселенні замість жорен були знайдені зернотерки у вигляді жорен, але без отворів. Зерно розтиралось каменями з плоскою поверхнею, які також траплялися тут. Виявлення зернотерок, а також відсутність на поселенні землеробських знарядь можуть до деякої міри свідчити про рівень розвитку землеробства. Очевидно, жителі поселення займалися вирубним землеробством без застосування орних знарядь, що, проте, не може бути характеристикою рівня господарства для великої території середньої Наддніпряни, оскільки плужне землеробство вже існувало тут починаючи з скіфського часу. Дане поселення, очевидно, було розташоване у смузі лісу, де вирубне землеробство, природно, збереглося довше.

Про техніку землеробства в період існування поселення може також свідчити знайдений при розкопках Райковецького городища маленький залізний серп, який дуже нагадує серпи епохи бронзи: у нього замість ручки зроблена кругла петля. При такій конструкції і малих розмірах (довжина 13 см) серп міг служити тільки для зрізування колосків.

Цей серп був виявлений у землянці, яка належить до більш раннього часу, ніж основний культурний шар городища.

Крім керамічного матеріалу, який, як і сама землянка, мав повну подібність до матеріалів поселення в урочищі Лука, в землянці Райковецького городища була знайдена мідна фракійська монета Елагабала (218—222 рр.).

Крім розкопок в урочищі Лука, були проведені також невеликі розкопки поселення цього ж часу в урочищі Окуніво, за 1 км на північний схід від урочища Лука. В урочищі Окуніво був знайдений численний керамічний матеріал, проте жителів виявлено не було.

Здобуті розкопками поселень в урочищах Лука, Окуніво та інших місцях матеріали дають підстави датувати їх VIII—IX ст. ст. н. е.

Розвідувальні роботи експедиції обмежились оглядом обох берегів середньої течії р. Случі та її притоки р. Деревички. Вздовж Случі обстежена територія проти течії від с. Новий Мирополь до с. Коростки. Довжина маршруту по всіх вигинах річок та ярів становила близько 45 км.

Першою цікавою пам'яткою на шляху експедиції було городище біля с. Колодяжного, Дзержинського району. Це городище слід пов'язати з древньоруським літописним містом Колодяжином, що був однією з найсильніших фортець Волинської землі. Місто-фортецю побудовано в XI ст., у той час, коли при Ярославі Мудрому будувалася ціла система таких міст-фортець і невеликих сторожових городків для захисту древньоруської держави від степових кочівників.

За даними літопису, Колодяжин у 1241 р. був зруйнований татарами. Після зруйнування життя у місті не поновлювалось і в переліку міст XIV ст. він вже не згадується.

Колодяжинське городище знаходиться на правому березі р. Случі, біля північної околиці с. Колодяжного.

Дитинець городища має форму неправильного півкруга. Із сходу дитинець, розмірами до 1 га, підковоподібно охоплюють дві лінії валів і ровів, які впадають у глибокі яри, що обмежують плато з півночі й півдня. Західна частина дитинця обривається крутим схилом до річки.

Рів, що примикає до плато із східного боку, зберігся на глибину до 4,5 м при ширині в нижній частині 3,5 м, а у верхній 7 м. За ровом знаходиться рівна площадка шириною 12 м, за якою йде вал висотою в 3,5 м, а далі — знову рів глибиною до 3,6 м. У східній частині городища простежується в'їзд у дитинець шириною 6 м.

Проведені невеликі розвідувальні розкопки в дитинці показали, що тут є доброї збереженості шар часів Київської Русі.

Друга пам'ятка цього часу була зафіксована між сс. Колодяжним та Новою Чарторією. Пам'ятка має вигляд невеликого городища, розташованого на правому березі р. Случі, за 1 км на південь від південно-західної околиці с. Колодяжного. Для побудови городища був використаний вузький мис плато, обмежений з півночі й півдня двома глибокими ярами, які впадають у р. Случ. Із заходу мис обривається крутим схилом до річки, а із сходу він відгороджений ровом і валом, які сполучаються з ярами. Розміри дитинця становлять 32 м (північ—південь) на 50 м (схід—захід). Через центр дитинця по довжині проходить траншея, в обрізах стінок якої виявлені поодинокі фрагменти посуду XI—XII ст. ст.; будь-яких споруд або насиченого шару не виявлено. Незначні розміри городища і відсутність чітко виявленого культурного шару дають підставу припускати, що городище було сховищем без постійного населення.

Третє городище часів Київської Русі зафіксовано біля південної околиці с. Великі Деревичі на правому березі безіменної річки, що впадає поблизу в р. Деревичку.

Із сходу городище захищене глибоким яром, а з півдня — коліном річки, яка півкільцем охоплює плато. На південно-східній околиці дитинця проходить подвійна лінія валів і ровів, а на відстані 50—60 м від неї ще одна лінія валів і ровів, яка захищала посад. Пам'ятка має добру збереженість і нічим не забудована.

Форма дитинця овальна, розміром 58 м (північ—південь) на 79 м (схід—захід). Схили до річки й яру мають терасовидні площадки, утворені штучно, для надання схилам більшої стрімкості. Культурний шар городища характеризується керамікою ранньослов'янського часу і часів Київської Русі. У незначній кількості трапилася кераміка скіфського часу.

Крім згаданого городища, поблизу західної околиці с. Великі Деревичі є городище-замчище, розташоване на лівому березі р. Деревички. Тут річка нібито петлею охоплює високе плато, залишаючи лише в північній частині невелику ділянку, не оточену водою, де й споруджені міцні земляні укріплення у вигляді потрійної лінії валів і ровів. З інших боків також збереглися сліди двох ліній валів і ровів, розташованих на терасі, нижче плато дитинця, яке має квадратну форму розміром 85×85 м (0,72 га). Схили від плато до тераси підсилені зрізами для надання їм більшої стрімкості.

Культурний шар на плато характеризується керамікою різних епох — трипільською, скіфською, Київської Русі, а також польсько-литовською. Виникнення городища слід віднести до часів Київської Русі.

Польсько-литовське замчище було перебудовано з городища і набуло характерної для цього періоду чотирикутної форми, пов'язаної з появою вогнепальної зброї.

Пам'ятки часів Київської Русі біля с. Великі Деревичі становлять великий інтерес у зв'язку з тим, що одне з городищ повинно бути віднесене до літописного міста Деревича. Оскільки розкопки на городищах не провадилися, сказати з певністю, яке з них було древнім містом — неможливо.

З пам'яток інших епох розвідкою був досліджений так званий Войцехівський могильник. Він розташований на лівому березі р. Случі, проти Колодяжинського городища, між сс. Колосівкою (көл. Войцехівка) і Кам'янкою.

На могильнику збереглися три групи курганів, які належать до епохи бронзи. Наша розвідка виявила, що в одній групі збереглося вісім курганів, розташованих в одну лінію із сходу на захід. Знаходяться вони на землях колгоспу ім. Шевченка с. Кам'янки. З цієї групи тільки два кургани збереглися відносно задовільно — їх висота досягає 1,5 м, а діаметр близько 22 м. Інші кургани дуже розорані.

За 300 м на південний захід від цієї групи курганів у бік с. Колосівки є група з чотирьох курганів, також дуже розораних. Ще за 150 м на південний захід є третя група з чотирьох розораних курганів. Як повідомляють жителі с. Колосівки, тут і провадив у 1924 р. розкопки С. С. Гамченко.

Розвідкою було зафіксоване також поселення пізньотрипільського часу, яке знаходилося за 400 м на північ від північно-західної околиці с. Нової Чарторії. Розташовувалося поселення на високому плато правого берега р. Случі й було обмежене з півночі та півдня двома ярами. Культурний шар у вигляді фрагментів посуду й печини від зруйнованих жител залягав на глибині від 60 см до 1 м. Культурні залишки поширювалися на схід—захід до 120 м і на північ—південь до 50 м.

Після проведеної розвідки було розпочато дослідження дитинця Колодяжинського городища.

Ще під час розвідки для з'ясування збереженості культурного шару на дитинці був закладений невеликий розвідувальний розкоп. Тут, безпосередньо під орним шаром, був виявлений завал склепіння печі, а під ним — доброї збереженості черинь і челюсті. Далі було розкопано й саме житло — землянку чотирикутної форми, орієнтовану за сторонами світу. Розмір її 3,3 м (північ—південь) на 3,85 м (схід—захід). Землянка викопана у лесовидному суглинку на глибину 1 м; її долівка місцями дуже обпалена. На долівці виявлено багато вугілля, попелу, куски обгорілих брусів від дерев'яних конструкцій, очевидно, від обкладки стін і верхнього перекриття. Весь матеріал свідчить про загибель землянки під час пожежі.

Підковоподібної форми піч знаходилась у північно-західному кутку житла. Ширина печі досягала 90 см, а довжина 1,2 м; челюсті її шириною в 45 см були повернуті на південь. Черинь залягала вище рівня долівки на 28 см. Піч була побудована без каркаса. В західній частині землянки був припічок шириною 1,1 м і довжиною 2 м, на якому розташована кругла господарська яма діаметром 60 см і глибиною 50 см. Друга господарська яма овальної форми, яка була виявлена біля південної стінки землянки, частково виступала за межі приміщення. Діаметр цієї ями 60 см по лінії стін і 90 см по лінії північ—південь; гли-

бина від рівня долівки 90 см. У ямі знайдено фрагменти посудини й дитячі кістки. Біля східної стінки землянки, недалеко від кутків були дві ямки від стовпів. Напроти їх, на віддалі 1 м, біля північної й південної стін, були ще дві ямки глибиною 30 см, діаметром 10 см. На стовпах, як видно, тримався дерев'яний настил лежанки.

Землянка №1

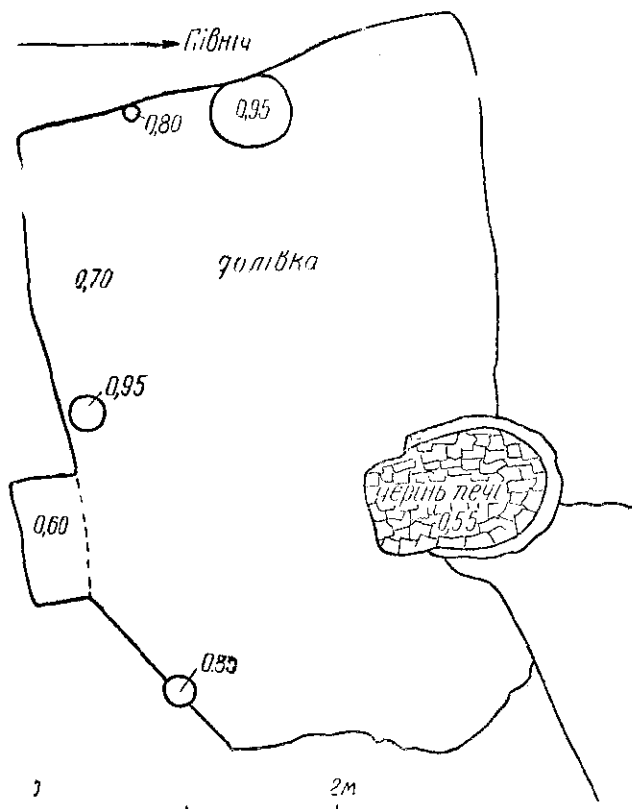

Рис. 1. План землянки на городищі Колодяжин.

Проти челюстей печі в південній стіні землянки виявлений вихід у вигляді двох східців, вирізаних у ґрунті (рис. 1).

На долівці землянки було знайдено декілька фрагментів посуду, кістки домашніх і диких тварин (корови, свині, вівці, бобра, косулі), залізний трубчастий замок, ножі, два наконечники стріл. Тут-таки виявлено череп і окремі кістки людини.

Ще дві землянки були виявлені в північній частині дитинця. Розташовані вони одна біля одної, на відстані 2 м по лінії схід—захід. Східна землянка має розміри 4 м (схід—захід) $\times$ 3,5 м (південь—північ) при глибині в 1 м. У північно-західному кутку землянки знаходилася піч, яка частково виходила за межі північної стінки. Її черинь підвищується на 23 см над долівкою, а челюсті повернуті на південь. Біля челюстей черинь, що виступає, утворює припічок. Розміри печі такі: довжина черені 1,4 м, ширина в тильній частині 90 см, поблизу

челюстей 70 см. Частково збереглося куполоподібне склепіння печі (рис. 2).

На захід від печі виявлено невеликий припічок шириною 70 см, а вздовж північної стінки є лежак шириною 75 см, який підвищується над долівкою на 15—20 см. Долівка землянки місцями була дуже обпалена. Тут виявлено череп і розрізнені людські кістки. Інвентар складався з фрагментів посуду, залізних побутових предметів, а також кісток домашніх тварин.

Землянка №2

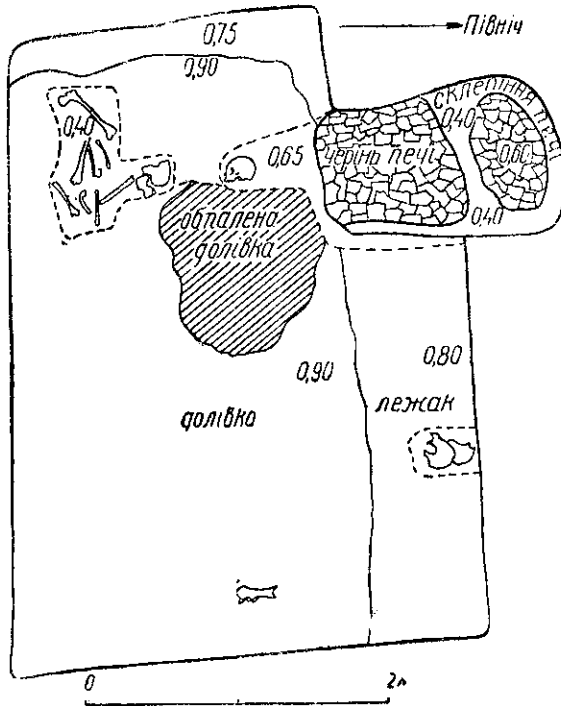

Рис. 2. План землянки на городищі Колодажин.

Сусідня землянка мало чим відрізняється від попередньої. Довжина її (з північного сходу на південний захід) 4,1 м, ширина 3 м. Форма печі — підковоподібна, розміри 90 × 79 см. Розташована піч у північно-західній частині житла і орієнтована на південний схід. Біля челюстей є припічок шириною 65 см, який виступає на 25 см і підвищується над долівкою на 15 см (рис. 3).

Долівка землянки залягала на глибині 75—80 см від сучасної поверхні. Вхід шириною в 70 см виявлено в південній стіні, напроти челюстей печі. З обох боків входу є круглі ямки від стовпів, які тримали, як видно, верхнє дерев'яне перекриття житла. Біля західної стінки землянки була кругла господарська яма діаметром 50 см і глибиною 40 см.

На долівці землянки знайдено фрагменти посуду, кістки домашніх тварин, а також розрізнені кістки людини.

На дитинці городища, крім землянок, в основному розкопі, що знаходився над південним краєм плато, біля рову, були виявлені наземні житла — кліті.

На розкопаній ділянці розмірами 32×4 м розкриті залишки семи дерев'яних зрубних жител. Житла, розташовані на краю плато, являли собою єдиний комплекс, розділений поперечними стінами на окремі кліті. Вся будова дуже зруйнована пожежею.

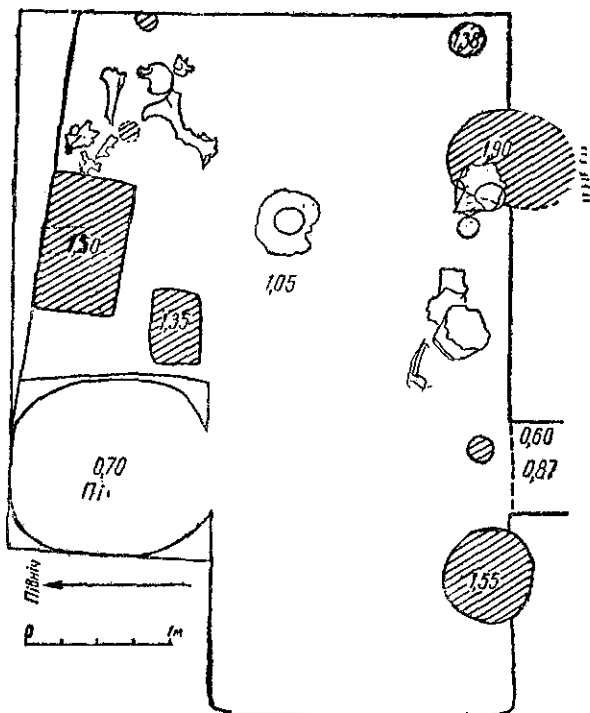

Рис. 3. План землянки на городищі Колодяжин.

Під час розкопок вдалося встановити, що всі кліті були перекриті товстим шаром (1,2—1,4 м) лесу, який поступово потоншував в напрямі до середини дитинця. Цей лесовий масив був валом, насипаним на дерев'яну стелю жител, що свідчить про одночасність будови житлового й фортифікаційного комплексу. Така система спорудження характерна для прикордонних сторожових міст-фортець, що будувалися спеціально для потреб оборони.

Краще збереглися вінця зрубів, розташовані на рівні долівки; це дало можливість приблизно встановити розміри клітей. Всі вони в плані мали чотирикутну форму й ширину в 3,2 м при різній довжині — від 3,7 до 4,25 м.

До двох клітей примикали господарські будови, проте вони були ще більш зруйновані.

Встановити місця входів, а також і вікон у клітях не вдалось; проте безперечно, що вони повинні були виходити в середину дитинця. Печі в клітях також були дуже зруйновані брусами стелі і масивним лесовим шаром, які обвалилися під час пожежі. Тільки в двох клітях печі збереглися відносно краще (кліті № 1 і 7).

ТАБЛИЦЯ I

Речі з Колодяжинського городища.

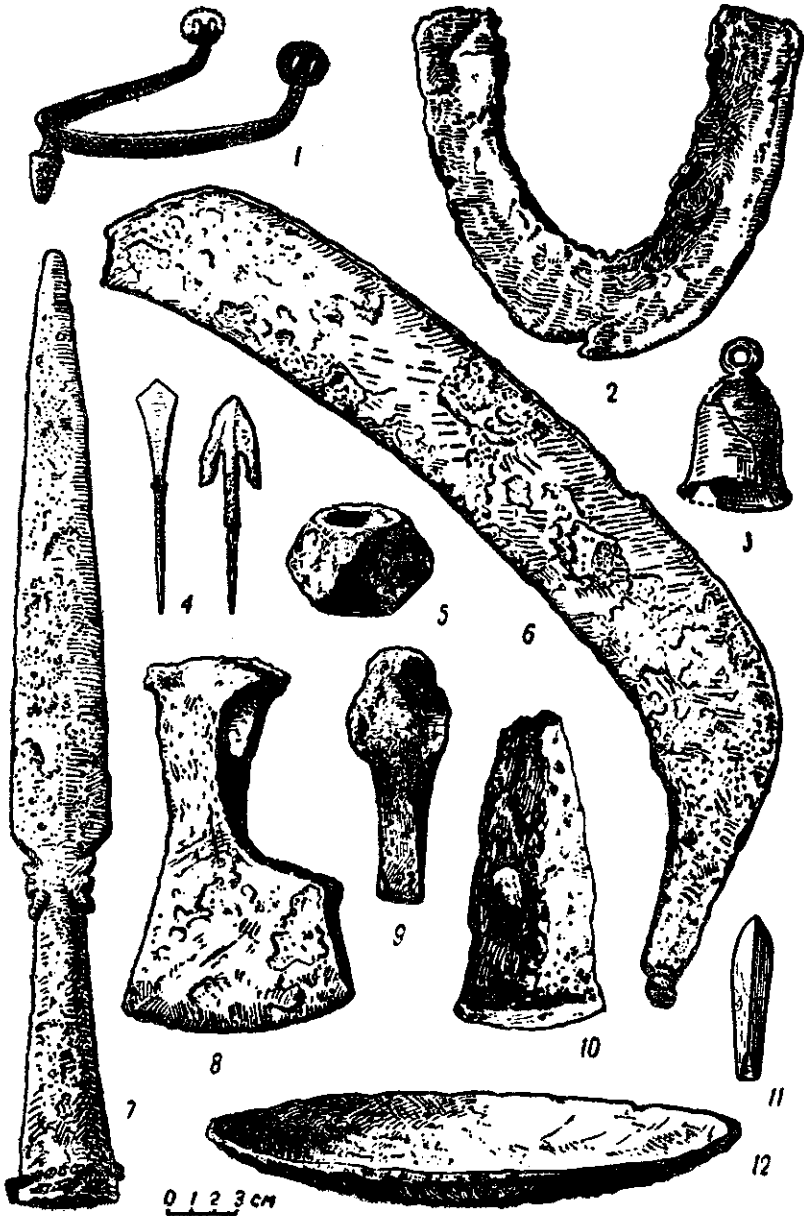
Залізні речі:

- 1 — інкрустована сріблом шпора;
- 2 — наконечник лопати;
- 4 — наконечники стріл;
- 5 — бойова булава;
- 6 — коса;
- 7 — наконечник списа;
- 8 — сокира;
- 9 — бойова сокира;
- 10 — ковальський молот;
- 12 — сковорода.

Речі з інших матеріалів:

- 3 — бронзовий дзвіночок;
- 11 — кістяний наконечник стріли.

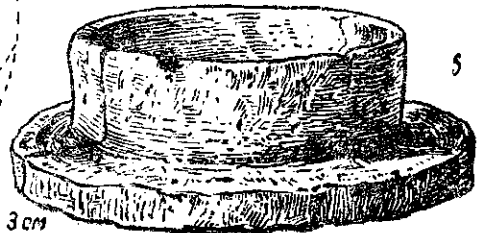
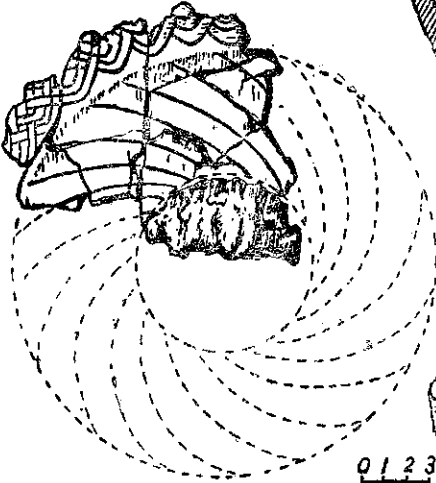
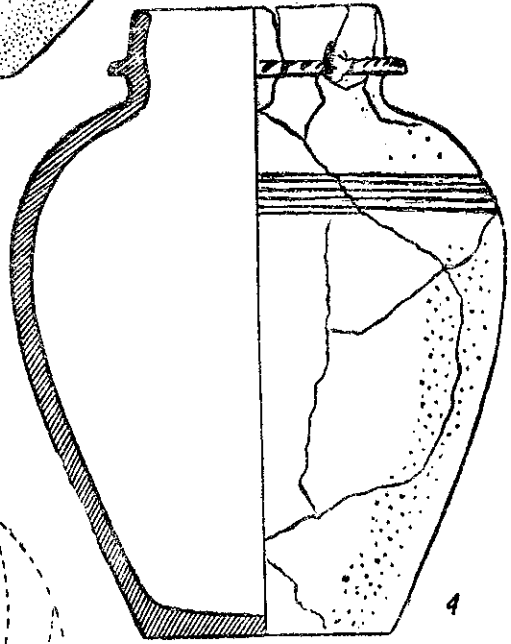
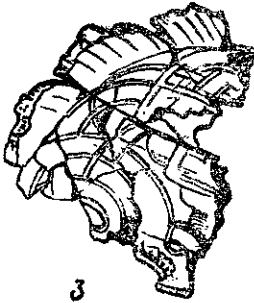
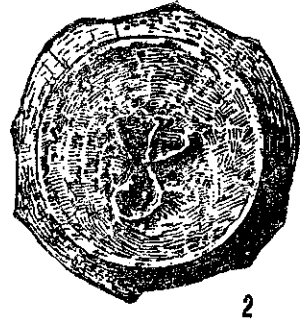
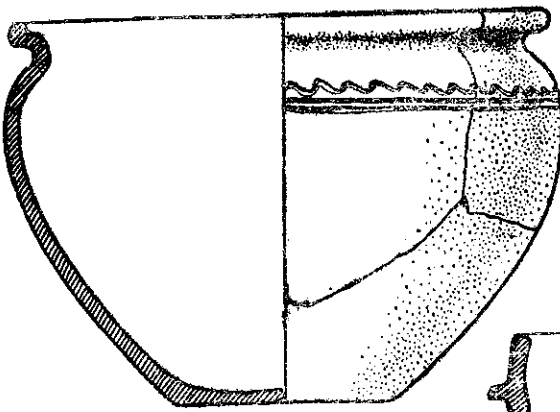

ТАБЛИЦЯ II

Речі з Колодяжинського городища.

- 1 — горщик;
- 2 — клеймо гончара на денці посудини;
- 3 — уламок обгорілої дерев'яної орнаментованої мисочки;
- 4 — глечик;
- 5 — глиняна посудина.

0 1 2 3 cm

У кліті № 1 глинобитна піч підковоподібної форми знаходилась у південно-західному кутку. Її челюсті повернуті на південь. Черинь печі підвищується над долівкою на 20 см і має довжину 95 см при ширині 75 см. У конструкцію печі входили плоскої форми камені, які підстеляли глиняну черинь. На долівці цієї кліті, біля печі, виявлені чотири фрагментованих і одна ціла посудини. Ціла посудина являє собою так звану амфору київського типу з двома дзьобоподібними ручками. Тут-таки біля печі знайдено скупчення обгорілого зерна жита та насіння коноплі, які зберігалися в обгорілій, зруйнованій обвалом тарі.

Піч кліті № 7 знаходилась у північно-західному кутку. Її бокові глинобитні стінки із зовнішнього боку викладені каменями у формі підкови. Черинь печі підвищувалася над долівкою на 20 см; челюсті були повернуті на південь. Довжина черени 90 см, ширина 75 см, ширина челюстей 50 см. Біля печі на долівці виявлено скупчення обгорілих зерен гороху й маку, які також зберігались у дерев'яній тарі.

Майже весь речовий матеріал у клітках був на рівні долівки. Тут знайдено значну кількість знарядь землеробства, а також багато цілого і фрагментованого посуду, часто з клеймами на денцях у вигляді різноманітних геометричних фігур. Уся кераміка — кружальна і здебільшого орнаментована хвилястим і лінійним орнаментом.

Із залізних побутових предметів знайдені: сокири-колуни, замки, ключі, ручки від відер, пута для коней, ножиці для стрижки овець, вудила, стремена, шпори та ін. Крім того, розкопано дві залізні круглі криці, що свідчить про місцеве виробництво заліза.

З предметів озброєння знайдені наконечники залізних і кістяних стріл різноманітних форм і розмірів, наконечники списів, сулиць, булави, бойові сокири.

Виявлено багато прикрас із скла і кольорових металів. На долівці кліті № 2 лежали численні цілі й фрагментовані скляні браслети. Тут були також і куски сплаву скловидної маси. Все це дає підставу твердити про наявність тут виробництва скляних прикрас.

Увесь здобутий розкопками інвентар може бути датований XII і першою половиною XIII ст. ст.

В. К. ГОНЧАРОВ

Работы Волынской экспедиции 1948 г.

Резюме

Волынская археологическая экспедиция провела в 1948 г. раскопки и разведки славянских памятников в Житомирской области.

Особую важность имеют материалы, добытые на поселении Лука Райковецкая у с. Райки, Бердичевского района. Раскопки на этом поселении производились в течение двух сезонов 1947—1948 гг. Всего было вскрыто восемь жилищ-землянок. Добытые в жилищах вещественные памятники, относящиеся к VIII—IX вв. н. э., характеризуют материальную культуру древлян «Повести временных лет».

Археологической разведкой побережья среднего течения р. Случь и ее притока р. Деревички был выявлен ряд памятников различных эпох: трипольское поселение у с. Колодяжное на небольшой р. Тухтеревка (приток Смуги), поздне трипольское поселение у с. Новая Чарто-

рия на р. Случь, три курганных могильника эпохи бронзы у с. Коло-
совки.

У с. Большие Деревичи обследовано городище, относящееся к древ-
нерусскому городу Деревич, упоминаемому в летописи под 1241 г. На
правом берегу р. Случь, у современного с. Колодяжное, Дзержинского
района, было обследовано другое городище, связываемое с летописным
Колодяжином — одной из сильнейших крепостей Волынской земли, раз-
рушенной татарами в 1241 г.

На детинце Колодяжинского городища произведены раскопки,
которыми было вскрыто семь деревянных срубных жилищ и три зем-
лянки, уничтоженных пожаром. Во всех жилищах выявлен большой ве-
щественный материал, характеризующий хозяйство, быт и культуру
населения. Раскопки полностью подтвердили летописное известие о ги-
бели города в борьбе с татарами.

В. К. ГОНЧАРОВ

РОЗКОПКИ ДРЕВНЬОГО ГОРОДСЬКА

Городське городище завжди вважалося важливою історичною пам'яткою. Ще етнограф Ходаківський приурочив городище до літописного Городеска, згадуваного у Волинському літопису. Цієї думки дотримувалися як Карамзін¹, так і пізніші історики. Про городище в Городську починають з'являтися деякі повідомлення у краєзнавчій літературі²,— проте археологічні дослідження Городська були дуже незначними.

Тут у 1887 р. було проведено лише екскурсію, що супроводилась мінімальними розкопками³.

Цим і обмежилась «увага» буржуазних дослідників до Городська. Городища Городська, про які вони дали дуже неповні, неточні і плутані відомості, лишилися фактично недослідженими.

У Галицько-Волинському літопису лише раз згадується про історію Городеска: «По рати же Кременецкой Куремьсинъ, Даниилъ воздвиже рать противу Татарам. Сгдав с братом и со сыном, посла Деонисия Павловича, взя Межибожие, потом же воевахуть людье Данилови же и Васильковы Болоховь, а Лвови Побожье и люди Татарськыя. Весна же бывши, после сына своего Шварна на Городок и на Сѣмоць, и на вси городы, и взя Городок и Сѣмоць и всѣ городы, сѣдишиа за Татари, Городек и по Тетереви до Жедечева»⁴.

За літописним оповіданням, загибель Городеска сталася у 1257 р. До цього часу сусідні землі — Галич і Волинь — оправились після спустошень, заподіяних нападом татар. Тут оселяються руські люди, що тікали від татарського іга з-за Дніпра та з інших земель.

¹ Н. М. Карамзин, История Государства Российского, т. IV, СПб, 1842, § 102, стор. 38.

² И. Фундуклей, Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии, К., 1848; Л. Похилевич, Сказания о населенных местностях Киевской губернии, К., 1864, стор. 142; Уезды Киевский и Радомысльский, К., 1887, стор. 177.

³ Чтения в историческом обществе Нестора Летописца, кн. 3, отд. I, К., 1889, стор. 13—16; О городищах докняжеского и удельно-вечевого периода, находящихся в западной части древней Киевской земли, «Киевская старина», 1888.

⁴ Летопись по Ипатьевскому списку, СПб, 1871, стор. 555.

Численні ремісники — «седельники, лучники и тульники и кузнецы железу и меди и серебру» оселяються у містах. Їх працею Данило «созда города многи»¹.

Зміцнивши своє князівство, а також використавши чвари в Золотій Орді, Данило рушив у похід проти татар, зруйнувавши залежні від них міста, у тому числі й Городськ.

Після знищення у 1257 р. Городськ надовго припиняє своє існування. Нам невідомо, коли тут з'являється знову поселення, але, можливо, що місцевість ця була заселена знову лише в XV—XVI ст. Про це свідчать деякі знахідки, здобуті експедицією 1947 р.

Починаючи з XVII ст., Городськ вже часто згадується в документальних матеріалах.

Грунтовне дослідження Городська почалось лише з 1936 р., коли археологічна експедиція Інституту історії матеріальної культури Академії наук Української РСР провела тут широкі розвідувальні і розкопувальні роботи.

Ця експедиція зафіксувала не два, як вважали колишні дослідники, а чотири городища. Всі вони розташовані на території сучасного села, на високих горбах лівого берега р. Тетерева.

У 1947 р. експедицією Інституту археології Академії наук Української РСР² було досліджено городище, що збереглося краще від інших (місцева його назва — Вал). Знаходиться воно в центрі сучасного села Городська.

З заходу городища, у глибокому яру, протікає джерело Люльківка, що впадає у р. Тетерев. Від річища р. Тетерева городище відділюється 200—250 м, але під час весняної повені води річки підходять до самого підніжжя городища.

Дитинець городища підноситься над рівнем р. Тетерева. Він має форму неправильного трикутника з округленими кутами, витягнутого на 145 м по лінії північ — південь. Площа дитинця має 1,25 га. У північній, напільній стороні дитинця, де не було природного захисту, добре зберігся вал. З другої сторони городище обмежено стрімкими схилами. Довжина валу 78 м, висота 6,5—7 м відносно плато. За валом є рів з стрімкими, що досягають 40—45°, схилами шириною 10—12 м, при такій же глибині.

На дитинці городища, а частково і на валу, розташовано сучасне кладовище. У багатьох місцях городище і вал попсовані скарбошукачами, наприклад, в одному місці прокопано тунель.

Як розповідають місцеві жителі, тут були знайдені предмети озброєння — наконечники списів і стріл, кольчуга. Були також знайдені в обгорілому стані зернові культури, глиняний посуд, залізні сокири, серпи і різні прикраси з міді й скла.

За 0,5 км на схід, за глибокою балкою, якою протікало джерело Буграй, знаходиться друге городище площею до 4 га (місцева назва — Червона гора). Розташовано це городище на високій горі, що круто уривається до р. Тетерева і до джерела Буграя; з інших боків воно оточене глибокими ярами. Тільки вузький перехийок у східній частині городища з'єднує його з відкритим полем. Земляні укріплення на городищі майже не збереглися; з напільної сторони простежуються

¹ Летопись по Ипатьевскому списку, СПб, 1871, стор. 555.

² Експедиція працювала у складі В. К. Гончарова (керівник), наукових співробітників М. Ю. Брайчевського, О. О. Ратича, О. К. Гончарової і фотографа С. Я. Папера.

залишки рову глибиною до 1,5 м, а по краю городища в західній та північній частинах — також залишки рову.

У північно-західній частині знаходиться яр, який відділяє це городище від третього городища, невеликого розмірами, на якому в 1947 р. і відбувалися основні роботи.

Городище розташоване на горі, видовженій з півночі на південь, і має форму чотирикутника з округленими кутами. Площа його незначна — довжина 80 м, ширина 28 м. З сходу, півдня і заходу городище оточене глибокими ярами. Північна частина не має природних укріплень і з'єднується з полем. Тут виявлені вал і рів. Вал городища має нині висоту до 1 м; рів — глибину 4—6 м. Схили ярів, що оточують городище, підтесані — зроблені стрімкішими.

На захід від першого городища на відстані близько 800 м, також на лівому березі р. Тетерева, знаходиться четверте городище. Городище розташоване на виступі плато, утвореному впадінням р. Збуж у р. Тетерев і обмежаного з інших боків ярами. На цьому городищі не збереглося земляних укріплень.

Потужні фортифікаційні споруди, зручне топографічне розташування першого городища дають підстави зробити висновок, що воно було центром щодо інших городищ. Про одночасне існування всіх чотирьох городищ свідчить добутий на них нашою експедицією речовий матеріал.

Оскільки експедиція 1947 р. повинна була з'ясувати приналежність городищ до древнього літописного Городеска, вирішено було почати дослідження на городищі № 1, на якому в 1936 р. уже провадились роботи, а також на городищі № 3, де в 1946 р. були зроблені розкопки¹, що виявили житла X — першої половини XIII ст.

У план робіт експедиції входила також розвідка пам'яток часів, що передували виникненню Городських городищ.

Основні роботи експедиції були зосереджені на городищах № 1 і 3. Ще розкопками 1936 р., зробленими на городищі № 1, було встановлено, що житла на дитинці знаходились тільки на краю плато, біля валу, а центральна частина лишалась незабудованою і була немов великим внутрішнім дворичем для всього житлового комплексу.

Усі житла являли собою дерев'яний зруб, що простягався вздовж валу суцільною лінією. Весь цей будівельний комплекс був виявлений в обгорілому стані, під масивним шаром лесу, що був колись валом городища. У житлових клітках під завалами горілих стін і стелі та шару лесу був виявлений численний і різноманітний побутовий інвентар, зброя, прикраси, а також кістяки мешканців, що загинули.

Таким чином, наслідки розкопок цілком підтвердили літописну звістку про зруйнування Городська у 1257 р. Данилом Галицьким, що провадив боротьбу проти татар, які захопили західні міста Русі.

У 1936 р. вдалося вивчити також фортифікаційну систему городища. Було встановлено, що житлові кліти примикали до тарас-клітей, засипаних землею. Тараси були призначені для скріплення валу. Аналогічна побудова житлового й фортифікаційного комплексу дитинця була встановлена розкопками Райковецького городища в Бердичівському районі, Житомирської області.

Розкопки 1947 р. на городищі № 1 були зроблені на схилі північного валу, поблизу ділянок, розкопаних у 1936 р. Площа розкопу становила всього лише 150 м²; решта валу зайнята сучасним кладовищем.

¹ Ці розкопки були проведені під керівництвом А. Дмитрієвської; див. Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, К., 1949, стор. 47—49.

На розкопці були відкриті житла й кліті-тараси, своєю конструкцією аналогічні дослідженню у 1936 р. Житла-зруби були розташовані на внутрішньому схилі валу, зверненому до дитинця. Обгорілі балки й долівка жител знаходились під масивним шаром лесу, що перекривав дерев'яну стелю жител, утворюючи продовження внутрішнього схилу валу. Внутрішні стіни жител були разом з тим і зовнішніми стінами тарас, а самі тараси заповнені щільно втрамбованою глиною. Зверху тараси були перекриті шаром лесу, здобутого під час копання рову.

Отже, побудова жител і тарас відбувалась одночасно з копанням рову й насипкою валу, а весь будівельний ансамбль призначався для захисту. Городище № 1, очевидно, було укриттям для навколишнього населення.

Перша із виявлених нами клітей жител збереглась тільки у північній частині — південна частина знищена ямами сучасних могил. Дослідивши збережену частину, вдалось простежити тільки довжину кліті, що становить 4,5 м.

У північно-східному кутку кліті на рівні долівки виявлена піч з куполоподібним склепінням. Черинь грушовидної форми має довжину 1,5 м, при ширині 0,9 м; ширина челюстей 0,42 м. Біля печі є передпічна яма овальної форми розміром 1,03 × 0,8 м, завглибшки 0,37 м.

На схід від печі, в самому кутку кліті, виявлений невеликий запічок, де знайдені кам'яні жорна для помолу зерна, що збереглися у робочому стані. Біля них у дерев'яній тарі (діжці?) знайдено скупчення обгорілого зерна жита.

На долівці кліті розчищено кістяк дитини віком 12—14 років, що лежав у зігнутому стані.

Друга житлова кліть розташована на одній лінії з першою. Її поперечна західна стіна була одночасно поперечною східною стіною першого житла. Друга кліть збереглась дуже погано — вдалось простежити лише одну поздовжню стіну 3,3 м завдовжки.

Долівка у кліті також глинобитна. На рівні долівки знайдені різні побутові речі, серед них уламки кружального керамічного посуду першої половини XIII ст. Печі у житлі не виявлено. Очевидно, одна сім'я жила в обох клітях; одна кліть (з піччю) була кухнею, а друга — горницею. Таке чергування житлових клітей спостерігалось і під час розкопок Райковецького городища.

На одній лінії з другою кліттю розташована кліть № 3.

Її західна стіна була одночасно поперечною стіною другої кліті.

Третя кліть, як і попередні, дуже зруйнована пожежею. На долівці виявлені обгорілі балки стін і стелі. Не рушеними були тільки нижні балки північної стіни, що одночасно були подовжньою стіною кліті-тараси. Довжина стіни 3,6 м. Під прямим кутом до цих балок, утворюючи з ними вінець, лежать балки поперечних стін тараси. Ця поперечна стіна збереглась на висоті 0,4 м і має 9 балок, покладених горизонтально одна на одну.

В. К. ГОНЧАРОВ

Раскопки древнего Городска

Резюме

Археологической экспедицией 1947 г. была установлена принадлежность городищ в с. Городское на р. Тетерев к древнему летописному Городеску, разрушенному князем Даниилом Галицким в 1257 г. во время его похода против татар.

Раскопками, произведенными на одном из четырех городищ, расположенном в центральной части современного села (городище № 1), было установлено, что жилища на детинце располагались только по краю плато, у вала, тогда как центральная часть оставалась незастроенной и являлась как бы большим внутренним двором для всего жилого комплекса. Жилища Городска срубные, сложены из массивных деревянных балок с одной затесанной стороной, обращенной вовнутрь помещения. Все они оказались сгоревшими, погребенными под массивным слоем лесса, который перекрывал сверху потолок жилищ и обвалился вовнутрь помещений во время пожара. В жилищах обнаружен инвентарь — разнообразные бытовые предметы, орудия труда, оружие, украшения, а также и скелеты погибших жителей городища.

Раскопки на этом городище, проведенные еще в 1936 г., а также раскопки 1947 г. показали, что жилища по краю плато детинца были между собой конструктивно связаны и представляли одну длинную постройку, разделенную поперечными стенами на отдельные клетки — жилища. В свою очередь жилища были конструктивно связаны с клетями — «тарасами», укрепляющими вал городища. Тарасы также были построены всруб из массивных дубовых бревен и были внутри заполнены плотно утрамбованной глиной, что скрепляло весь вал, сохраняя его от расползания. Раскопками городища № 1 установлено, что весь жилой и фортификационный комплекс городища строился одновременно.

Были произведены также разведки и раскопки на посаде (площадь его до 6 га), расположенном непосредственно за валом и рвом. Здесь в основном были сосредоточены железоделательное и керамическое производства. Из десяти зафиксированных разведкой сыродутных горнов по выплавке железа из местных болотных руд раскопан один горн, расположенный вблизи детинца. Выявлено большое количество железных шлаков, а также крицы, керамические воздуходувные трубки — сопла, куски пачины, извести, добавлявшейся в шихту в качестве флюса. Ввиду плохой сохранности горна проследить его конструкцию не удалось

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

РОЗКОПКИ НА ТРЕТЬОМУ ГОРОДСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

Серед городищ часів Київської Русі Городськ займає досить визначне місце: він був одним з найважливіших міст, розташованих на р. Тетереві.

Городськ знаходився на високих кручах лівого берега річки і складався з трьох городищ та великого посаду, на якому було знайдено залишки залізобробного виробництва.

Перше Городське городище являє собою добре укріплений дитинець, на якому, очевидно, концентрувалося адміністративне життя міста.

Друге Городське городище пошкоджено сучасними будівлями і розвідувальні розкопки показують тут перемішані шари.

Третє Городське городище нині не забудоване, тому є можливість проводити тут досить широкі розкопки. Це городище являє собою невеликий виступ високого берега р. Тетерева, витягнутий з північного сходу на південний захід, окреслений стрімкими схилами до долини річки та двох бокових ярів, які відділяють третє городище від посаду, прилеглого до першого городища, на північному заході та від другого городища на південному сході.

З напільного боку городище захищене валом і ровом.

Вздовж північно-західного схилу від долини вгору простягається тераса, яка, очевидно, в давні часи служила під'їзним шляхом до городища.

Інтерес третього Городського городища полягає в тому, що тут ще довоєнними дослідженнями були виявлені сліди більш давнього, ніж часи Київської Русі, культурного шару. Це давало підстави сподіватися, що розкопки на цьому городищі можуть у значній мірі допомогти розв'язанню проблеми про виникнення культури Київської Русі.

У 1946 р. на третьому городищі провадила свої дослідження А. Дмитрієвська. Проте матеріали її розкопок не дали надійно стратифікованих шарів, і ранні матеріали з Городська залишалися поза системою відносної хронології.

У 1947 р. на південно-західному краї городища було розкрито залишки дев'ятох споруд: чотирьох жител, трьох зернових ям, однієї сміттевої ями та однієї невеликої споруди, призначення якої залиши-

лося неясним. Усі споруди належали до слов'янських часів—від IX до XIII ст. ст.¹

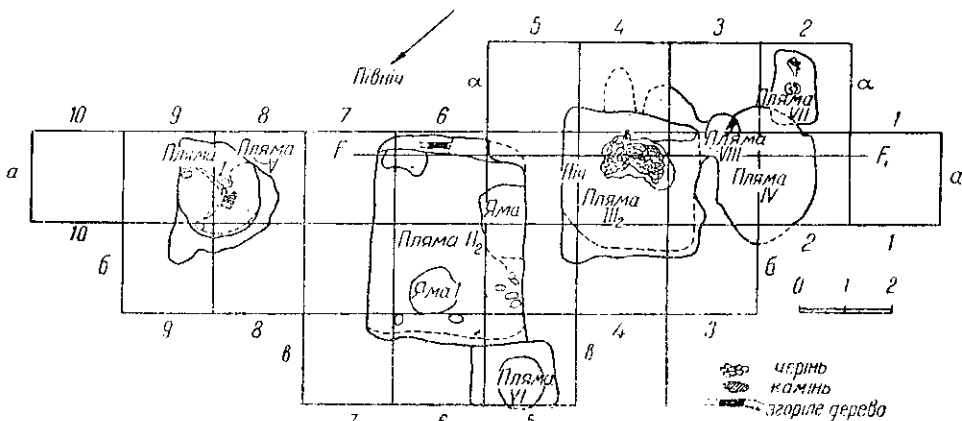

Рис. 1. Загальний план розкопу до розчистки сірої гумусованої землі.

Оскільки деякі з цих споруд були перерізані одна одною або побудовані на місці одна одної, розкопки 1947 р. вперше дали можливість вияснити відносну хронологію слов'янських пам'яток Городська.

Після зняття орного шару на розкопі було виявлено сім плям, які частково зливалися одна з одною (рис. 1). Дальшим дослідженням встановлено, що пляма V взагалі ніякого відношення до городища часів Київської Русі не мала: в її заповненні знайдено кілька уламків кераміки та статуетка пізньотрипільського часу. Пляма I виявилася смітєвою ямою, плями IV та VI — зерновими ямами (проте різними формою), а пляма VII являла собою невелике заглиблення розміром $1,6 \times 1$ м, глибиною приблизно 0,3 м.

Призначення цього заглиблення поки що неясне: в ньому знайдено кругле кам'яне жорно, розбите на дві частини, декілька великих уламків другого жорна та горішню частину великої корчаги, типової для часів Київської Русі, поверх якої знаходився великий уламок рогу оленя. Як видно з рис. 1, плями IV (зернова яма) та VII (заглиблення) частково перерізали одна одну, налягаючи одна на одну кутами, але під час розчистки ям не вдалося встановити, яка з них належить до більш ранньої доби; це було з'ясовано пізніше, під час аналізу всього комплексу.

Найбільший інтерес являють собою плями II та III, які виявились житловими спорудами.

Розчистка обох плям показала, що тут маємо не два, а чотири житла, причому два з них, заповнені чорною гумусованою землею — II₂ та III₂ — були збудовані на залишках більш ранніх жител II₁ та III₁, заповнених сірою гумусованою землею (рис. 2). Ці останні, проте, в свою чергу виявились не одночасними — вони також перерізали одне одне.

Пляма III₂, заповнена чорною гумусованою землею, виявилась житлом напівземлянкового типу, заглибленим у землю приблизно на

¹ Розкопки провадились Городською експедицією Інституту археології Академії наук Української РСР у складі: В. К. Гончарова (керівник), М. Ю. Брайчевського (начальник дільниці), О. К. Гончарової (молодший науковий співробітник).

0,5 м, площею $3 \times 3,2$ м із залишками печі в східному кутку. Під залишками цієї печі, на рівні нижньої площини долівки, були виявлені рештки другої печі, що належали до іншого, безперечно, більш давнього житла (III_1). У південному кутку житла III_2 розчищено ямка від стовпа, в якій збереглося вугілля — залишки стовпа. В інших кутках зустрічалися тільки незначні сліди обгорілого дерева. У південному

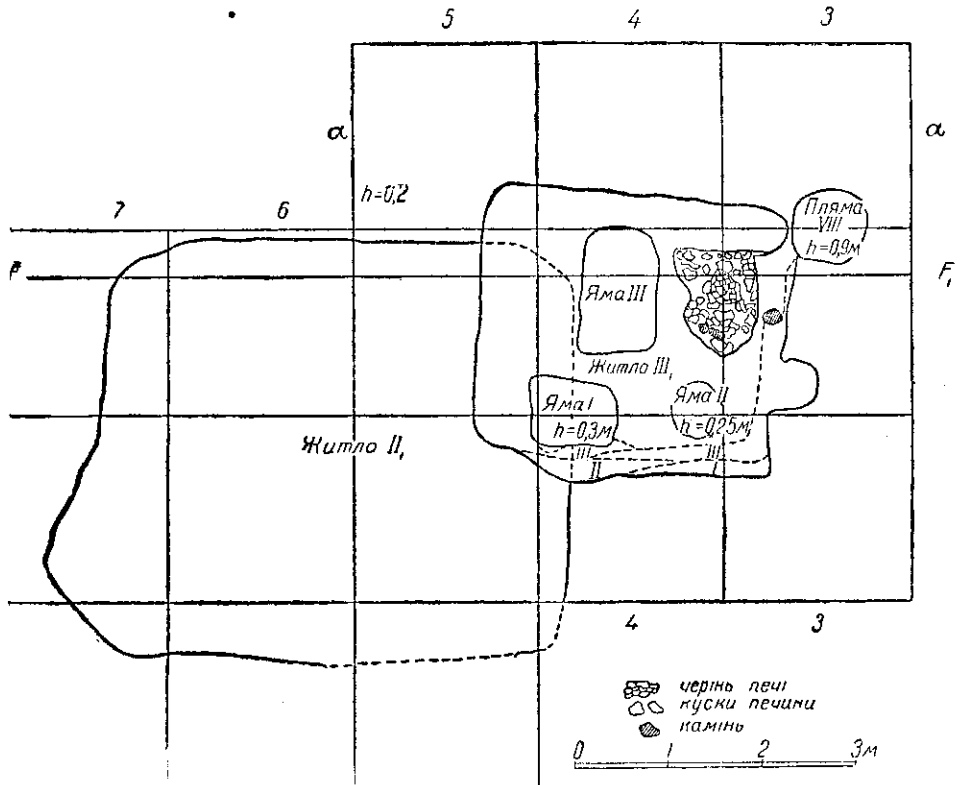

Рис. 2. План частини розкопу після розчистки сірої гумусованої землі.

кутку, де були виявлені залишки від стовпа житла III_2 , розчищено зернову яму невеликого розміру, звичайної грушоподібної форми, причому з'ясувалося, що ямка для стовпа була викопана в заповненні зернової ями.

Житло III_1 , заглиблене в землю приблизно на 0,6 м, мало три ями, одна з яких, прекрасно збережена, являє собою передвогнищне заглиблення. Від самої печі залишилися тільки рештки розвалу на рівні нижньої долівки житла III_2 , які й послужили основою для збудування печі пізнішого житла. Черінь збереглася тільки на незначній частині в центрі розвалу (рис. 2).

Пляма II_2 виявилася житлом більшого розміру ($3,4 \times 4$ м), також трохи заглибленим у землю (хоча і в меншій мірі, ніж житло III_2), приблизно на 0,3 м. Може саме тому житло це збереглося значно гірше: контури його вирисовувалися не так чітко, від печі залишилися лише сліди у вигляді перепаленої землі і глини біля південно-західної стіни та передвогнищної ями (?) у східному кутку. Ямок від стовпів не виявлено, проте збереглася частина самого стовпа східного кутка, який під час пожежі впав вздовж південно-східної стінки.

Більш раннє житло II₁ було цілком перерізане житлом II₂, заглибленим значно нижче долівки житла II₁ і коли б більш давнє житло не мало більшої площі (5,2 × 4,6 м), то визначити його інвентар, а може, саме житло було б неможливо. Житло II₁ являє собою майже цілком наземну споруду (заглиблену всього на 0,25 м). Житло III₁ мало звичайну видовжено прямокутну форму і площу (3,3 × 3,1 м), близьку

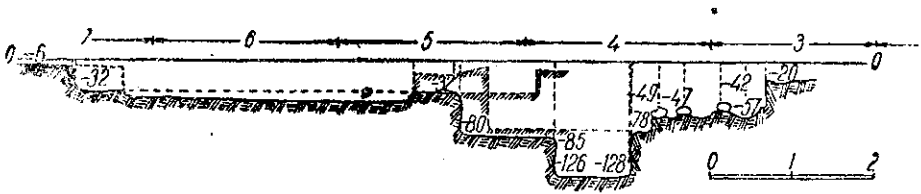

Рис. 3. Зведений розріз розкопу по лінії F—F₁. Лінією позначені контури заглиблень після розчистки сірої гумусованої землі; пунктиром — контури заглиблень до цієї розчистки та південно-західна стіна житла II₁, спроектована на підставі західного кута.

житлу III₂. Контури двох більш давніх жител (рис. 2) II₁ та III₁ також збігаються: глибше житло III₁ перерізало житло II₁. Таким чином, житло II₁ було перерізане житлом II₂ та житлом III₁, позначеним розвалом нижньої печі, а останнє в свою чергу було перерізане житлом III₂.

Отже, тут визначаються щонайменше три періоди існування поселення, репрезентовані монументальними спорудами. Проте хронологічне відношення житла II₂ до житла III₁ та III₂ залишається нез'ясованим¹.

Пов'язати визначені житлові споруди з двома зерновими ямами (плями IV та VI) та загадковим заглибленням VII трохи складніше. Дійсно, зважаючи на характер заповнення плям IV та VII, не можна визначити, як вже зазначалося, їх хронологічну послідовність. Так само важко сказати щось і про відношення плями IV до плями VIII, які також перерізали, хоч і дуже незначно, одна одну.

Проте було незаперечно встановлено два періоди існування плями VIII. Житлу III₂, безперечно, належить частина обгорілого стовпа, що був укопаний в заповнення зернової ями. Отже, зернова яма належить до більш давнього часу і пов'язується з житлом III₁, так само як зернова яма VI пов'язується з житлом II₂. Таким чином, можна припустити, що пляма IV — це більш давнього часу і, зважаючи на те, що вона повинна мати відношення до якогось житлового комплексу, її слід пов'язувати з житлом II₁. До цих же висновків приводять нас і особливості форми зернової ями. Зерчові ями, що зустрічаються на поселеннях часів Київської Русі, звичайно мають грушовидну форму, причому глибина завжди перевищує діаметр (такі зернові ями розчищені і на даному розкопі в межах плям VI та VIII). Пляма ж IV мала діаметр, що приблизно в три рази перевищує глибину. Цілком можливо, що подібна форма зернових ям виявиться характерною саме для періоду, що передує власне часам Київської Русі.

¹ Співвідношення всіх чотирьох жител видно на перерізі по лінії F—F₁, на якому зафіксовано і переріз жител II₂ та III₂ після виїняття чорної гумусованої землі, і переріз обох плям після виїняття всього культурного заповнення. Південно-західна стіна житла II₁ знищена житлом III₂ у межах перетинання лінії F—F₁, спроектована на основі даних збереженого західного кута.

Якщо ж ми визначимо пляму IV як більш ранню, то пляма VII буде тоді віднесена до наступних періодів і пов'яжеться з житлом III₁ або III₂.

Підсумовуючи все сказане, можемо твердити, що розкопані на ділянці II комплекси дають можливість розрізнити принаймні три будівельні періоди, а тим самим і три періоди існування городища, які будуть окреслені таким чином:

I період — житло II₁ та, можливо, зернова яма IV; II період — житло III₁ та зернова яма VIII; III період — житло III₂.

До двох останніх періодів мають бути також віднесені житло II₂ із зерною ямою VI та пляма VII, в якій виявлені жорно, корчага та ріг олена, але їх докладнішу хронологію, виходячи з суто стратиграфічних даних, визначити не вдалося.

Щодо абсолютної хронології, то її можна встановити аналізом інвентаря із заповнень.

Верхньою датою може вважатися рік загибелі городища. Отже, загибель житла III₂ сталася в 1257 р., коли весь Городськ був знищений під час боротьби Данила Галицького з татарським намісником Куремсою. До якого ж часу слід відносити збудування цього житла, поки що встановити важко. В усякому разі, воно відбулося після загибелі житла III₁, час існування якого може бути встановлений на підставі аналізу інвентаря, що походить з його заповнення нижче долівки житла III₂.

Особливу увагу привертає уламок денця посудини, на якому є зображення знаку Рюриковичів у вигляді гончарного клейма (рис. 4, 2) та уламок покрішки з таким же знаком, позначеним схематичним рисунком, зробленим на невипаленій ще посудині тонкою паличкою (рис. 4, 1).

Перше з цих зображень дає знак у дериватній формі. Належність його якомусь певному князеві не встановлена. Проте навряд чи може викликати заперечення віднесення цього знака до після-ярославового часу. Крім того, збереженість повної форми тризубця свідчить і про те, що навряд чи може він бути віднесеним до дуже пізнього часу — пізнішого як XI ст., оскільки вже на початку XII ст. тризубець замінюється більш спрощеною формою двозубця, а ще далі, в середині століття, зовсім втрачає свою первинну форму і зміст, що видно хоча б на прикладі знаків Мономаховичів.

Отже, кінець XI ст., на нашу думку, найімовірніший час датування знака на денці.

Це, звісно, не значить, що дата князювання особи, знак якої є на знайденому денці, була датою збудування або загибелі житла III₁, що в ньому його знайдено. Можемо лише твердити, що житло це виникло раніше другої половини XI ст., а загинуло пізніше зазначеного часу. Проте деякі міркування тут можливі, якщо зважати на тривалість існування житла III₂. Піч, яка була в цьому житлі, свідчить про довгочасне її існування: при розчистці печі виявлено вісім череней, що налягали одна на одну, загальною товщиною 0,5 м. Ця товщина не є результатом звичайної підмазки — черині заповнили б усю піч доверху, а може, навіть і перевищили б загальну висоту її склепіння, яка рідко була більшою 0,5—0,6 м. Отже, товщина черенів не є наслідком підмазування (яке, очевидно, невід'ємне від вибивання та виймання зруйнованої старої черені), а є наслідком перебудови всієї печі, за якої, очевидно, разом з черинню печі підвищувався і рівень долівки житла.

Отже, вважають, що тривалість існування житла була короткочасною, навряд чи є підстави. Взявши до уваги, що між загибеллю житла III₁ та побудуванням житла III₂ пройшов певний, хай і незначний, відрізок часу, протягом якого житло III₁ було заповнене землею, вважаємо кінець XI ст. скоріше заключним, ніж початковим часом його існування. Таким чином, абсолютну хронологію зазначених трьох періодів можна було б визначити так:

Рис. 4. Знаки на кераміці житла III₁.

I період — IX—X ст.; II період — XI ст.; III період — XII ст. — початок XIII ст.

Гадаємо, що великої помилки в такому визначенні не буде.

Оскільки вивчення речового матеріалу часів Київської Русі щодо датувань ще недостатнє (особливо недостатньо досліджені матеріали IX—X ст. ст. — епохи, що безпосередньо передують утворенню Київської Русі), виняткова цінність комплексу ділянки II на городищі III Городська — поза сумнівом.

Важливо порівняти керамічний матеріал, що походить з тих трьох, розрізнених у часі, комплексів. Маючи в нашому випадку а posteriori житло IX—X ст., можемо вважати комплекс, принаймні більшість речей з нього, що походить з житла II₁ і, цілком імовірно, із зернової ями IV, також датованим саме цим часом. Дійсно, цей комплекс виразно відрізняється своїми архаїчними рисами від тієї звичайної кераміки, яку ми звикли відносити до часів Київської Русі. Проте архаїчна кераміка з Городська відрізняється і від кераміки передкиївської доби, характерної для Поділля або Західної Волині; вона подекуди примітивніша. Можливо, що в цій особливості слід вбачати сліди іншої генетичної основи — не в культурі полів поховань а в культурі типу Луки Райковецької.

Кераміка ж часів Київської Русі з Городська цілком відповідає аналогічному матеріалу з інших частин древньої Русі, зокрема з самого Києва. Вона характеризується досить дбайливим виконанням та високою технікою: глина з домішкою дрібного піску або слюди, добре виступає особлива характерна слойкувата структура черепка.

Формування посуду, виконане на гончарському крузі, відзначається також більшою досконалістю, наслідком чого є майже цілком рівномірний щодо товщини профіль посудини та майже цілком рівна поверхня. Випал нерідко ясного відтінку, рожевуватий, часто задимлений.

Найтиповішою формою був горщик конічної конфігурації з сильно відігнутими назовні вінцями складного профілю, з досить виявленим наріжним круговим валиком, що мав бути опорою для покришки. На денцях зустрічаються звичайні клейма, серед них — уже згадуване клеймо у вигляді геральдичного знака Рюриковичів. Орнамент — лінійний, у вигляді пасм по плічку, хвилястий, нігтьовий, знайомий нам з усіх типів кераміки часів Київської Русі; вкриває не весь тулуб посудини, а тільки його горішню частину.

Посуд, характерний для більш давніх споруд, має цілком відмінні риси.

Крім декількох незначних уламків, уся архаїчна кераміка Городська зроблена на гончарському крузі, проте більш повільному, отже, — примітивнішому.

Ця група посуду має нерівні щодо товщини стінки та поверхню; горбкуватість її є, мабуть, найхарактернішою рисою, залежною безпо-

середньо від техніки виробу. Так само примітивною була й обробка глини; структура її грудкувата, домішки — у вигляді крупнозернистого піску та великої кількості слюди. Поверхня, проте, добре згладжена і де-не-де має борозенки — сліди випадання зерен кварцу, що є наслідком рідкої домішки (риса, яка цілком виразно виступає в кераміці культури полів поховань).

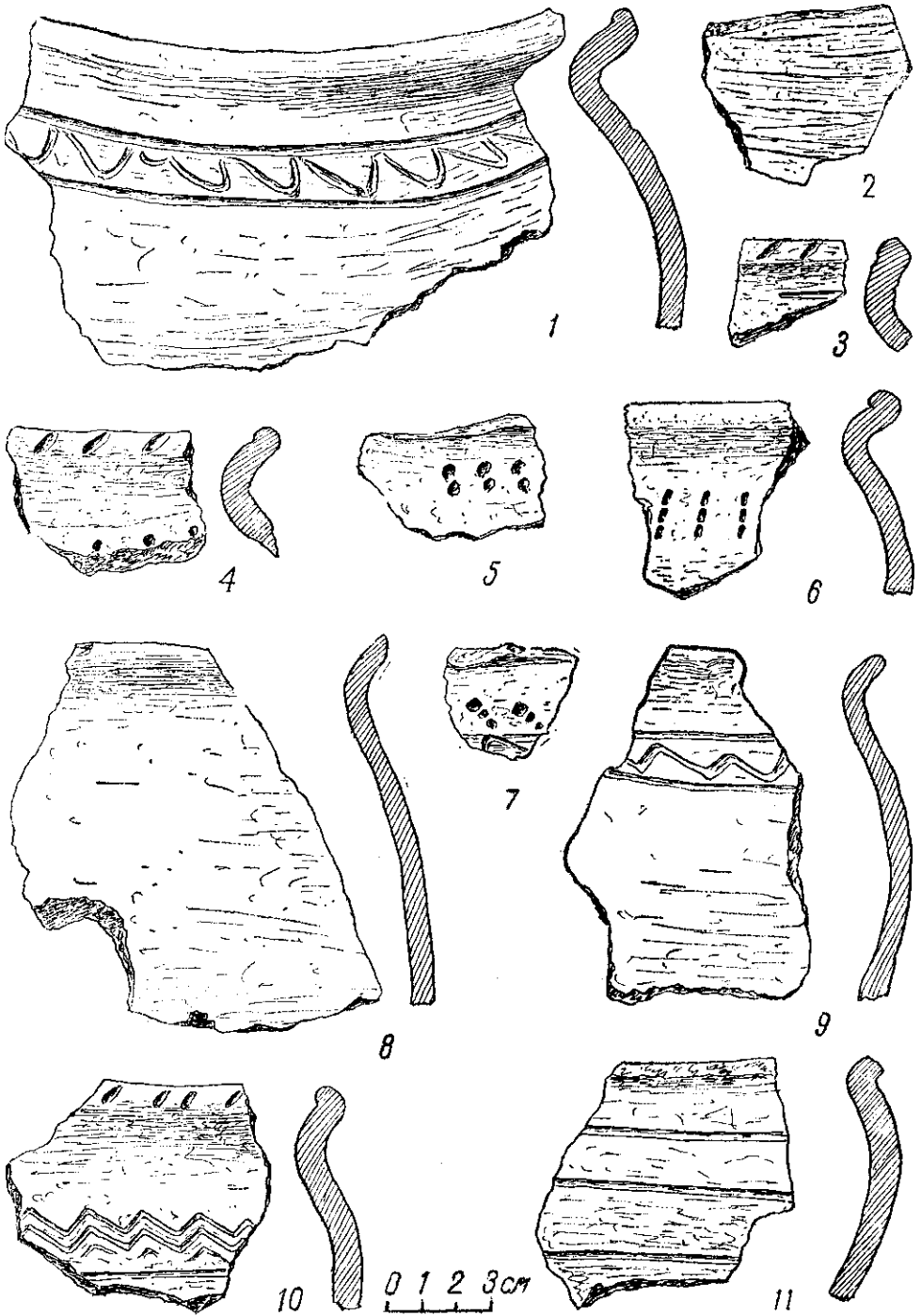
Можливо, через примітивнішу конструкцію круга та гіршої якості керамічний матеріал рання кераміка була більш товстостінною: навіть невеликі посудини мають товстіші стінки, ніж великі посудини часів Київської Русі.

Випал ранньої кераміки також гірший: колір її сірий, подекуди навіть з сталевим голубуватим відтінком, коричневий, жовтий або чорний. Під час випалювання температура була нерівномірною, а тому колір черепка часто неоднаковий, має певну градацію як вздовж поверхні, так і в напрямі від поверхні до середини. Різнобарвність зовнішньої та внутрішньої поверхні іноді справляє враження ангобованості черепка.

Форми, характерні для ранньої кераміки, мають багато спільних рис з керамікою наступного часу. В переважній кількості це горщики, але не конічної, а яйцевидної форми, а також щось на взірць малорозчленованих банок, форма яких цілком слушно може вважатися архаїчною. Архаїчним є також простіший профіль масивніших вінець; кругового валика або немає, або він лише злегка намічається. Такий тип вінець серед кераміки часів Київської Русі невідомий.

Деякі посудини не орнаментовані. На інших — орнамент в більшості вкриває смугами весь тулуб посудини (табл. I). Ця особливість властива культурі часів Київської Русі раннього періоду. Можемо спостерігати її на матеріалах Шестовицького могильника, датованого не пізніше X ст. Ця особливість орнаментатії існує і в більш ранні часи, про що свідчать матеріали Луки-Райковецької або пам'ятки луцької групи. Орнаментальні мотиви такі: лінійний орнамент, що являє собою досить рідкі горизонтальні лінії, або хвилястий. Обидва ці типи орнаменту часто нанесені чотири- (здебільшого), три- або п'ятизубчастим штампом. Деякі посудини були орнаментовані просто відбитком зубчастого штампа (табл. I, 4—7). Цей вид орнаментатії, невідомий серед кераміки часів Київської Русі, зустрічається досить часто серед матеріалів Луки Райковецької або серед знахідок середньої Наддністрянщини типу Луки Врублівецької. Іноді орнамент вміщується на краю вінець.

У найранішому житлі II, знайдено переважаючу кількість посуду другого, примітивнішого типу. Серед його уламків найцікавішими є черепки, як видно, однієї великої посудини червонуватого кольору. Щождо посуду першого типу, то він був у заповненні цього житла в такій незначній кількості, що особливої уваги йому можна не приділяти. Проте цей посуд міг потрапити до житла і не випадково: думаємо, не слід виключати всяку можливість співіснування. В усякому разі, ставити зараз питання про стратиграфічну інтрузію було б ще рано. Сюди ж відносимо і два або три уламки полив'яного посуду, що звичайно датується XI—XII ст. ст. Проте, враховуючи майже цілковиту нез'ясованість матеріальної культури X ст., такий посуд цілком правомірно міг існувати на Русі і наприкінці X або принаймні на початку XI ст.

Зразки архаїчної слов'янської кераміки.

Стратиграфічна складність комплексу нашого розкопу дає можливість контролю. Ми вважаємо з міркувань стратиграфічного порядку, що житлу II₁ належала зернова яма IV. Тим важливіше значення має майже цілковита подібність матеріалу. До пізнішої доби можна віднести тільки вінця з круговим валиком на уламках, що технологічно належать до другого типу, та наявність нігтьового орнаменту, відсутнього в кераміці житла II₁. Отже, хоч деяка хронологічна розбіжність і мала місце, проте обидві споруди належали до одного періоду існування городища.

Значні зміни відбулись у керамічному матеріалі житла II₂, що, безперечно, належало до пізнішого часу. Ці зміни стосуються як еволюції другого типу кераміки, так і його процентного співвідношення. Уламки другого типу тут менш характерні: при тонших стінках вони не мають типових вінців та орнаменту. Проте в технологічному відношенні вони майже подібні до кераміки із заповнення житла II₁.

Для контролю можемо проаналізувати керамічний матеріал зернової ями VI, цілком ідентичний матеріалу житла II₂. Знайдена в ямі VI ллячка для кольорового металу характерна для часів Київської Русі XI ст. так само, як уламки плінфи, що спорадично зустрічалися в заповненні житла.

Хронологічні особливості цього комплексу стають цілком виразними, якщо порівняти його з керамічним комплексом житла III₁, що також належить до періоду після загибелі житла II₁. У житлі III₁ архаїчна кераміка майже відсутня; знайдено лише кілька її уламків—дуже нехарактерних. Кераміка, що походить з цього житла, цілком ідентична посуду часів Київської Русі з Києва, Вишгорода, Чернігова та інших центрів міського життя XI—XII ст. ст.

До цього ж часу належить і інший, досить багатий матеріал: металеві вироби (ножі, наконечники стріл, стремена, серпи, коси та ін.), шиферні пряслиця, скляні браслети, фрагменти покрівельного свинцю та ін. Тут маємо виразну картину феодальної Русі, датовану до того ж XI ст.

Щождо плями VII, яка відноситься до епохи, наступної після загибелі житла II₁, то тут теж знайдено два уламки досить архаїчного типу кераміки. Проте, зважаючи на незначну глибину плями, не можемо твердити, що вони пов'язуються саме з цією спорудою, а не належать орному шару, де були речі різних епох, починаючи від трипільських.

Таким чином, серед матеріалів з Городська 1947 р. одержано надійні дані для датування речових комплексів часів Київської Русі.

Визначено три хронологічних періоди, до яких тепер можемо додати ще четвертий, репрезентований житлом II₂:

I період — IX—X ст. ст., — представлений погано збереженим житлом II₁ та зерновою ямою IV, дав, головним чином, керамічний матеріал, окреслений нами як тип другий; крім цього матеріалу, зустрінуто тільки невиразні залізні уламки та фрагменти скляних браслетів.

II період, представлений житлом II₂ та зерновою ямою VI, очевидно, належить до кінця X — початку XI ст. ст. і характеризується певними змінами керамічного матеріалу, що знаходить свій вияв, з одного боку, в еволюції кераміки другого типу та, з другого, — деяким процентом кераміки першого типу.

III та IV періоди збігаються з окресленими вище на основі стратиграфічних даних II та III періодами. Вони відносяться до часів Київської Русі XI—XIII ст. ст. і представлені звичайними матеріалами

міського життя цієї епохи. Однак для XIII ст. характерна деяка архаїзація керамічного матеріалу, що нібито знаходить підтвердження в інших пам'ятках, датованих часом навали монголів (Райки, Колодяжне та ін.).

М. Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ

Раскопки на третьем Городском городище

Резюме

Во время археологического исследования древнего Городска в 1947 г. были получены важные материалы для установления культурно-исторической стратиграфии этого древнерусского города. Анализ стратиграфического соотношения жилищ и зерновых ям, а также вещевого материала позволяет определить четыре следующих периода существования города: конец IX—X в., конец X—начало XI в., XI в., XII—начало XIII в.

Р. І. ВІЄЗЖЕВ

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ НИЖНЬОЇ ТЕЧІЇ р. ГНИЛОП'ЯТІ

Інститутом археології Академії наук Української РСР в 1947 р. була організована археологічна розвідка нижньої течії р. Гнилоп'яті (від м. Бердичева на півдні — до впадіння р. Гнилоп'яті в р. Тетерів на півночі) і лівої притоки р. Гнилоп'яті — р. П'ятки (на всій її течії від с. П'яток до с. Соснівки). Були обстежені частково плато і повністю схили корінного берега, перша надзаплавна тераса та її уступ, а в окремих випадках, коли виявлялися на ній невеликі піщані обмілини, й заплава.

Обстежений автором район почав вивчатися археологами тільки після Великої Жовтневої соціалістичної революції. С. С. Гамченко вперше провів часткову розвідку нижньої течії р. Гнилоп'яті в 1919—1923 рр. В. К. Гончаров робив розкопки в с. Райках і розвідував найближчі околиці села в 1946—1947 рр. Співробітники Бердичівського історико-краєзнавчого музею розкопували слов'янське городище у с. Райках в 1929—1935 рр. (в 1934—1935 рр. разом з Інститутом матеріальної культури Академії наук УРСР) і поселення скіфського часу в с. Соснівці в 1945—1946 рр.

Завдяки цим розвідкам окремі пам'ятки району були зафіксовані як у друкованих працях, так і в рукописах, що зберігаються в науковому архіві Інституту археології Академії наук Української РСР. Суцільна ж археологічна розвідка берегів нижньої течії р. Гнилоп'яті була вперше здійснена автором у 1947 р.

У цій статті перелічені всі досліджені археологічні пам'ятки як раніше відомі, так і нещодавно відкриті, розміщені при опису їх залежно від давності.

Епоха неоліту

Стоянка при впадінні р. Гнилоп'яті в р. Тетерів. Найбільш ранньою пам'яткою на обслідуваній території є пізньонеолітична стоянка, розташована на піщаній висоті, на лівому березі р. Гнилоп'яті, в місці її впадіння в р. Тетерів. На поверхні виявлено кілька уламків кераміки (табл. I, 1—3); серед них — орнаментований

рядом вертикальних відбитків гребінця в чотири зубчики і в невеликій кількості кремінні знаряддя (кутовий різець, скребачки на відщепках, пластини та їх уламки і відщепи) (рис. 1).

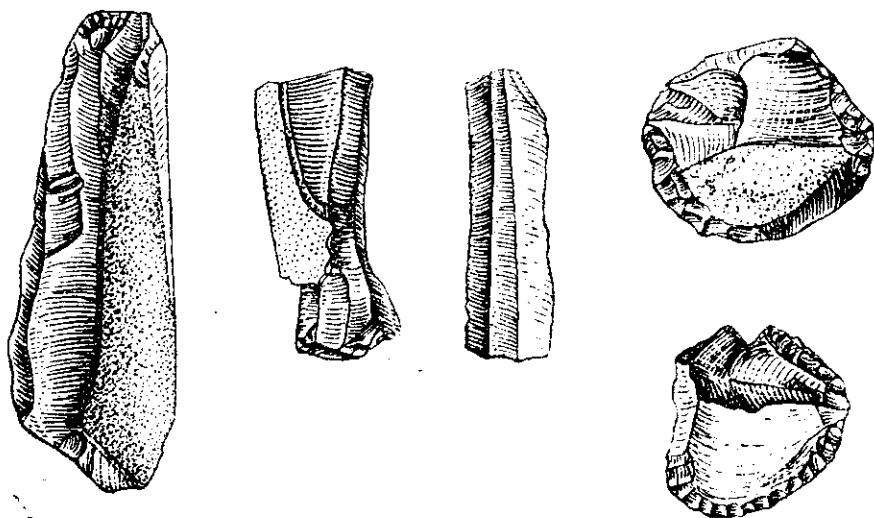

Рис. 1. Кремінні знаряддя.

Трипільська культура

Поселення пізньої трипільської культури (етап С за Т. С. Пассек) були обслідувані в сс. Райках, Слободищі і Троянові, де були виявлені, головним чином, уламки кераміки таких типів:

а) Кераміка, поверхня якої не має фарби, а тісто містить зерна кварцу й велику кількість слюди; виявлена майже на всіх поселеннях і являє собою поширений тип кераміки. На поселенні в с. Райках знайдена кераміка цього типу, що містить багато товченої черепашки.

б) Кераміка, поверхня якої суцільно пофарбована на червоний, вохристий або коричневий колір, а тісто має зерна кварцу; виявлена на всіх поселеннях у незначній кількості.

в) Кераміка, розписана темнокоричневим або чорним орнаментом на червоному фоні поверхні (поселення у с. Райках); знайдена у вигляді окремих уламків.

Поселення біля с. Райків. На правому березі р. Гнилоп'яті, проти с. Райків, розташовано урочище Кругла Гора, що являє собою гору овальної форми, південно-західна сторона якої уривається до річки виходами кристалічних порід. У зрізі глинища, яке розробляється в північно-східній частині гори, видно культурний шар, що містить уламки кераміки.

На найвищій частині урочища збереглися незначні частини валу й рову, що належали городищу, яке відноситься до скіфського часу, що підтверджується знайденою тут керамікою. В 1946 р. трипільське поселення і вал городища розкопувались археологічною експедицією Інституту археології Академії наук Української РСР.

Поселення у с. Слободищі. На правому березі р. Гнилоп'яті, в с. Слободищі, біля кругого повороту ріки, що підноситься над заплавою, на поверхні виявлені уламки кераміки, а також уламок ко-

нічного пряслиця, орнаментованого рядами дрібних круглих дірочок (табл. I, 4). Площа поширення знахідок становить 35 м вздовж річки і 60 м вглибину плато.

Знахідки у с. Слободищі. На лівому березі р. Гнилоп'яті, проти півострова, розташованого у с. Слободищі, на південному схилі плато, на городі на площі 25×10 м виявлено уламки кераміки й кремневу скребачку. У закладеному шурфі до глибини 0,7 м культурного шару не простежено.

Поселення у с. Троянові. Біля млина с. Троянова, що знаходиться на північній його околиці, на правому березі р. Гнилоп'яті, є височина у вигляді півострова, витягнутого в напрямі з південного сходу на північний захід, що має назву урочище Швед. Височина, яка являє собою плато корінного берега, підноситься над заплавою і обмежена з півдня р. Гнилоп'яттю, з півночі й заходу — заплавою, що на сході зливається з положистими схилами першої надзаплавної тераси.

На височині, на площі, що має 150 м довжини і 75 м ширини, розташовано трипільське поселення, на поверхні якого були виявлені, головним чином, уламки непофарбованої кераміки (табл. I, 5), дрібні кусочки печини, уламок пряслиця і антропоморфної фігурки та кварцовий розтиральник циліндричної форми з притертими поверхнями.

Закладена в західній частині поселення за 17 м від схилу розвідувальна траншея виявила на глибині 0,7 м «площадку» з перепаленої глини, яка була розкрита на незначній площі.

На «площадці» знайдені уламки товстостінної посудини, що була суцільно пофарбована у червоний колір і орнаментована оперізуючим рядом ямочок.

Епоха бронзи

Окремі уламки посуду, аналогічні знайденим у могильнику біля с. Войцехівки¹ і на поселенні біля х. Ворошиловки, були виявлені разом з уламками посуду більш пізніх культур у таких пунктах:

Поселення у с. Троянові. На ранньослов'янському поселенні у с. Троянові були виявлені уламки посуду, що мав на зовнішньому боці канелюри, уламки прямих вінець і стінок, вкритих сірим і коричневим ангобом, уламки стінок, прикрашених наліпним валиком. Тут же знайдений уламок вінець великої посудини тюльпаноподібної форми. Ці вінця, трохи відігнуті назовні, мали потовщений верх, а зовнішній бік їх був косо зрізаний; біля основи шийки був гострореберчатий валик. Поверхня посудини ангобована коричневою глиною і згладжена. Тісто містить зерна кварцу і блискітки слюди; випал добрий.

Серед описаних уламків кераміки знайдено уламок пряслиця приплюснутої форми з глибокою борозенкою по борту. Його верхня поверхня прикрашена орнаментом, що складався з ряду дірочок неправильної форми, розташованих по краю, і двома ритими лініями у вигляді еліпсу посередині. Висота пряслиця в центрі 25 мм, діаметр 56 мм (табл. I, 6).

Знахідки біля с. Рудня-Городище. На правому березі р. Гнилоп'яті, на першій надзаплавній терасі, проти хут. Вороненка,

¹ О. Лагодовська, Войцехівський могильник бронзової доби на Волині, *Археологія*, т. II, К., 1948, стор. 62—77.

на землях с. Рудня-Городище, на поверхні виявлені аналогічні уламки стінок посуду, з яких деякі були прикрашені наліпним валиком. Тут же були зустрінуті уламки кераміки скіфського часу.

Знахідки біля хут. Вчелки. На плато правого берега р. Гнилоп'яті, проти колгоспного дворища хут. Вчелки, виявлені уламки кераміки епохи бронзи й скіфського часу. Кераміка ліпна, тонкостінна, містить велику кількість зерен кварцу й блискіток слюди. Зустрінуті в основному неорнаментовані стінки посудин. В одному випадку уламок стінки був прикрашений приплюснутим валиком, у другому— ритим рисунком у вигляді двох вертикальних і коло них — двох похилих, широких, але коротких ліній.

Скіфський час

На обслідуваній площі оглянуто ряд пам'яток, що належать до маловивченої культури, яка відноситься до скіфського часу. Носії цієї культури залишили поселення у сс. Соснівці та Райках; залишки городища є в с. Райках на урочищі Кругла Гора. Окремі уламки кераміки зазначеного часу виявлені разом з керамікою інших культур у сс. Троянів, Слободище, Рудня-Городище і хут. Вчелки.

Уся кераміка, знайдена у вигляді уламків, зроблена ліпним способом і має неповний випал; тісто містить домішку зерен кварцу і в значній кількості блискіток слюди. Колір зовнішньої поверхні посуду сіруваточорний, сірий і жовтуватосірий. Поверхня деяких посудин згладжена.

Вінця мають орнаментацию: по зовнішньому краю розташовані різного розміру заглиблення, зроблені пальцями (табл. I, 11), або рідко поставлені ямки. В останньому випадку з внутрішнього боку під краєм вінця розташовані з інтервалом круглі невеликі отвори. Найпоширенішим орнаментом є ряд опуклостей із зовнішнього боку, утворених круглими вдавленостями з внутрішнього боку (табл. I, 10).

Стінки прикрашені рельєфним орнаментом у вигляді опуклого пояса (табл. I, 7) і валика, що має заглиблення, зроблені пальцем, або прикрашеного защипним орнаментом (табл. I, 9).

Виявлені розрізнені уламки не дають можливості судити про форми посуду, крім великих мисок і сковорідок, що часто зустрічаються. Миски найчастіше мають короткий, майже вертикальний бортик, відігнутий під кутом; край бортика звужений і закруглений. Трапляються миски, зовнішній край яких орнаментований насічкою; у місці вигину мисок є ряд опуклостей, утворених круглими вдавленостями, зробленими зсередини (табл. I, 10).

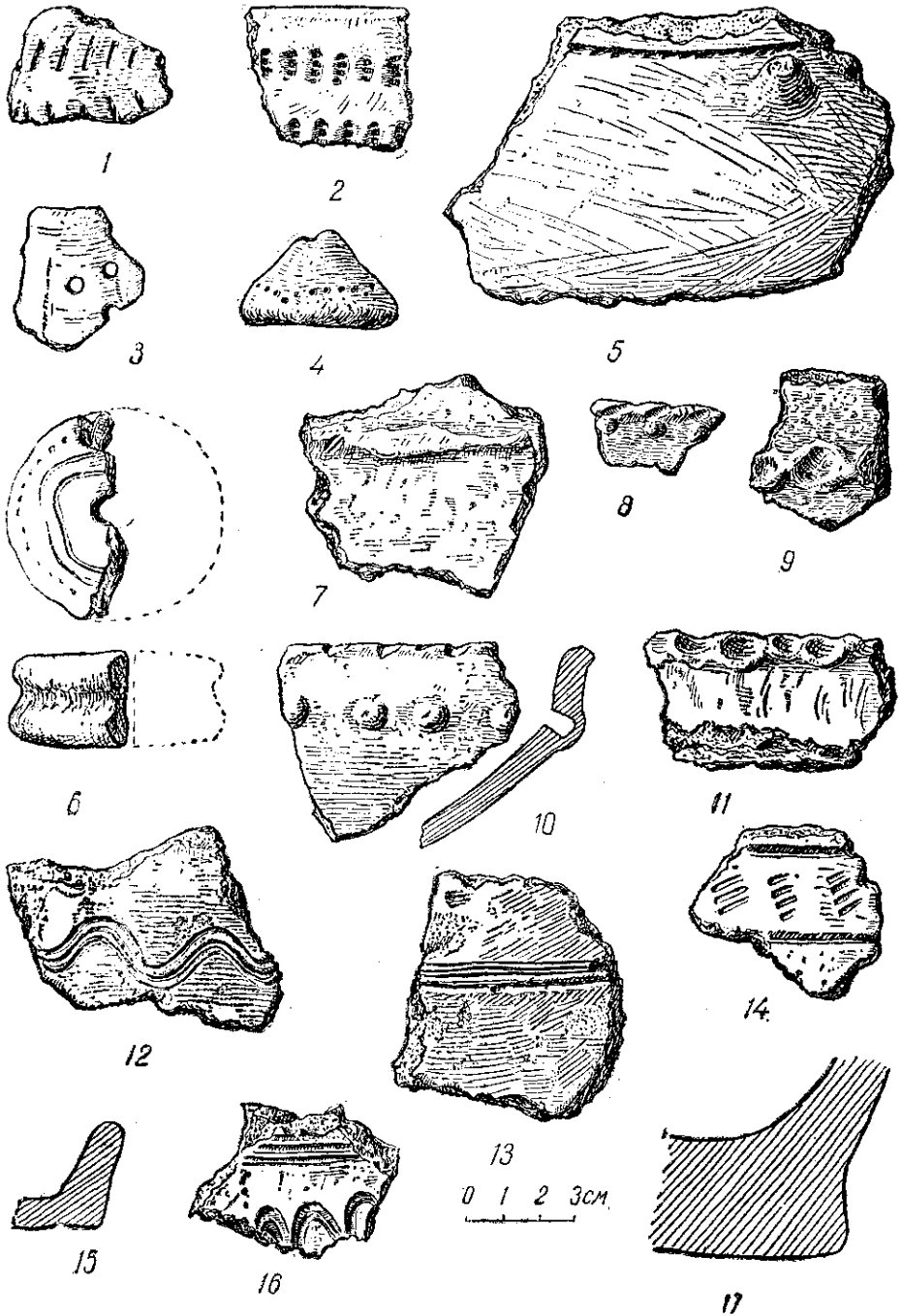
Поверхня мисок чорного кольору, згладжена. Керамічні сковорідки мають прямий бортик із звуженим закругленим краєм. Зважаючи на кераміку, описувана культура може бути віднесена до скіфського часу.

На обслідуваній території були виявлені такі пам'ятки:

Поселення біля с. Соснівки. За 420 м на захід від західної околиці с. Соснівки, на першій надзаплавній терасі, на східному схилі невеликого тальвега, за 15 м від заплави р. П'ятки, на поверхні на площі 45×15 м виявлені в значній кількості уламки кераміки. Культурний шар залягає до глибини 0,3 м від поверхні в темносірому, дрібнозернистому піску, як це встановлено двома розвідувальними траншеями.

Поселення біля с. Соснівки. На східному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Гнилоп'яті, у місці вигину річки,

Уламки керамічних виробів.

за 1 км від північно-східної околиці с. Соснівки, на поверхні виявлені уламки кераміки. Площа поширення уламків 125 м вздовж заплави і 75 м вглибину схилу.

Усі знайдені уламки належали неорнаментованим стінкам посудин, кільком прямим вінцям і двом уламкам мисок з невисокими, майже вертикальними бортиками.

Поселення біля с. Соснівки. На правому березі р. Гнилоп'яті, на першій надзаплавній терасі між сс. Слободищем і Соснівкою, за 0,5 км від останньої, на піщаній височині, на поверхні виявлені в значній кількості уламки кераміки, що належать до описуваної культури, і окремі уламки посуду часів Київської Русі. Тут у 1945 і 1946 рр. провадив розкопки цього поселення Бердичівський історико-краєзнавчий музей. Як видно з розкопаних траншей, культурний шар, що залягає у піску, дуже розмитий.

Поселення біля с. Райків. На правому березі р. Гнилоп'яті, біля висілка с. Райків є височина, охоплена річкою півколом. Ця височина має назву урочища Горб. На її схилах і біля підніжжя експедицією Інституту археології Академії наук Української РСР у 1946 р. було виявлено у великій кількості уламки кераміки, глиняних пряслиць і грузил для рибальських сітей. Невеликі шурфи, закладені на вершині височини, дали можливість встановити, що тут культурний шар майже зовсім розмитий, і на глибині 0,2—0,3 м від поверхні виявлений материк, який складається із супіску.

Поселення біля с. Райків. За 350 м на північний схід від височини, що має назву урочища Горб, на правому березі р. Гнилоп'яті, між двома пересохлими річищами струмків, на височині експедицією Інституту археології Академії наук Української РСР в 1946 р. було виявлено поселення описуваної культури, яке займало площу 70 м шириною і 80 м довжиною. На поверхні і в шурфах знайдено багато уламків кераміки. Вінця посуду прикрашені характерним орнаментом у вигляді ряду незначних опуклостей із зовнішнього боку і відповідних круглих вдавленостей з внутрішнього боку.

Внаслідок шурфування було встановлено, що культурний шар на поселенні досягає 25 см товщини, але досить зруйнований розмивами.

Поселення біля с. Райків. На правому березі р. Гнилоп'яті, коло висілка с. Райків, на піщаній височині, що має назву урочище Лука, у значній кількості трапляються уламки кераміки скіфського і ранньослов'янського часів. На цьому місці знаходилося поселення скіфського часу, на місці якого в ранньослов'янський період виникло поселення, що було досліджене в 1946 і 1947 рр. археологічною експедицією Інституту археології Академії наук Української РСР.

Поселення ранньослов'янського часу досить пошкодило культурний шар, що належав до поселення скіфського часу. Як установлено розкопками, в місцях, що збереглися, культурний шар поселення скіфського часу досягає 60 см товщини і залягає у сірому, дрібнозернистому піску.

Городище біля с. Райків. Єдине городище, що належить до скіфського часу, є в с. Райках. Городище розташовано на правому березі р. Гнилоп'яті, проти села, на високій горі овальної форми, що має назву Кругла Гора. З південно-західного боку гора уривається в напрямі до річки. З інших боків гори простежуються залишки валу й рову. Рів у північно-східній частині досить пошкоджений сучасним ґлинищем, у зрізі якого видно культурний шар трипільського часу.

Розміри плато, обмеженого валом, 36×27 м. У верхніх частинах обрізів стінок, а також на поверхні городища були зібрані уламки керамічного посуду скіфського часу.

У 1946 р. експедиція Інституту археології Академії наук Української РСР зробила розкопки валу городища. Була з'ясована конструкція валу — вершина його складалась з двошарового кам'яного облицювання. Нижня кладка була викладена з плоских каменів граніто-гнейсу. Зверху, над кладкою, залягав тонкий шар землі, на якому була збудована друга кам'яна кладка шириною в 3—3,5 м. У розрізі валу видно таке чергування шарів: чорнозем, перемішаний з глиною, насичений культурними залишками трипільського часу, глибиною до 0,5 м; жовтий суглинок, у нижній частині якого зрідка трапляється трипільська кераміка, глибина шару 0,5—1,1 м; чорнозем, насичений трипільською керамікою і кістками тварин, глибиною 1,10—1,85 м; суглинок материковий, починаючи з глибини 1,85 м і далі.

Культура полів поховань

На обслідуваній території поселень культури полів поховань виявлено не було. Лише біля північної околиці с. Слободища на поверхні знайдено уламки посудин черняхівського типу.

Знахідки біля с. Слободища. На лівому березі р. Гнилоп'яті на північно-східному схилі корінного берега, за 100 м на північ від околиці с. Слободища, на площі 20×15 м, на поверхні виявлено 22 уламки посудин черняхівського типу. Уламки здебільшого належать неорнаментованим стінкам посудин, зроблених на крузі. Товщина стінок становить 12 мм. Колір поверхні посуду — сірий і жовтуваторожевий; тісто містить у значній кількості крупні зерна кварцу, що частково випали під час обробки посуду на крузі, залишаючи на поверхні глибокі вдавнені смуги і заглиблення.

Пам'ятки ранніх слов'ян

Поселення біля с. Райків. У 1946 р. у с. Райках, на правому березі р. Гнилоп'яті, в урочищі Лука, на піщаній височині першої надзаплавної тераси було відкрито ранньослов'янське поселення, що датується VIII—IX ст. ст. н. е.

На поселенні розкопано п'ять землянок, в яких виявлений посуд двох видів:

а) Посуд ліпний, дірчастий, слабовипалений, з поверхнею сірого і жовтосірого кольорів, неорнаментований; тісто — з великою кількістю зерен кварцу. Форма посуду банкоподібна. Траплялись також керамічні сковорідки.

б) Посуд ліпний і зроблений на примітивному ручному крузі, дуже товстостінний, щільний, випал неповний, поверхня в основному має сірий колір, орнаментована ритм хвилеподібним і лінійним рисунком. Тісто містить багато зерен кварцу. Посуд представлений горщиками, банкоподібними посудинами і сковорідками. Цього посуду знайдено більше, ніж посуду попереднього типу.

Поселення з аналогічною керамікою були обслідувані біля с. Швайківки, а також біля с. Троянова.

Поселення біля с. Швайківки. За 150 м на захід від південно-західної околиці с. Швайківки, на правому березі р. Гнилоп'яті,

на піщаній височині першої надзаплавної тераси, в урочищі Окуньово, на поверхні трапляються уламки кераміки ранньослов'янського і скіфського часів та епохи бронзи. Потужність культурного шару досягає 0,6 м. Розвідувальні траншеї, закладені в різних місцях, жител не виявили.

Поселення біля с. Троянова. Безпосередньо біля північної околиці с. Троянова лівий корінний берег р. Гнилоп'яті, складений із метаморфізованих граніто-гнейсів, утворює великого розміру півострів. Тут як на плато, так і на його схилах на поверхні виявлено багато уламків ранньослов'янської кераміки, аналогічної знайденій у 1946—1947 рр. у с. Райках в урочищі Лука під час розкопок поселення. Знайдені уламки належать, головним чином, ліпному товстостінному посуду. Товщина стінок — від 10 до 17 мм, а донець — від 10 до 32 мм (табл. I, 17). Тісто має домішку зерен кварцу і слюди; окремі уламки містять у собі зерна кварцу у великій кількості. Випал посуду нерівномірний, тому уламки мають в основному червонувату і частково жовтувату поверхню, з темним кольором основної частини черепка.

Окремі уламки орнаментовані частою хвилястою лінією, зигзагами (табл. I, 12), рисунком у вигляді ялинки, що вкриває посудину від вінець до денця, або кількома лініями, що оперізують посудину навколо (табл. I, 13), а також рисунком у вигляді гребінця, замкнутого між двома лініями (табл. I, 14), що оперізують посудину навколо, і комбінованими рисунками з хвиль і ліній (табл. I, 16). Денця окремих посудин мають виступи за краї стінок.

Знайдені також уламки сковорідок (табл. I, 15); уламки вінець не виявлені.

Для встановлення потужності культурного шару півострова на його південно-східному схилі були закладені три розвідувальні траншеї, орієнтовані по лінії захід—схід. Потужність культурного шару тут дорівнює 0,3—0,4 м. У траншеї, закладеній на плато, культурного шару не виявлено.

На північно-західному пологішому схилі були закладені дві розвідувальні траншеї; в одній з них, розташованій ближче до заплави, культурного шару не виявлено.

Друга траншея, за 27 м на південь від першої, виявила на глибині до 0,4 м два уламки слов'янського посуду.

Ранньослов'янські поселення не обмежувались тільки територією півострова, а поширювались також по схилах лівого берега р. Гнилоп'яті на північ аж до південної околиці с. Залізників і на південь на відстані до 300 м, що підтверджується знахідками уламків кераміки на всій зазначеній площі.

Період Київської Русі

Пам'ятки періоду Київської Русі представлені на обслідуваній території відкритими поселеннями, які є у сс. Райки і Рудня-Городище, і єдиним городищем у с. Райках, що повністю вже розкопане.

Поселення у с. Райках. Відкриті поселення періоду Київської Русі у с. Райках займають велику територію. Уламки кераміки цього часу, печина й кістки тварин були виявлені на поверхні в таких місцях:

а) Поблизу городища на правому березі р. Рубленки, що впадає в р. Гнилоп'ять, в урочищі Вітряки.

б) На північний схід від городища, на лівому березі р. Гнилоп'яті вниз по її течії, на схилах першої надзаплавної тераси, на орних землях у районі урочища Запасіка, на відстані 1,5 км (до південної околиці с. Швайківки), при ширині 200 м. В окремих місцях на цій площі трапляються уламки товстостінного ліпного посуду, що належить до ранньослов'янського часу і що був аналогічний посуду, знайденому в урочищі Лука біля с. Райків.

в) На лівому березі р. Гнилоп'яті, в центрі села (в районі сільради, школи), на городах.

г) На південний схід від колгоспного двору на відстані 400 м, на плато, на городах.

Поселення у с. Рудня-Городище. На правому березі р. Гнилоп'яті, в селі, в урочищі Замчисько підвищується над заплавою півострів, на якому було поселення, помилково описане в археологічній карті Волині як городище¹.

На цьому урочищі нема ніяких слідів захисних споруд. На південний схід є в'їзд шириною 35 м. Плато, на якому розміщене поселення, овальної форми, витягнуте у напрямі на північний захід і має розміри 67×58 м. Уся його територія розорюється.

На поверхні і в шурфах урочища зібрані уламки сірого і сіруваторожевого кольору посуду часів Київської Русі. Посуд зроблений на крузі; тісто має домішку зерен кварцу в незначній кількості. Випал добрий. Стінки посуду орнаментовані рядами ритих ліній, що оперізують посудину, і хвилевидними лініями.

Уламки вінець належать горщикам і мають круто відігнутий профіль.

Культурний шар потужністю до 0,6 м від поверхні простежений з допомогою траншей в західній і середній частині поселення. У південній частині культурний шар залягає до глибини 1,5 м. У траншеї, закладеній в північній частині поселення, виявлені лише окремі камені на глибині 0,75 м.

Період XIV—XV ст. ст.

Під час проведення розвідки були обслідувані два городища-замчища часів XIV—XV ст. ст., розташовані в сс. Троянові і П'ятці, і ряд поселень.

Обмежимося описом лише городищ-замчищ.

Городище у с. Троянові. Під час огляду території, яку займає городище, встановлено, що при сучасних будовах оборонні споруди були знівельовані. Лишилися лише їх незначні сліди між урочищем Покрова, р. Троянівкою і зруйнованим костьолом. На поверхні обслідуваної площадки були виявлені виключно уламки кераміки XIV—XV ст. ст.

Городище у с. П'ятці. В центрі села біля церкви, з східного її боку простежується частина валу шириною 6—8 м, висотою 2—3 м, довжиною 50 см, який перерізується шляхом, що йде від церкви з півночі. Безпосередньо за шляхом (на території школи) дуже спланований вал повертає на північний захід і простежується у напрямі до р. П'ятки на відстані 120 м; далі вал губиться. Знаходження на обмеженій валами території тільки уламків кераміки періоду XIV—XV ст. ст.

¹ Труды XI Археологического съезда, т. I, 1899, стор. 4.

дають можливість зробити висновок, що тут було розташоване городище-замчище.

Внаслідок проведеної розвідки встановлено, що обслідувана територія була заселена з епохи неоліту майже безперервно до наших днів. Привертає увагу відсутність поселень епохи полів поховань.

Особливий інтерес являють собою вперше публіковані пам'ятки скіфського часу і встановлений розвідками факт знаходження ряду поселень ранніх слов'ян у с. Троянові, аналогічних поселенню у с. Райках в урочищі Лука, датованому VIII—IX ст. ст.

Р. И. ВЫЕЗЖЕВ

Археологические памятники нижнего течения р. Гнилопяти

Резюме

Проведенная автором археологическая разведка нижнего течения р. Гнилопяти (от г. Бердичева на юге до впадения р. Гнилопяти в р. Тетерев на севере) и ее левого притока — р. Пятки на всем течении установила заселенность обследованной территории с эпохи неолита почти непрерывно до наших дней. Обращает внимание отсутствие поселений эпохи полей погребений.

Особый интерес в свете проблем, разрабатываемых советской археологией, представляют впервые публикуемые памятники скифского времени и обнаруженные разведкой поселения ранних славян у с. Троянова, аналогичные поселению у с. Райки в урочище Лука, открытого в 1946 г. экспедицией Института археологии Академии наук Украинской ССР.

Д. Т. БЕРЕЗОВЕЦЬ

РОЗВІДКА У ВЕРХІВ'ЯХ р. ПІВДЕННОГО БУГУ

У вересні і жовтні 1947 р. по Південному Бугу між м. Вінницею і с. Брацлавом була проведена археологічна розвідка, яка мала на меті обстежити обидва береги ріки. У листопаді був додатково проведений виїзд у с. Сандраки, Хмельницького району, Вінницької області. Зібраний матеріал мав бути використаний для складання археологічної карти Південного Бугу в межах Вінницької області.

Територія, на якій провадилася розвідка, майже зовсім не досліджена археологами. Більш-менш вивчене лише Немирівське городище, де провадили дослідження С. С. Гамченко (1909 р.), О. А. Спицин (1910 р.), Г. Д. Смирнов (1941 р.) та М. І. Артамонов (1946—1947 рр.). Біля с. Сашків, Немирівського району, М. І. Артамоновим у 1946 р. було розкопано слов'янський курган, в якому виявлено кострище на материку та два саманідські диргеми X—XI ст. ст. У 1947 р. М. І. Артамонов розшукав у м. Печорі трипільське поселення, яке ще в 1936—1937 рр. виявив В. Д. Петрунь. Цим і вичерпуються відомості про паспортизовані археологічні пам'ятки району розвідки.

Розвідка провадилася у лісостеповій смузі Поділля, яку перетинала смуга реліктових грабових лісів, майже зовсім знищених наприкінці XIX та на початку XX ст. У районі розвідки Південний Буг, за незначними винятками, неглибокий; річка тече з чималою швидкістю між високими скелястими берегами. Основні археологічні пам'ятки виявлені не на самому березі річки, а на схилах ярів та балок.

Розвідкою обстежено ряд археологічних пам'яток, що репрезентують різні археологічні культури. Нижче подаємо короткий перелік та характеристику найбільш визначних, на думку автора, об'єктів обстежень по окремих археологічних культурах.

Одним з поширених типів археологічних пам'яток, які зустрічалися протягом усього нашого маршруту, були поселення трипільської культури. Поселення трипільської культури, за невеликими винятками, займають велику площу, розташовуючися на плато на положистих схилах балок.

У топографії переважної більшості поселень не можна простежити елементів їх укріплень або спроби використати для захисту рельєф місцевості. Місце поселення, очевидно, вибиралося лише з огляду на його зручність.

Але під час нашої розвідки ми зустріли два трипільські поселення, подібні до городищ. Одне таке поселення розташоване біля м. Печори, недалеко від берега Південного Бугу, на довгому й вузькому мисі, утвореному двома глибокими ярами; друге — біля с. Сандраків, також на мисі з стрімкими схилами. Всі поселення, розташовані на природно захищених місцях, належать до пізнього трипільля.

У 1946 р., проводячи розвідки по р. Роставиці, ми біля с. Паволочі зустріли трипільське поселення, розташоване на язичку балки і зовні подібне на городище. Поселення з такою ж топографією є біля с. Білилівки, Житомирської області, та в с. Городському.

Можна думати, що в часи пізнього трипільля тип поселень змінюється. Замість відкритих поселень з'являються поселення, які розміщуються у важкодоступних, захищених природою місцях.

Поселень з архаїчною трипільською керамікою не було виявлено. Всі обстежені пам'ятки трипільської культури належать до стадії розквіту цієї культури.

На всіх 11 виявлених трипільських поселеннях привертає увагу велика кількість уламків кераміки.

Найбільший інтерес становлять поселення в с. Селищі, Вінницького району, та біля с. Сандраків, Хмельницького району. Перше поселення характеризується червоним розписним посудом хорошего випалу, з домішкою шамоту і дрібного піску в тісті, жолобчастою керамікою з рожевим ангобом та без нього і кухонною керамікою, багато прикрашеною ритованим (вдавненим) орнаментом, з домішкою товчених черепашок у тісті (табл. I, 1—3).

М. І. Артамонов у своєму звіті за 1946 р. відзначає відсутність на Надбужжі жолобчастої кераміки і, оскільки такої кераміки немає і в матеріалах Гамченка, висловлює припущення, що жолобчаста кераміка характерна тільки для Наддністрянщини. Матеріали нашої розвідки показали, що жолобчаста кераміка є на багатьох трипільських поселеннях на Надбужжі (Селище, Бушонка, Вишківки, Рогізна), але в незначній кількості.

Матеріали поселення біля с. Сандраків заслуговують на докладніше висвітлення.

На східній околиці с. Сандраків є залишки двох трипільських поселень, що розташовані на відстані 800—900 м одне від одного. Поселення, що знаходиться в урочищі Кам'яний Яр, є типовою пам'яткою трипільської культури початку періоду В (за Т. С. Пассек). Поселення в урочищі Пагурок розташоване на мисі і укріплене ровом та валом. На поверхні урочища Пагурок зібрана кераміка трьох археологічних культур: трипільської початку періоду В, трипільської типу Усатове-Городськ та своєрідна кружална кераміка, яку важко визначити.

Цікава кераміка усатівського типу, яка зовнішнім виглядом та тістом нагадує трипільську, але має шнурову орнаментацию. Форми її — банки та миски. Миски орнаментовані товстим шнуровим орнаментом як зовні, так і зсередини. Орнамент часто має вигляд гірлянди, що йде навкруги всієї посудини. Вінець мисок або зовсім рівні, або з потовщенням, горизонтально зрізаним верхнім краєм із закрайцем у середину. Широкий верхній край мисок також має шнуровий орнамент. У тісті — великі домішки товчених черепашок. Черепки посуду мають велику питому вагу, на дотик — мазкі.

Крім шнурового орнаменту, на посуді усатівського типу зустрічається також орнамент, виконаний зубчастим штампом у вигляді різ-

них комбінацій прямих ліній. Кераміка в основному червоного кольору, з домішкою піску в тісті, гарного випалу.

Разом з керамікою усатівського типу, в урочищі Пагурок виявлений і інший посуд, що нагадує скіфський. Ця кераміка репрезентована рядом фрагментів вінець, шийок та стінок посуду. Шийки високі (4—7 см), плавно і симетрично відігнуті, з невеликим округлим окrajцем замість вінець, орнаментовані рядами довгастих заглиблень по верхньому та нижньому краях. На деяких фрагментах зустрічаються наліпні валики з защипами. Тут є і ручки від невеликих кухликів з геометричним орнаментом.

Біля самого урочища Пагурок є досить значний курганний могильник, що простягається вздовж берега Південного Бугу, по його схилу. Кургани розташовані невеликими групами, по 4—5 курганів в кожній, і мають висоту від 0,2 до 1,5 м. Цілком можливо, що розкопки цих курганів дали б матеріали, які допомогли б висвітлити питання про генетичні зв'язки трипільської культури з культурою бронзи й скіфських часів.

Серед обстежених розвідкою археологічних пам'яток важливе місце належить поселенням з товстостінною керамікою жовтого або сірого кольору, з шершавою поверхнею і великою домішкою в тісті кварцу, дресви, шамоту, інколи слюди. Посуд добре випалений, іноді з перепалом, неорнаментований.

На цих же поселеннях зустрічаються уламки та ручки елліністичних амфор і сіра або коричнева кружальна кераміка елліністичного або раннього римського часу. Тут же трапляється чорний з лощенням посуд типу корчоватського.

Розвідкою було обстежено десять пунктів з такою керамікою. Наявність амфорних ручок та фрагментів елліністичного посуду дають право відносити цю кераміку десь до межі нашої ери.

Мешканці поселень з цією керамікою, як правило, уникали оселюватися на берегах Південного Бугу, розташовуючися на схилах балок біля їх початків. Найулюбленишим місцем їх поселень були обернуті на південь схили балок. Поселення майже завжди виходять і на плато. Вони відкриті, без ознак природних або штучних укріплень. На місцях, де були такі поселення, крім черепків, зустрічається багато печини з відбитками дерев'яних конструкцій та лози.

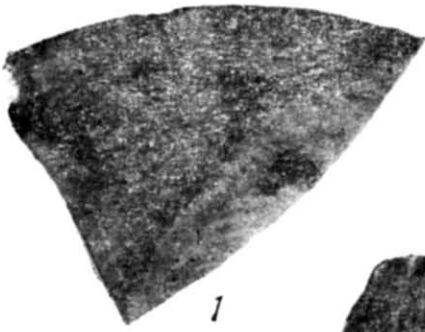
Схожу топографію мають і поселення культури полів поховань. Ці поселення так само були розташовані не на самому березі Південного Бугу, а в деякому віддаленні від нього, так що з берега їх не було видно. Для своїх поселень носії культури полів поховань обирали похилі схили балок, обернуті на схід, поблизу джерел води. Найпотужніший культурний шар виявлено посередині схилів балок; на плато культурний шар майже зовсім відсутній.

На поселеннях культури полів поховань є ліпна (в незначній кількості) та кружальна кераміка. Ліпна кераміка товстостінна, з нерівною поверхнею; тісто — з великими домішками шамоту та кварцу. Ці домішки часто виступають на поверхні посудин бугорками. Посуд має високі шийки з прямими, товстостінними у верхній частині вінцями.

Кружальна кераміка є з лощенням і з шершавою поверхнею. Посуд з лощенням — сірого або яснокоричневого кольору, зроблений з відмученої глини, з домішкою дрібного піску. Форми посуду дуже близькі до форм кераміки черняхівського типу. Кераміка з шершавою поверхнею має в тісті крупні домішки кварцу, зерна якого при обробці

ТАБЛИЦЯ I

- 1—3 — розписний трипільський посуд з с. Селища, Вінницького району;
4, 5, 7—9 — кухонний посуд, звідти ж;
6 — вінця посуду з трипільського поселення біля с. Ворошиловки.

1

2

3

4

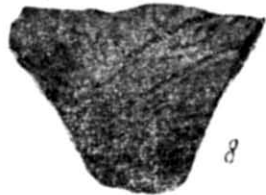
7

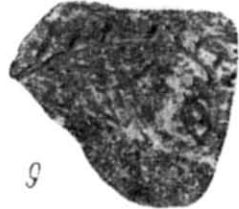
5

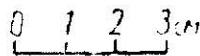
6

8

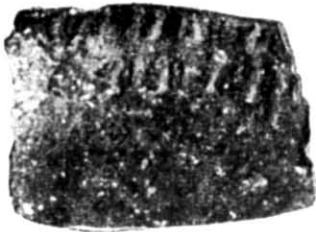

9

ТАБЛИЦЯ II

- 1 — дві сторони вінець миски з урочища Пагурок біля с. Сандраків;
- 2 — дві сторони посудини, звідти ж;
- 3, 4, 6—8 — уламки кераміки, звідти ж;
- 5 — розписна ручка, звідти ж;
- 9 — фігурка бичка з урочища Кам'яний Яр біля с. Сандраків.

1

2

3

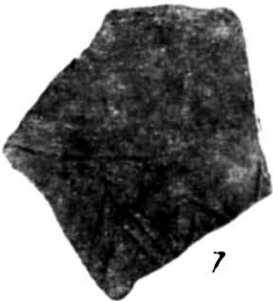
4

5

6

7

8

посуду правильною залишили на поверхні ряд борозенок і здебільшого випали. Денця часто мають кільцеву ніжку або досить значний закраєць. Пунктів з керамікою полів поховань розвідкою зафіксовано всього п'ять.

Слов'янські городища на Надбужжі, крім Сабарівського, розташовані на дрібних річках, притоках Південного Бугу.

Недалеко від м. Вінниці, на стрімкому лівому березі Бугу, біля с. Сабарів, є велике городище з цікавою системою укріплень. Городище оточують вали та рови за винятком тих частин, які захищені стрімкими скелями та крутими ярами. В середині городища проходять два вали дугоподібної форми, вигнуті на схід. Вали й рови збереглися незадовільно. Довжина городища по лінії схід—захід 450—500 м при ширині по лінії північ—південь 250—300 м.

На городищі зібрана кружална кераміка з великою домішкою товченої слюди. Горщики мають низькі, слабо відігнуті вінця, з потовщеним закругленим краєм і невеликим ребром навколо нього. Посуд орнаментований рідкими поземними борозенками.

Городища, розташовані на дрібних притоках Південного Бугу, мають інший характер. Особливістю їх топографії є те, що вони займають дуже стрімкі схили, невеликі розмірами і мають міцні оборонні споруди. Наша розвідка відвідала два такі городища: в Немирівському районі біля с. Сашків — Малі Вали¹ (за 2 км від відомого Немирівського скіфського городища та в Брацлавському районі біля с. Ястрембихи).

Городище Малі Вали, розташоване на крутому схилі мису, утвореному балкою, має овальну форму і спускається по схилу до самого берега р. Мирки. Городище розміром 200×80 м з усіх боків оточене валом та глибоким ровом. Найбільшу висоту вал має з напільного боку (6—7 м). В'їзд до городища знаходиться з північно-східної сторони, де у валу є перерив; південно-західний кут городища змитий річкою. Вали переходять на другий бік річки. Біля городища розташоване чимале поселення.

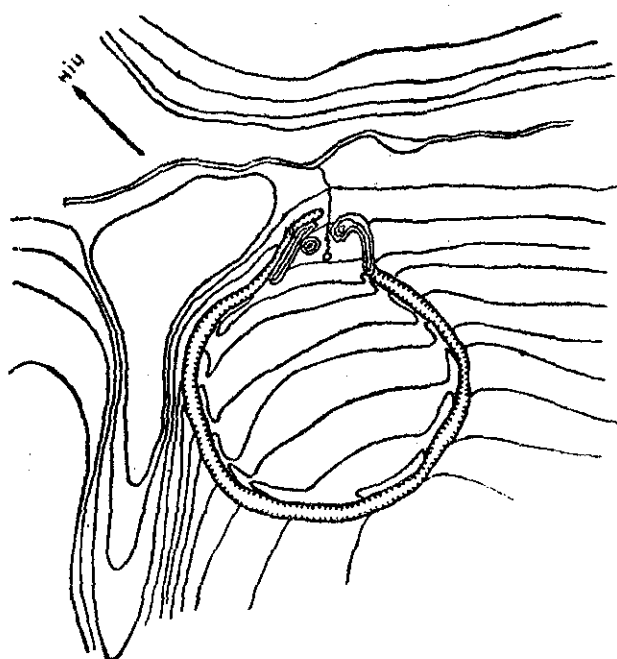
На городищі є ліпна та кружална кераміка. Вінця ліпної кераміки слабо відігнуті, з косо зрізаним зовнішнім краєм і ледве помітним жолобком вздовж краю з внутрішнього боку. Такі ж вінця зустрічаються і в кружалній кераміці. Поверхня кружалного посуду часто прикрашена хвилявидним орнаментом, нігтьовими відбитками і поземними борозенками.

На протилежному від городища боці балки є невеликий курганний могильник, на якому в 1946 р. було розкопано курган. У кургані на рівні денної поверхні виявлено кострище діаметром близько 0,7 м. Біля кострища знайдено дві арабських монети з ім'ям Ахмед ібн-Нафа II, який був при владі в 914—943 р. н. е. Одна монета мала дві дірочки для підвішування.

Друге з відвіданих нами городищ знаходиться в Брацлавському районі біля с. Ястрембихи, за 5—6 км від Південного Бугу. Городище, розташоване на крутому схилі в північно-східній частині мису, при впадінні балки, має яйцевидну форму. Розміри його 150×120 м. Городище розміщене за перегином схилу; з напільної сторони його не видно. Горо-

¹ Городище Малі Вали в 1946 р. досліджував М. І. Артамонов. Користуючись з його люб'язного дозволу, подаємо короткі відомості про наслідки обстеження цього городища.

дище, що займає не весь мис, оточене невисоким валом, який зберігся в південно-західній та південно-східній частині. Крім недоосконалого в оборонному відношенні валу, городище оточене дуже міцним ровом, що має глибину 6—10 м при ширині 12—15 м. Проходів через рів немає. Можливо, через рів перекидався місток, але ніяких ознак такого містка не виявлено.

Розріз по лінії півн. захід - півд. схід

Розріз по лінії півн. схід - півд. захід

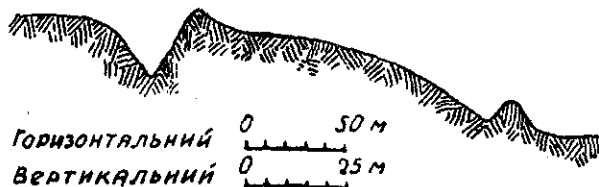

Рис. 1. План та розрізи городища біля с. Ястрембихи.

У північно-східній (нижчій) частині городища є джерело із значним дебітом води. Джерело дає початок досить великому струмку, який впадає в р. Шпаківку. До джерела, охоплюючи його кліщами, з обох боків підходять вали, досить міцні в цьому місці. Вали закінчуються своєрідними курганами по обох берегах струмка. Нижче ва-

ТАБЛИЦЯ III

- 1—3 — вінця кружальних посудин з городища
Ястрембихи;
4—8 — уламки посудин з городища Ястрембихи
і поселення, розташованого біля нього;
9—11 — уламки грубостінної слов'янської ке-
раміки з с. Сокольця;
12 — уламок грубостінної слов'янської ке-
раміки з с. Сандраків.

ТАБЛИЦЯ III

1

2

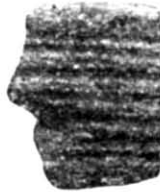
3

4

6

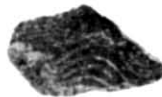
5

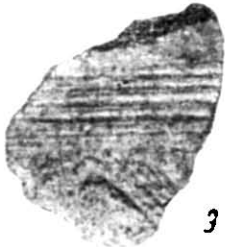
7

8

10

9

11

0 1 2 3 см

12

лів місцевість дуже заболочена, з трясовинням. Із західної сторони мис схилу, на якому знаходиться городище, штучно зрізаний; він був надійним захистом цього боку.

На південь від городища на 1,2 км простягається поселення.

Кераміка з городища кружальна, здебільшого орнаментована. Вінця горщиків мають потоншений верхній край і відігнуті на 45—90°. Характерним для вінець є виступ або невелике ребро із зовнішньої сторони. Посуд орнаментовано хвилястими та концентричними лініями, що йдуть на рівній відстані одна від одної навкруги всього посуду, та різними комбінаціями кривих ліній. Зустрічається піфосовидний посуд з канелюрами. Весь посуд зроблений з великою домшкою в тісті слюди, від чого він має золотистий відблиск; випал добрий.

На поселенні виявлена аналогічна кераміка.

На описаних городищах привертає увагу пристосування для захисту джерел води, що трохи споріднює їх із скіфськими городищами.

Крім слов'янської кераміки, на городищі знайдено кілька черепків, що належать до трипільського та скіфського часів.

У кургані біля с. Шестовиці, Чернігівського району, розкопаному в 1925 р. П. Смолічевим, є кілька горщиків з вінцями, подібними до вищеописаних (судячи з фотографій). Вони датовані IX—X ст. ст. Розкопаний М. І. Артамоновим курган біля городища Малі Вали з монетами X ст., що, безумовно, пов'язаний з цим городищем, і порівняння його з Шестовицьким курганом дають підстави орієнтовно датувати обслідувані городища IX—X ст. ст., а можливо, і VIII ст. З більшою певністю датувати ці городища можна буде лише після проведення розкопок.

Крім городищ, розвідкою виявлено два поселення з керамікою типу Луки-Райковецької, дослідженої В. К. Гончаровим у Бердичівському районі, Житомирської області. Одне з цих поселень знаходиться біля с. Соколяця, Немирівського району, друге — в с. Сандраках, Хмельницького району.

Крім описаних пам'яток, розвідкою виявлено багато місць поселень та замчищ польсько-литовського часу. Найзначніші з них: Брацлав — урочище Кріпость, с. Рогізна — урочище Замчисько, с. Бухоник — урочище Народинці, с. Селище — урочище Місто та ін.

Жодної пам'ятки неоліту та бронзи розвідкою встановлено не було. М. І. Артамонов також відзначає, що під час його розвідувальних робіт таких пам'яток не зафіксовано. Проте з'ясувати питання про незаселеність цього краю в період неоліту і бронзи можна буде тільки після докладного вивчення археологічних культур Надбужжя.

Д. Т. БЕРЕЗОВЕЦ

Разведка в верховьях р. Южного Буга

Резюме

Разведка проводилась по верхнему течению р. Южный Буг — от г. Винницы до с. Брацлава (район лесостепной полосы). Изучены также археологические памятники около с. Сандраки, Хмельницкого района, Винницкой области.

Во время разведки обнаружены поселения и городища, относящиеся к различным археологическим культурам; однако памятники эпохи неолита и бронзы встречены не были.

Наиболее древними памятниками оказались поселения трипольской культуры, расположенные на плато и пологих спусках оврагов. Труднодоступные места для поселений у с. Печоры и с. Сандраки, возможно, были выбраны специально для удобства защиты.

Поселения с грубой лепной керамикой желтого или серого цвета, расположенные на склонах и началах оврагов, впадающих в долину Южного Буга, датируются началом нашей эры. На этих поселениях попадаются и обломки амфор.

Обследованы многочисленные поселения культуры полей погребений, характеризующиеся как лепной, так и кружалной керамикой черняховского типа, а также несколько славянских поселений и славянских городищ (из них два — типа Луки-Райковецкой). Наиболее интересным является городище у с. Ястрембихи, которое ориентировочно можно датировать IX—X вв.

РОБОТИ НА ДНІПРОВСЬКОМУ
ЛІВОБЕРЕЖЖІ

В. М. ДАНИЛЕНКО

(Київ)

А. Д. СТОЛЯР

(Ленінград)

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА МАРШРУТНА ЕКСПЕДИЦІЯ

У вересні 1948 р. в околицях сс. Єрківців і Дівичок, Переяслав-Хмельницького району, працювала експедиція Інституту археології Академії наук Української РСР у складі В. М. Даниленка, А. Д. Столяра та Л. В. Нудельмана. Експедиція повинна була почати польове дослідження курганної групи, розташованої поміж с. Єрківцями та м. Переяславом-Хмельницьким, на лівому березі Дніпра.

Припускалося, що в складі цієї групи можна буде виявити курганні поховання епохи бронзи. З цією метою роботи були розпочаті на землях с. Дівичок, за 900—1000 м на північ від стариці Булатиці. Для дослідження були вибрані спочатку три кургани.

Курган № 1 досягав висоти 70 см при діаметрі 30—36 м. На поверхні кургана в центральній частині були знайдені два уламки черепної покритки людини і фрагмент глиняної посудини.

У квадратах I та II, на глибині 10—15 см, трапилось декілька фрагментів ліпної посудини з коричневою зовнішньою поверхнею та згладженою внутрішньою поверхнею чорного кольору. Фрагмент вінець цієї ж посудини мав вузькі пальцеві заціпи по краю. Тут-таки було знайдено залізний стерженьок, що нагадував шило, круглу залізну обіймицю, що належала, очевидно, до цього ж предмета, а також уламок лека залізного ножа.

Фрагменти людських кісток були виявлені в північній частині кв. I і в південній частині кв. II і свідчили про зруйноване поховання, залишки якого перекривалися уламками напівзотлілих колод або дошок. Курган і поховання в ньому, як видно, сучасного вигляду набули внаслідок розорювання.

Слідів впушеної в материк могильної ями не знайдено. Можливо, поховання не було покладено в ґрунтову яму, зроблену в материку. Подібне ж поховання з бідним інвентарем було виявлено при дослідженні кургана № 2 — воно було впушене в полу кургана і добре збереглося.

Курган № 2 знаходився на північний схід від попереднього. Діаметр кургана 52—56 м — найбільший його розмір збігався з напрямом борозен оранки. Максимальна висота кургана 103—108 см.

Курган був розкопаний осьовими траншеями шириною в 1 м, орієнтованими по сторонах світу. Цими траншеями визначена центральна

частина кургана, що співпадала з видимим і перевіреном нівелюванням центром кургана. Закладений тут центральний розкоп мав спочатку розміри 3×3 м, а потім, при уточненні конфігурації і розмірів ґрунтової ями був трохи поширений.

Була вяснена складна структура курганного насипу, спочатку, очевидно, спорудженого за ранньої доби мідно-бронзового віку. Про це свідчать залишки первинного насипу, простежені по боках від центральної похоронної ями, а також знахідки в насипу на різних рівнях фрагментів кераміки ранньобронзового віку і своєрідного кремінного долота (південна пола кургана), яке можна датувати тим же часом.

Сучасного вигляду курган набув під час спорудження центральної похоронної камери, в зв'язку з чим насип епохи бронзи і перекриті ним поховання були повністю переплановані.

У центральній частині кургана виявлена велика чотирикутна камера із закругленими кутами розміром $5 \times 4,5$ м при глибині 1,8—2 м, перекрита спочатку великими дерев'яними колодами. Перекриття завалилося через деякий час після спорудження похоронної ями; на місці залишились тільки кінці колод, які лежали поза межами могильної ями і були перекриті натоптаним лесовим шаром.

У північно-західній частині похоронної камери знайдені напівзруйновані залишки приношення, які складалися з фрагментів лошених посудин і кісток жертвних тварин. Пощастило зібрати невелику чашу на високому порожнистому піддоні, що конічно поширювався донизу. Зріз вінець трохи загнутий всередину. Висота посудини 11 см, діаметр вінець 15,5 см, діаметр основи піддону 8,2 см, стінки посудини в зламі червонуваті, з поверхні коричневосірі, ретельно залощені. Друга посудина виявилася чорнолощеною мискою; її висота 5,8 см, верхній діаметр 15 см, діаметр денця 8 см. Вінець злегка загнуті всередину, керамічна маса сажисточорна, з домішкою піску. Обидві посудини зібрані не повністю, частина фрагментів зникла ще за далекої давнини.

Поруч з безладно розкиданими фрагментами посуду знайдено уламки сильно перержавілих залізних предметів. Серед них привертає увагу фрагмент наконечника дротика плоскоовального перерізу з двома виступаючими шипами; довжина збереженої частини 4 см, віддаль між шипами 2 см. Звідси ж походить частина втулки з відбитками дерева на внутрішній поверхні; по її нижньому зовнішньому зрізу є потовщення. Діаметр втулки близько 2 см, довжина збереженої частини 3,5 см. Предмет може відповідати описаному вище уламку дротика.

Поблизу описаних вище предметів виявлені залишки невеликого залізного ножика з прямим лезом і дуговидним краєм, протилежним лезу. На колодочці збереглися сліди дерев'яної рукоятки і дві залізні заклепки, які закріплювали цю рукоятку.

Під північно-східною стінкою похоронної камери трапились залишки поховання — плечова кістка та неповний череп. Хоч при розкопках слідів пограбування встановити не вдалося, все ж є підстави припускати, що воно було зроблено в той час, коли порожнина камери перекривалась дерев'яним настилом, а сліди пограбування були сховані пізнішим обвалом перекриття.

У східній полі кургана, недалеко від центра, на глибині 50—70 см, відкрито випростаний кістяк, що лежав на правому боці головою на південний схід. Довжина кістяка 150 см (кістки взяті для антропологічного визначення). Поховання супроводжувалося фрагментами окисованого залізного предмета, що нагадував шило.

Курган № 3 мав насип висотою 1,2—1,4 м і діаметром 52 м.

Курган розкопувався тими ж методами, що й попередній. Проте його насип мав інший характер і, мабуть, був споруджений одночасно. У центрі кургана, починаючи з рівня буруватого підгрунтя, простежувалася похоронна яма, чотирикутна в обрисі, із закругленими кутами, орієнтована по лінії північний захід—південний схід. Її розміри 5 × 4 м. Як і в попередньому випадку, розміри і конфігурацію ями можна було визначити через наявність навколо неї лесового викиду, спочатку простеженого в траншеях, які перерізали курган. Викид цей, як видно, розміщувався по периферії дерев'яного настилу, який навряд чи був з колод. Проте про наявність якогось перекриття свідчить насамперед сповзання викиду по стінках ями до самого дна, тобто на глибину до 3,6 м. Це могло відбутися тільки в тому випадку, коли між рівнем викиду і дном ями була спочатку порожнина. Можливо, накат був споруджений із хмизу та гілок — про це свідчить наявність тонких прошарків зотлілої деревини, які займали в розрізах приблизно таке ж положення, що й залишки накату з колод в попередньому кургані. Про меншу міцність настилу, а значить і про нові особливості конструкції, промовляють залишки трьох ям, в яких знаходилися стовпи, що підтримували перекриття. Ями від стовпів були відкриті в південно-західному, південно-східному і північно-східному кутках похоронної камери, в материковому дні, на глибині 3,6—3,8 м; діаметр ям досягав 50 см, максимальна глибина 80 см.

Приблизно біля середини північно-західної стінки камери, у материковому дні відкрито яму з підбоям, на стінках якої були видні сліди роботи вузьким заступом. Такий залізний заступ, але пошкоджений, був знайдений в засипу цієї ями разом з керамічними фрагментами культури полів поховань. Наявність грабіжницької ями пов'язана з широким проходом, яким було порушено західну стінку камери і який являв собою розкол, що закінчувався розшуковою ямою з підбоям.

Ця обставина свідчить про широко проведене пограбування кургана, вчинене носіями культури полів поховань.

Пограбування значно змінило первинний вигляд кургана, який, очевидно, мав у центральній частині насип епохи бронзи — про це свідчить невелика кількість керамічних фрагментів цього часу. До сучасних розмірів курган був доведений, очевидно, за сарматської епохи.

Під видимим центром кургана на глибині 40—60 см знайдено залишки кістяка та інвентар, що його супроводив, викинуті з центральної ями і перекриті тонкою лінзою лесовидного суглинку, викинутого звідти ж. Тут було виявлено дещо червонуватої посудини з кільцевим піддоном і коричневосірою лощеною поверхнею. Фрагменти цієї ж посудини траплялися до глибини 2,8 м і, очевидно, потрапили сюди під час засипу грабіжницького ходу. А скупчення фрагментів безсередньо під лінзою лесу було поховано навмисне після того, як яма була засипана. Отже, курган після пограбування, очевидно, не був залишений розритим і з поверхні йому було надано вигляду, який більшменш нагадував первинний.

Наявного матеріалу недосить для точного датування дуже пошкоджених курганів, які вивчалися експедицією. Можна думати, що їх слід приписати місцевому населенню, синхронному пізнім скіфам або раннім сарматам степової частини України. Привертає увагу деяка близькість (склад глини, обробка поверхні) знайдених тут керамічних виробів і кераміки корчоватсько-зарубинецького типу. Можливо, Переяслав-

сько-Єрківецькі кургани матимуть значення для з'ясування походження пам'яток типу Корчоватого.

* *
*

Невелика розвідка, проведена під час роботи на курганах, охопила район сс. Сошників і Старосілля. Тут, на дюнних горбкуватостях, були виявлені місцезнаходження з ранньобронзовою та скіфською керамікою (Сошників) і місцезнаходження з невеликою кількістю ранньонеолітичних кременів, ранньобронзовою, скіфською і пізнішою керамікою (урочище Бор, що знаходиться на схід від урочища Розвалини Карань, за 2 км на південь від с. Старосілля).

* *
*

Під час роботи на курганах було одержано повідомлення, що при глибокій оранці на березі стариці Булатиці, за 8 м від межового знака, що стоїть на межі земель сс. Єрківців та Дівичок, у декількох місцях

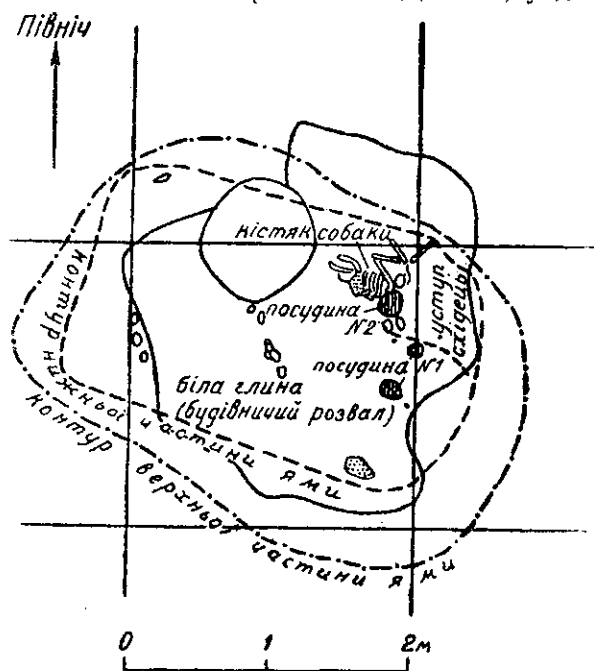

Рис. 1. План верхнього комплексу, що перекривав поховання собаки, та ями з цим комплексом.

трапились сліди обпаленої глини, які супроводжувалися керамікою, характерною для культури полів поховань. Експедиція після відповідного дослідження заклала п'ять розвідувальних розкопів загальною площею 220 м². На розкритій площі були виявлені залишки декількох житлових комплексів напівземлянкового типу, пов'язаних з інвентарем, типовим для культури полів поховань.

Розкоп І. Тут виявлені залишки двох невеликих глинобитних печей (друга піч цілком знищена скарбощукачами). Під першою піччю була велика прямокутна яма розмірами 2,8 × 1,7 м, орієнтована на

північний захід. В ямі знаходилося поховання великої собаки, яке супроводжувалося характерним керамічним інвентарем. У розвалі печі, що перекривав яму з похованням собаки, знайдена амфора римського типу, яку майже повністю було реставровано, з грецьким написом; північніше від неї трапилась звичайна тричленна арбалетна бронзова фібула перших століть н. е. За межами розвалу печі залишків житлового комплексу не виявлено, що робить імовірним взаємозв'язок завалу печі і поховання собаки, яке знаходиться під ним.

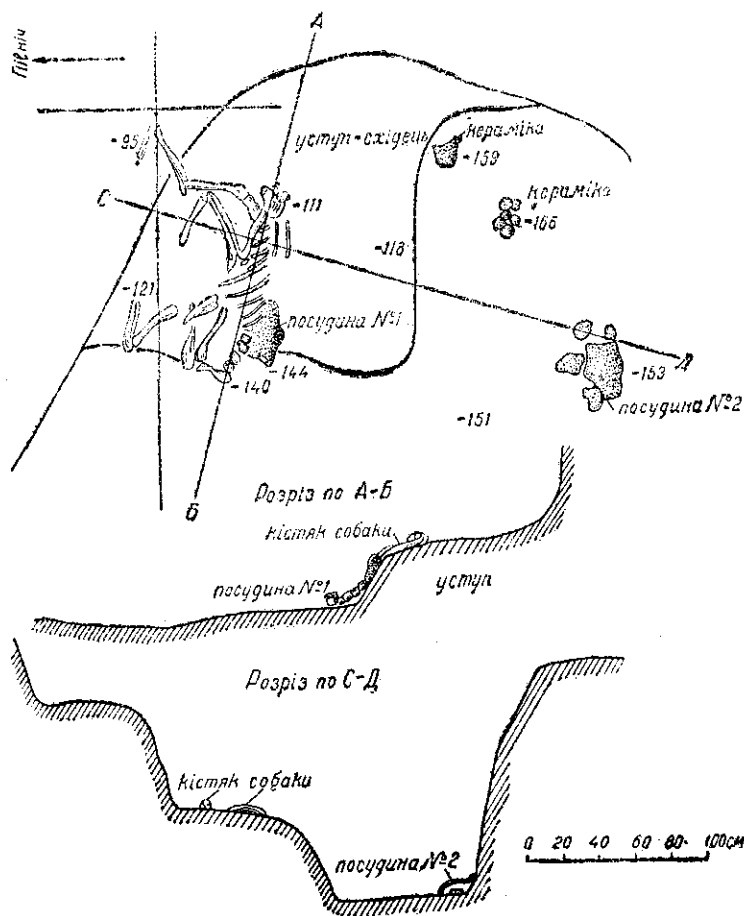

Рис. 2. План і розріз ями з похованням собаки. Деталь.

Розкоп II — трохи на північ від попереднього. Розміри його 3×6 м. Розкоп доведений до стерильного материка (підгрунтя бурого кольору); дав тільки незначні плями розвалу печини і невелику кількість керамічного матеріалу.

Розкоп III — на північний захід від розкопу I. Розкоп закладений у зв'язку із знаходженням на поверхні фрагменту ножки римської амфори. Доведений до тієї ж глибини, що й попередній розкоп, крім невеликої кількості типового керамічного матеріалу, нічого не дав.

Розкоп IV — за 16 м на захід від розкопу I. В межах розкопу повністю розкрито житловий комплекс напівземлянкового типу, який складався з підпрямокутного навколопічного приміщення (4,6×2 м), де був виявлений розвал невеликої печі і невеликої землянки (2,2×1,8 м), що примикала з сходу до навколопічного приміщення, а також невеликих сіней (2,4×1,6 м), які примикали до навколопічного приміщення із заходу.

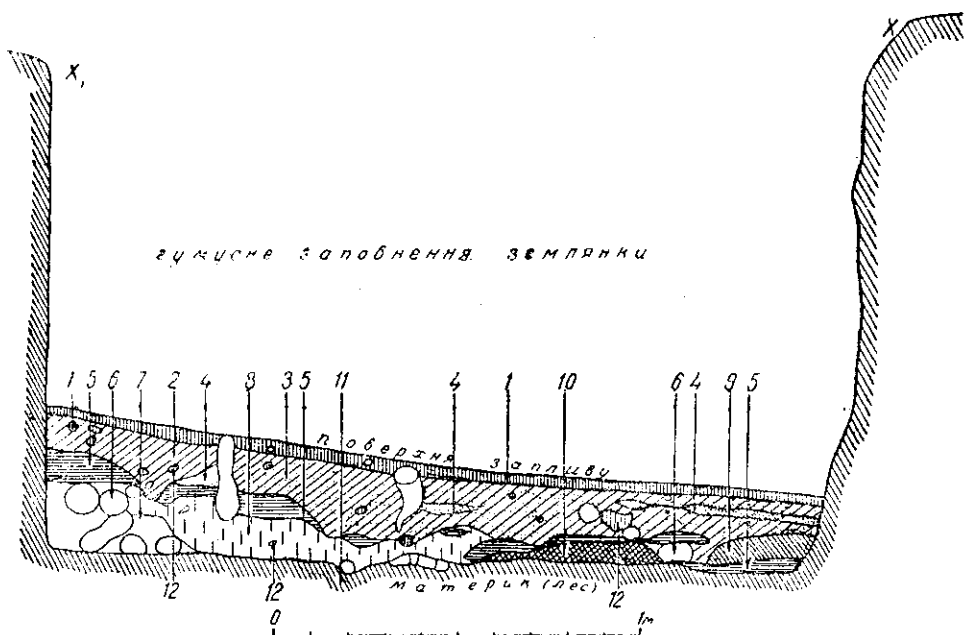

Рис. 3. Розріз землянки.

1 — поверхня заглиблення; 2 — жовтооранжовий шар обпаленого лесу; 3 — той же шар, збагачений золою; 4 — зольні прошарки; 5 — вугільні прошарки; 6, 7 — зіпсовані кротовинами ділянки; 8 — сіра лінза; 9 — обпалений лес темнокоричневого кольору; 10 — лес, перемішаний з вугільними вкрапленнями; 11 — материк (лес); 12 — куски печини.

Як і слід було чекати, найбільша кількість знахідок трапилась безпосередньо біля розвалу печі і в землянці, а в південній округлій частині центрального навколопічного приміщення, а також у сінях (західне приміщення) знахідок майже не було. На північний захід від печі, поза межею заглибленої частини, рівень древньої поверхні (поверхня буруватого підґрунтя) характеризуються наявністю необпаленої глиняної обмазки (залишки долівки наземної частини комплексу?). Форму й розміри останньої встановити не вдалось, оскільки на периферії не було ні архітектурних залишків, ні археологічного матеріалу, як видно, змитого внаслідок діяльності делювіальних факторів у поглиблених частинах комплексу.

Слід відзначити, що східна камера (землянка) загинула внаслідок пожежі; про це свідчать сліди пожарища та обпаленість і прокопченість археологічного матеріалу.

Склад знахідок визначається наявністю однієї фібули (того ж типу, що й в розкопі I), невеликої кількості червоноглиняних і жовтоглиняних амфорних фрагментів, 25 пірамідальних грузил для ткацького

верстата і, головним чином, великої кількості керамічних фрагментів (деякі з яких складаються).

Переважає більшість керамічного матеріалу належить до керамічних груп, звичайних для пам'яток черняхівського типу.

В кераміці можна виявити три групи.

До першої групи належать горщики з сірої, добре випаленої глини, що містила значну домішку піску. Посудини виготовлені на гончарському крузі, мають округлу форму і плитчасте денце або невисокий кільцевий піддон. Вінця звичайно відхилені назовні (іноді горизонтально), а їх зріз — прямий або ж трохи закруглений.

Друга, досить численна група складається з сірої і, рідше з чорної, добре вилощеної кераміки (як правило, без орнаменту). Головною формою цієї групи є реберчаста чашка з вінцями, відхиленими назовні. Трапилося декілька фрагментів, які належали посудинам інших форм — кубкам з вертикальними стінками, глекам з циліндричними горлами. Деякі фрагменти прикрашені пролошеним лінійним геометричним орнаментом — головним чином, хвилястим.

До третьої групи належать нечисленні фрагменти ліпних посудин, форми яких встановити не пощастило. Вінця цих посудин злегка відігнуті назовні і мають пальцеві защіпи.

Крім згаданих вище предметів, знайдено також вироби із заліза. Проте визначити вдалося тільки один з них — половину залізного гребеня з дугоподібною спинкою і залишками обламаних зубців. Тут-таки знайдено декілька кусків залізних шлаків і сиродутого заліза.

З кістяних предметів слід відзначити «коник», лощика з дуговидним краєм та трубчасту кістку із затесаним кінцем. На розкопі був також зібраний великий остеологічний матеріал (кістки великої і дрібної рогатої худоби).

Розкоп V — розмірами 6 × 11 м. Тут виявлено складне стратиграфічне переплетення декількох житлових комплексів, розкриття яких не було завершеним.

У північній половині розкопу вдалося виявити сліди житлової споруди, врізаної в материк (бурувате піскувате підґрунтя) на глибину 60—90 см. По периферії цієї западини в цій же частині розкопу знайдено чотири скупчення дрібної печини, як видно, з обмазки стін.

У квадратах 6, Б, В виявлено скупчення твердої саманної маси округлої форми із зрізаною південно-західною частиною, під якою знаходився гумусовидний прошарок. Нижче гумусовидного прошарку, майже по дну всієї східної половини розкопу, йшов шар щільно утоптаного саманоподібної глини. Поверхня цього шару була нерівною і в північній частині кв. В спостерігалась витягнуто-овальна западина глибиною понад 1,5 м.

У кв. А, а також частково у кв. Б, 7, 9 простежувалась зроблена в материко овальна яма глибиною до 1,5 м; у західній частині ями відзначено скупчення рихлої самановидної маси, перерізане нею.

У межах кв. 1, 2, 6, В виявлена велика вогнищева пляма, що перекривала шар гумусу і тонкий шар твердої саманної глини, який лежав під ним і відповідав горизонту згаданого вище твердого саманного підвищення. З кострищем пов'язані знахідки численних кісток, фрагментів амфори, глиняного конуса і, головним чином, фрагментів кераміки черняхівського типу.

Згадана вище овальна яма, особливо верхня частина її заповнення, дала велику кількість матеріалу, подібного до знайденого поблизу

кострища. В глибших горизонтах заповнення ями, навпаки, переважали ліпні горщики з характерними пальцевими защипами по зрізу вінець. Фрагменти ліпної кераміки були відносно тонкостінні, а їх маса нагадувала масу посудин кружальної роботи, які представлені в розкопі V достатньою кількістю знахідок, що помітно не відрізняються від кераміки, знайденої в інших частинах поселення.

Слід відзначити, що ліпна кераміка, яка траплялася в цьому розкопі частіше ніж в інших, не залягала строго визначеним археологічним горизонтом, а нерідко зустрічалась поруч з характерною керамікою черняхівського типу. Можна думати, що в даному випадку маємо справу з перекриттям напівзруйнованого, вкопаного в землю житлового спорудження з саманною піччю, землянкою і кострищем часу полів поховань.

Проведення дальших досліджень, особливо в цій частині поселення, необхідне. Можливо, цими дослідженнями буде розкрита картина стратиграфічної послідовності житлових комплексів культури полів поховань на Лівобережжі.

Можливо також, що виявлена на поселенні груба ліпна кераміка в якійсь частині одночасна з розташованою поруч курганною групою, про яку мова йшла вище.

В. Н. ДАНИЛЕНКО, А. Д. СТОЛЯР

Переяславская маршрутная экспедиция

Резюме

В сентябре 1948 г. у сс. Ерковы и Дивички, Переяслав-Хмельницкого района, вела работы Переяславская маршрутная экспедиция. Ею было раскопано три кургана, находившихся при пересечении дороги из с. Ерковец в г. Переяслав-Хмельницкий и шоссе на с. Дивички.

Курганы оказались разрушенными в древности и содержали небольшое количество материалов позднескифского времени.

На расстоянии 900—1000 м от этого места, на берегу старицы Булатица, экспедиция осуществила наибольшие раскопки древнеславянского поселения первых вв. н. э. Полностью вскрыт один жилищный комплекс, состоящий из большого подпрямоугольного наземного жилища с печью, околочного помещения типа землянки и небольших сеней. В другом месте, под развалом глинобитной печи, в большой яме было открыто культовое захоронение собаки.

Обнаружен в разных местах поселения, но еще не исследован, культурный слой, который может отвечать погребениям упомянутой выше курганной группы.

Є. В. МАХНО

КАНТЕМИРІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ ТА МОГИЛЬНИК КУЛЬТУРИ ПОЛІВ ПОХОВАНЬ

Основною тезою радянської історичної науки в питанні походження слов'ян є ствердження їх автохтонності на тій території, на якій римськими, візантійськими й арабськими істориками були засвідчені слов'янські племена.

У нашій науці утвердився погляд про те, що загалом слов'янство на цій території має глибоке коріння, яке губиться в дуже ранніх періодах і сягає якщо не неоліту, то періоду бронзи¹.

Але величезні розміри території — від Прибалтики до Волги, від Наддніпрянщини до Дону — викликають запитання, чи скрізь тут історичний розвиток відбувався однаково.

І якщо на думку багатьох дослідників для території від Балтики до Поволжя, басейну Оки і верхів'я Дніпра властивий розвиток шляхом повільного, але безупинного поступу, то для території середньої Наддніпрянщини і прилеглих до неї земель характерні могутні піднесення і катастрофічні занепади.

Привертає увагу те, що відсутність катастроф припадає на територію, де радянськими дослідниками доведено не тільки існування в ранні часи слов'янських племен, але знайдено й джерела, з яких вони розвинулися. Навпаки, дореволюційні російські та іноземні дослідники визнавали існування на цих землях неслов'янських племен, а появу слов'ян відносили до дуже пізніх часів.

Наявність же катастроф припадає саме на ті території, де існування слов'ян уже в перші століття н. е. змушені були визнати навіть іноземні історики.

Однією з таких катастроф була катастрофа, яка нібито сталася після періоду культури полів поховань, внаслідок якої між цим періодом і часами Київської Русі утворилася лакуна з повним занепадом культури на території Наддніпрянщини, зникненням ремесел і т. д.

Як обґрунтування реальності такої лакуни висували також твердження, що мирні слов'янські племена не могли захистити здобутків

¹ М. И. Артамонов, Спорные вопросы древнейшей истории славян и Руси, КСИИМК, в. VI, 1940, стор. 7—8; П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, М.—Л., 1948.

своєї культури від ворожого наступу кочівників і без бою поступалися територією, відходячи вглиб лісів.

Легкий відступ слов'янських племен ставав зрозумілим, якщо брати до уваги, що високий рівень розвитку культури слов'янських племен дореволюційні російські та іноземні вчені пояснювали привнесеннями та впливами греків, римлян або готів. Відповідно до зовнішніх чинників та джерел впливу визначали і їх хронологічні рамки. Період V, IV—II ст. ст. до н. е. відповідав інтенсивному імпорту грецьких виробів; період II—IV ст. ст. н. е. — припливу римських; VIII—IX ст. ст. — арабських монет.

Все сказане в найбільшій мірі стосується лівобережжя Наддніпряни.

Систематичні польові, головним чином розвідувальні, дослідження широкої території Поворскля і Посулля провадилися Інститутом історії матеріальної культури та Інститутом археології Академії наук Української РСР під керівництвом І. І. Ляпушкіна. Ці досліді привели автора до висновків, що «є всі підстави сверджувати, що життя населення краю в період, який розглядається, не мало безперервної лінії розвитку. В ній ясно виявляється три періоди з перервами між ними: а) VII—II ст. ст. до н. е. (так званий скіфський період); б) II—IV ст. ст. н. е. (період так званих полів поховань) і в) від VIII ст. до монгольського завоювання (слов'яно-руський період). Для часу II ст. до н. е. — II ст. н. е. та V—VII ст. ст. н. е. ніяких слідів осілости в Поворсклі не виявлено»¹.

У питанні про лакуни між II—IV і VIII—X ст. ст. вирішальне значення має проблема щодо території поширення і взаємозв'язків культури полів поховань і роменсько-боршевської культури, яку цілком слушно підніс І. І. Ляпушкін ще в 1946 р.

«Пам'ятки роменської культури, безумовно, слов'янські, — пише І. І. Ляпушкін, — суперечка може бути лише про хронологічні рамки їх побутування. Пам'ятки полів поховань багатьма дослідниками також визнаються слов'янськими. Достатніх даних для такого твердження поки що нема»².

Тимчасом опубліковані вже після Великої Вітчизняної війни наслідки польових робіт і досліджень довоєнних років³ та польові дослідження післявоєнних років пам'яток культури полів поховань у верхів'ях Дністра та в нижній його течії, в межиріччі приток Дніпра — рр. Росі та Тетерева дають нові, незаперечні факти для доказу саме слов'янської приналежності пам'яток культури полів поховань⁴.

Але в якій мірі це стосується території Лівобережжя? Був Дніпро об'єднуючим чи роз'єднуючим чинником для населення обох його берегів у першому тисячолітті?

Кантемирівська експедиція 1948 р. мала з'ясувати, чи є відмінності в пам'ятках культури полів поховань на лівому березі Дніпра.

Розкопані М. Я. Рудинським три кургани на Кантемирівському могильнику нібито давали позитивну відповідь на це питання, — особли-

¹ І. І. Ляпушкін, Матеріали к изучению юго-восточных границ восточных славян VIII—X вв., КСИИМК. 1946, в. XII, стор. 117, 118.

² Там же, стор. 117.

³ М. Ю. Смішко, Поселення полів поховань у Великих Вікпинах, Археологія, т. I, К., 1947; Доба полів поховань у західних областях, Археологія, т. II, К., 1948.

⁴ Є. В. Махно, Поселення культури полів поховань у північно-західному Придніпров'ї, Археологічні пам'ятки УРСР, т. II, К., 1949; Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу, Археологія, т. III, К., 1950.

вості виявлялися в курганному типі поховань з підбоем та в катакомбах, а також у характері інвентаря, який, крім звичайного для культури полів поховань асортименту, мав речі кінського убору — вудила й стремена.

Ці факти дали підставу деяким дослідникам культури полів поховань на лівому березі Дніпра, зокрема пам'ятки типу Кантемирівки в їх дальшому розвитку, пов'язувати з пам'ятками салтово-маяцького типу¹.

У зв'язку з цим завдання Кантемирівської експедиції 1948 р. конкретизувалося так:

1. Уточнити питання про речовий комплекс на поселенні та могильнику.

2. Визначити основний тип поховань на Кантемирівському могильнику.

3. З'ясувати тип жител на поселенні.

4. Визначити особливості планування поселення.

Кантемирівське поселення та могильник обстежувалися двічі. В 1924 р. поглиблену розвідку тут провів М. Я. Рудинський², у 1945 р. — І. І. Ляпушкін³.

М. Я. Рудинський, крім зборів на поверхні, в кількох місцях на поселенні заклад траншеї і розкопав на могильнику три кургани.

І. І. Ляпушкін провів поглиблену розвідку і дав докладний аналіз зібраного на поверхні керамічного матеріалу.

Результати робіт обох дослідників були опубліковані.

Експедиція Інституту археології Академії наук Української РСР у 1948 р. провадила роботи на Кантемирівському поселенні та могильнику протягом місяця і розкрила площу в 560 м²; з них 300 м² — на поселенні та 260 м² — на могильнику⁴.

На поселенні виявлено одну споруду наземного типу та на могильнику 10 поховань, з них 6 тілопокладень і 4 тілопалення.

Поселення

Кантемирівське поселення, як про це вже повідомляли в свій час М. Я. Рудинський і І. І. Ляпушкін, розташоване на південно-західному схилі надзаплавної тераси р. Штурмової — правої притоки р. Коломак. Це поселення довжиною близько 1 км і шириною понад 100 м з північно-східного боку оточене невеликим яром, з південно-західного — глибокою балкою, якою протікає невеликий струмок — права притока р. Штурмової.

Уся поверхня поселення досить рясно усяяна уламками посуду, характерного для культури полів поховань, та потрощеними кістками тварин, що в окремих місцях скупчені в досить значній кількості, як це спостерігав і І. І. Ляпушкін. Багато таких скупчень виявлено понад схилом, кілька скупчень знайдено по схилу, майже біля підніжжя тераси.

¹ И. И. Ляпушкин, Поселение эпохи железа в бассейне реки Ворсклы, КСИИМК, в. XXI, 1947, стор. 96—97; Археологические памятники в бассейне р. Ворсклы, КСИИМК, в. XIX, 1948, стор. 33.

² М. Рудинський, Кантемирівські могили римської доби, Записки ВУАК, т. I, 1931.

³ И. И. Ляпушкин, Поселение эпохи железа в бассейне реки Ворсклы, КСИИМК, в. XXI, 1947, стор. 96—97.

⁴ Учасники експедиції: науковий співробітник Інституту археології Є. В. Махно (керівник), студентка КДУ Є. І. Силенок, науковий співробітник Полтавського історичного музею Н. Х. Дідан, фотограф В. О. Пайдем.

У трьох місцях біля скупчень закладені траншеї, які в двох місцях були розширені до розкопів I та III.

Розкоп I площею в 148 м² було доведено до глибини 0,8 м. Знахідки, виявлені в розкопі, склалися з уламків кружального посуду, потрошених лосок тварин та окремих кусочків печини, частина з яких має відбитки лози. Знайдено, крім того, глиняне пряслице біконічної форми й грузило.

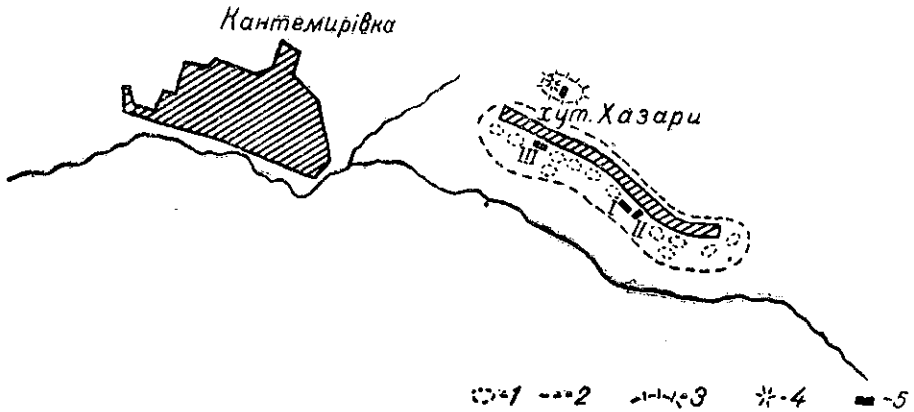

Рис. 1. План околиці с. Кантемирівки.

1 — залишки зруйнованих жител; 2 — межа поселення; 3 — межа могильника; 4 — курган, розкопаний в 1924 р.; 5 — розкоп.

Найбільша насиченість знахідками припадає на глибину до 0,35 м, особливо — до 0,2 м. Нижче 0,3—0,4 м знахідок менше й на глибині 0,8 м вони майже повністю зникають.

Залягає культурний шар в основній своїй частині в орній землі; це давало підстави припускати, що споруди на поселенні були наземними. Печина з відбитками лози свідчила про те, що стіни їх будувалися на дерев'яному каркасі із стовпів, обплетених лозою і обмазаних глиною. Фрагмент глиняної черені давав підстави вважати, що печі були глиняні.

Спостереження на розкопі I підтвердилося матеріалами розкопу III, в якому на глибині 0,25—0,30 м виявлено розвал печини — залишки від двох стін (північної та західної) наземної споруди. Характер розвалу давав підставу припускати, що споруда була невелика, чотирикутна, витягнута вздовж схилу довшими сторонами, зорієнтована відповідно рельєфу місцевості з північного заходу на південний схід під кутом приблизно в 25—30°.

Після зняття печини виявилось, що долівка споруди із західного боку заглиблена в землю на 0,12—0,15 м. Східна частина долівки знаходиться на рівні сучасного їй горизонту і має розміри 7×4 м.

На відстані 4 м від північної стіни виявилось скупчення печини, яке своєю конфігурацією дає підстави вважати, що це — залишки стінки, яка ділила споруду на дві камери: одна з них мала площу 4×4 м, а друга — приблизно 3×4 м.

Вздовж західної стіни в більшій камері споруди стояло понад десяток роздавлених розвалом стіни посудин; з них — дві кружальні мисочки з вилощеною поверхнею, а решта — горщики, зроблені від руки.

Поруч лежало кілька конусоподібних грузил, які мали такий поганий обпал, що при дотику розсипалися на дрібненькі кусочки.

У розкопі, крім того, виявлено уламки кружального посуду з шершавою поверхнею та кістки тварин.

Отже, розкопками 1948 р. на Кантемирівському поселенні встановлено, що будівлі тут були наземного типу, збудовані на дерев'яному каркасі із стовпців, обплетених лозою, сліди яких збереглися на обпаленій під час пожежі глині від обмазки стін.

Відповідно до розташування скупчень уламків посуду й кісток, які відповідають місцям будівель часів полів поховань, можна думати, що будівлі ці були розташовані вздовж схилу, в один, можливо, в два ряди.

Таким чином, тип будівель, планування, розміри й топографія Кантемирівського поселення цілком відповідають типу будівель, плануванню, розмірам і топографії відомих уже поселень культури полів поховань на Правобережжі¹.

Те ж саме можна сказати й про характер інвентаря.

Відповідно до правобережних поселень на Кантемирівському поселенні найбільша кількість знахідок припадає на керамічний посуд, який так само представлений кружальним посудом з шершавою та лощеною поверхнею, а також посудом, зробленим від руки.

Збори на поверхні дали найбільшу кількість кружального посуду з шершавою поверхнею, але в західній частині поселення, як це відзначено ще І. І. Ляпушкіним, крім кружального посуду, що виявлений в достатній кількості, є й посуд, зроблений від руки.

Співвідношення різних груп посуду не однакове в обох розкопах. Якщо розкоп I мав виключно гончарний посуд, причому посуд з шершавою поверхнею тут становить понад 90% (932 уламки) і трохи менше 10% (99 уламків) припадає на посуд з лощеною поверхнею, то розкоп III поруч з кружальним мав посуд, зроблений від руки, причому ліпний посуд тут становить 39% (197 уламків); кружальний з лощеною поверхнею 23% (113 уламків).

Співвідношення посуду з шершавою та лощеною поверхнею в групі кружального посуду з розкопу III укладається в такі показники: посуд з шершавою поверхнею становить 64%, посуд з лощеною поверхнею 36%.

Комплекс розкопу III, за цими даними, входить в одну групу правобережних пам'яток, яка включає Черняхівський могильник, розкоп 1940 р. у с. Жуківцях, нижні комплекси з розкопів 1946 р. у с. Жуківцях та з розкопу 1947 р. у с. Ягнятині.

Комплекс розкопу I відповідає Ягнятинському поселенню, зокрема дослідженням комплексам 1947 р., житлу № 3 з с. Жуківців 1946 р. та с. Дідівщини².

Перша група пам'яток датована монетами карбування II—III ст. ст. н. е. Друга група — амфорою та фібулами VI ст. н. е.

Можна припускати, що відповідно до правобережних пам'яток комплекс розкопу III належить до порівняно ранніх жител Кантемирівського поселення, а комплекс розкопу I цілком відповідає пізнішому

¹ Є. В. Махно, Поселення культури полів поховань у північно-західній частині Правобережжя, Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, К., 1949.

² Там же.

періоду в існуванні поселення, хронологічні рамки якого мають виходити поза межі V ст. н. е.

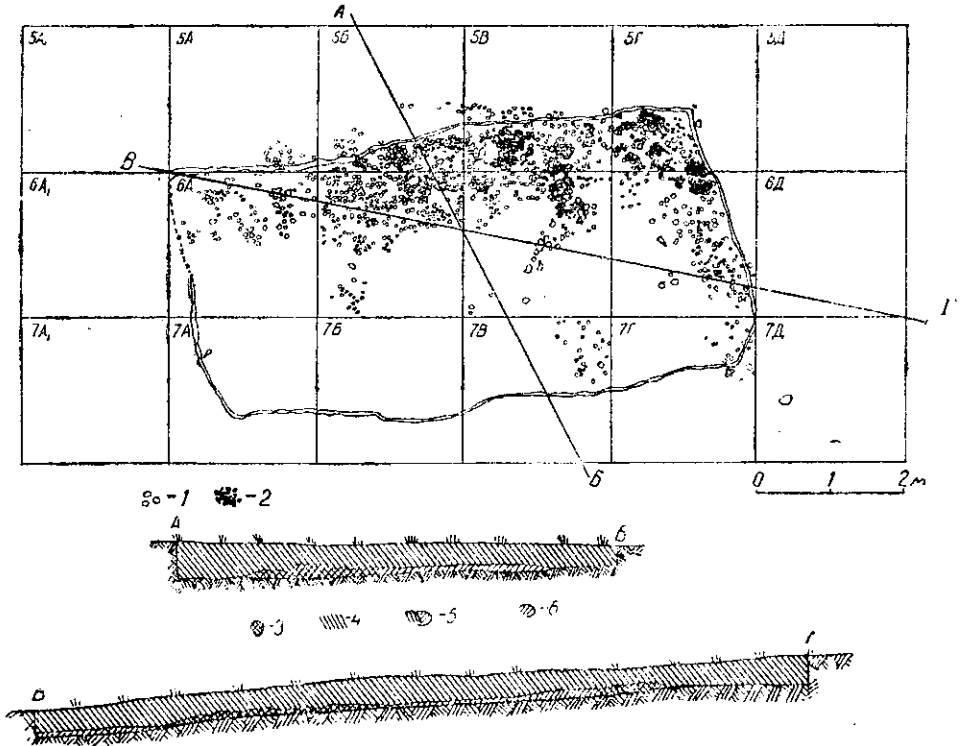

Рис. 2. План та розрізи житла з розкопу III.
 1 — печина; 2 — розбитий посуд; 3 — печина; 4 — чорнозем; 5 — некопана земля;
 6 — заповнення під долівкою житла.

Могильник

На відстані трохи більше як 100 м на південний захід від поселення на плато розташований могильник, розміри якого, можна думати, відповідають площі поширення уламків посуду на поверхні — ширина могильника 80—100 м (схід—захід), довжина 150 м (північ—південь), тобто він займає приблизно площу в 1,5 га.

У південно-західній частині могильника, в місцях скупчення уламків посуду, закладено траншеї I та II, що згодом були перетворені на розкопи і, з'єднавшись один з одним, зайняли площу в 262 м², на якій розкопано 10 поховань, з них 4 тілопалення і 6 тілопокладень.

Тілопалення і тілопокладення розташовані впереміжку на відстані 2—4 м одне від одного і виявляються на глибині 0,3—0,5 м у лесовому підзолистому ґрунті без будь-яких ознак ям.

Над всіма без винятку похованнями знаходяться скупчення уламків посуду, переважно мисок; деякі з них мають сліди діяння вогню і часом навіть ошлаковані.

Тілопокладення (№ 1, 1а, 2, 3, 4, 9). Кістяки цих поховань лежать у випростаному стані, з руками, витягнутими вздовж тіла (крім поховання № 9), орієнтовані головою на північний захід і майже на

північ і (крім поховання № 1) не мають супровідного інвентаря. При деяких з них трапляються кістки тварин (поховання № 3 і 4), при інших — деревні вуглики (поховання № 2).

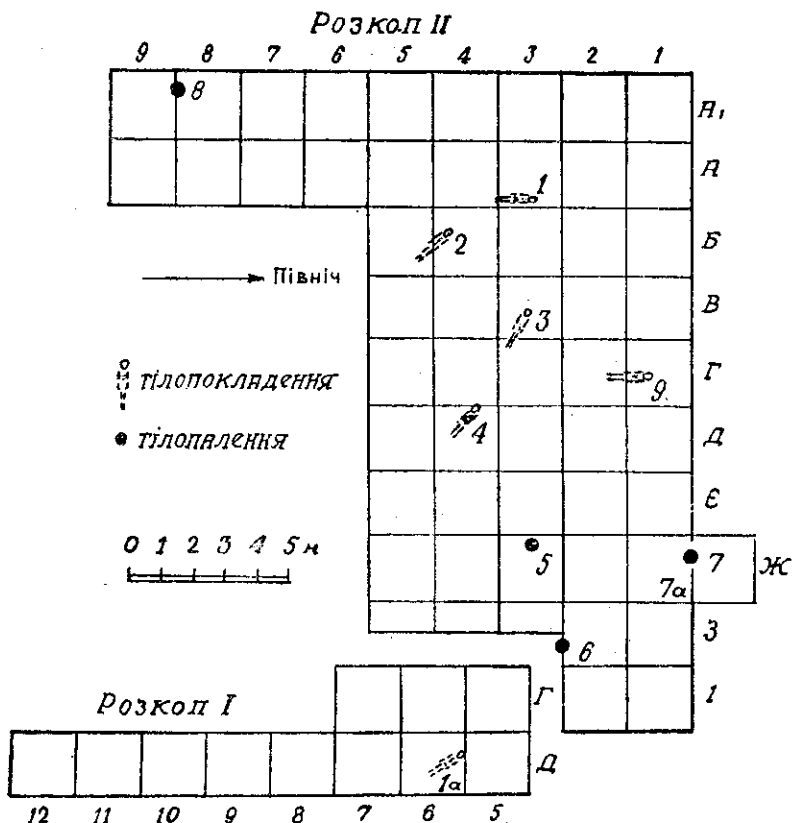

Рис. 3. План розкопів I та II на Кантемирівському могильнику.

Інвентар поховання № 1 (єдиного інвентарного поховання) складається з двох біконічних мисочок сірого кольору з лощеною поверхнею і одного горщичка, зробленого від руки, які стояли на кістках ніжок кістяка дитини 7—8 років. З лівого боку кістяка, над голівкою і вповдовж всього тіла майже при кістяку, виявлено обвуглену дошку завтовшки до 1,5 см.

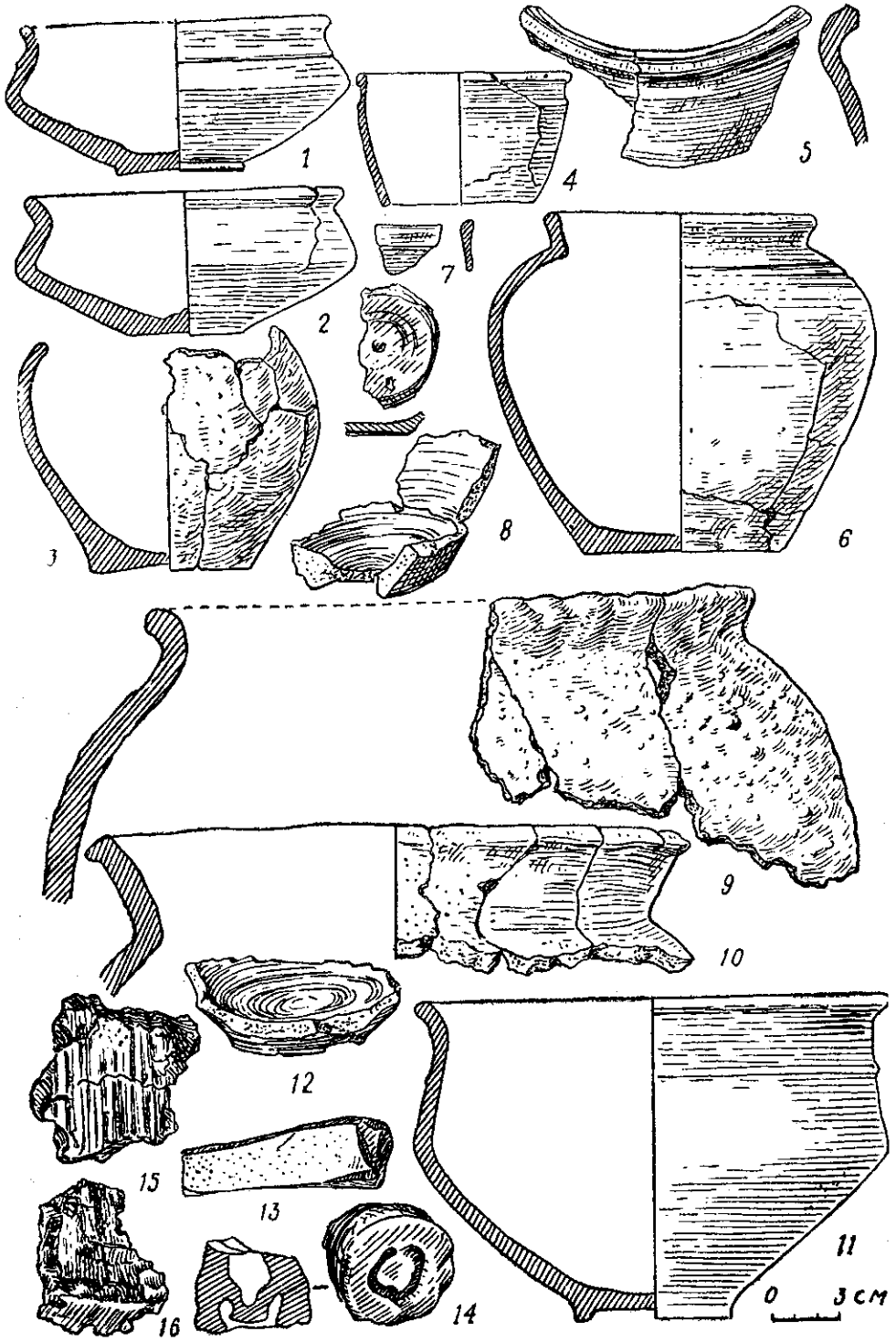
Кістяки тілопокладень № 1а, 2, 3, 4 належать немовлятам, і збереженість їх дуже погана.

Кістяк тілопокладення № 9 належить дорослій людині, він лежить з трохи підігнутими в колінах ногами, з корпусом, повернутим у правий бік і далеко назад закинутою головою. Обидві руки знаходяться перед корпусом.

Тілопалення (№ 5, 6, 7, 8). Ці поховання (крім недостатньо з'ясованого поховання № 5) мають супровідний інвентар, який, крім кружального посуду, також складається і з деяких інших речей — скляної посудини (поховання № 7), металевих речей і намистини (поховання № 8).

ТАБЛИЦЯ I

- Предмети з могильника та поселення:
- 1, 2 — кружальний посуд з поховання № 1;
  - 3 — ліпний горщик з поховання № 1;
  - 4 — кружальний кухлик з відмученої глини, знайдений в посудині № 6;
  - 5, 6 — кружальний посуд з поховання № 7;
  - 7 — уламок кружальної, з лощеною поверхнею посудини з поховання № 8;
  - 8 — денце кружального горщика з поховання № 8;
  - 9, 10 — вінця великих ліпних горщиків, знайдених на долівці житла;
  - 11 — кружальна мисочка з вилощеною поверхнею, звідти ж;
  - 12 — денце кружального горщика з розколу № 1;
  - 13 — точильце з пісковуку;
  - 14 — денце амфори;
  - 15, 16 — залишки обгорілої обмазки стін.

Інвентар поховання № 5 складається з уламка вінець від посудини (очевидно, горщика з шершавою поверхнею), що лежав поруч з перепаленими кісточками. І якщо це не випадково зруйноване поховання, в якому залишилася лише частина від цілої посудини, то цей уламок міг символізувати цілу посудину. Недалеко від поховання виявлено намістину з білої смальти.

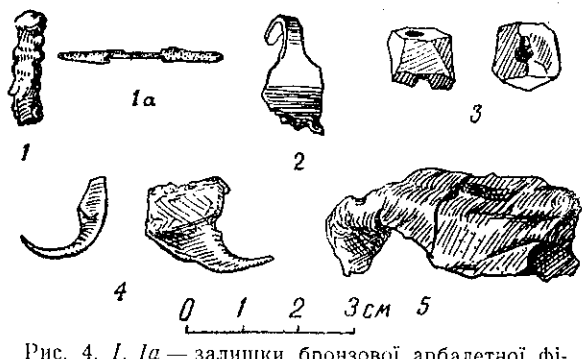

Рис. 4. 1, 1а — залишки бронзової арбалетної фібули із залізною віссю з поховання № 8; 2 — крючок від пряжки, звідти ж; 3 — намістина з поховання № 7; 4, 5 — стоплене скло.

Залишки від спалення у похованні № 6 були складені в опуклобоку закриту мисочку, на північ від якої виявлено два скупчення уламків від двох посудин. Посуд має шершаву поверхню, плоске дно.

Інвентар поховання № 7 складається з двох опуклобоких горщиків з високими плічками, відігнутими назовні вінцями й плоскими денцями. Поверхня горщиків шершава, сірожовтуватого кольору. Вони зроблені на гончарському крузі, з глини, що має значну домішку дрібного піску.

Обидва горщики заповнені кальцинованими кісточками, частина яких знаходилася поза посудинами.

В одному з горщиків серед кісток виявлено вінця з частиною бочка від маленької посудини типу округлоденцевої чарки, яка була перевернута догори дном. Тут же знайдено кілька злиwkів перепаленого скла. Поза горщиками виявлено намістину.

Від інвентаря порушеного поховання № 8 збереглося дещо маленької посудини з лощеною поверхнею на підставній плитці й плоске денце від горщика з шершавою поверхнею, наповнене кальцинованими кісточками, серед яких знайдено вісь з накрученим на неї дротом від арбалетної фібули, пружина якої має по чотири витки з кожного боку, та уламок речі, яку важко визначити (може бути, це — частина прорізної пряжки так званих часів переселення народів).

Таким чином, нові дані з розкопок Кантемирівського могильника свідчать, що основним типом поховань тут були безкурганні і в загальній масі цих поховань кургани, розкопані в 1924 р. М. Я. Рудинським, є винятком, а не правилом.

Обстановка безкурганних поховань і різні деталі ритуалу цілком відповідають обстановці і деталям ритуалу в могильниках Правобережжя.

Більше того, ми маємо деякі підстави говорити про співіснування курганних і безкурганних поховань в одних і тих же могильниках Правобережжя, як, наприклад, у Ромашках.

За загальною характеристикою, Кантемирівський могильник, на основі розкопаних поховань, входить у групу, яка включає могильник біля с. Дідівщини та пізніші поховання Ромашківського могильника і датується V—VI ст. ст. н. е.

Отже, попередні дані розвідувальних розкопів свідчать, що суттєвих, корінних ознак, за якими можна було б Лівобережжя першої половини I тисячоліття протиставляти Правобережжю, ми не маємо.

Можна думати, що лісостепова частина, в якій поширені пам'ятки культури полів поховань, мала спільну лінію розвитку, яка має вказувати на прямі генетичні зв'язки пам'яток культури полів поховань і пам'яток Київської Русі. Це підтверджується як матеріалами Донецького городища, так і матеріалами розвідок Інституту археології Академії наук Української РСР за 1945—1949 рр.¹

Ці факти дають не тільки нові підтвердження приналежності пам'яток полів поховань антам, але й вказують на те, що лінія розвитку від ранньослов'янських племен до Київської Русі не йшла одним потоком. Слов'янські племена існували на різних територіях і шляхи їх розвитку, переплітаючись між собою, піднімалися безперервно вгору.

Е. В. МАХНО

Кантемировское поселение и могильник культуры полей погребений

Резюме

В статье поданы материалы раскопок 1948 г. на Кантемировском поселении и могильнике.

Раскопками установлено, что основным типом погребений этого могильника были не курганные захоронения (как это может казаться на основании раскопок М. Я. Рудинского в 1924 г.), а погребения бескурганые — трупосожжения и трупоположения с инвентарем и без инвентаря, по всем признакам абсолютно аналогичные погребениям черняховского типа на Правобережье.

Аналогичны правобережным также характер жилищ, тип поселения и его планировка. На поселении раскрыты комплексы более ранние (II—IV вв.) и более поздние (очевидно, V—VII вв.).

Эти новые факты дают основание высказать предположение, что культурное развитие обоих берегов Днепра в первой половине и середине I тысячелетия было сходным, что основным населением здесь были анты, культура которых имеет генетические связи с культурой Киевской Руси, как это доказано на памятниках Правобережья.

Установленные факты опровергают высказанные в археологической литературе соображения о наличии лакун в культурном развитии Левобережья.

---

¹ Д. Т. Березовець, Археологічні дослідження на території Путивльського району, Сумської області; Ф. Б. Копилов, Посульська експедиція. Роботи вміщені в цьому томі.

Д. Т. БЕРЕЗОВЕЦЬ

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ПУТИВЛЬСЬКОГО РАЙОНУ, СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У 1947 та 1948 рр. автор провадив археологічні дослідження на території Путивльського району, Сумської області.

Розвідки 1947 р. мали завданням вивчити околиці м. Путивля, щоб встановити доцільність проведення археологічних розкопок на Путивльському городищі.

У 1948 р. об'єктами досліджень були археологічні пам'ятки в околицях с. Волинцевого.

Путивльське городище. На місці між двома ярами, біля центра м. Путивля, розташоване городище Городок, яке вважається місцем літописного Путивля.

Городище має не зовсім правильну чотирикутну форму, розміром 170×130 м. На півдні, до берега р. Сейму, воно обмежується терасами з крутими схилами. З північної сторони городище відділяється від плато валом та ровом. Рів тепер майже заплив. Вал, який в минулому оточував усе городище, зберігся добре; в його південно-східній частині чітко видно в'їзд до городища. По обох кутах південної сторони городища від валу виступають вперед нібито бастіони. В західній стороні городища, де вал попсований, помітні залишки дерев'яних конструкцій основ валу. На поверхні городища є багато черепків, битої цегли, уламків кахлі.

Проведені на городищі розвідувальні розкопки показали, що тут є потужний, проте перемішаний, культурний шар, до 3,5 м завтовшки, насичений керамікою XIV—XV ст. ст., битою цеглою, кістками тварин, попелом; у шарі часто трапляється гутне скло. На глибині 0,6 м знайдено два уламки скляних браслетів, а на глибині 3,5 м — кахлі й посуд XVII ст.

За літописними даними, Путивль за часів Київської Русі був значним містом, тому важко припустити, щоб пізніші перебудови городища цілком знищили культурний шар цього періоду. Зважаючи на відсутність такого шару та форму городища, що наближається до укріплень пізнішого часу, є всі підстави твердити, що літописний Путивль містився в іншому місці.

На схід від городища Городок, десь за 400—500 м, є останець, дуже подібний до городища, з потужним культурним шаром XI—XIII ст. ст.

Нам здається, що саме тут і слід шукати літописне місто. Крім цього, в м. Путивлі, біля маслозаводу, є велике поселення часів Київської Русі. Поселення розташоване на рівному плато, підвищеному над долиною р. Сейму. На поверхні землі є багато кераміки XI—XIII ст. ст., так само як і в зрізі берега, де культурний шар досягає 2 м і де можна простежити ями від жител та господарських споруд.

* *
*

Розвідкою по рр. Сейм та Клівень виявлено ряд археологічних пам'яток, які репрезентують різні археологічні культури.

Найбільш ранні стоянки належать до часів кінця епохи неоліту та початку епохи бронзи. Ці стоянки розташовувались на заплавах рр. Сейм та Клівень, на невеликих піскуватих останцях корінного берега, які не заливалися водою під час повені. Характеризуються вони керамікою з ямково-гребінцевим або нанесеним якимось гострим інструментом у вигляді глибоких канавок орнаментом, кременними пластинками та численними відщетами кременю.

Стоянки цього типу були виявлені в таких місцях: по р. Сейму — біля хут. Корольки та хут. Любки, на лівому березі сучасної річки проти м. Путивля, біля с. Скуносого в урочищі Скотське Кладовище та в урочищі Великий Груд; на правому березі р. Сейму, трохи вище по течії від м. Путивля в урочищі Пасека, біля с. Пересипок в урочищі Калиновці; по р. Клівені — в околицях с. Литвиновичів в урочищі Борок та в урочищі Церковищі.

Другим типом пам'яток є поселення і городища скіфського часу. Ці пам'ятки характеризуються добре випаленою тонкостінною керамікою, переважно баночних форм, орнаментованою проколами по слабо профільованих вінцях, з насічкою по верхньому краю.

Поселення цього часу розташовувалися на мисах високих берегів і часами мали укріплення. Такі укріплення були виявлені в м. Путивлі в урочищі Микільська Гірка та на городищі біля с. Ширяєвого. Відкриті без укріплень поселення є біля с. Литвиновичів в урочищі Велика Страшонка та на болотному городищі Городку біля с. Хижків.

Третім типом археологічних пам'яток є городища і поселення роменського типу. На двох пам'ятках — на Микільській Гірці в м. Путивлі та на городищі Городок біля с. Хижків — кераміка роменського типу знайдена на тих пунктах, що й кераміка скіфського часу. Крім того, поселення з керамікою роменського типу були виявлені в м. Путивлі в урочищі На Бугрі та біля с. Харівки в урочищі Упуд.

У 1948 р. проведені розкопки трьох об'єктів, розташованих на землях с. Волинцевого. Тут були розкопані: городище Курган, яке дало роменський і київоруський матеріал та ранньослов'янське поселення з синхронним йому могильником. Городище розкопувалося під керівництвом В. Й. Довженка, а поселення та могильник — під керівництвом автора. Відповідно до цього й звіти друкуються нарізно.

У 1906 р. біля с. Будок, Роменського району, Полтавської області, М. О. Макаренко розкопав безкурганний могильник з тілопаленням та похованням праху в урнах¹.

¹ Н. Е. Макаренко, Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губ. в 1906 г., ИАК, в. 22, стор. 50—54.

Могильник був дослідником віднесений до культури полів поховань. Подібний могильник та зв'язане з ним поселення були об'єктами наших досліджень біля с. Волинцевого.

Внаслідок цих робіт встановлено, що розкопаний М. О. Макаренком могильник біля с. Будок, як і могильник біля с. Волинцевого, не можна кваліфікувати як пам'ятки культури полів поховань; вони значно ближчі до часів Київської Русі і генетично пов'язані з пам'ятками роменсько-боршевської культури, будучи раннім етапом її розвитку.

Економічною основою суспільства, що залишило пам'ятки типу Волинцевського могильника й поселення, було орне землеробство і пов'язане з ним скотарство. Мешканці поселення мали досить значне приселищне стадо; полювання та рибальство були допоміжними галузями (з визначення кісток видно, що серед кухонних залишків припадає 78% на кістки свійських тварин та 22% — на кістки диких). Жителі поселення розводили корів, свиней, коней, дрібну рогату худобу та птахів.

На поселенні знайдені залізні шлаки та куски болотної руди, що свідчить про те, що на поселенні виплавляли залізо.

На поселенні та могильнику знайдені речі з заліза, бронзи або міді й срібла. Цікаво відзначити, що кружальна кераміка цих пам'яток, орнаментована хвилястим орнаментом або пролощеними смугами, нагадує орнаментацию посуду салтово-маяцького типу. Знахідка уламків амфор та амулета з асторогала гімалайського ведмеда (визначення І. Г. Підоплічко) свідчить про зв'язки мешканців поселення з хазарським світом.

При розкопках могильника було встановлено, що поховання з найбільшою кількістю посуду (у цих похованнях знайдено кружальну кераміку, куски кольчуги і окуття від піхов однолезі, досить широкої зброї) знаходилися в одному кутку могильника. Це явище можна розглядати як свідчення існування племінної верхівки.

Поселення та могильник розташовані за 2,5 км на схід від с. Волинцевого, на березі заболоченої заплави річки. Могильник знаходиться на підвищеному березі, а поселення — на місі, що, плавно знижуючися, глибоко вдається в заплаву. На цьому місі нині росте колгоспний сад і це дуже утруднювало проведення розкопок.

Поселення

На площі поселення було розкопано п'ять жител; з них три були досліджені повністю, а два — лише частково (на цих житлах росли плоді дерева віком 40 років). Подаємо короткі описи цих жител.

Житло № 1 являло собою напівземлянку, опущену в ґрунт на 0,8—0,9 м від сучасної поверхні, неправильної чотирикутної форми, розміром 6,8×6 м. Підлога житла товста (0,14 м), зроблена з вапнякової маси, змішаної з піском. Піч прямокутної форми, з товстими стінками (0,35—0,40 м), знаходилася біля південно-східного кутка житла; ліплена з зеленого глею просто на підлозі.

У печі та біля неї лежало кілька обпалених глиняних конусів, зроблених з погано вимішаної глини, — більшість з них розкришилася при спробі зняти їх з місця. В печі виявлена розбита макітра з ознаками багаторазового обпалу, без слідів вживання.

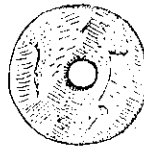
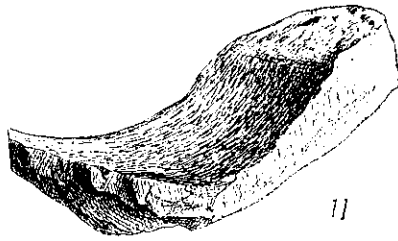
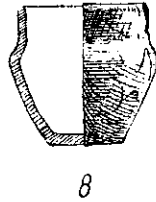
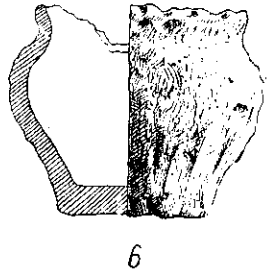
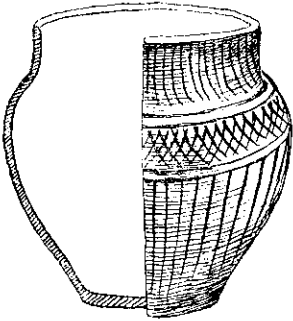
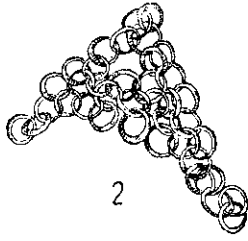
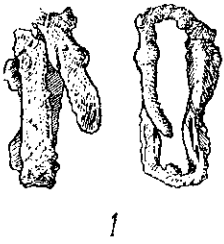
У стінці житла, протилежній печі, була кладова у формі овальної ями, розміром 2×1,65 м та глибиною 0,45 м нижче рівня долівки, що підбоєм вдавалася в стінку. Яма обмазана глиною, обпаленою до чорвоного.

ТАБЛИЦЯ І

Предмети з поселення та могильника:

- 1 — окуття від піхов ($1/2$ н. в.);
- 2 — обривок кольчужної тканини ($1/2$ н. в.);
- 3 — бронзовий браслет з поховання № 1 ($1/2$ н. в.);
- 4 — горщик з променистим орнаментом ($1/8$ н. в.);
- 5 — намисто з поховання № 1 ($1/2$ н. в.);
- 6 — горщик з кострубатою поверхнею ($1/4$ н. в.);
- 7 — залізний ніжик ($1/2$ н. в.);
- 8 — горщик з вилощеною поверхнею ($1/4$ н. в.);
- 9 — бронзова булавка з поселення ($1/2$ н. в.);
- 10 — свистулька з трубчастої кістки ($1/2$ н. в.);
- 11 — зернотерка ($1/20$ н. в.);
- 12 — кістяний виріб ($1/2$ н. в.);
- 13 — глиняне пряслице — гудзик ($1/2$ н. в.);
- 14 — пряслице з стінки амфори ($1/2$ н. в.)

ТАБЛИЦА I

Біля самої печі, в стінці житла, виявлена еліпсоїдна ніша розміром $1,7 \times 1$ м. На земляному останці, біля входу в нішу, знаходилося розбите глиняне «блюдо» чотирикутної форми з округлими кутами, невисоким бортиком і рівним дном розміром $0,77 \times 0,67$ м, виліплене безпосередньо на останці.

Рис. 1. Поховання № 8. Видяд після розчистки.

У заповненні житла знайдена кераміка, одна прозора намистина, дві кістяних проколки, п'ять глиняних прясельць та розтирочка від зернотерки.

Житло № 2 було опущене в землю на $1,1$ м, чотирикутної форми, розміром $5,6 \times 4,8$ м, з масивною, ліпленою на підлозі з глею чотирикутною піччю, яка знаходилась у південно-західному кутку. Біля печі лежали конуси. Підлога завтовшки 5 см зроблена з глини, слабо обпалена. В стіні проти печі була ніша-кладовка, заглиблена нижче підлоги на $0,2$ м. У житлі знайдено залізне кресало, три глиняних прясла, бронзова шпилька та уламки посуду.

Житла № 3 і 4. Ці житла, розкопані частково, напевно, мали таку ж будову, як і інші.

Житло № 5 було незначно заглиблене в землю ($0,40$ — $0,45$ м), неправильної чотирикутної форми, розмірами $5,6 \times 4,8$ м, з товстою утрамбованою глиняною долівкою, яка має сліди обпалення. Піч прямокутної форми, ліплена з глею; її зовнішні розміри $1,2 \times 1$ м; челюсті печі дуже вузькі. Біля східної стіни житла викопана яма з обмазаними та обпаленими стінками розміром $2 \times 1,6$ м, глибиною $0,5$ м, що заглиблюється підбоек у стінку. Поруч з ямою чітко видно східці входу.

По кутках житла та посередині стіни, біля якої стоїть піч, простежено ями від стовпів. У заповненні житла знайдено два пряслиця, розтирочку від зернотерки, уламки посуду та кістки тварин.

У всіх житлах знайдена велика кількість шматків глиняної обмазки з відбитками переплетеної лози.

Таким чином, можна вважати, що для поселення типовим житлом була напівземлянка з плетеними з лози та обмазаними глиною стінами.

Могильник

Могильник являє собою частину рівного плато; ніяких зовнішніх ознак поховань немає. Площа його близько 1,6 га.

Розкопано 19 поховань, з яких чотири були зруйнованими. Могильнику властивий одноманітний обряд поховання: померлого спалювали за межами могильника. Попіл з вогнища разом з речами, що не згоріли, та перепаленими кістками вміщували в глиняні посудини-урни. Для закопування урн робили неглибоку яму в чорноземі, а, можливо, частково й в підґрунті; в яму підряд ставилися урни і засипалися землею. Урни не були закриті покришками. Серед речей, які знаходилися в урнах, найбільше скляних намистин.

Цікаво відзначити, що в жодному похованні не було знайдено цінних предметів, які б мали сліди діяння вогню. У похованні № 1 зверху лежали два бронзові браслети без слідів діяння вогню; у похованні № 10 знайдено залізний перстень, який також не був обпалений на вогні; у похованні № 2 виявлено кусочки кольчужної тканини. Все це свідчить про те, що з небіжчиком не спалювали цінних речей, хоч вони й були у вжитку в мешканців поселення.

У похованні № 1 знайдено дві посудини, в одній з яких були перепалені кістки, два бронзових браслети, сім скляних та 15 пастових намистин; друга посудина була заповнена землею.

У похованні № 2 виявлено шість посудин, дві з яких містили в собі залишки спалення, а чотири були заповнені тільки землею. Посудини, що стояли в один ряд біля східного боку ями, зорієнтовані на північний захід — південний схід. У похованні було три ліпні посудини з шершавою поверхнею та три зроблені на гончарському крузі. З речей у похованні знайдено кусок кольчужної тканини, два сполучені між собою залізні кільця і 25 скляних та пастових намистин.

У похованні № 3 було вісім посудин, шість з яких містили в собі залишки спалення. Посудини стояли в два ряди (в першому ряді — шість посудин, у другому — дві) і були зорієнтовані на північний захід — південний схід. Чотири горщики були зроблені на гончарському крузі, чотири — ліпні. З речей виявлено: три пари сполучених між собою залізних кілець, залишки чотирьох залізних предметів, два окуття від піхов, бронзова бляшка, сильно деформована від вогню, та зламана тонка бронзова пряжка.

У похованні № 4 знайдено два чорних горщики, що стояли поруч, орієнтовані на південний схід — північний захід. В обох горщиках були перепалені кістки; крім того, в більшому горщику лежали залізні окуття піхов та зливки намиста.

Поховання № 5 було сильно зруйноване під час оранки. Виявлено лише два денця, що стояли поруч.

У похованні № 6 знайдено одну ліпну посудину без інвентаря.

У похованні № 7 було три ліпні посудини, зовсім зруйновані під час оранки. В двох з них виявлені перепалені кістки.

У похованні № 8 знайдено один великий і два маленьких горщики, що стояли поруч (рис. 1). Горщики ліпні, з високими прямими вінцями. У всіх трьох посудинах були перепалені кістки та декілька намистин.

У похованні № 9 виявлено одну ліпну посудину з нерівною поверхнею. Серед перепалених кісток була намистина.

Поховання № 10 містилося в одній ліпній, з високими прямими він-

цями, посудині. Серед перепалених кісток було близько 150 різних намистин та залізний перстень.

У кожному з поховань № 11, 12, 14 і 15 була лише одна ліпна посудина без інвентаря.

У похованні № 13 виявлено одну ліпну з високими прямими вінцями посудину, яка містила в собі перепалені кістки; серед кісток знайдено дві намистини.

Увесь керамічний матеріал, здобутий на поселенні та в могильнику, можна поділити на кілька груп.

1) Груба ліпна кераміка з великою домашньою шамоту в тісті, орнаментована заціпами по вінцях. Формою — це горщики з слабо відігнутими вінцями, макітри та сковорідки. На поселенні ця група посуду абсолютно переважає; на могильнику вона становить 50% усього посуду.

2) Ліпний посуд із згладженою поверхнею. Ця кераміка має менше домашок шамоту, тонші стінки та згладжену поверхню. Формою — це неорнаментовані горщики з характерними високими прямими вінцями та сковорідки. В матеріалах поселення ця група посуду в основному представлена сковорідками та в незначній кількості горщиками. В матеріалах могильника вона становить 25% усього посуду.

3) Кераміка чорного або коричневого кольору, зроблена на гончарському крузі, з домашньою дрібного піску або без нього. Формою — це виключно горщики з високими прямими вінцями та пролощеним орнаментом. Переважаючим мотивом орнаментациї є лінії по плічках або у вигляді решітки та ряд вертикальних смуг від плічок до денця. Денця деяких посудин мають клейма у вигляді кола з діаметрами, що перетинаються, або прямокутників з діагоналями. В матеріалах поселення ця група кераміки займає дуже незначне місце. В могильнику вона була тільки в багатих похованнях з великою кількістю урн.

Ці три групи кераміки зустрічаються як на поселенні, так і на могильнику. На поселенні, крім того, є кераміка, подібної якій не знайдено в матеріалах могильника.

4) Амфорна кераміка, мабуть, східного походження.

5) Кераміка з проколами під самим верхом вінець, що нагадує собою кераміку скіфського часу.

З речей, знайдених при розкопках поселення та могильника, ми опишемо тільки деякі:

Два бронзових браслети з розширеними кінцями, зроблені з пластинки, яка всередині виковувалась у круглий товстий дріт (поховання № 1). Такі ж браслети, але зроблені з срібла, зберігаються в Київському історичному музеї в складі Фативізького скарбу.

Залізний перстень з щитком, викований з одного куска заліза, знайдений у похованні № 10. На персні викарбуваний знак, дуже подібний на знак власності київських князів з династії Рюриковичів.

Намисто, виявлене в похованнях, здебільшого скляне, зеленого, синього, жовтого та білого кольорів. Більшість намистин дуже пошсовані вогнем. Поруч з скляним намистом зустрічається і пастове.

На поселенні, біля житла № 3, знайдено листовидний наральник, дуже тонкий. Крім того, на поселенні знайдено залізне кресало та бронзову булавку. В 1946 р. на території поселення під час копання ями для силосування колгоспники знайшли велику зернотерку, яка й зараз зберігається в Путивльському музеї.

Підводячи підсумки розкопок, можна вважати, що поселення і могильник є пам'ятки найменш відомого археологам передкиєворуського часу. Ці пам'ятки залишені сіверянськими племенами, які жили тут у VII—VIII ст. ст. Для пізнішої доби це ж населення залишило пам'ятки, які в археології мають назву роменських.

Отже, археологічні розкопки біля с. Волинцевого є першими систематичними дослідженнями невідомих до цього часу на території Лівобережної України слов'янських пам'яток VII—VIII ст. ст.

Д. Т. БЕРЕЗОВЕЦ

Исследования на территории Путивльского района, Сумской области

Резюме

В 1947 г. археологические исследования установили отсутствие культурного слоя времени Киевской Руси на Путивльском городище — слои этого времени были обнаружены на расстоянии 400—500 м на восток и западнее, около маслозавода.

В том же году в окрестностях Путивля открыто несколько стоянок эпохи бронзы, поселения и городища позднескифского времени и городища Роменской культуры.

В 1948 г. работы производились около с. Волинцево, где исследовались: роменское городище Курган и поселение со связанным с ним безкурганым могильником VII—VIII вв. Поселение расположено на пологом мысу, глубоко вдающемся в пойму р. Сейма, могильник — у основания этого мыса.

На поселении раскопано 5 жилищ-полуземлянок, каждая размером около 6×6 м, с толстыми глиняными полами, толстостенными лепными, расположенными прямо на полу печами, своеобразными ямами-кладовыми, со стенками, плетеными из прутьев и обмазанными глиной.

На поселении обнаружены: железный наральный, пестики зернотерок, ножи, пряслица, бусы и обломки керамики.

Могильник занимает площадь около 1,6 га и никаких внешних признаков погребений не имеет.

Было исследовано 19 погребений, из которых 4 оказались разрушенными. Установлено, что покойников сжигали за пределами могильника, а урны с прахом закапывали на могильнике. В погребениях обнаружены также урны и сосуды без пережженных костей — ритуальные положения. Количество сосудов в погребениях различно — от 8 до 1. Основной инвентарь погребений составили бусы; кроме них найдены обрывки кольчуги, браслеты, ножи, перстни.

В. Й. ДОВЖЕНОК

РОЗКОПКИ БІЛЯ с. ВОЛИНЦЕВОГО, СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

I

Городище Курган біля с. Волинцевого, Путивльського району, Сумської області, було виявлене археологічною розвідкою, проведеною науковим працівником Інституту археології Академії наук Української РСР Д. Т. Березовцем влітку 1948 р. Внаслідок розвідувальних робіт поставлено питання про потребу стаціонарних розкопок на городищі, що й здійснено того ж літа¹.

Городище, круглої форми, з півночі на південь має 68 м і з заходу на схід 72 м (рис. 1). Воно розташоване біля південно-східної околиці с. Волинцевого, на високому місці, що впадає у заплаву р. Сейму. З трьох боків над заплавою річки городище підвищується, ніби штучний великий насип; можливо, завдяки цьому воно серед місцевого населення і має назву кургана. З західного, напільного боку городище захищене ровом і валом; висота валу від дна рову до гребеня дорівнює 4,5 м. З інших боків рову й валу немає — тут городище захищене природними схилами, які, очевидно, зазнавали штучних виправлень і були підсипані по гребеню, внаслідок чого гребень схилів виступає над рівнем площадки городища.

Як встановлено розкопками, насип валу складався з землі, що була викинута під час влаштування рову. На древньому чорноземному шарі залягав викинтий з рову шар глини. Над глиною залягав товстий шар гумусу, змішаного з глиною, що утворилося, можливо, внаслідок неодноразової підсипки по гребеню валу після його побудови. Ніяких конструкцій у насипу не виявлено.

Розкопки провадилися на південно-східній околиці городища вздовж його східного схилу. Довжина розкопу з півночі на південь дорівнювала 30 м, ширина його з сходу на захід становила 8 м. У цьому районі передбачалося виявити найбільш заселену частину городища. Ці сподівання цілком виправдались.

Зверху, під дерновим шаром, на всій площі городища залягав шар золи, який вкривав древній чорноземний шар. Товщина зольного шару

¹ Розкопки городища здійснені загonom Путивльської археологічної експедиції в складі В. Й. Довженка (керівник), мол. наук. співроб. М. Ю. Брайчевського. Другий загін експедиції, під керівництвом Д. Т. Березовця, який очолив і всю експедицію, вивчав поселення і могильник ранньороменської культури VII—VIII ст. ст.

різна у різних місцях і залежить від древнього рельєфу. На виступах зольний шар має близько 1 м товщини, а в заглибленнях і ямах від землянок він досягав двох і більше метрів. Верхня частина зольного шару відзначалась м'якістю, але глибше шар був твердіший, а на дні землянок ставав надзвичайно твердою масою, що утворилась з нанесеної водою золи, глини й чорнозему. По розрізах добре простежуються нашарування золи різних відтінків, чергування яких свідчить про поступове утворення зольного шару.

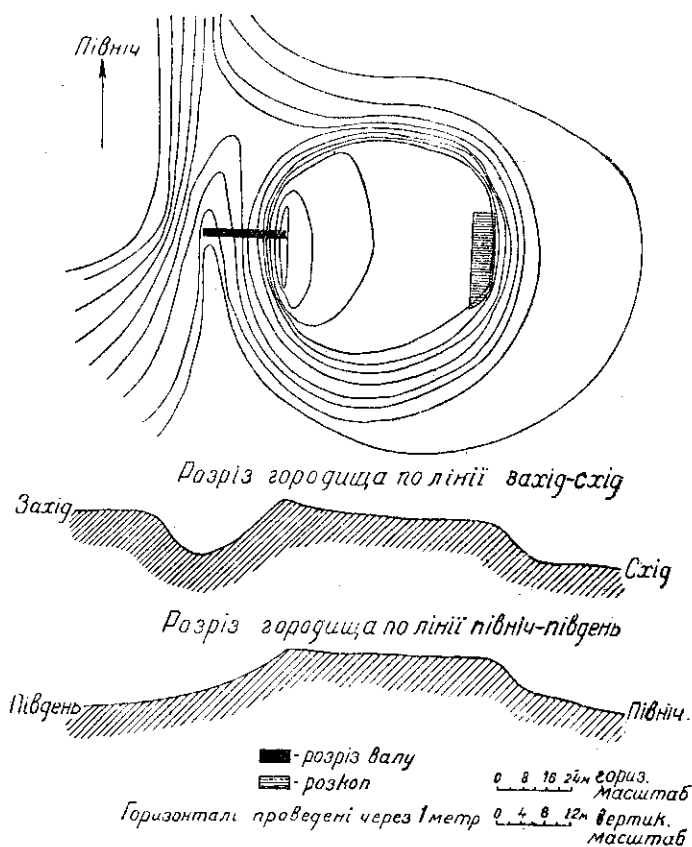

Рис. 1. План та розрізи городища Курган.

Культурний шар не порушений пізнішими земляними роботами. Тільки під час розвідувальних розкопок Д. Т. Березовця у зольному шарі було виявлено три пізніх поховання без інвентаря на глибині 0,4—0,6 м. Добре збереження культурного шару підтверджується і чітким чергуванням зольних нашарувань.

Походження зольного шару на городищі — загадкове. Ясно тільки одне, що утворився він вже після оселення тут слов'янського населення, яке створило пам'ятки роменсько-боршевського типу.

Зольний шар вкриває собою землянки, викопані у древньому чорноземі і в материковому суглинку. Якщо ці землянки можна відносити до IX—X ст. ст., то утворення зольного шару сталося незабаром після того, як вони були залишені.

Важливо відзначити, що в жодній з землянок не виявлено слідів загибелі їх від вогню. Це виключає припущення, що утворення зольного шару зв'язане з пожежею на городищі. І, крім того, для утворення від пожежі зольного шару такої товщини потрібна була б така кількість пального матеріалу, яка одночасно не могла вміститися на городищі.

Отже, шар золи на городищі утворювався поступово, причому утворення відбувалося в той час, коли на городищі було життя. Тільки цим можна пояснити те, що весь зольний шар насичений уламками посуду, кістками тварин, кістяними проколками, глиняними й шиферними пряслицями, кусками глиняних конусів, що трапляються на всіх городищах роменсько-боршевського типу, та іншими виробами.

У культурному шарі особливо часто трапляються уламки посуду двох типів — ліпного і кружального. Привертає увагу те, що уламки посуду обох типів знаходяться у всьому шарі, тільки зверху зустрічається більше уламків кружальних посудин; знизу переважна кількість належить уламкам ліпного посуду.

Формою, орнаментациєю і складом маси ліпний посуд аналогічний такому ж посуду, широко відомому із городищ роменсько-боршевського типу лісостепового Лівобережжя. Кружальний посуд аналогічний посуду, відомому з розкопок древньоруських могильників IX—X ст. ст., а також більш ранньому типу посуду древньоруських городищ.

Привертає увагу кілька уламків більш раннього ліпного посуду, що були зустрінуті в різних місцях культурного шару. Цей посуд аналогічний тому, який характерний для поселення і могильника, що знаходився на заході, за 1,5—2 км від городища.

Д. Т. Березовець, який досліджував ці пам'ятки, датує їх VII—VIII ст. ст. і відносить до передроменської стадії розвитку сіверянської культури.

Якщо посуд з городища, подібний до посуду з поселення і могильника, належить до того ж часу, що й поселення, то заселення слов'янами території городища також слід відносити до VII—VIII ст. ст. Цілком можливо, що слов'янське поселення на території городища виникло як відкрите поселення, подібне до того, яке існувало за 2 км на схід від нього. А потім на цьому місці, дуже зручному для захисту, було засновано городище.

II

Життя на городищі протікало протягом декількох століть (IX—X ст. ст.). Пам'ятками цього життя є, крім окремих предметів, знайдених у різних місцях культурного шару, також і залишки будов житлового і господарського призначення.

На городищі було відкрито п'ять землянок, заглиблених у древній чорноземний шар і материковий суглинок, два наземних приміщення житлового призначення, побудованих на древньому чорноземному шарі з включенням золи в деяких місцях або на шарі, що утворився внаслідок змішування золи, чорнозему й глини в місцях западин, і три печі, побудовані безпосередньо на зольному шарі. Всі ці залишки будівництва були вкриті зверху шаром золи. Безперечно, кожна із зазначених груп залишків будівництва належить до різних періодів життя на городищі. Розглянемо їх в порядку хронологічної послідовності.

З приміщень землянкового типу до жител належать приміщення № 1, 3, 5, 6 (рис. 2). Одне приміщення, відкрите розвідкою Д. Т. Березовця, мало господарське призначення.

У всіх землянках-житлах стіни орієнтовані по сторонах світу. Розміри землянок-жител, як правило, однакові: $3,8 \times 4$ м. Тільки землянка № 3 мала інші розміри: $4 \times 4,2$ м. Проте і тут пропорція довжини до ширини житла додержана та ж сама.

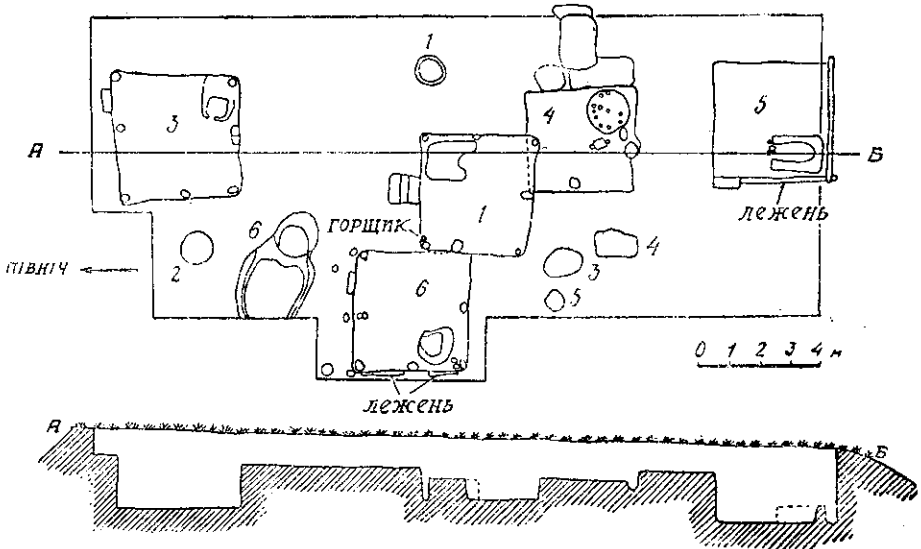

Рис. 2. План розкопу на городищі Курган.

Висота стіни від долівки до деревнього рівня поверхні у двох землянках (№ 3 і 5) дорівнює 1,8 м; в інших — 1,3 м. Ці розміри дають підставу зробити припущення, що над стінками ями землянок будувалися дерев'яні або глинобитні стіни, бо висота житла не могла бути нижча від людського зросту. Ці житла, за винятком одного (№ 5), мали в кутках і в центрі стінок стовпи. Вони підтримували дах, наземну частину стін і дерев'яну обшивку стін у землі, слідами якої є порошок, що трапляється в різних місцях вздовж стін. Печі розташовувались у різних кутках житла, але влаштування і форми їх були однакові. Будувалися вони на невеликому підвищенні нерушеного суглинку, що був залишений для цього під час будівництва землянки таким чином, що нижня частина склепіння і тильна частина вирізались з цілини. Верхня частина склепіння ліпилася з глини. Іноді у склепіння, для поліпшення його конструкції, і, можливо, для швидшої віддачі тепла у приміщенні вмазувалися куски каменя. Форма печей прямокутна, розміри неоднакові.

Біля входу в житла виявлені східці. В деяких з них (№ 3, 5) було по одному східцю, вирізаному у стінці на висоті близько 0,7 м від рівня долівки. Можна припускати, що для зручності сполучення у цих житлах існували якісь дерев'яні підвищення між підлогою і східцями. В одному житлі (№ 1) виявлено кілька східців, прорізаних у стіні.

Підлога у всіх житлах була глиняна, добре утрамбована, із слідами обпалу біля печей.

Землянка господарського призначення орієнтована, як і житла, по сторонах світу. Розмірами вона більша від розмірів жител і дорівнює з

півночі на південь 6,5 м і з сходу на захід 5 м. Землянка заглиблена від рівня древньої поверхні на 1,3 м. Слідів від стовпів не виявлено. Вздовж східної стіни простежено підвищення, зроблене в ґрунті, висотою близько 0,3 м і шириною 0,6 м. Таке підвищення могло бути спеціальним місцем, куди ставився посуд з продуктами. У північно-східному кутку знаходилась зернова яма діаметром 1,5—2 м і глибиною 1,6 м. Стінки її були обмазані глиною і обпалені.

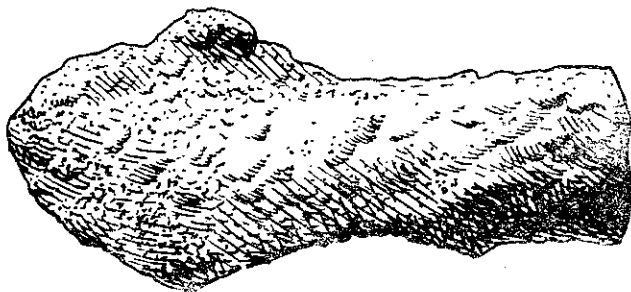

Рис. 3. Залізний наральник.

У землянках знайдений посуд, кістки тварин, кістяні проколки та інші предмети. Більшість уламків належить до ліпного посуду роменсько-боршевського типу, але поряд з ними як у заповненні землянок, так і на долівці і в завалах печей були виявлені уламки кружального посуду (табл. I, 7). У землянці № 1, у північно-західному куті приміщення, трапився ліпний горщик роменсько-боршевського типу, поставлений, очевидно, одночасно з побудовою житла в яму, вириту для стовпа.

Металевих предметів знайдено мало. На долівці у землянці № 3 лежав залізний предмет, призначення якого не з'ясоване через зруйнуваність його окисом. У землянці № 1 виявлено бронзовий предмет, також дуже окиснений. Одна із знахідок у землянці (господарського призначення) являє особливий інтерес. Це — залізний наральник розмірами 17 см довжини, 8 см ширини по лопаті і 5 см ширини по втулці (рис. 3). Цей наральник є першою знахідкою знаряддя орного землеробства серед пам'яток роменсько-боршевської культури.

У землянках № 3 і 5 знайдено куски жорен з піщанику, причому в землянці № 5 куски жорна закривали челюсті печі. Знайдено тут також глиняні й шиферні пряслиця (землянка № 1).

Усі вищезгадані землянки мають спільні конструктивні особливості, що дають підставу відносити їх до одного періоду життя на городищі. Це підтверджує також спільні стратиграфічні умови залягання землянок у древньому чорноземному шарі і материковому суглинку до появи зольного шару на городищі. Винятком є лише землянка № 6, яка була збудована вже тоді, коли зольний шар почав напластовуватися. Але період, що відділяє час побудови цієї землянки від часу побудови інших землянок, уявляється недовгочасним. У всіх землянках, у тому числі і в землянці № 6, знайдені аналогічні предмети.

До наступного періоду життя на городищі належать залишки двох наземних жител (№ 2 і 4). Особливістю наземних жител, яка підтверджує, що ці житла були збудовані вже після того, як землянки були залишені і їх заглиблення встигли заповнитися землею, є те, що житло № 4 частково перекривало землянку № 1, а житло № 2 повністю було

збудовано на місці землянки № 6. Будувалися житла вже тоді, коли на городищі був зольний шар і невеликі їх поглиблення прорізували дерев'яні чорнозем з включенням золи у деяких місцях.

Краще збереглося наземне житло № 2. Його розміри повторюють типові розміри землянок: 3,8×4 м. Орієнтоване воно по сторонах світу. Житло було трохи заглиблене у ґрунт, так що над рівнем долівки на 0,2—0,3 м підвищувалися земляні стіни.

По кутках і в центрі стін житла були виявлені дерев'яні стовпи; один стовп був у центрі житла. У північно-західному і в північно-східному кутках, а також у центрі західної стіни ці стовпи були парні. Цей важливий конструктивний показник пов'язаний з іншим показником — із слідами колод вздовж північної, східної і західної стін. Очевидно, стіни житла будувались із колод або обополів «у закидку» між парними стовпами.

Дах, очевидно, був двоскатним. Його підтримували три стовпи по боках і три стовпи в центрі. Стовп, що був у центрі житла, не міг мати іншого призначення, крім підтримування центра даху.

Піч знаходилась у південно-східному кутку. Вона, як і печі в землянках, була глинобитна і мала прямокутну форму.

Вхід до житла був улаштований з північного боку, де між північно-східним кутком і середнім стовпом біля північної стіни простежена спадиста площадка, що веде від рівня древньої поверхні до рівня долівки.

Підлога житла — глинобитна. Шар глини близько 10 см завтовшки знаходився на шарі, що заповнював землянку № 6. Обпалу долівки не простежено.

Залишки конструкції житла № 4 збереглися погано. Розміри його 3,4×3,5 м. Це житло також було заглиблене у ґрунт на 0,2—0,3 м. Посередині західної і південної стін збереглися ями від стовпів. Залишки печі виявлені в південно-східному кутку. Ця піч була глинобитна, круглої форми. Від неї збереглася черинь, по окружності якої простежені ямки від лози, що служила каркасом для глинобитного склепіння.

До східної стіни житла № 4 прилягають кругла і прямокутна ями, очевидно, господарського призначення.

Кілька ям різних форм і розмірів були в інших місцях на розкопаній площі городища. Пов'язать їх з тим або іншим приміщенням важко, але призначення їх, як видно, було господарське. Одна з ям (№ 1) обмазана глиною, обпалена і, мабуть, служила для збереження зерна.

Речі, які виявлені у наземних житлах, такі ж самі, як і речі, знайдені у землянках, що й дає підставу відносити їх до IX—X ст. ст.

Важко сказати, який час відділяє побудову наземних жител від того періоду, коли були збудовані землянки. Для того щоб землянки стали непридатними для життя і заповнилися ґрунтом, потрібно небагато часу, всього декілька десятків років. Це припущення, разом із фактом знаходження в землянках і наземних житлах однакових предметів, дозволяє припускати, що час, який відокремлює побудову наземних жител від збудування землянок, був незначним.

Залишки наземних жител у вигляді розвалів трьох печей і кусків обпаленої глини виявлені безпосередньо і в зольному шарі на глибині 0,4—0,5 м від сучасного рівня. Стратиграфія їх свідчить про те, що вони належать до жител, збудованих пізніше, коли залишки наземних жител № 2 і 4 уже вкрилися шаром золи. Ніяких інших слідів від

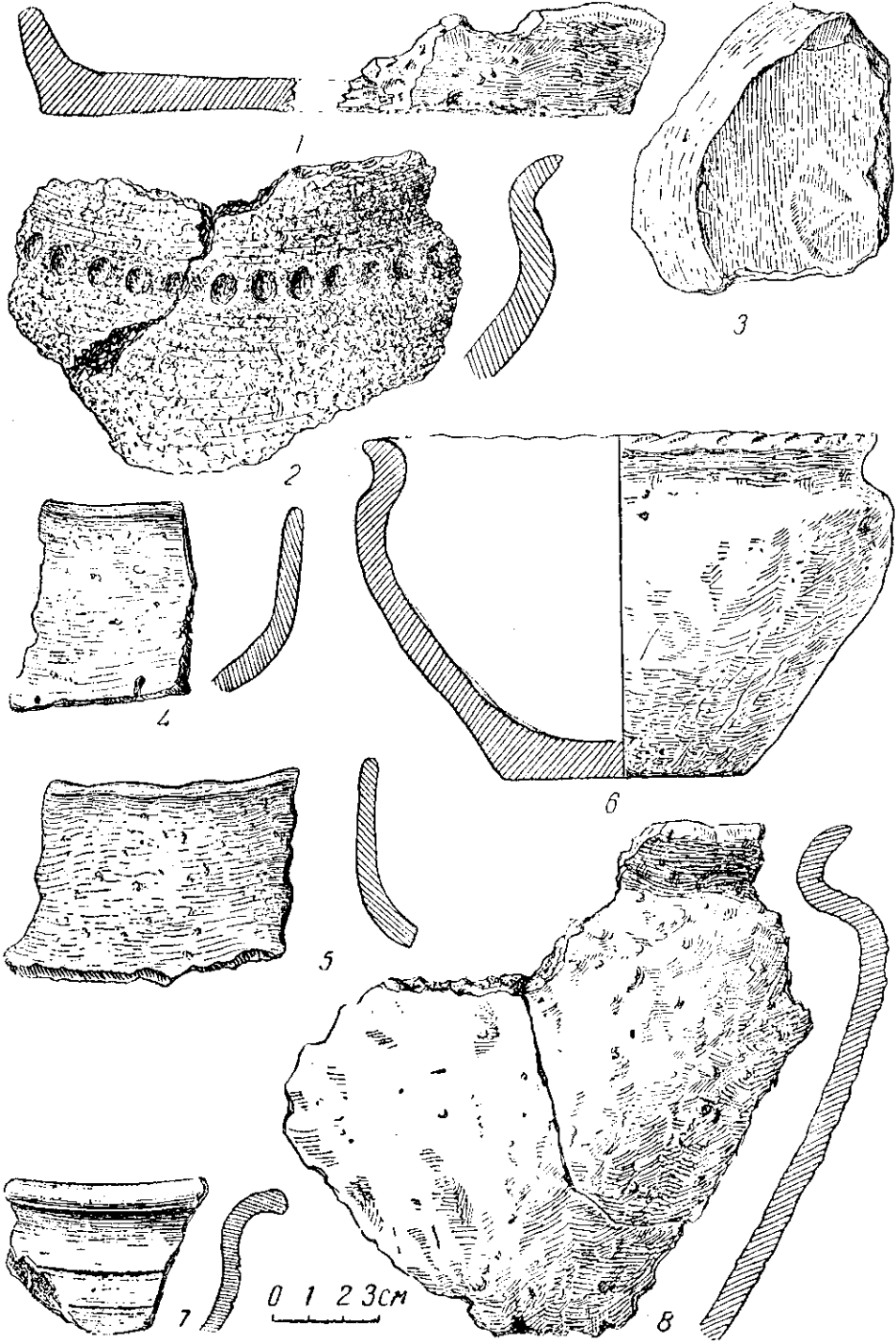
ТАБЛИЦЯ I

Кераміка із землянки № 1:

- 1 — уламок глиняної сковорідки;
- 2 — уламок ліпної посудини;
- 3 — клеймо на донці кружальної посудини;
- 4, 5 — уламки ліпної посудини.

Кераміка з житла № 2:

- 6 — ліпний горщик;
- 7 — уламок кружальної посудини, знайдений у завалі печі;
- 8 — уламок ліпної посудини, звідти ж.

цих жител, крім печей, не збереглося, тому про них можна сказати тільки те, що вони були наземними.

Під завалом однієї печі знайдена верхня частина кружального глека з вузьким горлом. В інших місцях було виявлено багато уламків кружального й ліпного посуду. Тут же знаходились кістки тварин, кістяні проколки, глиняні й шиферні пряслиця, залізні ножі, кусок залізного шлаку, уламки скляних браслетів та інші речі.

Наземні житла, залишками яких є розвали трьох печей, належать до останнього періоду життя на городищі. Незважаючи на те, що тут були знайдені такі речі, як шиферні пряслиця і уламки скляних браслетів, — цей період треба відносити не до пізніх часів Київської Русі, оскільки важко припустити існування ліпної кераміки навіть на віддаленні від Наддніпрянщини пізніше X ст. Тому останній період життя на городищі слід датувати не пізніше зазначеного часу.

Сліди життя слов'янського населення IX—X ст. виявляються у багатьох місцях і за межами городища, на території підвищеного плато, переважно над схилами заплави річки. Особливо добре помітні ці сліди поблизу городища і з західного боку. Щоб з'ясувати характер культурних залишків і їх зв'язок з пам'ятками на городищі, тут були закладені розкопки.

На суглинковому материковому шарі залягав чорнозем з включенням зольних прошарків, в яких були речі, аналогічні знайденим на городищі, і залишки житла, поглибленого в материк на 0,6 м від дерев'яного рівня. Розміри його з сходу на захід дорівнюють 4,8 м, з півночі на південь 4,2 м. У кутках і в центрі стін житла стояли стовпи, що підтримували стіни, будова яких невідома, і дах. Глинобитна прямокутна піч знаходилась у південно-західному кутку. Підлога була глинобитна, без обпалу.

Влаштування стін з допомогою стовпів у кутках приміщення і посередині стін, форма і влаштування печі дають підставу вважати це житло конструктивно близьким до наземних жител на городищі. Але воно має і істотні відміни. Це житло складалося з двох частин, що мали різний рівень підлоги. Південно-західна його частина (від західної стіни до печі і від південної стіни до середини) на 0,45 м була глибша від інших частин.

Вхід був із західного боку. Він з'єднував житло з переднім приміщенням або з сіньми квадратної форми, розміром 2×2 м; у стінах переднього приміщення були зроблені ніші. Вхід у переднє приміщення, від якого зберігся східець, був у північно-західному куті.

У житлі виявлено три круглі ями: дві біля північної стінки і одна — в заглибленій частині. Ця яма (діаметр 0,6 м і глибина 0,7 м) обмазана глиною і обпалена.

З двох боків зовні біля входу в переднє приміщення було дві ями неправильної форми. В одній з надвірних ям північного боку знайдено залізне долото (табл. IV, 10) та уламки кружального і ліпного посуду. В інших ямах були уламки такого ж посуду й кістки тварин. У житлі, крім цих речей, знайдено мініатюрний кружальний горщик (табл. IV, 6), кістяні проколки, шиферне пряслице і куски залізних шлаків. Під час зачистки схилу до заплави, недалеко від житла на північ, знайдена залізна сокира (рис. 4).

Усі залишки будівництва й господарської діяльності населення городища знаходились в одному культурному шарі. В цьому шарі не виявлено жодного прошарку, де б не траплялися древні пам'ятки і який би розділяв різні за часом залишки будівництва. У відсутності стерильного шару, в хронологічній послідовності залягання залишків будівництва треба вбачати свідчення про безперервне життя на городищі протягом IX—X ст. ст. — від часу побудови більш ранніх землянок до часу побудови наземних жител на шарі золи.

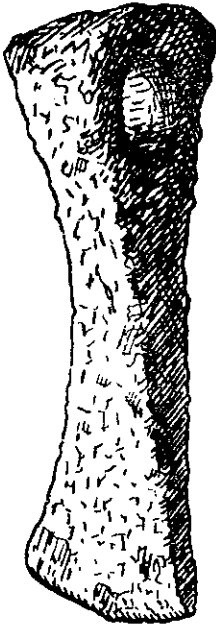

Рис. 4. Залізна сокира.

Знайдення на одному поселенні двох різних типів кераміки — примітивної ліпної і досконалішої кружалної — було прийнято вважати показником того, що таке поселення належить до різних епох, відокремлених одна від одної значним проміжком часу. Знайдення цих двох типів кераміки на Волинцевському городищі свідчить про інше, а саме, — що жителі цього городища одночасно користувалися і ліпним і кружалним посудом; тільки в більш ранній період у них було більше ліпного посуду, а кружалний посуд був примітивнішим; пізніше почав переважати кружалний посуд удосконаленішого виробу.

Можна було б уявити, що в ранні землянки, жителі яких користувалися тільки ліпним посудом, потрапили уламки кружалного посуду вже пізніше, коли ці землянки були залишені, а жителі городища користувалися тільки кружалним посудом. Але таке припущення суперечить фактам.

На городищі відкриті залишки жител, які залягають одне над одним — на ранній землянці № 6 залягає наземне житло № 2, причому в цих житлах знаходилися разом уламки ліпного і кружалного посуду. Коли припустити, що уламки кружалного посуду потрапили в цю землянку тільки з напливом з поверхні в пізніший час, то тоді неясно,

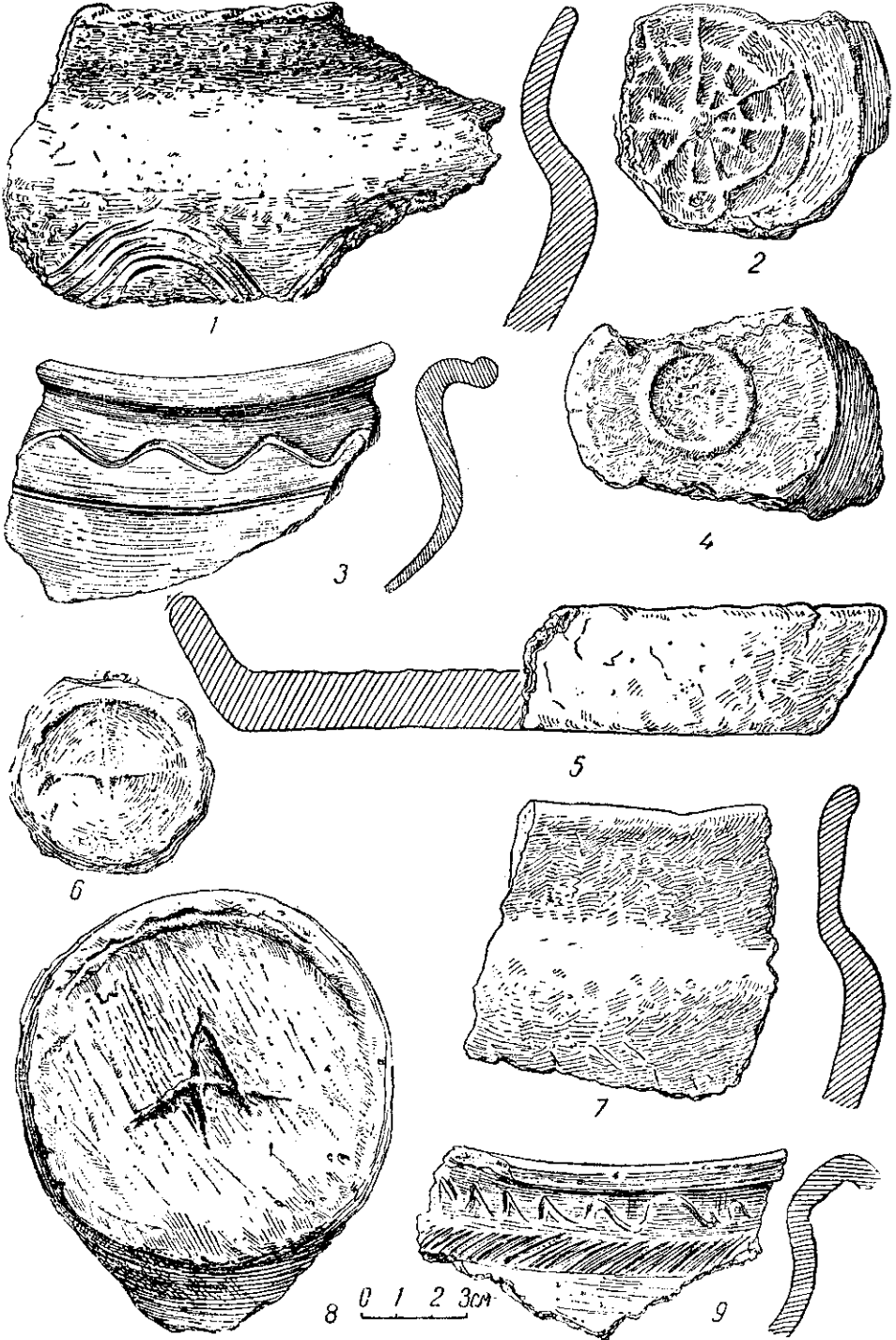
звідки взялися уламки ліпного посуду в наземному житлі, збудованому на залишеній землянці. Коли ж припустити, що й жителі наземної будови також користувалися тільки ліпним посудом, а уламки кружалного посуду потрапили сюди пізніше, то тоді вони аж ніяк не могли потрапити в землянку, бо на ній знаходилося наземне житло. І в цьому разі залишається загадковим, звідки взялася ліпна кераміка у верхньому шарі городища, коли відомо, що він не був порушений пізнішими земляними роботами. Тільки припущення одночасного існування ліпного і кружалного посуду на городищі пояснює всі ці факти.

Підтвердженням одночасного побутування ліпного і кружалного посуду на Волинцевському городищі є, наприклад, знахідки уламків обох видів посуду в тих місцях, куди вони не могли потрапити із запливом води у пізніший час. Ліпна і кружална кераміка знайдена в завалі печі землянки № 1, за пічю землянки № 5 і під завалом печі у наземному житлі № 2. Підтверджують це явище і спостереження над формами ліпного і кружалного посуду.

ТАБЛИЦЯ II

Кераміка з горішніх шарів городища:

- 1 — вінця горщика, зробленого на повільному гончарському крузі;
- 2 — клеймо на денцях кружальної посудини;
- 3 — уламок кружальної посудини;
- 4 — клеймо на денці кружальної посудини;
- 5 — уламок глиняної сковорідки;
- б, 8 — клейма на денцях кружальних посудин;
- 7 — уламок горщика з прямими вінцями;
- 9 — уламок кружальної посудини.

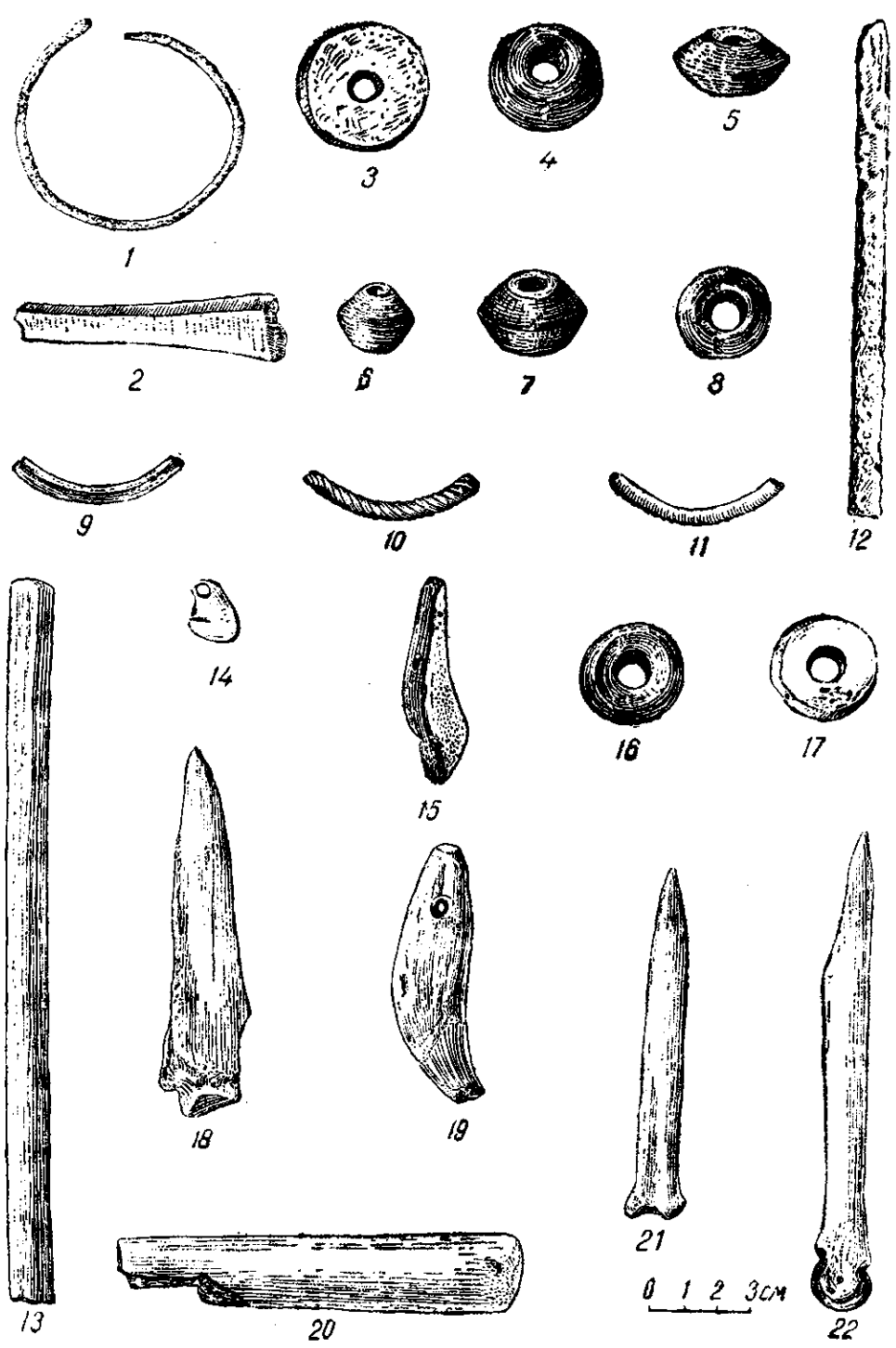
ТАБЛИЦЯ III

Предмети з горішніх шарів городища:

- 1 — залізний браслет;
- 2 — точильний брусок;
- 3—7 — глиняні пряслиця;
- 8 — шиферне пряслице;
- 9—11 — уламки скляних браслетів;
- 12 — залізний ніж;
- 13 — кістяна оброблена трубочка;
- 14 — амулет із зуба свині.

Предмети із землянок:

- 15 — амулет із кістки, землянка № 1.
- 16 — шиферне пряслице, звідти ж;
- 16 — шиферне пряслице, звідти ж;
- 17 — глиняне пряслице, землянка № 3;
- 18 — кістяна проколка, житло № 2;
- 19 — амулет із зуба ведмедя, землянка № 3;
- 20 — кістяна колодка ножа, звідти ж;
- 21 — кістяна проколка, землянка № 6;
- 22 — кістяна проколка, землянка № 3.

ТАБЛИЦЯ IV

Речі з городища:

- 1, 2 — уламки кружальних посудин, житло № 4;
- 3 — уламок кружальної посудини, землянка № 5.

Речі з житла, розташованого
поза городищем:

- 4, 5 — уламки кружальних посудин;
- 6 — ліпний горщик;
- 7 — уламок ліпної посудини;
- 8 — шиферне пряслице;
- 9 — кістяна проколка;
- 10 — залізне долото

Формування посуду з допомогою гончарського круга вплинуло на процес керамічного виробництва в цілому, наприклад, на склад маси, оскільки для формування на крузі потрібні були дрібніші домішки, і на характер форм, яких не можна було зробити ручним ліпленням. На уламках ліпного посуду з Волинцевського городища трапляються також лінійний і хвилястий орнаменти, характерніші для кружального посуду.

Ясно, що майстри, які ліпили цей посуд вручну, наслідували зразки, зроблені на крузі. Кружальний посуд також повторює технологічні й орнаментальні особливості ліпного. Деякі кружальні уламки Волинцевського городища мають орнамент, типовий для ліпного посуду роменсько-боршевської культури. Кружальний посуд часто, на зразок ліпного, формувався з маси з домішкою крупного шамоту.

Відмітні ознаки в складі маси, у формах і орнаментациях ліпного й кружального посуду на Волинцевському городищі не можуть бути показниками того, що ці два типи посуду належать до різних культурно-історичних етапів населення, яке жило на городищі.

Одночасне існування цих двох різних типів кераміки могло бути тільки на такому етапі історичного розвитку східних слов'ян, коли могла ще існувати відстала примітивна техніка, одночасна з досконалішою технікою, коли тільки складалася єдина древньоруська культура. Але в деяких місцях, особливо у віддалених від культурних центрів, у виробництві й побуті ще залишалися місцеві традиції минулого. Цей період для древньої Русі хронологічно визначається IX—X ст. ст. Саме до цього часу належить Волинцевське городище.

Безперервне життя на городищі протягом IX—X ст. ст. було можливе тільки за умов такої господарської діяльності, яка давала можливість населенню виробляти засоби до існування на одному й тому ж місці з покоління в покоління. Це значить, що основним джерелом існування мало бути землеробство, що знаходиться на такому технічному рівні, який дозволяв постійно, рік у рік, обробляти ті самі ділянки полів.

Землеробський характер господарства населення, яке створило пам'ятки роменсько-боршевської культури, визнається всіма радянськими дослідниками. Проте лишалося неясним, який спосіб землеробства — вирубний або орний був панівним. Тим більш, що лісовий характер місцевості, де поширені пам'ятки роменсько-боршевського типу, дає підставу припускати існування вирубного землеробства, а археологічні джерела до цього часу не вказували на переважання орного землеробства.

Роменсько-боршевську культуру прийнято вважати примітивною, бідною на залізні знаряддя праці, без яких важко припускати існування орного землеробства як панівного засобу. Але такий погляд здебільшого пояснюється недостатнім вивченням пам'яток, ніж відображенням дійсного рівня культури того часу.

Розкопки Волинцевського городища свідчать, що культура населення, яке жило на цьому городищі, не була примітивною. Землеробство, що визначало всі інші сторони господарського й культурного життя, було на досить високому рівні. Так, залізний наральник, знайдений на цьому городищі, є показником розвиненого орного землеробства в IX—X ст. ст., а наральник, знайдений на поселенні VII—VIII ст. ст., свідчить про древність місцевого орного землеробства.

Форма і розміри залізного наральника городища дають можливість судити про знаряддя в цілому, робочою частиною якого він був. Роз-

ширення лопаті і влаштування втулки цього наралника показують, що в роботі він повинен бути в горизонтальному положенні, а це є характерною рисою знаряддя, що, на відміну від сохи, горизонтально підрізує шар ґрунту. Таке знаряддя за своїми функціями і конструктивними рисами вже є знаряддям плужного типу. Можливо, подібне знаряддя під назвою плуга згадується і в «Повести временных лет»; в 981 р. Володимир накладає на вятичів «дань от плуга»¹. Таким плугом обробляли свої поля і сіверяни — мешканці Волинцевського городища, — які, згідно з свідченнями «Повести временных лет», — «один обычай имяху» з вятичами.

Важливою господарською галуззю населення Волинцевського городища було скотарство, тісно пов'язане з землеробством. Кістки тварин, знайдені на городищі, свідчать, що найбільше розводили свиней, які становили 42%; корів було 19%, овець та кіз 20%, коней 12% і собак 7%. Насиченість культурного шару рештками кісток домашніх тварин дає можливість судити про розміри стада худоби, — розкопками виявлено кістки 101 особини різних домашніх тварин.

Кісток диких тварин було значно менше; їх виявлено від 39 особин. Це свідчить про те, що м'ясними продуктами населення городища забезпечувало себе переважно розводячи домашніх тварин; полювання ж мало другорядне значення. Серед тварин, на які полювало населення городища, головне місце належало лосю, косулі, кабану, ведмедю, оленю, бобру і, нарешті, лисиці й куниці.

Про рибальство свідчить велика кількість риб'ячої луски, яка трапляється у багатьох місцях під час розкопок і кістки крупних риб, які ловили в Сейму, зокрема кістки щуки й сазана.

Ремісничих майстерень під час розкопок не було виявлено, але багато речей свідчить про ремісниче виробництво населення городища.

Можна припускати, що на місці вироблялися залізні речі. На це вказують куски залізного шлаку, виявлені на городищі і біля нього у житлі, а також наявність місцезнаходжень болотної руди в околицях городища. Знайдені на городищі і за його межами залізні наралник, сокира, долото, ножі та інші речі, можливо, є предметами місцевого виробництва.

Жителі городища виробляли керамічний посуд. Липний посуд, що відповідав тому рівню гончарного ремесла, коли воно ще не відокремилось у самостійну галузь виробництва, природно, вироблявся на місці. Також можливо, що на місці вироблялась і частина кружального посуду, який складом маси, а іноді орнаментациєю і формами не відрізнявся від липного посуду.

Формування від руки і з допомогою примітивного гончарського круга, одночасно і на одному місці цілком можливе там, де вже був відомий гончарський круг, але гончарне ремесло ще лишалося домашнім, розрахованим на задоволення потреб самих виробників.

Частина кружального посуду, очевидно, потрапила на Волинцевське городище з інших пунктів шляхом торговельних зв'язків. На деяких денцях кружального посуду досконалішого виробу є клейма, що були знаком майстрів, які виробляли посуд для продажу. Клейма ці неоднакові і посуд, помічений ними, вироблявся різними майстрами і, очевидно, у різних пунктах.

¹ ПСРЛ, Лаврентьевская летопись, т. I, в. I, Л., 1926, стор. 82.

У той час як населення Волинцевського городища виробляло ліпний або примітивний кружальний посуд, в інших місцях вироблялась гончарами-ремісниками досконаліша кераміка, яку купували ті жителі городища, що вважали вигіднішим мати посуд кращої якості, ніж робити його самим.

Отже, матеріали розкопок Волинцевського городища відображають той етап культурно-історичного розвитку східних слов'ян Лівобережжя, яких «Повість временных лет» називає сіверянами, коли на основі розвитку техніки виробництва і розподілу суспільної праці завершувався процес відокремлення найголовніших галузей ремесла від землеробства. Показником цього процесу є витиснення домашнього виробництва посуду гончарним ремеслом. Прямим наслідком цього процесу було зміцнення економічних зв'язків і культурної спільності між окремими районами, даліше згладжування економічної і культурної різниці між ними і створення спільної древньоруської культури.

В. И. ДОВЖЕНОК

Раскопки у с. Воынцева, Сумской области

Резюме

Городище Курган расположено у юго-восточной окраины с. Воынцева, Путивльского района, Сумской области, на высокому мысу, вдающемся в пойму р. Сейма. С западной стороны оно защищено рвом и валом, с других сторон — естественными крутыми склонами.

Всю площадь городища покрывает слой золы, под которым находятся остатки строений. Этот слой насыщен вещами IX—X вв., характерными для городищ роменско-боршевской культуры. Жилища и хозяйственные помещения, находящиеся под зольным слоем, по своему устройству в основном подобны памятникам, обнаруженным на других роменско-боршевских городищах.

Раскопками прослежено три этапа строительства на городище, относимые к IX—X вв. К наиболее раннему времени относятся землянки (№ 1, 3, 5, 6), вырытые в древнем черноземном слое и материковом суглинке — до появления на городище зольного слоя. Наземные жилища (№ 2 и 4) построены позже, уже после того, как на городище образовался зольный слой. В самом зольном слое обнаружены остатки двух печей от жилищ.

В более ранних помещениях преобладала лепная керамика, но была также и кружальная, причем черепки кружальной керамики находились в завалах печей, что свидетельствует об одновременном ее бытовании с лепной керамикой. В более поздних жилищах преобладала кружальная керамика, хотя в достаточном количестве встречалась и лепная. Существование двух разных типов керамики свидетельствует о том этапе

исторического развития восточных славян, когда более совершенная гончарная техника еще не успела вытеснить примитивную технику лепной посуды. Для Посеймья этим этапом можно считать IX—X вв.

Находки железных орудий, в том числе железного наральника в одной из землянок, позволяют говорить о развитом производстве, в частности о развитом пашенном земледелии. О местном производстве железа свидетельствуют находки железных шлаков.

Материалы раскопок Волынцевского городища отражают тот этап культурно-исторического развития восточнославянских племен, называемых «Повестью временных лет» северянами, во время которого завершился процесс отделения главных отраслей ремесла от земледелия. Следствием этого процесса было укрепление экономических связей и культурной общности племен, что привело к созданию общей древнерусской культуры.

С. А. СЕМЕНОВ-ЗУСЕР

(Харків)

ДОСЛІДЖЕННЯ САЛТІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Салтівська археологічна експедиція Інституту археології Академії наук Української РСР¹ у 1947—1948 рр. продовжувала роботи, розпочаті в 1946 р.² по дослідженню величезного Салтівського могильника, городища і прилеглих до нього поселень.

Ділянка могильника, досліджена в 1947—1948 рр., примикала до ділянки, відкритої в 1946 р., і являла собою положистий схил височини, що спускається на південь.

Дослідження були розпочаті в південній частині могильника, на межі обриву. Чорні плями древніх поховань виявлялись на глибині 0,5—1 м. Це були звичайні салтівського типу катакомби, що простягалися довгою смугою з південного заходу на північний схід, із значним відхиленням на схід, і були на відстані одна від однієї приблизно на 2—3 м.

У 1947—1948 рр. було відкрито 25 катакомб (рис. 1), а всього, починаючи з 1946 р., досліджено 49 катакомб; з них багато катакомб під впливом вод, що просочувалися, так деформувалися, що часом неможливо було з'ясувати побудову споруд. У зв'язку з цим кістяки були перемішані. Друга причина порушення положення кістяків пояснюється тим, що в давнину на місці одного поховання клали іншого померлого. Так, у катакомбі № 11 (1947) людські кістки були скинуті в купу під стіну камери. Посередині могили, на тому місці, де було перше поховання, виявлено ніж, пояс та інші речі.

Померлих клали, в основному, головою на захід з різними відхиленнями на південь і північ. Орієнтація на північний схід, схід і південний схід характерна найбільше для колективних поховань. У катакомбі № 9 (1947 р.) виявлено два кістяки, орієнтовані головами у протилежні сторони — захід і схід.

Померлих клали на підлогу камери, що іноді вкривалась деревним вугіллям або берестом (берест застосовувався частіше), причому підстилку клали не всім. У катакомбі № 9 (1947 р.) з двома кістяками підстилка була лише під одним.

¹ Склад експедиції: С. А. Семенов-Зусер (керівник), Б. А. Шрамко (заступник керівника), наукові співробітники: В. А. Бабенко, Г. Івашенко, фотограф В. В. Кулешов.

² С. А. Семенов-Зусер, Розкопки біля с. Верхнього Салтова, 1946 р., Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, К., 1949.

Експедиція приділила особливу увагу вивченню побудови катакомб, внаслідок чого вдалося встановити кілька типів камерних споруд з обов'язковим для всіх довгим і вузьким коридором (дромосом). Вхід до камери прикривався закладом з різних матеріалів: каменю, дерева або вальків (сирцевої цегли). Могила № 9 (1947 р.) була закладена дубовою дошкою доброї збереженості.

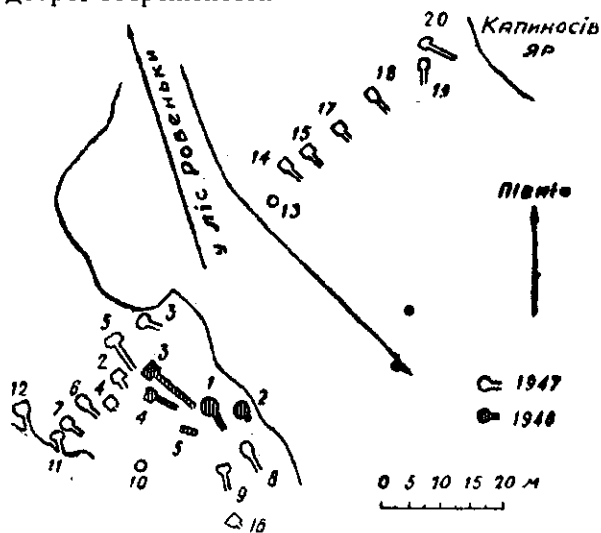

Рис. 1. План розташування могил у південно-східній частині І Салтівського могильника.

Довжина дромосів була різна, досягаючи 8,6 м (катакомба № 3, 1948 р.). Деякі дромоси мали східці, що починалися з поверхні землі: у катакомбі № 5 (1947 р.) було шість східців (рис. 2), у катакомбі № 3 (1948 р.) 11 східців. Напрямок дромоса — здебільшого з північного заходу на південний схід із незначними відхиленнями на схід. Глибина поховань різна, залежно від рельєфу місцевості. Так у низинній її частині, біля підніжжя могильника, катакомби мають глибину 2—3 м, а в підвищеній частині вони глибші, але не перевищують 6 м.

Відомі ямні поховання. Таке поховання № 5 виявлено нами в 1946 р. Знайдено поховання коней. У 1948 р. була відкрита могила коня (№ 2) у вигляді довгого, що звужується в глибину, рову. Коней здебільшого ховали стоячи, рідше — з підігнутими задніми або передніми, або всіма кінцівками. У могилі 1948 р. кінь нібито застряв між стінками. Біля його черепа знайдено один великий бронзовий бубонець, сидло, стремена, вудила; вуздечка була поруч, у катакомбі № 3.

Побудова поховальних камер різна: одні — прості, інші — складні, досконалі, що видно з обладнання стін та стелі і з чіткості ліній. На стіні дромосів камер видно сліди знарядь — тесел, широких, з малим закругленням лез та вузьких, дуже закруглених.

Показова камера в катакомбі № 3 (1947 р.) з геометрично правильними стінами чотирикутного приміщення, з положистим циліндричним склепінням. Прохід до камери в профілі має форму параболічної кривої. Така ж катакомба № 9 (1947 р.) у профілі являє собою сплюснуте коло, зрізане біля основи. Як правило, отвір проходу більший від дромосу, внаслідок чого робилися вузькі виступи шириною 3—10 см по обидва боки проходу. Біля входу в камеру виявлено поріг висотою 5—10 см.

Величина і форма камери звичайно визначається кількістю похованих. Так, камера, в якій поховано трьох і більше небіжчиків, мала форму квадрата або чотирикутника з закругленими кутами. Поховання з меншою кількістю кістяків являє в плані чотирикутник або еліпс. Площа основи камер здебільшого не перевищує 5 м². Купольне склепіння стелі властиве камерам з квадратною або еліптичною основою (катакомба № 2; 1947 р.), циліндричною чотирикутною (№ 15, 17, 19), змішане склепіння — для камер з неправильними формами основи (№ 9, 12).

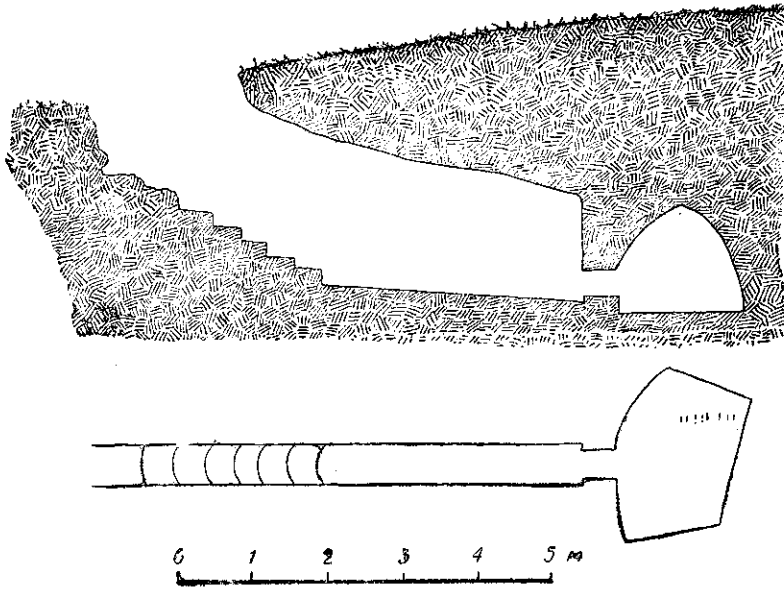

Рис. 2. План і розріз катакомби № 5, 1947 р

Привертає увагу як архітектурною побудовою, так і внутрішнім обладнанням стін і стелі катакомба № 5 (1947 р.), що досить добре збереглася. Могила орієнтована з сходу на захід. Форма основи катакомби — трапеція, більша сторона якої має значну кривизну. Підлога гладко вирівняна і обмазана глиною. Склепіння і стіни камери вкриті жолобками, що йдуть від основи камери і нагадують канелюри. Канелюри перерізані такої ж ширини жолобком, проведеним вздовж вершини склепіння. Ширина жолобка 5 см, глибина 5—6 мм. На торцевих стінках від осевого жолобка зверху вниз, паралельно до дуги склепіння, відходить по вісім жолобків.

Інструментом, яким робили оздоблення, могла бути кругла коротка палиця або залізний заступ, якими проводили зверху вниз по стінці склепіння. Кінець їх, врізуючись у ґрунт, лишав після себе вигнутий слід. Таке оздоблення виявлено нами і в катакомбах № 19 та 20. Отже, канелюри, прорізаючи склепіння зверху вниз, створюють враження тонкої гофрованої поверхні. Канелюри камери № 19 мають ширину 11 см і глибину 7 мм, ребра стику поглиблень — гострі. Канелюри катакомби № 20 такі ж, як і катакомби № 5.

Таким чином, можна встановити три типи похоронних споруд: ка-

мери із збереженими слідами знярядь, але без оздоблень (№ 1, 2, 7, 11; 1947 р.); камери з гладкою поверхнею стін (№ 14, 15, 17; 1947 р.); камери з гофрованою поверхнею (№ 5, 19, 20; 1947 р.).

Небіжчики вміщувалися в камерах поперек входу, що так звичайно для салтівських поховань. Цікавою деталлю можуть бути тайники, тобто невеликі заглиблення в підлозі камери, в яких іноді зберігалися речі. У катакомбі № 1 (1948 р.) у піщаній підлозі камери була зроблена неглибока (35 см) яма, де знайдено доброї збереженості пояс з прикріпленим до нього ножиком з великою кількістю золочених пластинок.

У кожному похованні виявлені речі, причому найбільше число знахідок припадає на жіночі могили. З відкритих у 1947 р. катакомб особливо привертають увагу № 2, 9, 11, 15, 18. У 1948 р. виявлена багата гробниця воїна-вершника з характерним озброєнням: шаблею з невеликою кривизною та уламками дерев'яних піхов із залізним окуттям; скобою-гачком від піхов меча з прорізами, що були місцем кріплення піхов до портупей, від яких збереглися фрагменти заліза й шкіри; бойовою сокирою з трикутним отвором, уламками дерев'яного колчана із залізними триперими стрілами; залізними стременами, залишками сідла (луки та інших частин), залізними вудилами з псаліями, вуздечкою з різноманітними бронзовими й позолоченими прикрасами. Біля черепа знайдена золота сережка (катакомба № 3).

Знахідки в 1947—1948 рр. численні, проте більшість з них повторює те, що було відомо раніше у салтівській культурі. Із знярядь виробництва найчастіше траплялись залізні тесла — широкі плоскі заступи із залишками у них дерев'яної ручки, із злегка вгнутих лезом. Площина робочого краю зрізана під гострим кутом з внутрішнього боку. Тесла звичайно лежать у головах кістяка.

Знайдено сокири з вузьким лезом і майже таким же плоским обухом. Вогонь висікали сталіями кресалами. Таке кресало знайдено в катакомбі № 3 (1948 р.) разом з невеликим кусочком кременю.

Часто трапляються ножі, які носили звичайно біля пояса з правого боку в особливому дерев'яному або берестовому футлярі з бронзовим або срібним окуттям. Були знайдені футляри з 2—3 ножами в них. Усі ножі мають черенки для дерев'яної рукоятки, викувані разом з лезом.

Встановлено два типи ножів: ножі з черенком, що прямо переходять у лезо, та ножі, у яких між черенком і лезом є невелике пряме перехрестя. Довжина леза — до 15 см, ширина — до 2,5 см.

До знярядь виробництва слід віднести єдину досі у Салтові знахідку рибальського грузила (катакомба № 11, 1947 р.). Воно має вигляд циліндра з двома кільцевими жолобками на корпусі і з конусовидним наскрізним отвором.

З предметів зброї, виявлених у 1947—1948 рр., особливо треба відзначити злегка вигнуту шаблю.

Інтерес до знахідок шабель у катакомбах Салтова пояснюється тим, що тут представлений найбільш ранній тип шабель, які будь-коли були відомі в Європі і в Азії. Кінець шабель був звичайно дволезий, близький до типу пізньосарматського меча. Шабля з катакомби № 3 (1948 р.) мала дерев'яні піхови із залізним окуттям, залишки яких були знайдені в похованні. Цікаво відзначити, що стержень рукоятки шаблі був вигнутий¹, рукоятка закінчувалася залізним пере-

¹ А. М. Покровський (див. «Труди XII Археол. съезда», т. 1, стор. 489) вказує на знахідки таких же шабель.

хрестям, прикрашеним орнаментом у вигляді тонкої і випуклої смуги з півколом посередині. Хрест навхрест із шаблею лежала бойова сокирка з відламаного біля самої втулки рукою. Бойові сокирки, відмічені А. М. Покровським у його звіті¹, знайшли, отже, й ми. Здебільшого це — легкі сокири або з довгим трикутним лезом і з молоточним обухом, або з масивним, широким, дуже відтягнутим назад лезом і з таким же молоточним обухом. У катакомбі № 2 (1947 р.) дерев'яна рукоятка в збереженому вигляді мала понад 1 м довжини, що цілком достатньо для бойової сокири. Сокира лежала з правого боку біля плеча кістяка, а уламки рукоятки виявлені були біля коліна.

Найвність луків у салтівських похованнях безперечно, але, на жаль, крім фрагментів, нічого іншого тут не вдалося простежити. У катакомбі № 3 (1948 р.) знайдено дві залізні петлі, два залізні гачки для підвішування колчана та залишки дерева.

Знахідки стріл дуже рідкі, проте у катакомбі № 3 (1948 р.) виявлено 17 залізних стріл, більшість яких добре збереглася. Більша частина наконечників стріл — трипері, черенкові, із злегка піднятими вгору ребрами граней. Цими ознаками салтівські наконечники стріл відрізняються від близьких до них сарматських стріл. Подібний тип наконечників стріл з'являється після III ст. н. е. і набуває великого поширення вже в VIII—IX ст. ст.

Знайдено, крім того, плоскі, ланцетовидні, а також чотирикутні черенкові стріли. На багатьох наконечниках стріл виявлені сліди древок.

Салтівські кинджали зроблені на зразок ножів. Вони мають плоский прямий черенок, викуваний разом з лезом. Перехрестя у кинджалів немає і відрізняються вони від ножів лише великими розмірами (від 17 до 23 см). Лезо у них, як і в ножів, тільки з одного боку, але кінчик його не закруглений, як у ножів, а загострений (кинджали катакомб № 4, 6, 9; 1947 р.).

У катакомбах № 14 (1946 р.) і № 11 (1947 р.) знайдені металеві кульки (із заліза та свинцю) із наскрізними отворами, можливо, від кістяка².

Заможні верстви населення і вожді прикрашали своїх коней багатими уборами. Так, у катакомбі № 3 (1948 р.) трапились численні золочені бляшки від збруї і вуздечки коней. Вони зроблені з тонкого бронзового листа і вкриті позолотою. Серед них виявлені прямокутні бляшки, прикрашені рослинним орнаментом, круглі опуклі бляшки з рельєфним у центрі колом і з геометричною різьбою, луниці, квадратні опуклі бляшки, напівсферичні пластинки та ін. У цьому ж похованні були залізні стремена з плоскою підніжкою, прикрашені своєрідним прорізним орнаментом з круглих і трикутних отворів, що чергуються між собою. Під стременими знайдені залізні вудила з прямими псаліями.

Під час досліджень в 1947 і 1948 рр. у катакомбах знайдено 19 посудин: глечики й горщики, здебільшого чорного лощення, зроблені від руки, звичайного салтівського типу. Всі вони — доброї збереженості. Посудини клались звичайно з лівого боку біля голови небіжчика. На зовнішній стороні посудини, що мала форму казана з двома ручками (катакомба № 12, 1947 р.), є клеймо у вигляді букви Ш (табл. I, 3);

¹ А. М. Покровский, Труды XII Археол. съезда, т. I, стор. 489.

² Для порівняння див. К. Ф. Смирнов, Сарматские погребения южного Приуралья, КСИИМК, в. XXII, 1948, стор. 85.

на другій невеликій посудині виявлено клеймо (рис. 3, 2) у вигляді знака У (катакомба № 15; 1947 р.); на посудині з катакомби № 7 (1947 р.) клеймо має форму прямокутника з хрестом, вписаним у коло. Характерною рисою посудини є її грушовидна форма, при якій найбільший діаметр тулуба розташований нижче середньої висоти.

Рис. 3. Речі з Салтівських катакомб.

1 — посудина чорного кольору, трохи лощена. Катакомба № 15, 1947 р. ($\frac{1}{2}$ н. в.); 2 — клеймо на денцях посудини. Катакомба № 15; 3 — посудина з чорнолощеною поверхнею. Катакомба № 19, 1947 р. ($\frac{1}{2}$ н. в.); 4 — залізна сокира з дерев'яною рукояткою. Катакомба № 9, 1947 р. ($\frac{1}{6}$ н. в.); 5 — посудина чорного кольору, орнаментована вертикальними лощеними смугами. Катакомба № 16, 1947 р. ($\frac{1}{4}$ н. в.).

Цікаво відзначити дві посудини з катакомби № 12, що стояли поруч, ручками в один бік. З них одна посудина у вигляді великого відкритого казана була, очевидно, судячи з стертих країв вінець, у тривалому користуванні.

Уламки скляної посудини зеленуватого відтінку знайдені в катакомбі № 3 (1948 р.). Посудина мала кулевидний корпус з довгим вузьким горлом і широкими вінцями. Нижня частина посудини зроблена у вигляді конуса всередину, будучи нібито її дном. Скляний посуд серед салтівського інвентаря — дуже рідке явище.

ТАБЛИЦЯ 1

Посудини з Салтівських катакомб:

- 1 — посудина з чорнолощеною поверхнею. Катакомба № 4, 1947 р. ($\frac{1}{4}$ н. в.);
- 2 — посудина з чорнолощеною поверхнею. Катакомба № 17, 1947 р. ($\frac{3}{8}$ н. в.);
- 3 — посудина з сірою, трохи лощеною поверхнею, на денцях якої — клеймо у вигляді букви Ш. Катакомба № 12, 1947 р. ($\frac{1}{4}$ н. в.);
- 4 — ліпний горщик слов'янського типу з темно-бурою поверхнею. Катакомба № 6, 1947 р. ($\frac{1}{3}$ н. в.);
- 5 — посудина з чорною, трохи лощеною поверхнею. Звідти ж ($\frac{1}{3}$ н. в.).

З прикрас найбільше знайдено намистин різних форм і матеріалів: із смальти, гірського кришталю, сердолику, скла, пасти із своєрідною інкрустацією, рідше з бронзи, срібла (рис. 4). Намисто було найголовнішою прикрасою жіночого вбрання.

Браслети найчастіше робилися з бронзового дроту, причому траплялися вони по 3—5 екземплярів на одній руці. Такі браслети дуже прості формою і виготовленням; потовщені й орнаментовані їх кінці іноді нагадують схематичні голови змій (катакомба № 7; 1947 р.). Звичайно браслети на кінцях мають орнаменти у вигляді глибоких і коротких насічок. Трапляються браслети і з крученого дроту. Браслет катакомби № 14 (1947 р.) зроблений з пластинки, причому на одному кінці є отвір, а на другому — гачок, що замикав браслет навколо руки. В катакомбі № 18 (1947 р.) виявлено дитячий браслет з петлею на одному кінці. У катакомбі № 3 (1948 р.) знайдено браслети із пронизів і бронзових литих бубонців. У цій самій катакомбі на одній руці кістяка був браслет з намиста, на другій — з пронизі.

Часто трапляються кільця з срібла й бронзи та персні з камінням (здебільшого з сердолику й скла). На фаланзі вказівного пальця лівої руки кістяка (катакомба № 16; 1947 р.) знайдено перстень з пофарбованої смальти.

Сережки срібні, бронзові (з великою домішкою олова) найчастіше трапляються у жіночих похованнях. Звичайно вони витягнуті, з підвіскою із піраміди кульок, причому кульки всередині пусті й складені з двох половинок. Кульки прикрашені зерну. У чоловічому похованні № 3 (1948 р.) знайдена золота сережка звичайного салтівського типу — підвіска з порожньою всередині кулькою, що з'єднана з колечком сережки.

Прикрасою були також бубонці, які часто нашивалися на одяг замість гудзиків або прикріплювалися до намиста на грудях. За способом виготовлення бубонці можна розділити на два види: литі й штамповані.

Бубонці виготовлялися з бронзи з різним процентом олова, а тому були різного кольору — від срібlistого до жовтого. Литі бубонці кулевидної або скоріше яйцевидної форми з прорізом внизу і вушком наверху. Боки здебільшого злегка гранчасті, а іноді з прорізними борозенками — ребристі. Вушко — різної форми: круглої, квадратної, овальної або трикутної із зрізаною вершиною. Всередині кожного бубонця — залізна або бронзова кулька. Розміри бубонців 1—4 см у діаметрі. Штамповані бубонці зроблені з тонкого бронзового листа у вигляді півкола із закраїною і пробитим вушком. У такий бубонець кульку не клали.

Виявлені штамповані без закраїн бубонці, акуратно складені в кульки по горизонталі, зроблені з срібла і позолочені; вони служили гудзиками (катакомба № 3, 1948 р.). У катакомбах № 2 та 7 (1947 р.) знайдено бронзові гудзики-бубонці у вигляді сочевидної і краплевидної голівки з вушком посередині. При одному кістяку (в катакомбі № 12, 1947 р.) знайдено понад 70 бубонців. У катакомбі № 5 (1948 р.) біля черепа коня лежав великий литий бронзовий бубонець з круглим вушком для підвішування. Боки бубонця — гранчасті, із семи ребер; всередині є кулька.

Разом з намистом і бубонцями виявлено невеликі (5—6 і рідше 7—9 см у діаметрі) бронзові дзеркала¹. Звичайно дзеркала клали біля го-

¹ Як показує хімічний аналіз, бронза має великий процент олова.

Рис. 4. Намисто з бус, виявлених у катакомбі № 9, 1947 р.

лів небіжчиків, іноді поруч з посудинами, біля пояса. Дзеркала лежали завжди полірованою стороною вниз. Виявлено дзеркала і на грудях як речі туалету. Носили їх, очевидно, на ремінцях або на ланцюжку, просуненому в отвір петлі. На зворотній стороні дзеркал є орнамент, здебільшого у вигляді зірок. Звичайно навколо петлі був обведений обідок, а навколо обідка розташовано 6—9 трикутників у вигляді зірки. Далі йшов другий обідок і знову — зірка з багатьма кінцями. Іноді зірка зображувалась у вигляді хвилястої лінії (катакомба № 17, 1947). Дзеркала, які не мали вушок і були покладені без намиста, зберігалися в шкіряному чохлаї, від якого лишилися кусочки шкіри.

Речами похоронного інвентаря, що найчастіше трапляються, є підвіски найрізноманітнішої формою і призначенням. В камері й дромосі катакомби № 3 (1948 р.) виявлено 10 підвісок-луниць, штампованих з тонкого бронзового листа. У верхній частині луниці мали припаяне вушко. До підвісок належать також кільця, прикрашені зображеннями пташиних голівок, деякі з них стилізовані.

У похованнях виявлено багато всякого роду пластинок, прикрашених різними орнаментами, пряжок від одягу, поясів, взуття, зроблених з бронзи, срібла або олова. Траплялись тонкі срібні штамповані бляшки із зображеннями людської голови — великого обличчя з широко відкритим ротом і вищереженими зубами. Такого роду бляшки з повторними голівками зустрічались, головним чином, на ногах кістяків і, можливо, привішувались до реміння сандалій або черевиків. Пластинки закріплювались штифтиками або нашивались, причому дуже густо.

Взуття повністю не збереглося в жодній з могил. У катакомбі № 9 (1947 р.) були виявлені фрагменти взуття. Знахідки цих фрагментів дають право припускати, що взуття мало вигляд легких сандалій, зшитих з шматка м'якої шкіри, які перепліталися ремінцями з набитими на них металевими пластинками¹.

Пластинками прикрашалось також шкіряне реміння від поясів. У катакомбі № 11 (1947 р.) був знайдений цілий пояс з вузького ремня з прикріпленими до нього срібними й бронзовими пластинками. Цей пояс пощастило реконструювати.

Довжина його 90 см, ширина 10 см, товщина 2,5 мм. На відстані 12 см від пряжки були чотири орнаментовані бляшки з отворами посередині. У ці отвори просувалися ремінці, на які підвішувались бубонці, підвіска із псевдовитого дроту й ніж. Посередині пояса, на відстані 3 см одна від одної, набиті пластинки у формі пальметок із звисаючими кілечками; на відстані 35 см від кінця було 14 бляшок. Кінець пояса заправлений у довгий орнаментований наконечник.

До складу намиста та нагрудних прикрас, крім бус і бубонців, належали також черепашки.

У катакомбі № 7 (1947 р.) були знайдені два арабських диргеми доброї збереженості. Один з них (інв. № 26) — аббасідський; ал-Махді, мадінат.— ассалам, 159 р. х. (775—776 р. н. е.). Другий (інв. № 27) — омейядський; Васіт, 86 р. х. (705 р. н. е.)²

Виняткову цінність являє собою знайдена у катакомбі № 4 (1947 р.) рогова пластинка з втулкою і двома у ній отворами із зображенням

¹ Осетини до недавнього часу носили взуття (аргіта) у вигляді черевиків з реміньцевим переплетінням поверх шкіри. Див. Коста Хетагуров, Быт горных осетин, 1939, стор. 12.

² Написи на диргемах прочитав проф. А. А. Биков (Ермітаж), за що висловлюємо йому свою щирю подяку.

Рис. 5. Рогова пластинка із зображеннями. Катакомба № 4. 1947 р. (н. в.).

коня в збруї, лані, двох риб і птахів (рис. 5), що були вирізані на її обох зовнішніх сторонах.

Значний інтерес становить знахідка астрагалів (баранячих кісток) у катакомбі № 4 (1948 р.), складених пірамідою. Виявлені вони в прямокутному заглибленні у підлозі катакомби, біля північно-східної стіни. На 14 з 69 астрагалів були якісь буквоподібні знаки; 8 астрагалів мали просвердлені отвори в одному або кількох місцях (рис. 6). Два астрагали без усяких знаків і свердлині знайдено окремо, на відстані 12—15 см від колінного суглоба правої ноги кістяка.

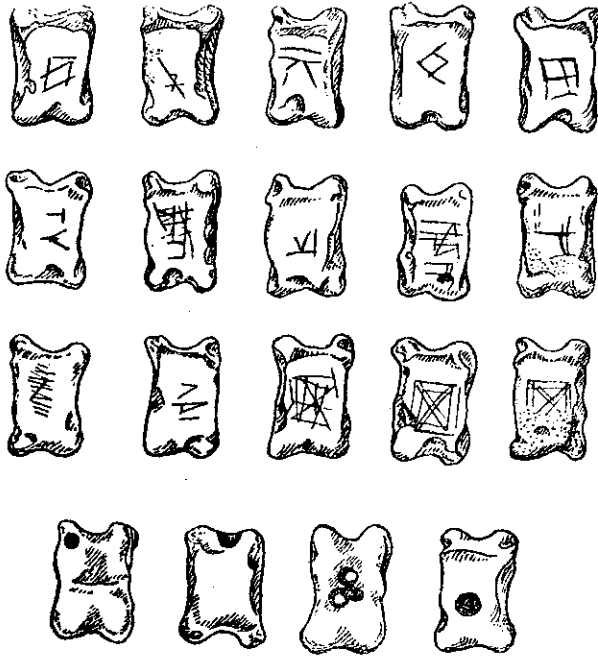

Рис. 6. Астрагали.

Кістки тварин, знайдені у похованнях, складаються здебільшого з стегнових частин бика або барана. Кістки цілі, не ушкоджені; лежали разом з посудинами переважно біля голови кістяка.

С. А. СЕМЕНОВ-ЗУСЕР

Исследования Салтовского могильника

Резюме

Изучение так называемой салтовской культуры имеет большое значение для выяснения связей восточных славян с их юго-восточными соседями — народностями, входившими в VII—X вв. в состав Хазарского каганата.

Археологические раскопки Салтовского катакомбного могильника дают чрезвычайно ценные материалы, характеризующие материальную культуру, быт, искусство и похоронные обряды различных слоев общества носителей салтовской культуры.

В 1947—1948 гг. было открыто 25 катакомб, а всего, начиная с 1946 г., исследовано 49 катакомб. Установлено три типа погребальных сооружений: камеры, на стенах которых видны следы орудий, но которые не имеют отделки; камеры с гладкой поверхностью стен; камеры с гофрированной поверхностью стен.

Погребения сопровождаются вещами, наибольшее число которых приходится на женские могилы. В 1948 г. обнаружена богатая гробница воина-всадника с характерным вооружением. В других погребениях были найдены железные тесла, топоры, кинжалы, ножны, стальные кресала, железные наконечники стрел, глиняная посуда, бронзовые зеркала, многочисленные украшения и другие вещи.

І. І. ЛЯПУШКІН
(Ленінград)

ДОСЛІДЖЕННЯ ДНІПРОВСЬКОЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ 1947—1948 рр.

I

Польові роботи Дніпровської лівобережної експедиції 1947 р. були продовженням робіт попередніх років. Основним завданням, як і раніше, були розшуки слідів древньої східнослов'янської культури на дніпровському Лівобережжі.

Паралельно з основним завданням експедиція мала перевірити деякі висновки, зроблені на основі раніше здобутих матеріалів, і дістати відповіді на ряд окремих питань¹.

З числа таких питань слід відзначити:

1) Уточнення південно-східної межі поширення пам'яток ранньослов'янської культури VIII—X ст. ст. роменсько-боршевського типу (басейни рр. Осколу та Орелі).

2) З'ясування наявності пам'яток зольничної культури, а також характеру їх у північній половині лісостепового Лівобережжя (басейни рр. Десни та Сейму).

Ці завдання визначили як територію розвідувальних робіт, так і спосіб їх проведення. Маршрут експедиції пролягав по лінії нижньої течії р. Десни до впадіння р. Сейму і річок — Сейму, Осколу, Північного Дінця від гирла Осколу до м. Змієва, Орелі й лівого берега Дніпра від гирла Орелі до м. Переяслава-Хмельницького. Загальна довжина маршруту становила понад 3000 км.

Здебільшого були досліджені наперед визначені пам'ятки. Лише на окремих відрізках шляху, в районах, які раніше не вивчалися (басейни рр. Осколу, Орелі, а також лівий берег Дніпра), провадилося суцільне обслідування. В основному експедиція обмежувалася зовнішнім оглядом пам'яток, зібранням підйомного матеріалу й зачисткою наявних відслонень культурних відкладень. В окремих випадках провадилася шурфовка.

¹ И. И. Ляпушкин, Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р. Ворсклы, КСИИМК, в. XVII; Археологические памятники в бассейне р. Ворсклы, КСИИМК, в. XIX; Поселения эпохи железа в бассейне р. Ворсклы, КСИИМК, в. XXI.

Усього експедицією було оглянуто близько 70 пам'яток; багато з них раніше не були відомі.

Серед обстежених пам'яток одну з ранніх груп становлять поселення зольничної культури, або, за термінологією О. А. Спицина, поселення «скіфів-орачів». Другою групою були поселення культури полів поховань; далі — поселення салтово-маяцької культури, поселення ранньослов'янської культури VIII—X ст. ст. роменсько-боршевського типу, до яких примикають слов'яно-руські поселення часів Київської Русі (XI—XIII ст. ст.). Слід зазначити, що у відкладеннях одного з поселень були виявлені елементи деснинської (юхнівської) культури, а у відкладеннях іншого — татарської.

Відкладення скіфського часу були виявлені на 17 поселеннях; з них 15 — у басейні середньої і нижньої течії р. Сейму і 2 — у басейні р. Північного Дінця. Найвність пам'яток цієї культури в басейні р. Північного Дінця не є новиною. У цьому районі вони добре відомі. Обстежені нами північно-донецькі городища біля сс. Мілової (так зване Сіверське) та Великої Гомольші, Зміївського району, Харківської області, не раз відзначались і в літературі¹. Неясним залишався їх культурно-хронологічний обрис. Правда, Ю. І. Морозов гадав, що городище й урочище біля с. Мілової має назву «Сіверське»: «...може бути тому, що там колись жили сіверяни і будували це укріплення»².

Зібрані нами матеріали не підтвердили цієї думки Ю. І. Морозова. Городище біля с. Мілової виявилось більш древнім, пізньоскіфської доби (IV—III ст. ст. до н. е.). Одночасним йому є городище в с. Великій Гомольші. Інтерес цих городищ полягає в тому, що вони є найбільш південно-східними відомими нам місцями осілого населення лісостепової смуги скіфського часу.

Не було несподіваним і виявлення поселень зольничної культури в північній смузі лісостепового Лівобережжя. Окремі елементи цієї культури були відомі з музейних зібрань. Відомі і відкладення цієї культури на деяких поселеннях³.

Але те, що було виявлено експедицією, перевершило всі сподівання. Пам'ятки зольничної культури в північній смузі виявилися такими ж численними, як і в південній, а також досить монументальними і прекрасної збереженості. Правда, хронологічно зольничні поселення північної смуги трохи молодші від південних. Час їх виникнення визначається не раніше як IV ст. до н. е., проте це поки що найбільш ранні пам'ятки скіфського часу з відомих у цій смузі. Верхня хронологічна межа цієї групи пам'яток поки що не простежена.

Більшість обстежених зольничних поселень є городищами. Декілька зустрінутих нами поселень, які належать до цієї ж культури, не були самостійними. Вони зв'язані з городищами і територіально примикають безпосередньо до них.

Своїм зовнішнім виглядом, місцеположенням, формою, розмірами, характером укріплень — городища порівняно однотипні. Вони розташо-

¹ Ю. І. Морозов, О городищах Харьковской губ., Труды харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда, т. I, Харьков, 1902, стор. 88 і далі, Д. И. Бага лей, Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губ., Труды XII Археологического съезда, т. I, М., 1905, стор. 34.

² Там же, стор. 88.

³ Л. Н. Соловьев, Стоянки и городища окрестностей г. Курска, Известия губ. общества краеведения, № 4, Курск, 1927.

вані на високих стрімких мисах берегів річок, балок і ярів. Три боки городищ, як правило, мають природний захист у вигляді високих стрімких схилів; четвертий, напільний бік, захищений ровами й валами, які досягають іноді 7—10 м. Форма городищ визначається конфігурацією площадки мису. Здебільшого вона овальна, трохи подовжена. Розміри коливаються по довгій осі від 100 до 200 м, по короткій — від 25 до 100 м, що в середньому становить від 6000 до 10 000 м². Лише 4 городища з 15 оглянутих нами трохи відрізняються і своєю формою, і розмірами. Площа їх в 3—4 рази більша від площі інших городищ, досягає 30 000 м².

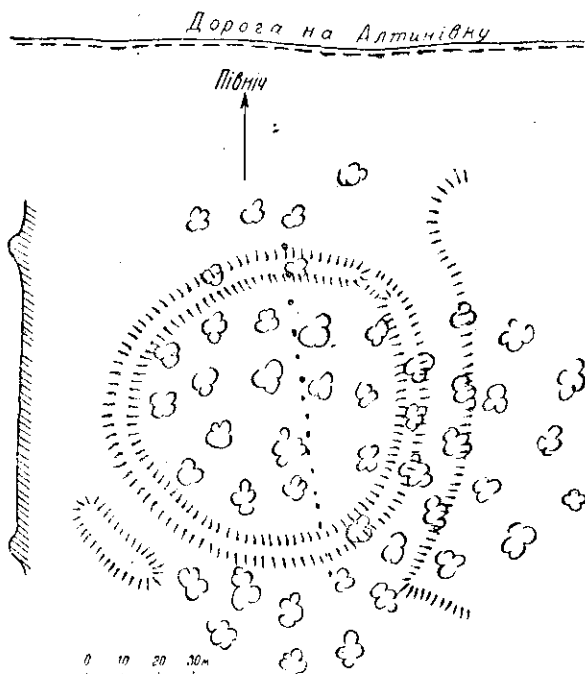

Рис. 1. План городища біля с. Ленінського, Сумської області.

Идучи за маршрутом із заходу на схід, від гирла р. Сейму, поселення з відкладеннями зольничної культури були виявлені в таких пунктах:

Біля сс. Шебалинового¹, Червоного Ранку (Божків)², Ворголу³, Ховзівки⁴, у м. Путивлі, біля с. Старих Гончарів⁵, у с. Линовому⁶, біля

¹ Ю. Виноградський, Сосниця та її околиці, зб. Чернігів і північне Лівобережжя, Укрдержвидав, 1928.

² Д. Я. Самоквасов, Древние города России, СПб, 1873, Приложение, стор. 3.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 8; Д. Я. Самоквасов, Северянская земля и северяне по городищам и могильникам, М., 1908, стор. 113; П. П. Еременко, Могильники и городища Глуховского и Суражского уездов, Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда, в. I, М., 1906.

⁵ Д. Я. Самоквасов, Историческое значение городищ, Труды III Археологического съезда, т. I, К., 1878, стор. 229.

⁶ Там же, стор. 229.

с. Горків¹, у сс. Лещинівці та Сухій, у м. Рильську², на північ від м. Рильська³, у сс. Погорілівці, Шуклині⁴, Городищі⁵.

Усі городища мають добре виявлений культурний шар потужністю від 40 см до 2,5 м. Зібраний підйомний матеріал і стратиграфічні спостереження свідчать, що на багатьох городищах поруч з відкладеннями зольничної культури є відкладення і пізнішої, слов'янської культури роменсько-боршевського і київського типів. Крім того, на поселенні біля с. Городища (Ратському) виявлені відкладення татарської культури, а на поселенні біля с. Шебалинового — деснинської (юхнівської).

Найчисленнішими серед залишків зольничної культури є уламки глиняного посуду. Багато знайдено також кусків глиняної обмазки з відбитками лози діаметром 1—1,5 см та різноманітних виробів з глини. Предметів з металу й кості трапилося мало.

Поселення початку нашої ери (II—IV ст. ст.), відомі в літературі під назвою культури полів поховань, були виявлені експедицією по лівому березі р. Дніпра в чотирьох пунктах: біля сс. Ісаївки, Радуськівки (Вирвихвіст), Шабельників і в м. Градижську.

За своїм виглядом це — відкриті поселення. Вони розташовані по березі р. Дніпра в гирлах балок, струмків і невеликих річок. Сліди поселень помітні у вигляді різних культурних залишків, розсіяних вздовж вузької, шириною в 40—50 м, берегової смуги Дніпра, а також балок і ярів, які впадають у Дніпро. Довжина таких смуг іноді досягає 1,5 км. Склад залишків такий: кераміка, кістки тварин, вироби з глини й каменю, куски обпаленої глини та ін.

Для уявлення про культурний обрис і хронологічну послідовність поселень вирішальне значення мають залишки глиняного посуду. Хоч серед зібраних нами матеріалів цілих посудин немає, проте матеріал цей настільки характерний, що визначення загальних рис керамічного комплексу не становить труднощів. Це, безперечно, кераміка типу Черняхівського могильника, датування якого III—IV ст. ст. не викликає заперечень. Своїм зовнішнім виглядом, а також характером зібраних матеріалів поселення, виявлені в 1947 р., повністю відповідають поселенням культури полів поховань Лівобережжя, обстеженим у 1940 і 1945 рр. по р. Коломаку і в 1946 р. по р. Ворсклі⁶. Зважаючи на керамічний матеріал, головним чином залишки амфор, поселення слід датувати III—IV ст. ст.

Поселення салтово-маяцької культури виявлені на правому березі р. Осколу в тих самих умовах, що й поселення культури полів поховань. Поселення салтово-маяцької культури виявлено чотири: поміж сс. Толокою і Кам'янкою, біля сс. Новосілля, Голубівки, а також у с. Горохо-

¹ Д. Я. Самоквасов, Историческое значение городищ, Труды III Археологического съезда, т. I, К., 1878, стор. 229.

² А. Н. Александров, Долина р. Сейма, Археологическая экскурсия 1910 г., Древности, Труды МАО, том XXIII, в. I, стр. 308—328.

³ А. Дмитриуков, Городище и курганы в Суджанском и Рильском уездах, Труды Курского статистического комитета, в. I, Курск, 1863.

⁴ Л. Н. Соловьев, Стоянки и городища окрестностей г. Курска, Известия губ. общества краеведения, № 4, Курск, 1927.

⁵ Д. Я. Самоквасов, Историческое значение городищ, Труды III Археологического съезда, т. I, К., 1878; Могилы русской земли, М., 1908, стр. 258.

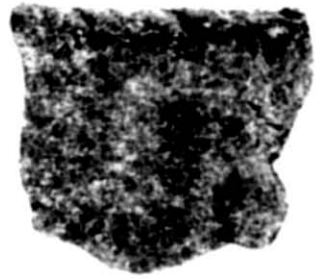
⁶ И. И. Лялушкин, Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р. Ворсклы, КСИИМК, в. XVII; Археологические памятники в бассейне р. Ворсклы, КСИИМК, в. XIX.

ТАБЛИЦЯ I

- Кераміка поселень зольничної культури:
- 1, 2 — городище в урочищі Шпиль біля с. Ховзівки, Сумської області;
  - 3 — городище в урочищі Вишнева Гора біля с. Воргола, Сумської області;
  - 4 — городище біля с. Сухої, Курської області;
  - 5, 6 — посудини з зруйнованого могильника біля с. Максимівки, Полтавської області.

ТАБЛИЦЯ I

ТАБЛИЦЯ II

Кераміка полів поховань і салтово-маяцької культури.

Поселення поблизу с. Вирвихвіст, Полтавської області:

1 — уламок денця кружальної лощеної посудини;

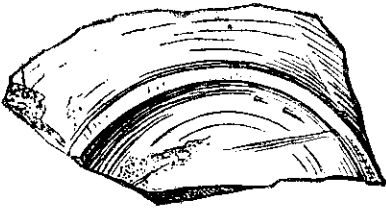
2 — вінця кружальної посудини;

3 — уламок ручки амфори.

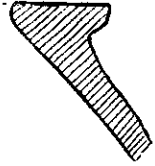
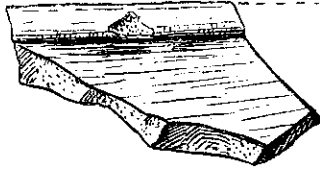
Поселення біля с. Голубівки, Харківської області:

4, 6 — уламки вінця і стінки піфосоподібної посудини;

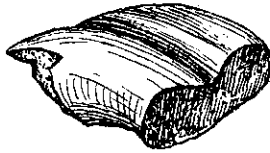
5, 7 — уламки вінця кружальних посудин.

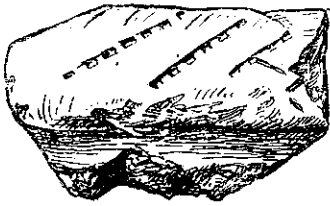
1

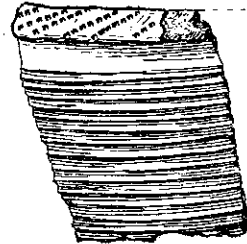
2

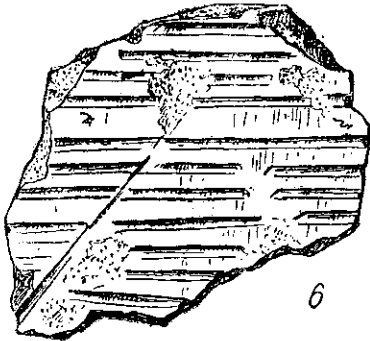
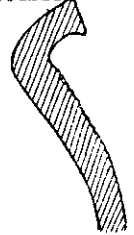
3

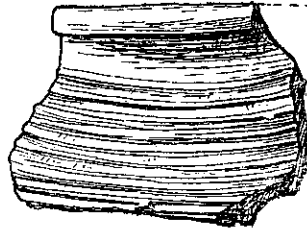
4

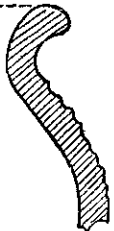
5

6

7

ватці. Що три з них були поселеннями — не викликає сумніву, а характер четвертого — поки що не з'ясовано. На території останнього (у с. Гороховатці) простежені залишки валу й рову. Яке відношення вал і рів мають до поселення салтово-маяцької культури — сказати поки що важко.

Зібрані на поселенні матеріали дають досить підстав для твердження про належність їх до салтово-маяцької культури, добре відомої нам по ряду пам'яток південно-східної, прикордонної смуги Лісостепу і Степу — типу Верхнього Салтова, Маяцького та до них подібних, але, як видно, трохи іншого типу за своєю соціальною суттю. Це — не міста і не замки, а поселення сільського типу. Можливо, вони виникли трохи раніше, ніж поселення типу Салтова. Може бути, вони є тією проміжною ланкою, яка лежить між поселенням культури полів поховань III—IV ст. ст. типу Кантемирівки і Салтівським поселенням VII—X ст. ст. Їх зовнішній вигляд, а також місцезоположення і характер культурних відкладень дуже близькі до Кантемирівського поселення. Правда, необхідно відзначити, що зібрані нами матеріали на цих поселеннях датуваті більш ранньою датою, ніж VII—VIII ст. ст., немає підстав. Слід, проте, визнати, що пам'ятки V—VI ст. ст. у Східній Європі ми взагалі знаємо незадовільно.

Найчисленнішою групою обстежених пам'яток були поселення слов'яно-руської культури VIII—XIII ст. ст. (до монгольської навали). Із загальної кількості 70 поселень — 40 належать цій культурі. Територіально найбільша кількість їх зосереджена в північній частині нашого маршруту, в басейні рр. Десни та Сейму. Менше їх вздовж лівого берега Дніпра і зовсім не виявлено в басейнах рр. Осколу, Північного Дінця на ділянці гирла Осколу — м. Змієва, а також Орелі.

Слов'яно-руські поселення можна розділити на три групи:

- 1) Поселення з відкладеннями роменсько-боршевського типу.
- 2) Поселення з відкладеннями роменсько-боршевського і київського типів.
- 3) Поселення з відкладеннями київського типу.

Це розчленування ґрунтується як на характері археологічних матеріалів, так і на зовнішньому вигляді поселень та їх географічному розміщенні. Поселення, що містять у своїх відкладеннях матеріали роменсько-боршевського типу, виявлені лише в басейні середньої і нижньої течії р. Сейму. Загальна кількість їх 17. Більшість з них (9) розташована на поселеннях попередньої, скіфської доби — на городищах так званої зольничної культури: біля сс. Шебалинового, Червоного Ранку, Воргола, Ховзівки, у м. Путівлі, біля с. Горок, у м. Рильську, біля сс. Шуклинок та Городища.

На всіх перерахованих поселеннях, за винятком поселення біля с. Горок, де слов'янський шар взагалі незначний, поряд з відкладеннями роменсько-боршевського типу є відкладення київської доби.

Наявність відкладень роменсько-боршевського типу слід припускати ще на двох поселеннях культури зольників (у с. Лещинівці, Курської області, а також за 2 км на північ від м. Рильська), на яких виявлені виразні відкладення слов'яно-руської культури київського типу, в той час як матеріали роменсько-боршевського типу маловиразні.

Є також ряд поселень з відкладеннями роменсько-боршевського типу, дуже близьких своїм зовнішнім виглядом (місцезоположенням, характером укріплень і деякими іншими рисами) до згаданих вище поселень, проте слідів зольничної культури на них не виявлено. До числа їх слід

віднести: городища в сс. Литвиновичі, Капустичі, а також біля Волокитиноного.

Усі вони розташовані на високих стрімких мисах берегів річок і захищені з напільного боку валами й ровами і своїм виглядом нічим не відрізняються від поселень зольничної культури. Можливо, що ретельні дослідження виявлять і на цих поселеннях відкладення зольничної культури.

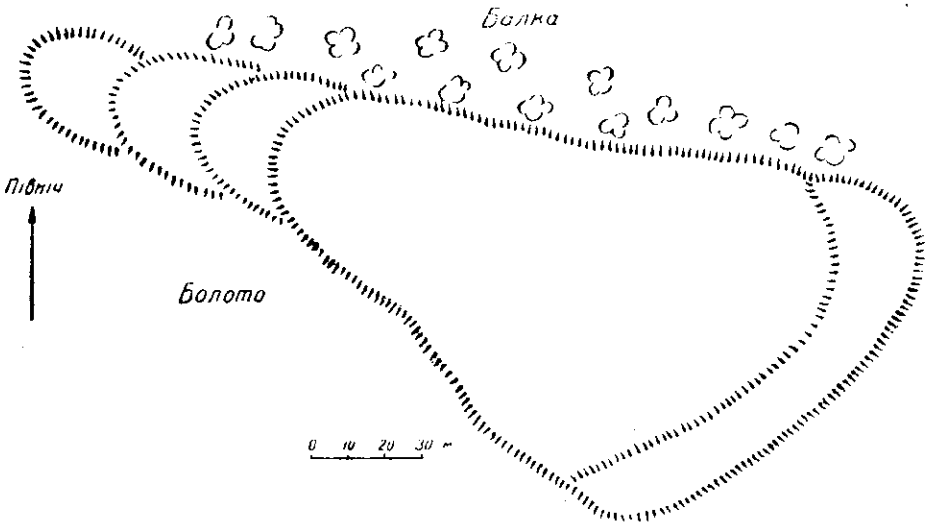

Рис. 2. План городища біля с. Горок, Сумської області.

Проте, серед слов'яно-руських поселень з відкладеннями роменсько-боршевського типу є група поселень, що своїм зовнішнім виглядом і місцеположенням дуже відрізняються від поселень, розглянутих вище. Це — типові болотні поселення. До них належать городища біля озера Буринки та сс. Банищі, Осолового, Липиноного.

Культурний шар поселень з відкладеннями роменсько-боршевського типу, якщо й не скрізь потужний, все ж яскравий і своєрідний. Особливо виразний він на поселеннях біля озера Буринки, близько м. Сосниці, біля с. Червоного Ранку, Ховзівки, в м. Рильську, біля с. Осолового і на деяких інших пунктах. У ньому багато попелу, вугілля, глинистих лінз, кісток тварин, луски риб та ін. Найцікавішою складовою частиною шару є глиняний посуд. Він грубий складом тіста і простий формами, але настільки своєрідний, що його легко можна визначити навіть по незначних черепках.

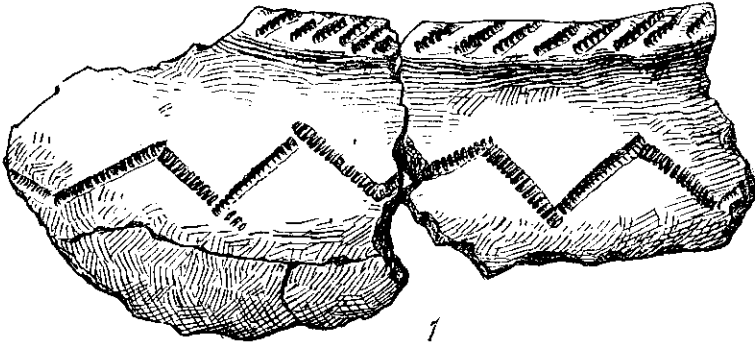
Культурні залишки, які характеризують київський період життя описаних вище поселень, у зібраних нами матеріалах представлені черепками кружального посуду. Більшість з них належать кухонним горщикам з добре профільованими вінцями і плічками, значна кількість яких орнаментована круговою врізною або хвилястою лінією.

Добре представлені серед зібраних матеріалів залишки кераміки так званої перехідної групи — від ліпної до кружальної. Особливо наочно простежуються ці риси на орнаментованих уламках. З переходом до виробництва посуду на крузі, при допомозі того ж гребінця, яким на ліпних посудинах наносився орнамент у вигляді відбитків зубчиків, на

ТАБЛИЦЯ III

Кераміка слов'янських поселень роменсько-боршевського типу та часів Київської Русі:

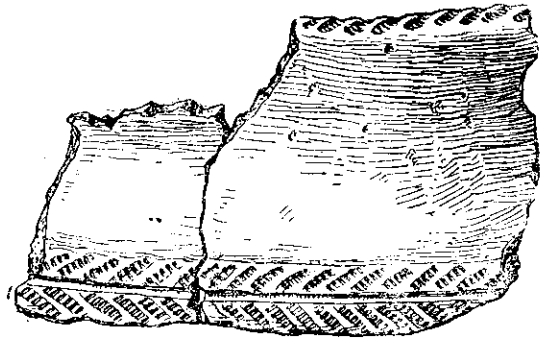
- 1 — уламок ліпної посудини з поселення біля с. Ховзівки, Сумської області;
- 2 — кружальний горщик часів Київської Русі з перепаленими кістками з поселення біля с. Шестовиці, Чернігівської області;
- 3 — уламок ліпної посудини з поселення біля с. Городища, Курської області;
- 4 — уламок кружальної посудини з поселення в м. Путивлі;
- 5 — уламок посудини часів Київської Русі з поселення біля с. Феськівки, Чернігівської області.

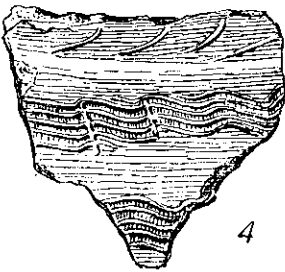
1

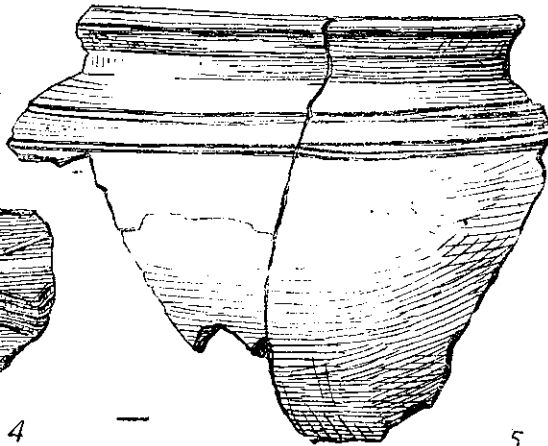
2

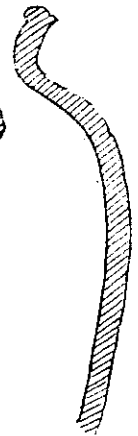
3

4

5

кружальних посудинах наносилися цілі пояси з паралельних прямих або хвилястих ліній. Серед матеріалів є черепок, на якому сполучаються обидва ці прийоми: по краю вінець — відбиток зубчиків; по плічках і тулубу — пояси з паралельних прямих і хвилястих ліній.

Слід відмітити, що група кераміки, яка характеризує перехідний період, представлена достатньою кількістю зразків майже на всіх поселеннях цього часу. Це дає можливість припускати наявність у басейні р. Сейму єдиної безперервної лінії розвитку двох етапів слов'янської культури — роменського й київського.

Ми датуємо поселення слов'яно-руської культури широкими хронологічними рамками — VIII—XIII ст. ст. Це не значить, проте, що на всіх поселеннях життя почалося у VIII і закінчилося в XIII ст. Кожне поселення мало свою історію. Можливо, що деякі з них виникли пізніше, ніж у VIII ст., а інші закінчили своє існування раніше XIII ст. Одне лише безперечно — даних для перегляду усталеної нижньої хронологічної межі (VIII ст.) роменсько-боршевських пам'яток, а також верхньої (XIII ст.) — київських пам'яток — поки що немає.

Київський період життя слов'яно-руського поселення відбитий значно більшою кількістю пам'яток, ніж попередній. Не кажучи вже про те, що майже на всіх поселеннях, де знайдені шари роменсько-боршевського типу, є відкладення київського часу, нами обстежена велика група поселень з матеріалами тільки київського часу: біля м. Золотоноші, біля сс. Бубновської Слобідки¹, Ліпчав², біля гирла р. Трубежу, в м. Переяславі-Хмельницькому, в урочищі Терній коло Переяслава-Хмельницького, біля сс. Старгородського, Виползова, Анисового³, Шестовиць⁴, Гущина, Гориці (урочища Провалля і Дворища⁵), Брусилового, Миколаївки⁶, Блестови, Фесківки, Ленінського, Нової Слободи, Городенська.

Поселення ці географічно охоплюють ширшу територію, ніж поселення роменсько-боршевського типу. Своїм місцеположенням і зовнішнім виглядом городищ (формою, характером укріплень, розмірами) поселення київської доби можуть бути розділені на дві групи.

Поселення першої групи своїм місцеположенням близько стоять до поселень роменсько-боршевського типу. Вони розташовані по берегах річок, на високих мисах або в їх долинах. Форма городищ цілком визначається конфігурацією місцевості.

Поселення другої групи знаходяться трохи в інших умовах, зовсім не властивих поселенням роменсько-боршевського типу. Такими є поселення біля сс. Ленінського, Нової Слободи та деякі інші, розташовані на плато, далеко від річок.

Інша й форма городищ цих поселень — вона не зв'язана з конфігурацією місцевості. Це — невеликі округлі городища з кільцевим валом;

¹ Н. Е. Макаренко, Городища и курганы Полтавской губ., Полтава, 1917, стор. 7.

² Н. Е. Макаренко, Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губ. в 1906 г., ИАК, в. 22, стор. 87—88.

³ В. Шугаевский, «Татарская Горка» близ г. Чернигова, Труды Московского предварительного комитета по устройству XV Археологического Съезда, М., 1911, стор. 244 і далі.

⁴ Д. Я. Самоквасов, Северянская земля и северяне по городищам и могилам (приложение), М., 1908.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

діаметр їх 60—90 м. Ці особливості відбивають хронологічні відмінності й обумовлені, як видно, зміною господарського укладу життя населення.

Культурний шар поселень київської доби як своєю потужністю, так і насиченістю залишками дуже відрізняється від ранньослов'янських. У ньому немає такого скупчення попелу й вугілля, кісток тварин і риб. Менше також включень глиняних ліп. Керамічні залишки цих поселень хоч і численні, проте через свою подрібненість мало позначаються на зовнішньому вигляді культурного шару. За технікою виготовлення кераміка цих поселень виключно кружальна.

З інших предметів, зібраних на древньоруських поселеннях, слід відмітити декілька залізних ножів курганного типу (городища біля с. Блискової, біля м. Золотоноші); залізний наконечник стріли ланцетовидної форми з черенком (городище біля с. Нової Слободи). Особливий інтерес становлять знахідки на ряді поселень (біля м. Золотоноші, с. Ліпляв, у м. Переяславі-Хмельницькому, в урочищі Терній, біля сс. Шестовиці, Брусилового, Миколаївки, Нової Слободи) необроблених кусків червоного, найрізноманітніших відтінків шиферу (сланцю) оверуцького типу.

Немає сумніву, що розглянуті поселення київської доби не були одночасними. Як видно, не всі вони виникли одночасно, може бути, неодноразово закінчили й своє існування. Проте достатніх даних для внутрішнього хронологічного розчленування в межах київської доби (X—XIII ст. ст.) у нас немає. У нашому розпорядженні є лише підйомний керамічний матеріал, а також дані про зовнішній вигляд поселень. На жаль, кераміка київської доби досі не була хронологічно класифікована. Як і півстоліття тому, вона датується в широких межах X—XIII ст. ст. Не вивчався і зовнішній вигляд (тип) поселення. Між тим, як нам здається, навіть підйомний матеріал і польові спостереження можуть у деякій мірі висвітлити цю проблему.

Серед зібраних матеріалів є уламки кухонних горщиків оранжево-червоного кольору з добре профільованими шийкою і вінцями. Корпус горщиків часто майже на дві третини вкритий врізним лінійним орнаментом. Цей тип горщиків своїм виглядом, товщиною стінок і якістю глини дуже близький до кухонних горщиків так званого перехідного типу, які можна датувати кінцем X ст. Найближчою аналогією тут є горщики з курганів з тілопаленням біля с. Шестовиць, які датуються X—XI ст. ст. При обслідуванні Шестовицького поселення влітку 1947 р. на території поселення нами був виявлений аналогічний горщик з залишками тілопалення — кальцинованими кістками, що є новим свідченням належності цього типу посудин до раннього етапу (X—XI ст. ст.) київської доби.

Про належність цього типу горщиків до ранньої доби київського періоду свідчать і деякі інші дані. Так, слід відмітити, що черепки горщиків цього типу зустрінуті не на всіх поселеннях, а лише на поселеннях, що належать до першої групи, які своїм виглядом і топографічними умовами розташування найближчі до ранньослов'янських поселень роменсько-боршевського типу.

Кераміки цього типу немає в поселеннях біля сс. Ленінського, Нової Слободи, Фесківки і в деяких інших, виявлених нами як своїм місцеположенням, так і формою в другій групі. Кухонні горщики цих поселень трохи відмінні від уже охарактеризованих. Колір їх рожевувато-жовтий або ясносірий, вінця горизонтально відігнуті. З внутрішнього

боку краю вінець проходить жолобок. Орнамент — лінійний і хвилювидний. Іноді зустрічаються насінневидні наколи. Стінки посуду тонкі.

Відсутність у поселеннях другої групи горщиків типу Шестовицького могильника, як видно, не випадкове. Воно може бути пояснене лише пізнішим виникненням цих поселень — кінця XI—XII ст. ст. Щодо кераміки поселень другої групи, то вона зустрічається і в поселеннях першої групи, отже, є свідченням того, що ці поселення існували не тільки в X—XI ст. ст., але й в пізніші часи.

На раннє виникнення поселень першої групи вказує також їх географічне розміщення в басейнах рр. Десни, Остра, Трубежа — тобто на тій території, на якій, як свідчить літописець, наприкінці X — на початку XI ст. за вказівкою князя Володимира Святославича засновувалися міста: «...и рече Володимир: се не добро есть мало городов коло Києва, и нача ставити города по Десне и по Встри и по Трубешеву и по Суле и по Стугне, и нача нарубати мужи лутши от Словен и от Кривич и от Чудии и от Вятч и от сих насели и грады — бе бо рать от Печенег и бе воюяся с ними и одоляя им»¹.

Пропонуваний нами хронологічний поділ поселень київської доби за часом їх виникнення на дві групи по суті є першою спробою такого хронологічного визначення і, звичайно, має чимало недоліків. Одним з них (і головним) є незначна кількість матеріалів, на яких будуються ці висновки, та те, що матеріали ці — підйомні, а не взяті з розкопок. Незважаючи на це, ми все ж вважали необхідним зупинитися на цьому питанні й привернути до нього увагу дослідників.

Великий інтерес у зв'язку з розглядом питання про слов'яно-руські поселення становить поселення біля с. Авдеева, Курської області, розташоване на правому березі р. Сейму, за 2 км від села, обабіч дороги до с. Золотухино. У місцевого населення ця територія відома під назвою Городища, проте слідів укріплень тут не виявлено. Територія, на якій простежені культурні залишки, розорюється. Зібраний підйомний матеріал складається з уламків ліпного і кружального посуду. Фрагменти ліпних посудин маловиразні. Кружальний посуд представлений переважно черепками древньоруських посудин. З числа черепків кружального посуду слід відмітити один, трохи відмінний від інших. У ньому чимала домішка крупнозернистого піску, від чого при виготовленні на крузі на ньому утворилися горизонтальні борозенки — «задибочки». Своім виглядом посуд дуже нагадує кераміку полів поховань.

На території поселення випадково виявлена вимостка з черепків глиняного посуду й вапняку. Вона залягала на глибині 10—15 см від поверхні. Розмір її 1,3 м по довгій осі і 75 см по короткій. Товщина вимостки 10—15 см. Як зв'язуючу речовину застосовували глину, проте порівняно у невеликій кількості. Основна маса черепків (а їх понад 200) належить ліпному посуду. Форма їх — горщики, колір — оранжевий. Одні з них мають добре виявлені вінця і ребристі плічка, інші — близькі формою до банок. У глині — багато слюди й шамоту. В посудинах баночної форми шамот мало відбивається на поверхні стінок; у посудини другої групи стінки шершаві. Серед цих черепків трапились і черепки кружального посуду сіруватожовтого кольору. Одні з них — товстіші, належать, очевидно, амфорам. Про інші, тонкіші, нічого певного сказати не можна.

¹ ПСРЛ, т. II, Ипатьевская летопись, в. I, П., 1923, стор. 106 (6496/988).

М. В. Воеводський, який провадив польові роботи в районі с. Авдеєвого, провів шурфовку на території цього поселення. Серед здобутих ним матеріалів є черепки роменсько-боршевського типу, які не траплялись у наших зібраннях.

На основі цих даних важко зробити остаточний висновок про час існування поселення. Одне ясно — поселення в якійсь частині має безпосереднє відношення до слов'яно-руської культури.

Проте частину матеріалів цього поселення важко визначити: бо ці матеріали настільки незначні (наприклад, черепок від посудини типу полів поховань) або настільки нові серед пам'яток цієї смуги (кераміка з вимостки), що ми не наважуємося визначити для них якусь дату.

Наприкінці необхідно сказати ще про дві обслідувані нами пам'ятки, які, безумовно, мають відношення до слов'яно-руської культури, та які, на жаль, також не дали достатніх матеріалів. Це — городище в с. Вигурівщині, Київської області, на березі р. Гнилуші, ліворуч від шляху при виїзді з села до Троєщини, а також сліди поселення поблизу хут. Суки, Полтавської області, на лівому березі русла р. Псла.

Наслідки робіт 1947 р. можна звести до таких положень:

1) Вздовж правого берега р. Сейму і його приток простежена лінія укріплених поселень зольничної культури (скіфський час), які чудово збереглися і про існування яких досі можна було тільки гадати, ґрунтуючись на випадкових даних.

2) Відкриття чотирьох нових поселень культури полів поховань на лівому березі р. Дніпра, разом з відкритими п'ятьма поселеннями цієї ж культури в басейні р. Ворскли в 1940 і 1946 рр., дає підставу припускати, що пам'ятки цієї культури мають велике поширення на Лівобережжі і залишаються невідомими лише через відсутність систематичних розкопок.

3) Відкритий тип поселень салтово-маяцької культури, виявлених у басейні р. Осколу, які своїм виглядом наближаються до поселень типу полів поховань біля с. Кантемирівки, є новим доказом на користь наявності генетичних зв'язків між населенням цих двох культур (полів поховань типу Кантемирівки і салтово-маяцької) ¹.

4) Ясно виражених ранньослов'янських пам'яток V—VII ст. ст. за маршрутом не виявлено. Лише поселення біля с. Авдеєвого дає матеріали, які не вкладаються в рамки відомих нам по Лівобережжю матеріалів VIII—XII ст. ст.; проте ми маємо дуже мало поки що даних для твердження про те, що це поселення належить більш ранній добі.

5) За матеріалами польових досліджень минулих років, а також за даними обстеження берегів рр. Осколу й Орелі в 1947 р. ясно було визначено, що південно-східна межа слов'янських поселень VIII—XIII ст. ст. не переходила за вододіл верхньої течії р. Північного Дінця і середньої течії р. Ворскли, з одного боку, і рр. Осколу й Орелі, — з другого.

6) Дані обстеження лівого берега Дніпра на ділянці Орель—Десна і нижніх течій рр. Ворскли, Псла, Сули, Трубежа, Десни дають підставу твердити, що ранньослов'янські поселення VIII—X ст. ст. роменсько-боршевського типу не досягали побережжя Дніпра й що західна межа їх відстояла від нього в межах від 60 (нижня течія рр. Ворскли й Псла) до 120 км (нижня течія р. Десни).

¹ И. И. Ляпушкин, Из истории Левобережной Украины, Советская археология, XI.

7) Вивчення зовнішнього вигляду городищ, а також керамічних залишків слов'яно-руських поселень київської доби, разом з польовими спостереженнями над географічним і топографічним розміщенням цих поселень дають підстави розділяти їх за часом існування на дві групи.

II

Польові дослідження 1948 р. провадилися у середній смузі дніпровського лісостепоного Лівобережжя (басейн верхньої течії рр. Північного Дінця, Ворскли, верхньої і середньої течії р. Псла і середньої течії р. Сули), у Харківській, Сумській і Полтавській областях Української РСР, а також у південній частині Курської області РРФСР.

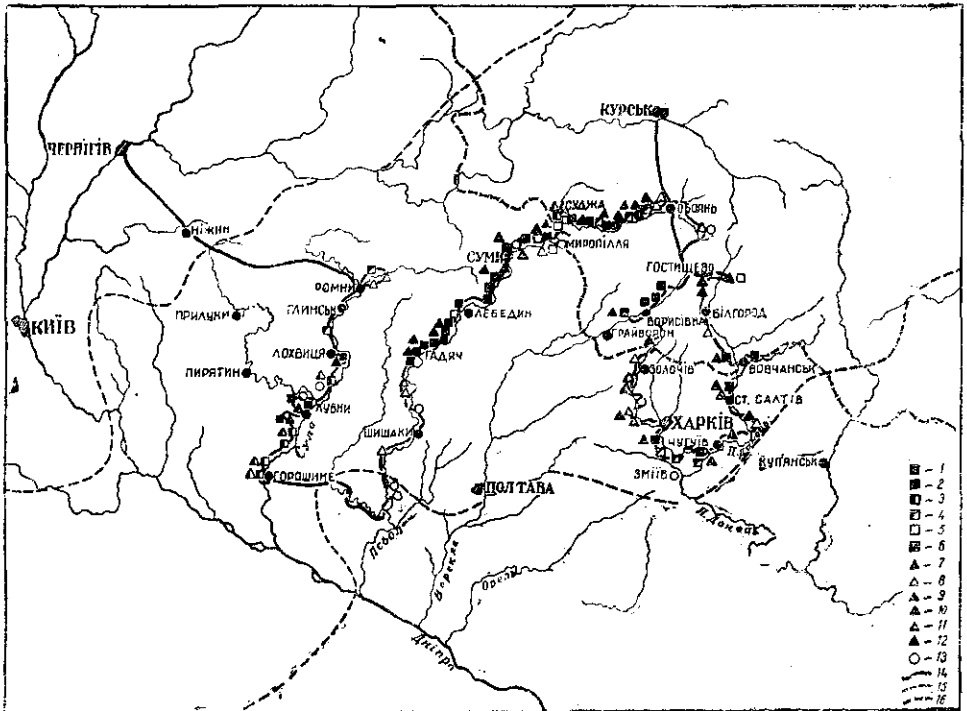

Рис. 3. Пам'ятки, виявлені у 1948 р.

Умовні позначення:

1 — городища зольничної культури («скіфів-орачів»); 2 — городища слов'янські (роменсько-боршевські та киеворуські шари); 3 — городища слов'янські (киеворуські); 4 — городища зольничної та слов'янської культури; 5 — городища салтово-маяцької культури; 6 — городища з невизначеними археологічними рисами; 7 — поселення зольничної культури («скіфів-орачів»); 8 — поселення культури полів поховань; 9 — поселення салтово-маяцької культури; 10 — поселення слов'янські (роменсько-боршевські та киеворуські шари); 11 — поселення слов'янські (киеворуські); 12 — поселення з невизначеними археологічними рисами; 13 — стоянки епохи неоліту та бронзи; 14 — маршрут; 15 — межа Лісостепу; 16 — кордони союзних республік.

Експедиція продовжувала розпочате нею в попередні роки вивчення археологічних пам'яток, маючи на меті виявити найдревніші сліди слов'янського населення у цих місцевостях. Окреслений район в археологічному відношенні вивчений був слабо, незважаючи на те, що чис-

ленні залишки древніх поселень були відомі тут давно, а багато з них згадувались і в джерелах¹, починаючи з половини XVI ст. Ця прогалина в наших знаннях утруднювала розв'язання ряду загальних і окремих питань історії дніпровського Лівобережжя найдревнішого періоду.

З особливою гостротою необхідність вивчення цього району постала після того, як у басейні р. Сейму були виявлені численні поселення пізньозольничної культури («скіфів-орачів»)², а також елементи культури полів поховань (див. вище поселення біля с. Авдеєвого). Зрозуміти ці пам'ятки без їх оточення було неможливим.

Робота 1948 р. мала характер попереднього ознайомлення з культурно-хронологічним виглядом як відомих, так і відкритих археологічних пам'яток (поселень). У цій роботі експедиція 1948 р. спиралася на досвід роботи попередніх років у північній і південній смузі Лівобережжя.

Всього було пройдено за маршрутом близько 1500 км, обстежено понад 80 пунктів (поселень). За своїм виглядом обстежені пам'ятки середньої смуги лісостепового Лівобережжя стоять близько до пам'яток суміжних районів. Експедиція виявила тут ті ж добре відомі по роботі попередніх років чотири культурно-хронологічні групи:

1. Поселення зольничної культури («скіфів-орачів»).
2. Поселення культури полів поховань.
3. Поселення салтово-маяцької культури.
4. Поселення слов'янської культури VIII—XIII ст. ст.

Крім того, досліджено декілька поселень, час існування яких поки що не встановлений.

Поселення зольничної культури («скіфів-орачів») виявлені майже по всій лінії маршруту, починаючи з верхів'їв Північного Дінця і кінчаючи середньою течією р. Сули. Винятком є лише ділянка нижньої течії р. Псла (від Гадяча). Тут, як і на нижній течії рр. Ворскли, Сули (від Лубен) і Десни, поселень зольничної культури не виявлено.

Поселення зольничної культури представлені городищами й селищами, причому останні часто виступають як самостійні поселення, що не мають безпосереднього територіального зв'язку з городищами. Цього ми не спостерігали в північній смузі (Надсейщина). Аналогічні поселення — селища зольничної культури — дуже поширені в південній смузі Лісостепу (в Надворсклі). Та й за своїм виглядом (місцеположення, розміром, характером валів) городища середньої смуги найближчі до городищ тієї ж південної смуги (наприклад, у сс. Хорошеві, Борисівці, поблизу сс. Ворожби, Книшівки та ін.). Крім того, зольничні поселення середньої смуги близькі до південних не тільки своїм виглядом, а й внутрішнім вмістом. Зібраний на них підйомний матеріал має повну подібність до матеріалів підзольничних поселень (V—III ст. ст. до н. е.) південної смуги. Слід підкреслити, що елементів ранньозольничної культури VII—VI ст. ст. не виявлено на жодному з поселень.

Експедиція обслідувала 32 поселення, на яких виявлені залишки зольничної культури. Деякі з цих поселень — багаточарові.

Велике місце в роботі 1948 р. приділялося пам'яткам культури полів поховань. Як і пам'ятки зольничної культури, вони були виявлені на

¹ Историко-статистическое описание Харьковской епархии, части II, III, IV; Книга Большому чертежу, изд. II, СПб, 1838.

² И. И. Ляпушкин, Поселения зольничной культуры («скифов-пахарей») в северной полосе днепровского лесостепного Левобережья, Советская археология, XII.

всій лінії маршруту (в басейні рр. Північного Дінця, Псла, Сули). За своїм виглядом це — відкриті поселення того ж типу, що й виявлені нами в попередні роки в басейні р. Ворскли й по лівому березі Дніпра (Нові Сенжари, Кобеляки, Ісаївка, Градижськ, Вирвихвіст та ін). Експедиція оглянула 16 поселень, які містили відкладення цієї культури. Більшість з них — одношарові. Проте є й такі, де поруч з відкладеннями культури полів поховань є відкладення інших, досить ясно виражених культур, наприклад, бронзи, зольничної та ін.

На особливу увагу заслуговують залишки цієї культури в с. Корвинцях, Недригайлівського району, Сумської області (кол. Роменський повіт). Тут, на схилі надзаплавної тераси, в обрізі шляху, який спускається в долину р. Сули, виявлені залишки руїн гончарської печі. Серед них виявлено велику кількість черепків посуду черняхівського типу (лощеного та без лощіння).

У 1922 р. поблизу місця руїн печі (за 300—400 м), на лінії тієї ж вулиці, під час копання колодязя був знайдений своєрідний скарб — посуд також черняхівського типу. Частина посудин уціліла і знаходиться в Роменському музеї. Багато з них (наприклад, глеки) є зразками високохудожньої роботи. Разом з посудом були знайдені речі із заліза. З числа таких речей слід відмітити ніж (чересло) від плуга¹.

Другою хронологічною групою пам'яток є поселення салтово-маяцької культури. В лісостеповій смузі дніпровського Лівобережжя вони відомі лише в одному районі — басейні верхньої течії р. Північного Дінця.

До останніх років тут була відома лише одна пам'ятка цієї культури — Верхньо-Салтівське городище з прилягаючим до нього катакомбним могильником.

Майже півстоліття рік у рік провадяться розкопки цього могильника. Зібрано багатий і цікавий матеріал, написано чимало досліджень з цього питання, проте ясного уявлення про культуру й досі не маємо. Не визначено й її місце в історичному процесі середньовічної Східної Європи і, зокрема, в історії східного слов'янства.

Помилка дослідників цих пам'яток, на нашу думку, полягає в тому, що вони надмірно захопилися могильником, забувши про його оточення. Досить вказати на той факт, що до цього часу залишається невідомим Верхньо-Салтівське поселення, не кажучи вже про його оточення.

А оточення Верхнього Салтова — це не порожнє місце. За два роки розвідувальних робіт у цьому районі виявлено десять поселень, які містять відкладення салтово-маяцької культури; шість з них відкриті в 1948 р.

Істотним досягненням у роботі 1948 р. у південно-східному районі було встановлення північно-західної межі поширення пам'яток цієї культури.

Однією з найцікавіших пам'яток прикордонної смуги є Мохначівське городище, розташоване на правому березі р. Північного Дінця, за 5—6 км нижче від гирла р. Уди. Тут нам вдалося простежити безпосередній стик слов'янського населення VIII—X ст. ст. з населенням салтово-маяцької культури.

Найбільшу групу з обслідуваних пам'яток становлять пам'ятки слов'янської культури. Відкладення її простежені на 34 поселеннях, причому більшість з них складалася з городищ і прилягаючих до них посе-

¹ Зберігається в Роменському історико-краєзнавчому музеї.

лень. Поблизу деяких поселень збереглися курганні могильники, які нараховували не одну сотню курганів (поблизу хут. Зелений Гай, с. Шпилівки).

Слов'янські поселення діляться на три підгрупи:

1. Роменсько-боршевську (VIII—X ст. ст.)
2. Київську (X—XIII ст. ст.).
3. Змішану — з відкладеннями роменсько-боршевського і київського типу (VIII—XIII ст. ст.).

Найбільше число поселень (18) належить до змішаної підгрупи. Привертає увагу своєрідність територіального розміщення пам'яток цих підгруп, помічена нами вже за матеріалами польових досліджень 1947 р. Поселення, які містили відкладення роменсько-боршевського типу (тобто першої й третьої підгруп), зовсім невідомі в західній частині Лівобережжя — від лінії — гирло Сейму — Лубни (Сула) — Ст. Сенжари (Ворскла). Навпаки, поселення київської доби зосереджені переважно, проте не виключно, в західній частині. В 1948 р. велика кількість поселень цієї підгрупи обстежена по нижній течії р. Сули.

Великий інтерес становлять слов'янські поселення південно-східної частини маршруту (басейн верхньої течії рр. Північного Дінця і Ворокли), що характеризують ступінь заселеності цього краю слов'янським населенням з VIII по XIII ст.

Особливе місце серед цих поселень займає Мохначівське городище, про яке ми вже згадували в зв'язку з характеристикою салтово-маяцької культури. Поки що — це найбільш крайнє з відомих нам слов'янських поселень VIII—X ст. ст. у південно-східній частині Лівобережжя. Разом з тим воно є одним з пунктів безпосереднього зіткнення слов'янського населення VIII—X ст. ст. з населенням салтово-маяцької культури.

З числа поселень, культурно-хронологічна характеристика яких поки що не може бути визначена з певністю, але які, проте, заслуговують на вивчення, слід назвати городище біля с. Битиці, Сумської області. Воно розташоване в лісі, на мисі правого корінного берега р. Псла, кілометрів за 15 проти течії від м. Сум. Перші дані про нього ми знайшли в архіві ІМК¹.

У 1910 р. городище відвідав К. П. Сосновський (Курськ), який в листі на ім'я О. А. Спицина дав характеристику цього городища і знайдених на ньому культурних залишків.

З речей, зібраних К. П. Сосновським на городищі, слід згадати про яйцевидну амфору салтівського типу, бойову сокиру й стремена. За складом знахідок городище різко виділяється з числа поселень, відомих нам в центральній частині Лівобережжя.

Зібраний нами при обстеженні городища керамічний матеріал виявився також своєрідним. У всякому разі, поселень з подібним керамічним комплексом ми поки що не знаємо. Деякі елементи цього комплексу нам відомі з могильників, на жаль, нечисленних і виявлених випадково. Один з них, поміж сс. Малі Будки і Константиново, був досліджений у 1906 р. М. О. Макаренком², другий був відкритий випадково поблизу м. Сосниці³. Друга частина комплексу подібна до посуду

¹ Архів ІІМК, № 86/1910; А. А. Спицин, Древности аятов, Сборник в честь А. И. Соболевского, М., 1927.

² Н. Е. Макаренко, Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губ., 1906, ИАК, в. 22.

³ Матеріали зберігаються в Сосницькому історико-краєзнавчому музеї.

салтово-маяцької культури: амфори салтівського типу, глекоподібний посуд та ін.

Кожний з керамічних типів цього комплексу, будучи досить яким сам по собі, в цілому являє досить своєрідне сполучення. Не виключена можливість, що городище містить відкладення декількох культурно-хронологічних комплексів. Але, незалежно від того, чи є це городище одношаровим, чи багатошаровим, воно становить великий науковий інтерес. Вже одна близькість матеріалів городища до керамічного комплексу таких своєрідних могильників, як могильники біля с. Малі Будки або поблизу м. Сосниці, які багатьма дослідниками ставляться на одну лінію з полями поховань, примушує нас поставитися до цієї пам'ятки з особливою увагою.

На всіх обслідуваних пам'ятках зібраний підйомний матеріал — переважно керамічні залишки — в достатній мірі відбиває культурно-хронологічні особливості кожного поселення. Характер цих залишків аналогічний матеріалам поселень, досліджених у 1947 р. Вивчення цих матеріалів в сполученні з матеріалами попередніх років, зібраних в інших районах дніпровського Лівобережжя, дає можливість висвітлити багато сторін історичного процесу населення цього краю. Не даючи наперед загальних висновків, наприкінці зупинимось на деяких підсумках роботи 1948 р., враховуючи при цьому підсумки робіт попередніх років:

1) Можна вважати встановленим, що поселення зольничної культури («скіфів-орачів») поширені на всій території дніпровського лісостепового Лівобережжя за винятком смуги, яка лежить на захід від лінії — гирло р. Сейму — Лубни (Сула) — Ст. Сенжари (Ворскла). Найдревніші поселення цієї культури (VII—VI ст. ст. до н. е.) виявлені лише в південній смузі Лісостепу.

2) Відкриття поселень культури полів поховань на всьому протязі середньої смуги лісостепового Лівобережжя від Дніпра до р. Північного Дінця докорінно змінює наше уявлення про місце цієї культури в історії населення Лівобережжя.

3) Значно розширене коло відомих пам'яток салтово-маяцької культури, які можуть дати матеріал для нового висвітлення як суті цієї культури, так і місця її в історії східнослов'янських племен. Однією з таких пам'яток є Мохначівське городище, на якому виявлені сліди безпосереднього зіткнення слов'янського населення VIII—X ст. ст. з населенням салтово-маяцької культури. Простежена північно-західна межа салтово-маяцької культури.

4) Матеріали, що належать до слов'янської культури VIII—XIII ст. ст., дають можливість уточнити межі поширення слов'янського населення на Лівобережжі, а також щільність заселення окремих районів у різні періоди — від VIII до XIII ст. ст. Деякі з цих спостережень повністю збігаються з даними древньоруських літописів.

Підсумовуючи часткові наслідки польових досліджень 1947—1948 рр., вважаємо необхідним відзначити, що поступове нагромадження і введення в науковий обіг нових археологічних пам'яток є істотним моментом у вивченні минулого цієї території. Навіть нині, коли пам'ятки по суті ще не досліджувались і їх вміст у більшій своїй частині залишається від нас прихованим, історичне минуле дніпровського Лівобережжя у період часу від «скіфів-орачів» до монгольської навали вирісовується зовсім іншому світлі, ніж це здавалось ще не так давно.

Исследования Днепровской левобережной экспедиции 1947—1948 гг.

Резюме

Полевые работы Днепровской левобережной экспедиции 1947—1948 гг. являлись продолжением работ предшествующих лет. Основной задачей в работе экспедиции попрежнему были поиски древнейших следов восточнославянской культуры на Левобережье. Параллельно с этой работой экспедиция вела обследование памятников и других культур, известных в области Левобережья. Работы носили разведочный характер.

В 1947 г. были исследованы бассейны рек Сейма, Оскола, Северного Донца — от устья Оскола до г. Змиева, Орели и левого берега Днепра — от устья Орели до устья Трубежа. Всего экспедицией было осмотрено около 70 памятников (поселений).

В 1948 г. обследованию были подвергнуты верхнее течение рр. Северного Донца до г. Змиева, Ворсклы, верхнее и среднее течение Псла и среднее течение Сулы. Экспедицией было обследовано около 80 памятников (поселений). В составе поселений, осмотренных в 1947—1948 гг., находилось значительное число памятников, обследованных впервые.

На основе собранных материалов представилась возможность расчленить поселения на четыре культурно-хронологические группы:

1. Поселения (городища и селища) скифского времени — зольничной культуры.

2. Поселения (селища) культуры полей погребений — первой половины I тысячелетия н. э.

3. Поселения (городища и селища) салтово-маяцкой культуры (VII—X вв. н. э.).

4. Поселения (городища и селища) славяно-русской культуры (VIII—XIII вв.).

Произведенная классификация памятников позволила выявить границы распространения оседлого населения и плотность заселения отдельных районов на различных этапах исторического прошлого края — в период от «скифов-пахарей» до монгольского нашествия.

Ф. Б. КОПИЛОВ

ПОСУЛЬСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ

Експедиція мала завданням виявити характер археологічних пам'яток на лівому березі р. Сули, зокрема встановити дату існування городища в с. Олександрівці, Лубенського району, Полтавської області, та перевірити культурні шари цього городища.

Експедиція обстежила лівий берег р. Сули, починаючи від с. Снітина, Лубенського району, Полтавської області, до с. Березняків, Покрово-Багачанського району, тієї ж області, провела розвідку по р. Солониці (лівій притоці р. Сули) та невеликі розвідувальні розкопи й шурфування Олександрівського городища, що лежить у долині правої притоки р. Сули — р. Сліпорода¹.

Лівий берег р. Сули в обстеженому районі являє собою борову терасу, що підноситься на 3—6 м над заплавою, підвищуючися по мірі віддалення від неї.

Грунт тут в основному піскуватий, але чим далі від заплави, тим він стає все більш гумусним. Культурні залишки трапляються на краю борової тераси і на піскуватих дюнах серед заплави р. Сули (в двох місцях).

Археологічний матеріал з лівого берега р. Сули представлений виключно в дрібних уламках кераміки різних часів.

Кераміку неолітичних часів виявлено в с. Засуллі на довгій піскуватій косі, яка входить у заплаву р. Сули і підноситься над нею на 3—4 м; у високу повинь коса заливається. На цій косі поруч з іншими пізнішими уламками кераміки знайдено уламок посудини, прикрашеної гребінчастим орнаментом та лунками, зробленими штампиком. За типом орнаменту та іншими даними ці черепки можна віднести до неолітичного часу.

Незначну кількість кераміки, прикрашеної гребінчато-ямочним орнаментом, знайдено на місці хут. Туркачів I, за 2 км на південь від с. Солониці, Лубенського району. Ця кераміка, як видно, також належить посуду доби неоліту.

¹ До складу експедиції входили: наук. співр. Інституту археології Академії наук Української РСР Ф. Б. Копилов (керівник); зам. директора Лубенського краєзнавчого музею І. К. Горенко, фотограф Д. Б. Дубинський.

Через заселеність цих місць у пізніші часи культурні шари тут, як і в багатьох інших місцях лівого берега р. Сули, дуже перемішані. Тому вони непридатні для глибшого археологічного дослідження.

Кераміка доби бронзи трапилась у трьох місцях: між сс. Засулля та Пісками, в кар'єрі, де вибирають пісок. Частина знайдених тут черепків прикрашена орнаментом, зробленим або у вигляді невеликих насічок або «зубчаткою» — характерним штампом для часів бронзи.

Другим пунктом, де також виявлено кераміку епохи бронзи, є велика дюна в заплаві р. Сули, яка міститься на північний захід від с. Пісків, Лубенського району, коло болота Торговиці.

І, нарешті, невелику кількість уламків кераміки цього ж часу знайдено в зрізі підмитого весняною водою краю борової тераси в с. Литвяках, Лубенського району, Полтавської області, в урочищі Селище. Деякі із виявлених уламків прикрашені рівнобіжними поземними пружками, на яких нанесено тоненькі косі насічки якимось знаряддям.

У цьому ж місці, в зрізі, помітна велика кількість ям, заповнених культурними залишками XVII—XVIII ст. ст., що в значній мірі зруйнували культурний шар з черепками часу бронзи. Тут же знайдено одиничний фрагмент, який складом свого тіста стоїть близько до кераміки посульських городищ скіфського часу.

Кераміка, яка своїм характером цілком подібна до кераміки з посульських городищ скіфського часу, або, як інакше називають ці пам'ятки, — пізньозольничних, виявлена в найбільшій кількості пунктів.

1) На північному кінці с. Березоточі знайдено сліди поселення скіфського часу. Місце знаходження займає досить значну площу, на якій трапилося багато уламків кераміки. Але через те, що вся площа забудована, не можна з'ясувати розмір поселення, а уламки кераміки частітьки подрібнені обробіткою городів, що важко знайти хоча б один бочок чи денце посудини.

2) У с. Солониці також знайдено сліди поселення скіфських часів. Воно знаходиться в саду колгоспу ім. XVIII партз'їзду. Тут археологічні матеріали залягають на глибині близько 0,5 м і помічені у викидах з ям.

Обидва ці пункти лежать на краю борової тераси, над заплавою р. Сули.

У невеликій кількості кераміка скіфського часу знайдена в с. Засуллі, на тій же косі, де виявлено і кераміку неолітичних часів, а також на дюні проти с. Засулля, разом з керамікою часів бронзи, та в с. Литвяках, в урочищі Селище.

З археологічних пам'яток пізніших часів виявлені сліди поселень доби полів поховань черняхівського типу:

1) За 0,25 км на південь від с. Пісків, на краю борової тераси, над заплавою р. Сули, на площі близько 0,5 га знайдено велику кількість уламків посуду черняхівського типу, зробленого на гончарському крузі, сірого кольору, з характерними рисками від піску, а зрідка й з лошінням та візерунком, зробленим за допомогою штампика. В цьому пункті відсутні уламки печини, які обов'язково були б на місці поселення. Це дає підставу думати, що тут знаходиться розораний безкурғанний могильник.

2) Поміж хут. Куп'євахою та Войнихою (інакше Яновщина) на великій площі близько 1 км довжини і 200 м ширини також трапляються у великій кількості уламки кераміки доби полів поховань. Залишки поселення містяться на боровій терасі, виступ якої в заплаву р. Солониці (лівої притоки р. Сули) утворює півострів. Тут поруч з кружальною

керамікою доби полів поховань (лощеною і нелощеною) знайдено деяку кількість уламків ліпного посуду цієї ж доби та уламки печини, які свідчать про існування на цьому місці поселення, а не могильника.

Обидва описані пункти, безперечно, становлять значний інтерес як місцезнаходження ранньослов'янських племен (можливо, антів) у середині I тисячоліття н. е. і заслуговують на глибше дослідження.

Були обстежені також залишки змійового валу, який перерізав широкую низовину в місці з'єднання долини р. Сліпорода і долини р. Сули. Залишки цього валу проходять по правому березі заплави р. Сули від урочища Лиса Гора біля м. Лубен, Полтавської області, до правого берега долини р. Сліпорода. На цьому розі знаходиться так зване Мацківське городище часів Київської Русі. Вал, який щороку розмивається весняною повінню, зберігся дуже погано. В збережених місцях він має висоту до 1,5 м, ширину ж виявити неможливо, бо насип розплився¹.

Під час розвідки 1945 р. невелика зачистка на краю городища в с. Олександрівці, Лубенського району, Полтавської області, дала невідрізню ліпну кераміку. В цьому році були проведені розвідувальні розкопки городища, що мали на меті встановити південний кордон поширення городищ роменців-сіверян, оскільки це городище лежить на східному краї колишньої смуги Лісостепу, яка закінчувалася на лівому березі р. Сліпорода.

Городище міститься на великому, досить вузькому й високому останці, витягнутому з півночі на південь у долині р. Сліпорода, в с. Олександрівці.

Площадка городища, витягнута з півночі на південь, має довжину близько 100 м при ширині в 60 м.

Оборонні споруди складаються з невеликого валу до 1 м висоти і близько 50 м довжини та дуже великого рову, що проходить з напільного боку валу і має ширину близько 23 м по верху і 6 м по дну, при глибині близько 6 м. Землю під час копання рову викидали на північний бік (вал знаходиться з південної сторони), внаслідок чого на місці спуску в долину утворився великий горб, який починається відразу за ровом. Тому можна думати, що вал і рів створені неодноразово.

Інші сторони городища не мають оборонних споруд; їх стрімкі схили захищали поселення.

На західному краї площадки помітно ряд заглибин різного розміру — від 9 м² до 36 м². На східному боці лишилося тільки дві заглибини, хоч В. Г. Ляскоронський згадує більше². Очевидно, вони були розмиті весняними водами й обвалилися в урвище, бо знаходились на самому його краї.

Для розкопок було вибрано одну з заглибин із західного боку площі городища. Виявилось, що культурні шари тут дуже перемішані. Так, знайдено кераміку, цілком аналогічну відомій кераміці з Лисої Гори під Лубнами³, яка належить до часів ранньої бронзи.

¹ Про цей змійовий вал згадує В. Г. Ляскоронський в роботі «Городища, кургани та довгі змеєві вали в басейні р. Сули». Труды XI Археологического съезда, т. I, стор. 459. Згадані ним залишки дюнних стоянок на піскуватій частині заплавної тераси поблизу південного кінця змійового валу знайти не пощастило.

² В. Г. Ляскоронский, Городище, курганы и змеевые вали в области днепровского Левобережья, Труды XIV Археологического съезда, т. III, М., 1911, стор. 68.

³ Труды XIII Археологического съезда, т. IV, табл. XVIII—XXX.

У той же час поруч з цією керамікою знайдено уламки кружального слов'янського посуду XI—XIII ст. ст. Крім кераміки, виявлено кістяну пластинку з орнаментом у вигляді зигзага, можливо, часів Київської Русі, обструганий астрагал (підколінна кістка лося) та невеликий уламок мідного окуття (тоненька мідна пластинка з невеликими гвіздками).

Грунт у розкопі був дуже перемішаний, причому, як виявилось, западина утворилася на місці ями неправильної форми, яка своєю конфігурацією нічим не нагадує житла. Печина, знайдена в культурному шарі, очевидно, належить не печі, а обваленим стінкам ями, яка не раз випалювалася.

Як розповідали старожили с. Олександрівки, западини на краю городища лишилися від хлібних ям, якими користувалися ще в минулому столітті й які кожного разу наново випалювалися перед засипкою хліба.

Отже, встановлено, що ці западини пізнішого походження і лише засипані грунтом, в якому знаходились археологічні матеріали.

Для перевірки культурних шарів площі городища закладено в різних місцях три шурфи. У всіх шурфах на глибині від 0,1 до 0,4 м виявлено культурний шар, слабо насичений печиною та черепками часу ранньої бронзи.

Розріз валу показав, що він насипаний з грудкуватої землі, без будь-яких домішок. Під насипом, на глибині 1,37 м, знаходиться тонкий прошарок березової кори на шарі сірожовтої глини завтовшки 3—4 см. Цей шар було насипано у вогкому стані просто на поверхню ґрунту, бо знизу на ньому збереглися відбитки стебел трави. Нижче виявлено перегній від цієї трави, а далі — нерушений старий ґрунт, під яким знаходиться лес. За відсутністю будь-яких датуючих матеріалів встановити час появи валу неможливо.

Внаслідок проведеного обстеження Олександрівського городища можна зробити такі висновки: першими мешканцями останця були люди ранньобронзової доби, які залишили по собі хоч і не значний, але помітний культурний шар, що вказує на існування тут їх поселення, своїм характером цілком подібного до поселення на Лисій Горі біля Лубен.

Знахідки кераміки часів Київської Русі свідчать про заселення городища в цей період. Можливо, тоді ж був насипаний і той невеликий вал, який зберігся до нашого часу, бо вал не міг бути насипаним у часи бронзи або за козацьких часів (десь біля с. Олександрівки був великий бій повстанців Острияниці та польських військ Яреми Вишневецького), з конструкцією козацьких валів він не має нічого опільного.

Але заселення Олександрівського городища в часи Київської Русі було, очевидно, дуже короткочасне. Це можна встановити з наявності лише окремих знахідок кераміки цього часу й відсутності культурного шару, насиченого залишками XI—XIII ст. ст.

Можливо, під час побудови південної частини Посульської оборонної лінії за часів Володимира Мономаха останець, на якому розташоване Олександрівське городище, був використаний для побудови укріплення, яке через дуже недовгий час було залишене (очевидно, тому, що з останця — незадовільний обзір), а замість нього було побудовано друге укріплення на розі правого корінного берега долини р. Сули, на лінії з'єднання з долиною р. Сліпорода. Це так зване Мацківське городище, одне з найкращих городищ Посульської оборонної лінії.

Розвідкою 1947 р. поруч з цим городищем виявлено значне відкрите поселення — посад. Можливо, що саме городищу й належить

назва одного з «градів» руських, що були на р. Сулі, «Снегород», згаданий в літопису¹.

За своїм місцеположенням та збереженістю це городище — одне з найцікавіших городищ долини р. Сули.

Ф. Б. КОПЫЛОВ

Посульская экспедиция

Резюме

Перед экспедицией стояла задача выяснения характера археологических памятников левого берега р. Сулы и определения путем разведочных раскопок времени существования городища в с. Александровке, Лубенского района, Полтавской области.

Обследован левый берег р. Сулы от с. Снетина, Лубенского района, до с. Березняков, Покрово-Багачанского района, Полтавской области, а также левый приток Сулы — р. Солоница. Кроме того, проведены разведывательные раскопки и шурфование на площадке Александровского городища.

По левому берегу р. Сулы найдены следы неолитических стоянок в с. Засулье и возле с. Солоницы, Лубенского района; керамика эпохи бронзы — между сс. Засульем и Песками, северо-западнее с. Песков и в с. Литвяках, Лубенского района; остатки поселений скифского времени в сс. Березоточе, Солонице, Засулье, Литвяках и около с. Засулья. Памятники, дающие керамику, близкую к полям погребений черняховского типа, обнаружены между хуторами Купьевахой и Войнихой, Солоницкого сельсовета, и возле с. Песков, Лубенского района.

Разведочные раскопки Александровского городища показали, что на нем имеется культурный слой времени ранней бронзы того же типа, что и на Лысой Горе возле г. Лубен. Кроме того, здесь же обнаружены слабые следы, повидимому, кратковременного поселения времени Киевской Руси.

---

¹ ПСРЛ, т. VII, СПб, 1912, стор. 240.

**РОБОТИ В ЗАХІДНИХ
ОБЛАСТЯХ УРСР**

М. Ю. СМІШКО
(Львів)

ДВА КУРГАННІ МОГИЛЬНИКИ В ОКОЛИЦЯХ с. ІЗИ, ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Археологічною експедицією львівського відділу Інституту археології Академії наук Української РСР, що працювала восени 1948 р. на території Закарпатської області, було проведено дослідження на двох курганних могильниках в околицях с. Ізи, Хустівського округу¹.

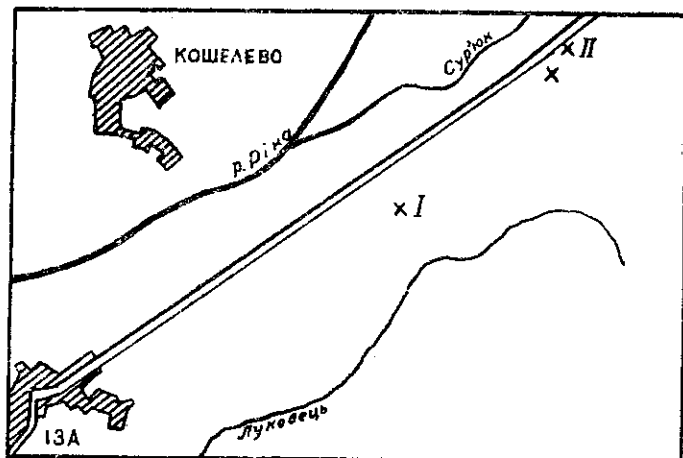

Рис. 1. Північно-східна околиця с. Ізи.
Хрестиками позначено місця могильників; римськими цифрами — досліджувані могильники.

Ці могильники розташовані на надзаплавній терасі лівого берега р. Ріки (права притока р. Тісси): один — за 3,5 км на північний схід

¹ У роботі експедиції брали участь, крім співробітників львівського відділу Інституту археології Академії наук Української РСР, П. П. Сова-Гмитров, директор Ужгородського історико-краєзнавчого музею, та К. В. Бернякович, науковий співробітник того ж музею.

від с. Ізи, другий — в тому ж напрямі, за 2 км далі від першого могильника (рис. 1). Місцевість, в якій знаходяться могильники, має характер вузької підгірської долини, яка за 3—4 км далі на північ входить між перші карпатські хребти. Між цими двома курганными групами трапляються вздовж тієї ж тераси окремі кургани, а то й групи курганів, що ніби пов'язують їх одну з одною.

Наші дослідження розпочалися розкопками групи курганів, що знаходяться ближче до с. Ізи. Ці кургани будемо далі називати могильником Іза I.

Могильник Іза I

Могильник Іза I знаходиться за 3,5 км від центра с. Ізи і за 0,5 км праворуч від шляху Іза—Ліпша, на вигоні. Він складався з безсистемно розташованих, дуже вирівняних 28 курганных насипів (рис. 2). Ці насипи невеликі; їх діаметр 5—11 м; висота над ґрунтом 0,1—0,5 м. На 13 насипах помітні чотиристоронні або округлі заглиблення, 1—1,5 м діаметром кожне, які є слідами давнішого розкопування.

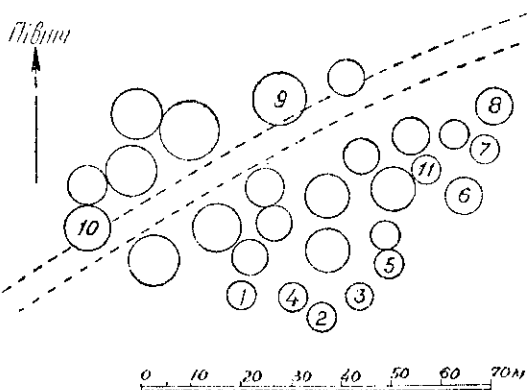

Рис. 2. План могильника Іза I.
Цифрами позначено досліджені кургани.

Як розповідають місцеві жителі, на цьому могильнику розкопки провадилися двічі: вперше, у 1937 р., тут працювала розвідувальна археологічна експедиція з Праги, а вдруге, у 1942 р., розкопки провадив І. Затлукаль, археолог-любитель з Мукачева¹. Роботою нашої експедиції в 1948 р. було досліджено на цьому могильнику 11 курганів; недослідженими залишились ще 4 кургани, ледве помітні на сучасній поверхні.

Наслідки дослідження описуємо в такому порядку, в якому провадилися розкопки.

Курган № 1. Насип кургана, дуже вирівняний, має 7 м у діаметрі і 0,3 м висоти.

У дерновому шарі і в насипу траплялись окремі уламки глиняного посуду, грудки деревного вугілля і, зовсім рідко, куски спалених людських кісток. Поверхня давнього ґрунту виявилася тут на глибині 0,3 м від вершини насипу. В північній її частині виявлено сліди кострищ

¹ Наслідки цих розкопок не були опубліковані. Речові пам'ятки, здобуті останніми «дослідженнями», знаходяться в приватному збереженні гр. Затлукаля, який живе в Мукачеві.

розміром $1,5 \times 0,5$ м, у вигляді суміші попелу, вугілля і керамічних уламків, серед яких траплялись окремі грудки спалених кісток.

Між іншими вдалось виявити три уламки роздавненого горщика з шершавою поверхнею червонуватого кольору, виліпленого з перемішаної з дресвою глини (висота — близько 16 см, діаметр денця 10,3 см). Інші уламки належали ще одній ліпній посудині та двом посудинам, горщику і глечику з ручкою, виготовленим на гончарському крузі з відмученої глини ясного сірого кольору. Багато уламків мали виразні сліди повторного перепалення на вогні.

У східній частині відкритої площі виявлено ямку 1 м довжини, 0,5 м ширини і 0,4 м глибини. В ямці знайдені спалені людські кістки, перемішані з залишками кострища. Це було ямове тілопальне поховання, без урни та інвентаря. Вогнище, виявлене на поверхні давнього ґрунту, мало культовий характер, можливо — це були сліди похоронної тризни.

Курган № 2. Цей курган мав погано збережений насип, близько 6 м діаметром і 0,2 м висотою. В насипу і на поверхні давнього ґрунту знаходилась невелика кількість уламків ліпних і кружалних посудин, що мали склад тіста, подібний до посудин з кургана № 1.

Поховання виявлено близько північно-західного краю (2,5 м від центра) підкурганної площі. Тут, на давньому ґрунті, виявлено ямку круглої форми 0,3 м завглибшки, а в ній — урну, наповнену спаленими людськими кістками. Урною служив ліпний горщик, недбайливо виліплений з невідмученої глини, з шершавою поверхнею жовтуватосірого кольору. Горщик мав товсте денце, обведене знизу нерівним пружком (діаметр 12,5—13 см), слабо опуклий бочок і трохи назовні розхилені вінця. По опуклості бочка розміщено декілька малих пуп'яшків.

Курган № 3. Насип кургана, ледве помітний на поверхні, був 5,6 м діаметром і мав усього до 0,15 м висоти.

У насипу траплялись дрібні уламки ліпних посудин. На давньому ґрунті, в західній частині підкурганної площі, виявлено залишки невеликого вогнища, а на ньому — деяку кількість уламків ліпної товстої посудини з червонуватим кольором шершавої поверхні.

У східній частині розкритої площі виявлено поховання у вигляді невеликої круглої ямки 0,4 м завглибшки, в якій на прошарку залишків кострища стояла урна з спаленими людськими кістками. Урною служив горщик, виліплений з невідмученої глини, з вирівняною поверхнею червонуватого кольору з сірими плямами (табл. 1, 1). Горщик мав рівне денце, помірно опуклий бочок і трохи назовні розхилені вінця (висота 29,5 см, діаметр денця 14,5 см, діаметр вінця 18 см).

Курган № 4. Курган мав сильно поруйнований насип, близько 6 м діаметром і 0,1 м висотою.

В насипу, а особливо на давньому ґрунті, знаходилися керамічні уламки, куски деревного вугілля та грудки спалених людських кісток. На середині розкритої площі виявлено сліди вогнища, розміром $0,5 \times 0,3$ м, у вигляді шару, складеного із суміші вугілля, попелу та уламків глиняного посуду. Уламки належали двом посудинам, виготовленим з відмученої глини, та принаймні трьом посудинам, виліпленим із глини, перемішаної з дресвою.

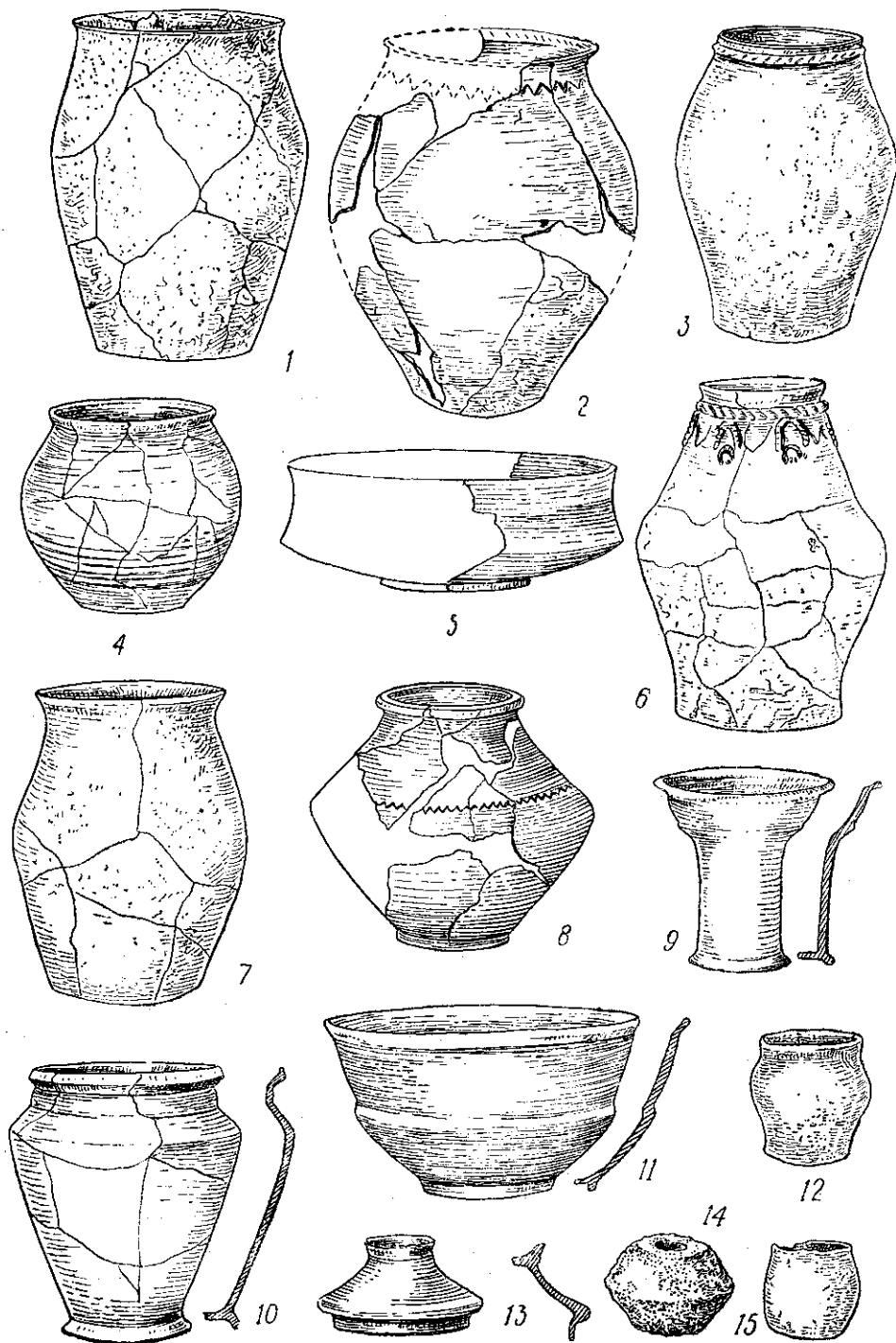
У цьому кургані не вдалось виявити поховання, яке, очевидно, було знищене ще до початку розкопок.

Курган № 5. Курган був сильно знівельований; насип його мав 5,6 м у діаметрі і 0,15 м висоти.

ТАБЛИЦЯ I

Кераміка з могильника Іза I:

- 1 — ліпна посудина з кургана № 3;
- 2, 3 — ліпні посудини з кургана № 6;
- 4 — кружальна посудина з кургана № 7;
- 5 — кружальна посудина з кургана № 6;
- 6 — ліпна посудина з кургана № 11;
- 7 — ліпна посудина з кургана № 8;
- 8—10 — кружальні посудини з кургана № 8;
- 11 — кружальна посудина з кургана № 9;
- 12 — ліпна посудина з кургана № 9;
- 13 — кружальна покришка з кургана № 8;
- 14 — глиняне пряслице з кургана № 11;
- 15 — мініатюрна ліпна посудинка з кургана № 11. (Рис. 1, 3, 6, 8 — $\frac{1}{6}$ н. в.; рис. 4, 5, 7, 9—13, 15 — $\frac{1}{4}$ н. в.; рис. 2 — $\frac{1}{3}$ н. в.; рис. 14 — $\frac{1}{2}$ н. в.).

На давньому ґрунті, в північно-західній частині розкритої площі, виявлено сліди великого (близько 4 м²) кострища у вигляді перепаленого ґрунту, прикритого сумішшю вугілля, попелу та окремих дрібних керамічних уламків. У північно-західній стороні кургана, на давньому ґрунті виявлено роздавлену ліпну посудину з нерівною поверхнею червонуватого кольору, прикрашену під вінцями валиком з рядом пальцевих вдавлень. Поруч лежав залізний ніжик з обламаним кінцем леза (довжина 10,5 см).

Поховання спалених людських кісток виявлено в трьох різних місцях:

1) У центрі розкритої площі, де в ямці (0,45 м завглибшки) стояла урна, частково заповнена спаленими людськими кістками. Урною тут служив невеликий тонкостінний горщик, виліплений з глини, перемішаної з дресвою. Його денце рівне, бочок помірно опуклий, а вінця розхилені назовні; поверхня — нерівна яснокоричневого кольору (висота 18 см, діаметр денця 10 см).

2) Поряд з попередньою ямкою, за 0,7 м на захід, де в заглибленні площі 0,4×0,35 м і 0,4 м завглибшки стояла на підсипі із залишків кострища нижня частина ліпної посудини, в якій були спалені людські кістки.

3) У подібних розмірів ямці, що її виявлено в північній частині підкурганної площі, на дні було складено купку спалених людських кісток.

Курган № 6. Курган трохи краще збережений від інших, 7 м діаметром і 0,25 м висотою.

У насипу кургана траплялися тільки розрішені уламки ліпних і кружалних посудин та окремі вуглики. Центр і західну частину підкурганної площі вкривали залишки кострища у вигляді природних заглиблень ґрунту і шарів з вугіллям, попелом та уламками посуду. Знайдено тут також уламок невеликого залізного ножика.

На північному краї давнього ґрунту виявлено широкогорлий горщик з горбкуватою поверхнею жовтуватосірого кольору, виліплений з глини, перемішаної з дресвою. Денце горщика рівне, бочок помірно опуклий, а вінця розхилені назовні (висота 13 см, діаметр денця 9,5 см, діаметр вінець 13 см).

Поховання залишків тілопалення виявлено у двох місцях:

1) У північно-східній частині підкурганної площі, за 1,78 м від центра, в круглій ямці (діаметром 0,3 м) стояла урна, наповнена спаленими людськими кістками й обсипана залишками вогнища. Урною служила ліпна посудина з невідмученої глини, з вирівняною поверхнею коричневого кольору. Денце посудини рівне, бочок помірно опуклий, вінця низькі, трохи вигнуті назовні; під вінцями — горизонтальний наліпний ребристий валик, покритий косими нарізами.

Серед кісток знайдено пошкоджений вогнем та іржею залізний ключ з кілочком на одному кінці та слідом обламаного гачка (довжина 11,7 см).

Біля урни лежала роздавлена ліпна посудина та кругла намистина з прозорого яснозеленого скла діаметром 1,6 см (табл. II, 14).

2) У південно-західній частині (за 1,75 м від центра) виявлено круглу ямку 0,36 м діаметром і 0,38 м глибиною; в ямці були спалені людські кістки впереміжку з залишками кострища.

Ритуальний характер мало також закопування в ямці великої товстостінної посудини, що знайдена за 1,85 м на північний захід від

центра. Це — вузькогорла, опуклобока посудина, виліплена з глини з домішкою дресви, деформована у вогні, з жовтуватим кольором вирівняної поверхні. Денце посудини мале, рівне; вінця — вигнуті. Під вінцями — орнамент у вигляді горизонтальної зубчастої вглибленої стрічки (табл. 1, 2). Висота посудини 32 см, діаметр денця 15 см, діаметр вінець 23 см. Посудина була наповнена залишками кострища, серед яких виявлено глиняне біконічне пряслице (діаметр 2,5 см), виліплене з невідмученої глини сірого кольору.

На північному краї розкопаної площі, на давньому ґрунті, знайдено ще одну, зовсім роздавлену ліпну посудину.

Курган № 7. Курган мав сильно знівельований насип, 7 м діаметром і 0,15 м висотою.

У насипу траплялись розрізнені уламки ліпних і кружальних посудин.

На поверхні давнього ґрунту, в північно-західній частині підкурганної площі, виявлено сліди вогнища розміром близько 3 м², у вигляді перепаленого ґрунту, вкритого вугіллям, попелом, керамічними уламками, серед яких траплялися також грудки спалених людських кісток.

За 1,75 м на північний захід від центра серед кострища відкрито урнове поховання в ямці 0,17 м завглибшки.

Урною тут служила мала тонкостінна посудина сферичної форми з малим плоским денцем і профільованими вінцями (табл. 1, 4), виготовлена на крузі, з відмученої глини, з темносірою, згладженою рядом горизонтальних рисок поверхнею (висота посудини 10,5 см, діаметр денця 5,5 см, діаметр вінець 9,3 см). У цій посудині знаходились дрібні спалені людські, імовірно дитячі, кістки.

Єдиним інвентарем цього поховання були керамічні уламки, розкидані на поверхні кострища й поза ним. Вони належали трьом різним посудинам, виготовленим на крузі, з відмученої глини, та принаймні двом товстостінним ліпним посудинам, виготовленим з глини, перемішаної з дресвою. На багатьох уламках помічено сліди повторного діяння вогню.

Курган № 8. Цей курган був ледве помітний, маючи 5,7 м у діаметрі і 0,1 м висоти.

У насипу траплялись уламки ліпних і кружальних посудин, дрібне вугілля та окремі грудки спалених кісток.

У західній частині підкурганної площі, на давньому ґрунті, виявлено сліди кострища, що покривали поверхню близько 4 м². Тут же було два заглиблення, в яких поміж залишками кострища знаходились урни та інші речі.

1) Одне заглиблення (за 1,5 м на захід від центра) мало приблизно овальні обриси, розміром 1,1 × 0,5 м і 0,25 м глибини. В одному кінці заглиблення стояла в ямці урна, наповнена до половини спаленими людськими кістками і накрита покришкою. Урною служив невеликий горщик, виліплений з глини, перемішаної з дресвою, з шершавою сірокоричневою поверхнею (табл. 1, 7). Денце горщика рівне, бочок опуклий, а вінця трохи вигнуті (висота 16,8 см, діаметр денця 8,7 см, діаметр вінець 11,2 см). Покришка (табл. 1, 13) виготовлена на крузі, з відмученої глини і мала вигладжену поверхню темносірого кольору (висота 5,5 см, діаметр підставки 9,2 см).

Біля урни лежала невелика чарка на високій пустій ніжці (табл. 1, 9), виготовлена на крузі, з відмученої глини, з червонуватою поверхнею (висота 7,5 см, діаметр ніжки 6 см, діаметр вінець 10,7 см).

На дні цього ж заглиблення знайдено дві посудини:

а) Опуклоподібний горщик, виліплений з глини, перемішаної з дресвою, з шершавою жовтуватою поверхнею. Горщик має рівне денце, високопіднятий перегин плічок і розхилені вінця (висота близько 18 см, діаметр денця 8 см, діаметр вінець 12,5 см);

б) Біконічна посудина, виготовлена на крузі, з відмученої глини, із згладженою сірожовтуватою поверхнею (табл. I, 8). Денце посудини на кільці, бочок біконічний, симетричний; край вінець гранчастий, горизонтально зрізаний. На плічку низький горизонтальний пружок, а вище нього проложена зубчаста стрічка (висота посудини 22,5 см, діаметр денця 10,5 см, діаметр вінець 12,3 см).

2) Друге заглиблення виявлено за 0,3 м на північ від першого; воно було чотиристороннє в плані, розміром $0,9 \times 0,55$ м і 0,25 м глибиною. Між залишками кострища стояла урна, до половини заповнена спаленими людськими кістками. Це був невеликий опуклобокий горщик з рівним денцем і розхиленими вінцями, з нерівною сірожовтою поверхнею, виліплений з глини, перемішаної з дресвою.

Біля північного краю цього ж заглиблення виявлено круглу ямку, а в ній — нижню частину товстостінної ліпної посудини з невеликою кількістю спалених людських кісток. Поміж кістками в урні знайдено бронзову намистину кулястої форми з наскрізною дірочкою, досить сильно поповану патиною (діаметр 1 см) і маленьку кістяну підвіску, плоску, прямокутну, з двома закраїнками на краях під верхом (довжина 1,4 см, ширина 0,6 см) (табл. II, 15).

Біля урни лежав з одного боку пошкоджений залізний ключ (табл. II, 16) з чотиригранною рукояткою та нижнім кінцем у вигляді літери Т (довжина 15,5 см), а з другого, — глиняне пряслице, плескате, округле, виліплене з невідмученої глини сірожовтуватою кольору.

Недалеко від останнього заглиблення (1 м до сходу) на давньому ґрунті стояв стрункий горщик, виготовлений на крузі, з ясносірої відмученої глини (табл. I, 10). Бочок у горщика стрункий, біконічний, з гострим переламом високопіднятих плічок; вінця вигнуті, з гранчастим потовщеним краєм; денце — на високому кільці (висота 14,8 см, діаметр денця 8 см, діаметр вінець 11,2 см).

На південному краї розкритої площі (за 2,25 м від центра) виявлено в ямці роздавлену посудинку з сферичним бочком, виготовлену на крузі, з відмученої темносірої глини (висота 9,5 см, діаметр денця 5 см, діаметр горла 7,5 см) та денце товстостінної ліпної посудини. Всі керамічні уламки, знайдені в тій же ямці, мали сліди перепалення на вогні.

Курган № 9. Цей курган — один з найбільших на могильнику; його насип мав 8,5 м у діаметрі і 0,35 м висоти.

На давньому ґрунті, в південній частині підкурганної площі, трапились потрошені залишки п'яти кружальних і трьох ліпних посудин; слід додати, що саме тут проходив польовий шлях, внаслідок чого керамічний інвентар у цій частині кургана був знищений.

По всій центральній частині виявлені сліди вогнища у вигляді перепаленого ґрунту, прикритого сумішшю вугілля, попелу й розкиданих керамічних уламків. Приблизно на середині цієї площі було овальне заглиблення, розміром $2 \times 1,5$ м і 0,4 м глибини, що звужувалось до дна. В ньому стояла урна, до половини наповнена спаленими людськими кістками й обсипана залишками кострища. Урною служив опуклобокий горщик з високопіднятими плічками і вигнутими вінцями (табл. II, 2), з нерівною яснокоричневою, а під верхом — темносірою

поверхнею, виліплений з глини, перемішаної з дресвою (висота 25 см, діаметр денця 10,8 см, діаметр вінець 15,7 см).

Біля урни серед залишків кострища знайдено залізну фібулу односкладової конструкції з підв'язним держакон та з верхньою тятивою (табл. II, 13), з двома паралельними, до країв заглибленими лініями на поверхні стрічкоподібної дужки (довжина 6,2 см); залізну проколку з гранчастого дроту, плоскорозклепану на верхньому кінці (довжина 7,6 см); два залізні окуття у вигляді зігнутої в дужку стрічки з поширеними кінцями, в яких стирчать по одному довгі цвяхи (табл. II, 11).

Друга урна, до половини наповнена спаленими людськими кістками, виявлена майже на середині підкурганної площі, у ямці завглибшки 0,4 м. Урна являла собою горщик з рівним денцем, опуклим бочком з високопіднятим перегином і відхиленими, профільованими вінцями (табл. II, 3). Горщик виготовлений на крузі, з домішкою кварцу в тісті; поверхня його шершава, коричневосірого кольору. По плічку проведено дві горизонтальні паралельні вглибні лінії (висота 18,5 см, діаметр вінець 12 см).

У північній частині розкритої площі (2,75 м від центра) виявлено в ямці третю урну, з невеликою кількістю дрібних спалених людських кісток, прикриту малим горщиком, обернутим догори дном. Урною тут служив стрункий, широкогорлий горщик з високопіднятими плічками і майже прямими вінцями та вирівняною сіруватожовтуватою поверхнею, виліплений з перемішаної з дресвою глини (табл. II, 1). По опуклості бочка розміщено сім малих пуп'яшків, а вище по плічку проходила вглиблена горизонтальна зубчаста стрічка (висота горщика 19,5 см, діаметр денця 10,3 см, діаметр вінець 12 см).

Цю урну прикривав малий широкогорлий горщик, подібного, як і попередній, складу глини і виготовлення, з жовтуватосірою поверхнею (табл. II, 4). Денце в нього рівне, бочок поширений до верху, з плавним перегином високопіднятих плічок, а вінця майже вертикальні (висота 12 см, діаметр денця 8,2 см, діаметр вінець 9,2 см).

Крім того, на давньому ґрунті виявлено ще дві урни з невеликою кількістю спалених людських кісток. Одна з них лежала роздавлена в південно-західній частині підкурганної площі (за 1,5 м від центра). Це був широкогорлий ліпний горщик з жовтуватою поверхнею (висота 20 см, діаметр денця 12,7 см, діаметр вінець 19,5 см). Другий, також роздавлений, опуклобокий горщик, з шершавою яснокоричневою поверхнею, виготовлений на крузі, з глини, перемішаної з піском, лежав у південній частині кургана за 1,9 м від центра. Денце його мало по краю низький бордюрок від споду.

У західній частині підкурганної площі (за 1,90 м на захід від центра) знайдено невеликий широкогорлий, недбайливо формований горщик, виліплений з глини, перемішаної з дресвою (висота 7 см, діаметр денця 5,7 см, діаметр вінець 6 см) (табл. I, 12). У ньому були складені дрібні спалені кісточки якоїсь невеликої тварини.

Біля горщика стояв широкогорлий ліпний горщик, з горбкуватою поверхнею коричневого кольору (висота 14,2 см, діаметр денця 10,3 см, діаметр вінець 10,8 см).

Ще одна посудина лежала розбита на відстані 0,8 м на південь від центра. Це була мисочка лійчастої форми, виготовлена з відмученої глини, із зглаженою сірою поверхнею (табл. I, 11). Денце її на кільці, посередині лійчастого бочка є горизонтальний виступець, а вінця

мають опуклий край з мілкою жолобиною посередині (висота 9,5 см, діаметр денця 8 см, діаметр вінець 13,5 см).

Курган № 10. Курган мав сильно знівельований насип, 7 м діаметром і 0,25 м висоти.

У насипу траплялись розрізнені керамічні уламки та грудки вугілля.

На поверхні давнього ґрунту виявлено на середині підкурганної площі сліди вогнища у вигляді перепаленого ґрунту та суміші попелу й вугілля, що покривали площу круглої форми, 3,5 м діаметром. Тут же знаходились уламки кружальних і ліпних посудин, багато з них — із слідами повторного діяння вогню. З них вдалося реконструювати невеликий опуклобокий горщик з рівним денцем і низькими профільованими вінцями, виготовлений на гончарському крузі, з глини, перемішаної з піском; поверхня його шершава, яснокоричневого кольору (висота 14,5 см, діаметр денця 6,4 см, діаметр вінець 11,7 см) (табл. II, 5).

На середині підкурганної площі виявлено круглясту ямку (діаметром 1 м і 0,15 м завглибшки), в якій серед залишків кострища стояла урна, наповнена спаленими людськими кістками. Урною служила нижня частина ліпного товстостінного горщика. В ній поміж кістками знайдено залізний браслет, виготовлений з плоскої стрічки. 0,7 м завширшки.

У цій же ямці, у напрямі на північ, стояла мисочка, виготовлена на крузі, з відмученої глини, сірожовтуватого кольору, з вигладженою поверхнею (табл. II, 6). Денце в неї на кільці, нижня частина бочка розхилена, плічка майже вертикальні. По переламу бочка йде пружок; під краєм невиділених вінець — поглиблена лінія. Поверхню плічок прикрашено багатим штампованим орнаментом (висотою 7,6 см, діаметр денця 7,5 см, діаметр вінець 14,2 см).

Курган № 11. Насип цього кургана (діаметром 7 м і висотою 0,15 м) був дуже зруйнований.

На поверхні давнього ґрунту позначились ямки з похованнями та стояли посудини — приставки.

У південній частині підкурганної площі, за 1,35 м від центра, виявлено круглу ямку, в якій серед залишків кострища знайдено урну із спаленими людськими кістками. Урною служив ліпний, опуклобокий горщик з нерівною, червоносірою поверхнею. Поміж кістками в ньому була залізна одночленна фібула з верхньою тятивою і підв'язним державом голки (довжина фібули 7,5 см, ширина дужки 1,1 см) (табл. II, 12). Біля урни лежало глиняне біконічне пряслице з сірожовтої глини (висота 2,5 см, діаметр 3,5 см) (табл. I, 14).

Друга ямка (0,35 м діаметром і 0,2 м глибиною) виявлена за 0,3 м у північно-західну сторону від попередньої. В ній лежало денце ліпної посудини, а на ньому — купка спалених людських кісток, присипана залишками вогнища.

Третя ямка з урною, наполовину наповненою спаленими людськими кістками, виявлена в західній частині розкритої площі (за 1,2 м від центра). Урною тут служив глекоподібний горщик із згладженою поверхнею коричневого кольору, виліплений з домішкою дресви в тісті (табл. I, 6). Бочок його майже біконічний, вінця низькі, розхилені. Під вінцями — багатий пластичний, вглибний і штампований орнамент (висота 18,5 см, діаметр денця 9,5 см, діаметр вінець 7,5 см).

Поміж кістками в посудині знайдено залізний браслет, пошкоджений вогнем та іржею, виготовлений з круглого дроту (діаметр 10 см).

Четверта ямка (діаметр 0,4 м, глибина 0,3 м), наповнена сумішшю

залишків кострища і спалених людських кісток, виявлена за 1,9 м на південь від центра.

У північно-західній частині підкурганної площі стояла на давньому ґрунті група з шести частково роздавлених посудин. Усі вони ліпні, виготовлені з глини, перемішаної з дресвою. Посудини були такі:

а) Широкогорлий горщик, з рівним денцем, обведеним назовні рубчиком, з поширеним до верху бочком, що має незначний перегин під розхиленими вінцями (висота 10,8 см, діаметр денця 9 см, діаметр вінець 13,3 см) (табл. II, 9).

б) Опуклобокий горщик (роздавлений) із згладженою жовтуватою поверхнею та з валиком, прикрашеним під вінцями вдавленнями.

в) Опуклобокий горщик (роздавлений) з денцем, обведеним назовні рубчиком.

г) Мішкоподібний горщик, грубої роботи, з високопіднятим перегином плічка. По перегині бочка ряд вдавлених кружків (висота близько 16 см, діаметр денця 12,3 см, діаметр вінець 11,5 см).

д) Опуклобокий горщик з ребристим валиком під вінцями (висота 24,7 см, діаметр денця 14,7 см, діаметр вінець 19,5 см) (табл. II, 7).

е) Маленький горщик з нерівним опуклим бочком (висота 5,5 см, діаметр денця 4,5 см, діаметр вінець 4,5 см) (табл. I, 15).

На тому ж місці трапилися ще розрізнені уламки принаймні трьох ліпних горщиків, два з яких мали валики під вінцями.

* * *

Досліджений могильник Іза I є своєрідною похоронною пам'яткою населення південного Прикарпаття першої половини I тисячоліття н. е.

Однією з характерних рис його є тілопальний обряд, згідно якого спалені останки небіжчика ховали в декількох урнах, які розміщувались у різних місцях підкурганної площі. Інколи поряд з похованням в урнах спалені останки небіжчика вміщувались в ямках. За способом поховання майже кожний з досліджених курганів має своєрідний варіант похоронного обряду, бо в окремих випадках кількість пунктів поховання різна (від однієї урни — кургани № 2, 3, 7 і 10, до п'яти — курган № 9). Невелика кількість спалених кісток, виявлена в кожній з декількох урн, знайдених в одному кургані, свідчить про те, що під одним насипом ховали останки тільки одного небіжчика. Урни ставились звичайно в ямки й обсипались залишками кострища.

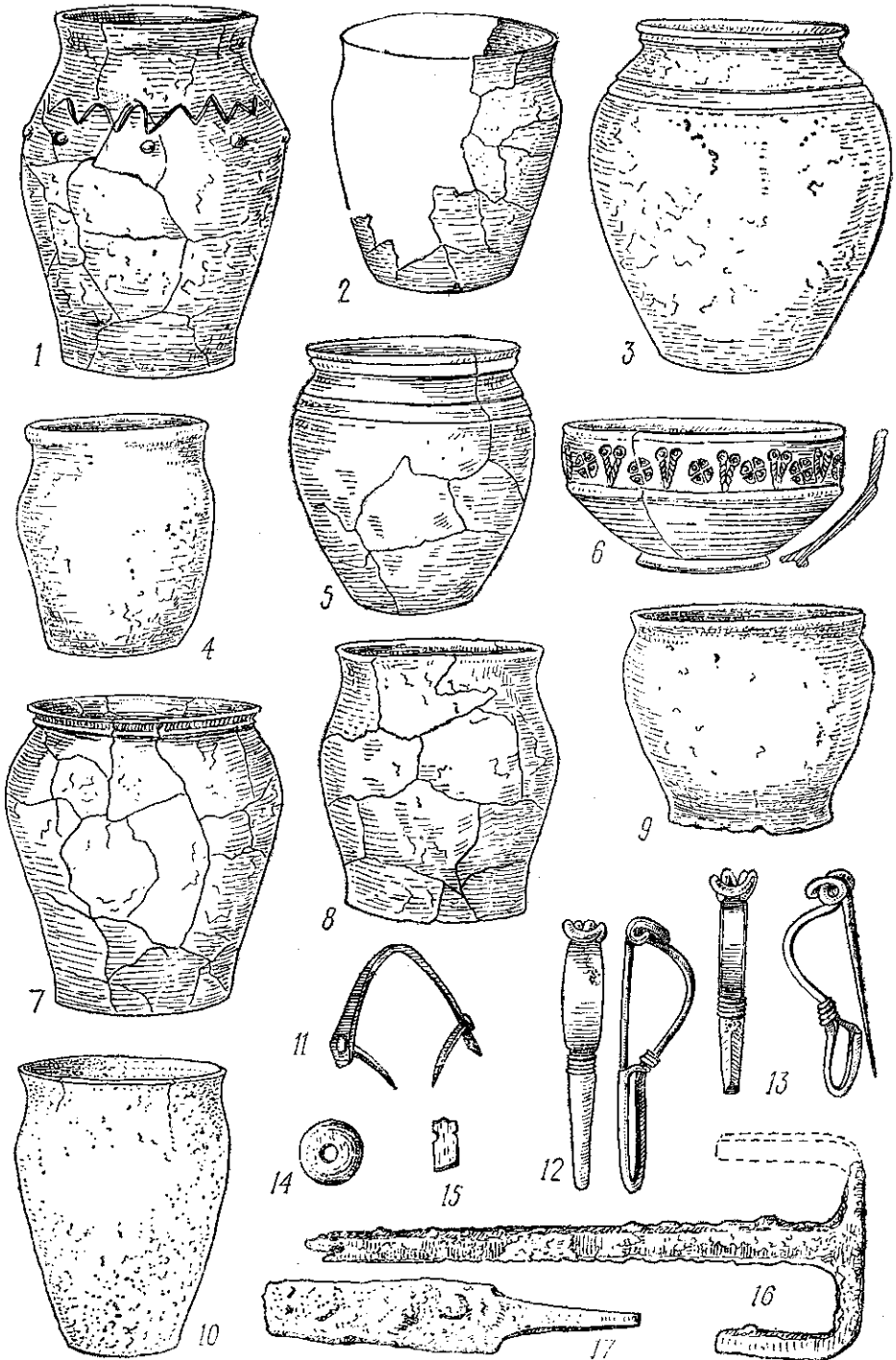
Другою характерною рисою похоронного обряду, виявленого в цьому могильнику, є звичай спалювати тіло небіжчика на місці поховання. Свідченням цього є сліди кострищ, які були знайдені на давньому ґрунті в курганах № 5, 6, 9 і 10, де вони займали площу від 3,5 до 4,5 м². Такі сліди спостерігались у вигляді перепаленого ґрунту, що був покритий прошарками вугілля і попелу, серед яких траплялись розрізнені керамічні уламки з ознаками повторного діяння вогню, а також окремі грудки спалених людських кісток.

Наявність людських кісток — безсумнівний доказ закінчення тілоспалювання на місці.

В ямки біля урн, а частіше на поверхні давнього ґрунту, в різних місцях підкурганної площі ставилися посудини-приставки, очевидно, з їжею. Кількість таких приставок була різна в різних похованнях. Відомі поховання, в яких не виявлено жодної посудини-приставки (наприклад,

ТАБЛИЦЯ II.

- Речі з могильників Іза I та Іза II:
- 1, 2, 4 — ліпні посудини з кургана № 9;
  - 3 — кружальна посудина з кургана № 9;
  - 5, 6 — кружальні посудини з кургана № 10;
  - 7—9 — ліпні посудини з кургана № 11;
  - 11 — залізне окуття з кургана № 9;
  - 12 — залізна фібула з кургана № 11;
  - 13 — залізна фібула з кургана № 9;
  - 14 — намистина із зеленого скла з кургана № 6;
  - 15 — кістяна підвіска з кургана № 8;
  - 16 — залізний ключ з кургана № 8;
  - 17 — залізний ніж з кургана № 5;
  - 10 — ліпна посудина з кургана № 3 (Іза II).
(Рис. 1, 3—6, 8, 9, — $\frac{1}{2}$ н. в.; рис. 2, 10 — $\frac{1}{6}$ н. в.; рис. 11—17 — $\frac{1}{2}$ н. в.).

у курганах № 1, 2, 3), але трапились також кургани, в яких таких посудин було до одинадцяти (курган № 11).

У курганах, в яких не було слідів кострища, виявлено одне або більше невеликих вогнищ з розбитими посудинами на поверхні. Ці вогнища мали, безсумнівно, культовий характер, і їх можемо вважати залишками похоронної тризни.

Похоронний ритуал, виявлений на могильнику Іза I, не є особливим явищем на південно-західних землях Української РСР.

Такий ритуал відомий в групі курганних могильників III—VI ст. ст. н. е. у північному Прикарпатті, для яких характерним є звичай тілоспалювання на місці поховання, а також поховання спалених останків небіжчика в декількох місцях під одним насипом.

Ті самі основні елементи ритуалу відомі на території Закарпаття як у похованнях більш раннього — скіфського, так і пізнішого — слов'янського часу. Маємо на увазі куштановицьку групу курганних могильників скіфського часу, в якій, правда не як правило, було виявлено сліди кострища на давньому ґрунті, а також поховання спалених кісток одного небіжчика в декількох урнах під одним насипом¹.

Крім того, на слов'янському курганному могильнику біля с. Зняцевого, Мукачівського округу, виявлено тілопальний похоронний ритуал з складанням кісток в урнах, ямках або з залишенням спалених кісток разом з залишками кострища під насипом².

Згадані факти свідчать про те, що похоронний ритуал, підтверджений в могильнику Іза I, з одного боку, має місцеві риси принаймні з скіфського часу й існує на Закарпатті до слов'янського часу включно, а з другого, — він майже повністю схожий з похоронним обрядом північно-подкарпатських курганів, синхронних могильнику Іза I.

У речовому інвентарі даного могильника переважає глиняний посуд, виготовлений від руки або на гончарському крузі. Обидва роди кераміки знайдено в усіх курганах і тільки курган № 11 дав виключно ліпний керамічний матеріал.

Група ліпної кераміки представлена виключно горщиками різної форми та розмірів. Серед них — багато широкогорлих горщиків відкритої форми з вирівняною лінією всього корпусу (табл. II, 2, 4), а також звичайних опуклобоких горщиків (табл. I, 1, 3, 7). Окремо слід відмітити горщик мішкоподібної форми з широким денцем.

Дуже поширені пластичні валики під вінцями, з нарізами або з рядом вдавлень на поверхні, а також окремі пуп'яшки по опуклості бочка. Значно менше орнаментів у вигляді вглибних зубчастих стрічок або штампованих мотивів.

Усі ліпні посудини виготовлялися з домішкою дресви в тісті; вони переважно грубої роботи, слабо випалені, а їх шершава або згладжена поверхня має здебільшого червонуватожовтий, іноді сірий колір.

Група кружальних посудин чисельно менша, але різноманітніша, ніж ліпна кераміка. Серед них більше виробів з відмученої глини, менше — з глини, перемішаної з піском. Поверхня перших — матова або згладжена, других — шершава. Кераміка представлена горщиками

¹ J. Böhm a J. M. Jankovich, Skitové na Podkarpatské Rusi, I, Praha, 1936, стр. 66—68.

² I. Jankovich, A munkácsi Lehoczky—museum régészeti ásatásai a cseh mag-szallas alatt. Zorja-Hajnal. Casopis Podkarpatskoho Obscestva Nauk, R. II, стр. 3—4, 1942, стр. 300—301.

стрункої форми з високо піднятим переламом плічок (табл. I, 10), двома сферичними горщиками з рівним денцем (табл. I, 4) та двома опуклобокими горщиками вирівняного профілю (табл. II, 3, 5).

Усі три наявні в нашому комплексі мисочки виготовлені з відмученої глини й різні формою. Одна з них має вертикальні плічка, прикрашені штапованим орнаментом (табл. II, 6), друга — лійчастий бочок з виступцем на половині висоти (табл. I, 11), третя — гостропереламаний бочок і вигнуті плічка (табл. I, 5). В усіх трьох мисочках денця зроблені на кільцевих підставках.

Інші посудини кружальної групи мають різний вигляд. Це велика біконічна посудина, вузькогорла, з симетричним, гостропереламаним бочком і потовщеними, горизонтально зрізаними вінцями (табл. I, 8), тонкостінна чарка на високій пустій ніжці (табл. I, 9), покриття у вигляді зрізаного конуса (табл. I, 13).

Найбільш своєрідний характер у комплексі керамічних виробів з могильника Іза I мають ліпні посудини. Ряд дбайливо виготовлених широкогорлих і вузькогорлих горщиків має розвинуті, з господарського погляду доцільні форми.

Форми, точно подібні до ізівських виробів, важко поки що знайти у ближчому і дальшому сусідстві. Але відомі окремі види посуду, виготовлені за тим же принципом, з подібного матеріалу та подібно прикрашені в керамічних комплексах, синхронних Ізі I північнопідкарпатських курганів.

Відомо також, що опуклобокі горщики з шершавою поверхнею, рівними денцями і профільованими вінцями — дуже поширений в добу полів поховань вид посудин, які нам відомі майже з усіх найважливіших пам'яток I тисячоліття н. е. на території України і суміжних земель (Черняхів, Маслове, Неслухів, Марош-сент-Анна, Тропішів та ін.). Чарки на високій ніжці (одна знайдена під час наших досліджень, друга — з розкопок Затлукаля¹) — це форми, добре відомі з керамічної групи липицької культури, а крім того, з Молдавії, Семиграддя та північної Наддунайщини; вони характерні для початку нашого літочислення. Інші кружальні посудини (мисочки, гостропрофільований стрункий горщик, горщички з сферичним бочком) являють собою форми так званого пізньокельтійського або провінціально-римського зразка.

У цілому керамічний комплекс досліджуваного могильника в ліпній групі справляє враження місцевості з високорозвинутою домашньою продукцією, до якої примішано вироби гончарського ремесла, певно, завезені з близьких околиць верхнього Потісся.

Інші глиняні вироби представлені в Ізі I трьома пряслицями — одним плоским та двома біконічними.

Металеві предмети з нашого могильника дуже нечисленні: дві залізі фібули, два пошкоджені залізі браслети, залізний ключ, один залізний ніжик і уламок другого, проколка та два залізі окуття.

Залізі фібули належать до підв'язного типу з одночленною конструкцією пружинки, з дуже вигнутою пластинчастою дужкою і видовженою ніжкою. За зовнішнім виглядом ці фібули не належать до най-

¹ Директор Ужгородського історико-краєзнавчого музею П. П. Сова-Гмитров показував авторові фотознімки з розкопок Затлукаля на могильнику Іза I, на одному з яких знаходилась репродукція кружальної чарки на високій ніжці. Вона подібна до такої ж посудини, виявленої свого часу в одному з курганів могильника біля с. Перерісль, Надвірнянського району, Станіславської області.

раніших підв'язних форм, хоч конструкція пружини в них одночленна. Якщо взяти до уваги, що такого роду фібули в найбільш ранніх формах з'являються на грані нового літочислення¹, то дані фібули є, безперечно, більш досконали вироби, і їх слід би датувати часом не раніше кінця I або II ст. ст. н. е. Крім того, відомо, що такі, зовсім подібні до цих, фібули поширені на території середньої Наддунайщини в III ст. н. е.²

Залізний ключ, що має Т-видну форму, належить до виробів перших століть н. е., характерних майже для всієї європейської території. Інші металеві предмети (ножики, проколка, окуття), а також карнеолева плоска чотиригранна намистина і маленька кістяна підвіска (можливо, амулет) не піддаються точнішому культурно-хронологічному визначенню.

Для визначення хронології досліджуваного могильника важливі такі дві ознаки: а) фібули підв'язного типу, одночленні, з стрічкоподібною дужкою, які слід вважати виробами, поширеними південніше Карпат у III ст. н. е. б) Керамічний комплекс, до складу якого входять ранні ліпні і кружалні вироби, а також горщики, виготовлені на крузі, з глини, перемішаної з піском, з плоскими денцями і профільованими вінцями; за відомими матеріалами, їх слід вважати виробами, не ранішими III ст. н. е. (Великі Вікнини, Неслухів, Костянець, кургани північного Підкарпаття).

Зважаючи на ці ознаки, можемо твердити, що могильник Іза I датується не раніше III ст. н. е.

Курганний могильник Іза I знаходиться, як уже зазначалось, в глибокому підгір'ї Карпат, тобто серед таких же природних умов, як і курганні могильники північно-східної Прикарпатської смуги, які відомі з території Станіславської та Чернівецької областей³. Вони поширені також значно далі на південь по підгірській смузі Карпат, про що свідчить виявлення курганного могильника в місцевості Кашольт біля м. Сібіу на території Румунії⁴.

Усі ці могильники поєднує не тільки їх розташування в глибокому підгір'ї Карпат, а й, що значно важливіше, подібний до подробиць похоронний ритуал і речовий інвентар, який визначає їх датування першими століттями н. е. Це свідчить, що прикарпатські курганні поховання належать спорідненим племенам, які заселяли значні простори Прикарпаття в першій половині I тисячоліття н. е.

Природні умови заселеної ними території (глибоке підгір'я) свідчать про пастуший характер виробництва цієї людності, а значні кількості поховань могильники і значна хронологічна розтяжність (III—IV ст. ст.) свідчать про тривалість поселення на одному місці. Тому можна зробити висновок, що в прикарпатських курганних могильниках слід вбачати пам'ятки осілих скотарів.

Досить однорідний склад речового інвентаря, в якому майже немає особливо багатих предметів розкоші, свідчить про слабе майново-соціальне розшарування всередині окремих суспільних груп, які жили, цілком імовірно, ще в умовах патріархального родово-общинного ладу.

¹ А. П. Калитинский, О некоторых формах фибулы из Южной России. *Сем. Kandakovianum*, т. I, стор. 206; O. Almgren, Studien über nordeuropäische Fibelformen, стор. 251.

² O. Almgren, Studien über nordeuropäische Fibelformen, стор. 75.

³ J. Szombathy, Prähistorische Recognoscierungstour nach der Bukovina... *Jahrb. d. Bukoviner Landesmuseums*, 1894, стор. 15.

⁴ V. Parvan, *Getica*, стор. 630.

Але й тут, на могильнику Іза I, таке розшарування вже помітно. Вона виразно виступає при порівнянні майже безінвентарних поховань у курганах № 1, 2, 3, в яких єдиним інвентарем були урни, з багатьма на інвентар похованнями в курганах № 9 і II, в яких, крім декількох урн, виявлено близько десятка посудин-приставок, а крім того, — фібули та інші дрібні предмети. Це свідчить про поступовий розклад родово-общинних відносин на базі майнової нерівності. У своєму соціально-економічному розвитку племена карпатського підгір'я відставали від їх північно-східних сусідів, племен верхньої Наддністрянщини (з липицькою культурою), де взаємини з провінціально-римським світом сприяли швидкому соціально-економічному розвитку населення. Цьому сприяли також обширні військові союзи цих племен при Борейбісті й Декабалі (I ст. до н. е. — початок II ст. н. е.).

Значна подібність похоронного ритуалу на широкій території Карпатського підгір'я говорить про споріднення племен, які населяли ці землі в I тисячолітті н. е. Але разом з тим місцева специфіка речового інвентаря, що відбивається в північній і південній групах прикарпатських могильників, свідчить, у свою чергу, про наявність двох різних груп спорідненої людності. Це дає підставу висунути твердження, що прикарпатське підгір'я було заселене в той час різними дрібними групами людності, які були етнічно близькі одна одній і перебували на одній стадії соціально-економічного розвитку.

Поки що важко відповісти на питання про етнічний характер населення Прикарпатського підгір'я, бо вивчення цього роду пам'яток ще тільки розпочате (повністю не відома територія поширення, не досліджувались поселення). Можемо висловити тільки здогад, що тут жили якісь дрібні угруповання північнофракійського етнічного складу, які взяли участь як один з численних компонентів в утворенні східного слов'янства. Цілком імовірно, що вони були, принаймні в своїй західній частині, предками літописних хорватів, територія яких, згідно з відомостями Костянтина Багрянородного, повинна знаходитись на північ від Карпат, між Дністром і Віслою.

II. Курганний могильник Іза II

На тій же надзаплавній терасі лівого берега р. Ріки, на якій знаходився могильник Іза I, за 2 км далі на північний схід, виявлено другу групу курганів. Ці кургани розташовані на самому краї тераси, за 20 м праворуч від шосейного шляху, який з'єднує на тому відрізку с. Ізу з с. Ліпшою.

Тут на орному полі нараховано 14 курганів, трохи краще збережених, ніж кургани на могильнику Іза I. В їхньому розміщенні немає системи і відстань між окремими насипами була різна — від 3 до 21 м, рахуючи від центра кожного з них (рис. 3).

У цьому році досліджувались усього три кургани, які на ситуаційному плані могильника позначені № 2, 3 і 4.

Коротко опишемо наслідки дослідження цих курганів.

Курган № 2. Курган мав добре збережений насип, 9 м діаметром і 0,45 м висотою.

В насипу знаходились розрізнені уламки ліпних товстостінних посудин.

На поверхні давнього ґрунту виявлено в прицентральной частині сліди кострища у вигляді опаленого ґрунту (до глибини 4 см), що займало округлу площу близько 6 м діаметром.

На поверхні цього шару знаходились вугілля, попіл, перепалені керамічні уламки; траплялись також і куски спалених кісток.

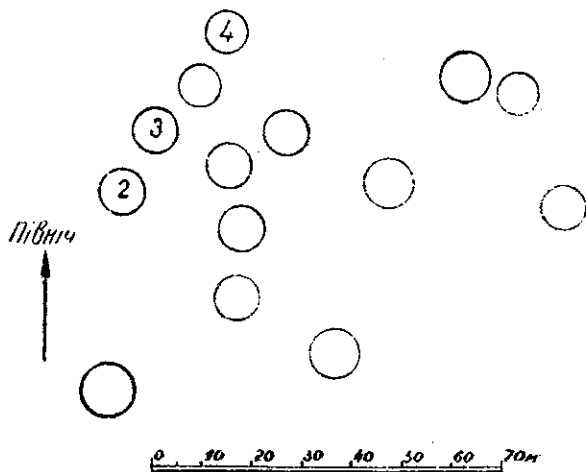

Рис. 3. План могильника Іза II.
Цифрами позначено досліджені кургани.

Недалеко від центра (0,7 м на захід) в давньому ґрунті виявлено круглу циліндричну ямку (діаметром 0,3 м, глибиною 0,35 м), в якій були спалені людські кістки, присипані зверху залишками кострища.

На північний захід від цієї ямки (за 0,9 м) на давньому ґрунті стояло денце ліпної чарки з дрібними спаленими кісточками тваринного походження, виготовлене з сірої відмученої глини.

Інвентар цього кургана складався виключно з розрізнених уламків ліпних посудин, що мали сліди повторного діяння вогню. Серед них було найбільше уламків товстостінних посудин з шершавою поверхнею сірого, жовтуватого або червонуватого кольорів, виготовлених з домішкою дресви в глині. Поверхню прикрашали великі поздовжні гудзки та валики. Менше знайдено уламків ліпних тонкостінних посудин, виготовлених з відмученої ясносірої глини.

Курган № 3. Курган мав куполовидний насип, діаметром 9 м і висотою 0,5 м.

У насипу траплялись окремі керамічні уламки і грудки вугілля.

На давньому ґрунті виявлено сліди кострища у вигляді перепаленого ґрунту (на глибину 4 см), прикритого попелом, вугіллям, серед яких траплялись перепалені уламки ліпних товстостінних посудин та окремі куски спалених кісток. Все це займало прицентральної частину підкурғанної площі діаметром 4,5—4,8 м.

Тут же знайдено (за 2 м на північ від центра) скупчення спалених людських кісток, а в південно-західній частині (за 2,5 м від центра) — перепалені уламки глечика з ручкою, виліпленого з відмученої ясносірої глини, який має плоске дно з поширеною підставкою, помірно олукий

бочок і циліндричну шийку з ледве вигнутими вінцями (діаметр денця 8,5 см, діаметр вінець близько 13,5 см).

За 1 м на південний захід від центра виявлено круглу ямку (діаметром 0,35 м, глибиною 0,35 м), яка звужувалась до дна, а в ній — урну з спаленими людськими кістками, обсіпану залишками вогнища. Урною тут служив стрункий широкогорлий горщик, виліплений з глини, перемішаної з дресвою. Горщик має рівне денце, поширений до верху бочок з плавним перегином під розхиленими вінцями та рівну жовтуватосіру поверхню (висота 22,6 см, діаметр денця 12,2 см, діаметр вінець 17,5 см).

Курган № 4. Цей курган мав сильно вирівняний насип діаметром 9 м і 0,16 м висотою.

У насипу траплялись розрізнені уламки ліпних товстостінних посудин.

На давньому ґрунті виявлено сліди кострища у вигляді опаленого до глибини 9 см ґрунту з прошарками вугілля і попелу, серед яких траплялись уламки глиняних посудин та окремі куски спалених кісток. Ці залишки покривали прицентральної частину на площі близько 4 м у діаметрі. По краю цієї площі лежали середнього розміру камінці, перепалені у вогні.

Майже на середині розкритої площі виявлено круглу лійчастої форми ямку (діаметр 0,4 м, глибина 0,5 м), на дні якої лежали спалені людські кістки, присипані залишками кострища.

У північній частині кострища знайдено скупчення уламків товстостінної посудини з вилощеною чорною поверхнею і шершавою жовтуватою внутрішньою поверхнею та окремими гудзками по опуклості бочка.

Інші уламки належали товстостінним посудинам, виготовленим з домішкою дресви в глині, з гудзками або пружками на нерівній жовтуватосірій поверхні. Декілька уламків належали посудині, виліплений з відмученої сірої глини. На численних уламках виступають сліди діяння вогню.

* * *

Дослідженнями на могильнику Іза II було виявлено у трьох розкопаних курганах тілопальні поховання: у двох — ямові, а в одному — урнове. У кожному кургані були на поверхні давнього ґрунту залишки кострищ у вигляді великого шару ґрунту (діаметром 4—6 м), обпаленого до глибини 4—9 см і прикритого сумішшю вугілля, попелу, керамічних уламків та окремих грудок спалених людських кісток.

Речовий інвентар виявлених поховань дуже вбогий: це — виключно керамічний і, крім однієї урни, фрагментований матеріал. Увесь глиняний посуд тут виключно ліпний; за складом тіста його можна поділити на дві категорії.

Більшість речового інвентаря складається з товстостінних виробів з глини, перемішаної з дресвою. Поверхня цих виробів шершава або вирівняна, жовтуватого або жовтуватосірого кольору. Зразком таких посудин є широкогорлий горщик, використаний як урна в кургані № 3 (табл. II, 10), що, до речі, дуже нагадує горщики тієї ж форми з могильника Іза I. Характерною ознакою такої кераміки з Ізи II є прикрашування її поверхні великими гудзками та формування посудин без відокремлених вінець.

Своєрідний характер мають також уламки тонкостінного посуду, зовнішня псверхня якого вилощена, чорна, а внутрішня — червонувато-жовта; вони прикрашені по опуклості бочка та під вінцями великими гудзками. Такого роду посудини характерні для ранньозалізного періоду у верхній Наддністрянщині (Голігради, Городниця, Новосілка Костюкова та ін.) і тому їх можна вважати до деякої міри датуючим елементом. На окрему увагу заслуговує друга група посуду, виліпленого з відмученої ясноїрої глини, що складом тіста нагадує кружальні вироби перших століть н. е.

На підставі розгляду керамічного матеріалу, виявленого на могильнику Іза II, стверджено деякі його особливості, які, за відсутністю характерніших ознак, допомагають визначити умовну хронологію цієї пам'ятки. Це такі ознаки:

- 1) Наявність посуду, характерного для ранньозалізного періоду.
- 2) Повна відсутність кружальної кераміки.
- 3) Наявність ліпних посудин з відмученої глини.
- 4) Наявність широкогорлих горщиків, які виявлені також у керамічному комплексі могильника Іза I.

Дві перші ознаки свідчать про те, що могильник Іза II більш ранній, ніж сусідній могильник Іза I, а дві інші — про культурне споріднення і хронологічну близькість цих пам'яток. Про таке споріднення говорить також подібність похоронного ритуалу, встановленого для обох пам'яток, яка полягає в наявності урнових і ямових поховань, а також в звичаї проводити тілопалення на місці поховання.

Слід ще раз нагадати про те, що обидва могильники в Ізі близькі територією: вони знаходяться на тій самій надзаплавній терасі лівого берега р. Ріки, за 2 км один від одного, а простір між ними заповнюється окремими, дуже зруйнованими курганами. Тому складається враження, що обидві групи курганів колись входили до складу одного великого могильника, на якому ховали померлих жителів одного поселення протягом кількох століть.

На підставі наведених фактів можемо зробити такі висновки:

1) Могильник Іза II є пам'яткою тієї самої групи населення, що й могильник Іза I.

2) Обидва досліджені могильники в Ізі є різночасні, але їх розділює тільки незначний проміжок часу; можливо, вони навіть належать до безпосередньо зв'язаних хронологічних етапів. Притому немає сумніву, що могильник Іза II є більш ранній, ніж Іза I.

3) Оскільки могильник Іза I датується приблизно III ст. н. е., могильник Іза II треба датувати приблизно першими століттями н. е., або межею нового літочислення.

Внаслідок роботи Закарпатської археологічної експедиції в 1948 р. значно доповнені скупі до цього часу відомості про історію заселення південного Прикарпаття в ранньослов'янський період. Завдяки матеріалам, здобутим під час дослідження описаних могильників в с. Ізі, ми одержали серединний пункт, який дає можливість накреслити схему розвитку культури населення верхнього Потісся, починаючи з ранньозалізного періоду і закінчуючи київським часом включно.

Найранішим етапом у цьому розвитку є пам'ятки куштановицької групи, представлені курганними тілопальними могильниками, виявленими

в ряді місцевостей Мукачівського і суміжних округів (Білки, Буковинка, Голубине, Куштановиця, Станове). Вони показують основні риси матеріальної культури місцевого населення в ранньозалізний (скіфський) період.

Ці пам'ятки, які буржуазна археологічна література пов'язує з скіфською етнічною інвазією, насправді мають стільки глибоко місцевих елементів у речовому інвентарі, що їх сміливо можемо визнати пам'ятками автохтонних племен періоду поміж VII і III ст. до н. е.

Дальший етап характеризують обидва могильники в околиці с. Ізи, що займають в історії розвитку населення відрізок часу між останніми століттями до н. е. і до III ст. н. е. Третій, найпізніший етап представлений курганним могильником київського часу біля с. Зняцевого, Мукачівського округу, досліджений Й. Янковичем у 1932 і 1938 рр. Ця, безсумнівно вже слов'янська, пам'ятка замикає собою безперервну лінію закономірного історичного розвитку племен верхнього Потісся, в якій, поки що дуже схематично й непевно, відбивається процес формування слов'янства на території південного Прикарпаття.

Усі перелічені групи пам'яток (Куштиновиця — Іза — Зняцево) об'єднує характерний похоронний ритуал — підкурганні тілопальні поховання в урнах або ямках з слідами тілопалення на місці поховання. Ряд спільних елементів знаходимо, крім того, також у керамічних комплексах, що зокрема виразно виступають в хронологічно суміжних групах пам'яток. Цього поки що досить для того, щоб визнати згадані могильники пам'ятками давніх місцевих племен, які в історичному розрізі показують процес формування і найраніший розвиток слов'янської культури на південному Прикарпатті.

М. Ю. СМІШКО

Два курганных могильника в окрестностях с. Изы, Закарпатской области

Резюме

Во время работы в 1948 г. экспедиции львовского отделения Института археологии Академии наук Украинской ССР на территории Закарпатской области были частично исследованы два курганных могильника, находящиеся между с. Изой и с. Липшой, Хустовского округа.

На могильнике Иза I было раскопано II курганов, в которых обнаружены следы трупосожжения в урнах или в ямках, а также (в некоторых курганах) следы сжигания на месте погребения. Особенность погребального ритуала заключается, между прочим, в захоронении остатков трупосожжения в нескольких урнах под одной насыпью.

На основании характера вещественного инвентаря (фибулы, керамика) этот могильник датируется приблизительно III в. н. э. Памятник принадлежит местному населению оседлых скотоводов южного предгорья Карпат, родственному группам населения северного Прикарпатья первой половины I тысячелетия н. э. Можно предположить, что здесь жили непосредственные предшественники летописных хорватов, которые, согласно свидетельству Константина Багрянородного, занимали северное Прикарпатье между Днестром и Вислой.

На втором могильнике, Иза II, расположенном в 2 км к северо-востоку от первого, было раскопано три кургана. В одном из них

(№ 3) обнаружено погребение в урне, а в двух других (№ 2, 4) — в ямках. Во всех случаях были вскрыты остатки кострищ под насыпью.

Вещественный инвентарь погребений очень скуден и состоит, если не считать единственной урны, исключительно из обломков глиняных сосудов. Полное отсутствие керамики, сделанной на круге, а также лепная толстостенная керамика с лощеной черной поверхностью и пупышками на ней, позволяют условно датировать могильник Иза II периодом, непосредственно предшествующим Изе I.

Благодаря исследованиям в окрестности с. Изы получено связывающее звено, которое позволяет набросать схему развития культуры верхнего Потисся от скифского до киеворусского периода. Первый этап представлен курганными погребениями Куштановицкой группы, дальнейшие этапы показаны в могильниках Иза II и Иза I, а последний — славянским курганным могильником VIII—IX вв. в с. Зняцевом, Мукачевского округа.

Все эти памятники соединяют, во-первых, погребальный ритуал (курганы со следами сожжения в урнах или ямках, следы сжигания на месте) и, во-вторых, некоторые сходные элементы в керамической продукции. Эти факты дают основание обозначить упоминаемые группы могильников как памятники древнего местного населения южного Прикарпатья, намечающие в историческом разрезе процесс формирования и развития славянской культуры на крайнем юго-западе нашей страны

М. Ю. СМІШКО
(Львів)

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ ПОЛІВ ПОХОВАНЬ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР У 1947 р.

РОЗВІДУВАЛЬНІ РОЗКОПКИ В с. ЗАЛІСЦЯХ

Про наявність слідів поселення раннього періоду полів поховань у с. Залісцях, Ходорівського району, Дрогобицької області, було відомо ще до Великої Вітчизняної війни¹.

При вибиранні каменю (лімоніту), що знаходився на полях на південь від села на глибині 0,5—0,7 м, траплялись окремі цілі посудини, багато керамічних фрагментів, тваринних кісток, кусків глиняної обмазки. Під час шурфування цієї площі в 1933 р. були виявлені залишки глиняної печі.

За 500 м на північний захід від цього місця випадково було виявлено тілопальне поховання в урні разом з кількома посудинами такого ж виробу, що й кераміка поселення². На підставі вивчення археологічного матеріалу було визначено належність цих пам'яток до липицької групи раннього періоду полів поховань.

Під час роботи Верхньо-Дністрянської розвідувальної експедиції львівського відділу Інституту археології Академії наук Української РСР було вирішено провести в с. Залісцях розвідувальні розкопки, що мали завданням уточнити положення, розміри і характер культурних нашарувань на місці випадкових знахідок. Передбачалося на матеріалі цих розкопок організувати стаціонарне дослідження цієї цікавої пам'ятки недостатньо вивченого раннього періоду полів поховань.

Сліди поселення знаходяться на північ від с. Залісців на надзаплавній терасі р. Дністра, недалеко від обриву давнього його річища. Центр цього поселення віддалений приблизно на 800 м на північ від церкви у с. Залісцях і близько 600 м на захід від дороги Залісці—Чорторія (рис. 1). Керамічні уламки, тваринні кістки й куски глиняної обмазки трапляються на західному схилі та хребті берега на площі близько 250 м довжини і 80 м ширини.

¹ М. Smiszko, Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce wschodniej, Lwów, 1932, стор. 67; М. Smiszko, Osady kultury lipickiej, Lwów, 1934, стор. 11—14.

² Готи чи Гети?, «Діло», Львів, 11.XII 1933.

Підйомний матеріал знайдено на поверхні поселення в помірній кількості головним чином біля кар'єрів для добування каменю. Поза цими місцями каменю було небагато, і це свідчить, що культурний шар руйнувався головним чином під час вибирання цього каменю.

Розмір розкопаної площі становив 191 м^2 . Траншеями було пере-різано поселення на всій його ширині. Глибина розкопок досліджуваної смуги у східній частині досягала $0,8 \text{ м}$, а в західній частині — $1,6 \text{ м}$ і залежала від товщини культурного шару.

Розкопками виявлено руїни декількох, не цілком виявлених не з вини експедиції, об'єктів. Розкопки провадилися вузькими траншеями, які можна було незначно поширити тільки в місцях виявлення окремих об'єктів.

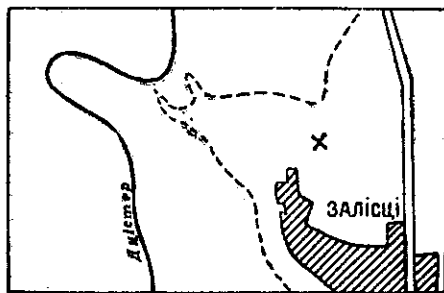

Рис. 1. Околиця с. Залісців.
Хрестиком позначено місця розкопок.

Коротко опишемо виявлені розкопками об'єкти разом з переліком найважливішого інвентаря в порядку проходження траншеї із сходу на захід.

1. Споруду № 1 у вигляді розвалу, що складався з шару кусків глиняної обмазки (рис. 2, 1), виявлено на глибині $0,3 \text{ м}$, за $38,5 \text{ м}$ на захід від польового шляху, що проходить повз церкву в с. Залісцях до берега р. Дністра. Шар цієї обмазки покривав усю ширину траншеї ($3,5 \text{ м}$) на довжину $3\text{—}4 \text{ м}$, причому його зовнішні краї були орієнтовані з південного сходу на північний захід. Після розчищення верхнього, не дуже суцільного шару обмазки на глибині $0,4 \text{ м}$ показалося декілька груп суцільно збитих кусків обпаленої до червоного обмазки. Куски обмазки мали домішку рослинних матеріалів (трави, очерету) і відбитки лози $1\text{—}1,25 \text{ см}$ завтовшки.

На тому ж горизонті виявлено північно-східний куток долівки наземної споруди, що на всій площі ($2,3 \times 1,5 \text{ м}$) була обмазана тонким шаром білуватої глини. Східний край долівки проходив по лінії південний схід — північний захід; другий її край був перпендикулярний до першого. Фрагменти долівки траплялися гніздами і далі в межах площі, замкненої продовженням виявлених країв.

За 2 м на південь від кутка долівки знаходився розвал печі, що складався із кусків обпаленого каміння та шару обпаленої до червоного сипкої глини; розвал займав приблизно квадратну площу розмірами $1 \times 0,9 \text{ м}$. Під розвалом виявлено великий фрагмент пічної черені, обпаленої до червоного і обрамованої з західної і північної сторони глиняною стінкою $0,1 \text{ м}$ висоти і $0,03 \text{ м}$ товщини (рис. 3). Збережена час-

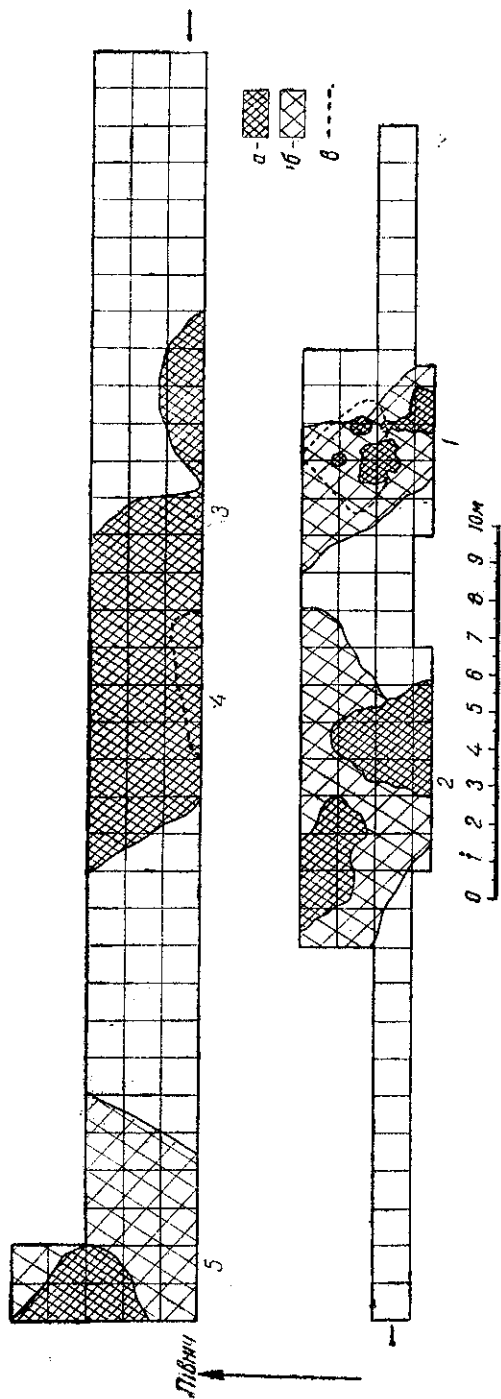

Рис. 2. План розкопок.

Цифрами позначено порядкові номери виявлених залишків споруд.
 а — суцільна обмазка; б — розрізані куєки обмазки; в — межі долівок.

тина черені мала вигляд неправильної трапеції з основою, орієнтованою на схід, розміром 0,65 м, довжиною 0,35 м і сторонами приблизно 0,5 м довжини. Східний і західний краї збереглись у первинному вигляді; інші були зруйновані.

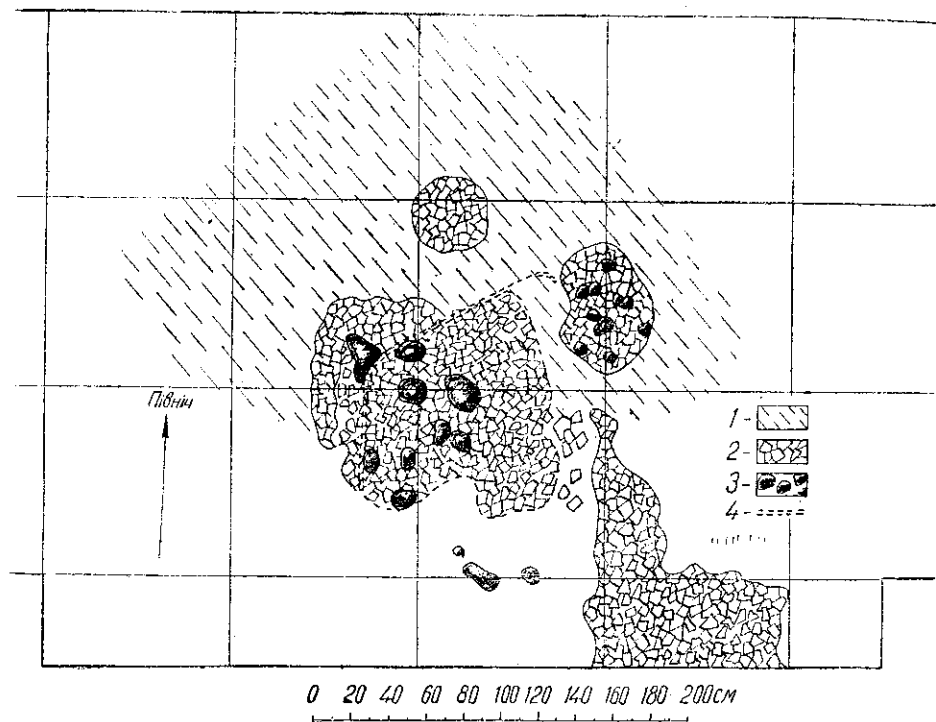

Рис. 3. Деталь споруди № 1.

1 — біла глина, 2 — куски обмазки; 3 — каміння; 4 — стінка печі.

На поверхні черені знаходилося вугілля, попіл, кілька керамічних фрагментів, а біля північної стіни печі — пошкоджений жорновий камінь з отвором на середині, а коло нього — роздавлена скляна чарка (табл. I, 2).

На 0,2 м глибше описаної черені виявлено овальну яму для вогнища, видовжену з півночі на південь на 0,95 м, 0,5 м ширини і 0,15 м глибини. Дно цієї ями було обпалене до червоного і прикрите шаром попелу й вугілля. З стратиграфічних даних виходить, що описану вище піч збудовано на давньому вогнищі.

Біля північно-східної стінки печі, майже на її горизонті, знайдено ще одне заглиблення для вогнища круглої форми, 0,55 м діаметром і 0,1 м глибиною. Дно заглиблення вимощене глиною і обпалене до червоного; на ньому лежав прошарок вугілля, попелу й шар перепаленої сипкої глини.

Описані залишки належать наземній житловій споруді з долівкою, обмазаною білою глиною. В північно-східному кутку житла знаходилася чотирибічна піч, заглиблена в долівку. Ця пічна споруда подекуди нагадує залишки зруйнованої печі з Неслухівського поселення, що також

мала чотиристоронній план і нев'ясну конструкцію верхнього прикриття, складеного з глини та кусків каменю. В обох випадках, напевно, не було куполовидного склепіння печі, яке звичайно є в цього роду пам'ятках пізнього періоду полів поховань.

Обидва вогнища, виявлені біля печі, були давніші від описаної пічної споруди, а весь цей комплекс свідчить про довгочасне існування житла.

Стіни житла випліталися з лози і обмазувалися глиною.

Інвентар цієї споруди складається із значної кількості керамічного матеріалу, представленого уламками ліпних та кружальних посудин. З них вдалося реконструювати три такі посудини:

1) Чарку товстостінну, лійчасто розхилену, з великою ручкою, виліплену з глини, що мала домішку крупнозернистих неорганічних матеріалів у тісті. Поверхня чарки — шершава, горбкувата, сірого кольору, прикрашена горизонтальними й вертикальними валиками із защипами. Край вінець і денця прикрашені косими нарізами (висота 7,5 см, діаметр денця 7,5 см, діаметр вінець 17 см) (табл. I, 1).

2) Чарку товстостінну, лійчасто розхилену, виліплену з погано вимішаної глини з додатком неорганічних домішок. Поверхня чарки горбкувата, шершава, жовтуватого кольору. Денце рівне, назовні зрізане, вінця непотовщені, косо зрізані на краю (висота 8,4 см, діаметр денця 5,7 см, діаметр вінець 17 см).

3) Великий уламок ліпного опуклобокого горщика з розхиленими непотовщеними вінцями. В тісті — домішка грубих неорганічних матеріалів. Поверхня шершава, сірожовтуватого кольору. На плічках — горизонтальний валик з рядом защипів (табл. II, 1).

Решта керамічного матеріалу порівну розподіляється на ліпні та кружальні посудини. Ліпні посудини або товстостінні, з крупнозернистою домішкою в тісті і з шершавою поверхнею, або тонкостінні — з дрібнозернистою домішкою в тісті і рівною, інколи вилощеною поверхнею. Переважають посудини першої групи. Це — здебільшого опуклобокі горщики або лійчасті чарки. Окремо треба відзначити в цій групі уламок горщика з рядом наскрізних дірочок під вінцями (табл. II, 4) та мале рівне денце з двома перехресними вглибленими лініями зісподу.

Посудин з рівною або вилощеною поверхнею знайдено мало. Це — уламки чарок з гостро переламаним плічком і горщики невеликих розмірів.

Кружальні посудини виготовлені з відмученої глини; поверхня їх рівна, матова або горизонтально лощена, сірого, інколи жовтуватого кольору. Представлені тут характерні посудини на високій ніжці, опуклобокі горщики з конічно нахиленим плічком, а також глеки з однією ручкою і характерні малі посудинки з двома високими ручками.

Виявлено тут, крім того, один уламок ручки привізної амфори із ясножовтої глини.

З інших речей в цьому розвалі та в його найближчій околиці знайдено:

а) Чарку циліндричну з тонкого сріблястого опалесцируючого скла. Денце майже опукле, ледве сплюснене. Скло майже прозоре, поверхня шершава, нібито покрита лускою. Висота чарки 14,5 см, діаметр денця 7,8 см, діаметр вінець 8,5 см (табл. I, 2).

б) Шпильку бронзову з плоскою, конічно поширеною головкою, фасетованою на гранях. Довжина 8 см (табл. I, 12).

ТАБЛИЦЯ I

Речі розкопок у с. Заліссях:

- 1 — ліпна посудина;
  - 2 — скляна посудина;
  - 3 — уламок кружальної посудини з лошеним орнаментом;
  - 4, 5 — ліпні посудини з вилощеною поверхнею;
  - 6, 7 — уламки посудин на високій ніжці;
  - 8 — бронзова прикраса;
  - 9 — уламок вінець ліпної посудини з хвилястим краєм;
  - 10 — залізне долото;
  - 11—13 — бронзові шпильки;
  - 14, 20 — глиняні грузила;
  - 15, 16 — глиняні пряслиця з уламків кружального посуду;
  - 17 — уламок ліпної посудини;
  - 18 — уламок бронзової фібули;
  - 19 — залізна фібула;
  - 21 — залізний ніж;
  - 22 — уламок шийки кружального глечика.
- (Рис. 1—5, 7, 10 — $\frac{1}{4}$ н. в.; інші — $\frac{1}{2}$ н. в.)

в) Кільце з бронзового дроту з кінцями, що заходять один за одиний.

г) Ніж залізний з коротким вгнутим лезом і дугастою спинкою (довжина 9,3 см) (табл. I, 21).

д) Дужку бронзової фібули двочастинного типу з підв'язною ніжкою (табл. I, 18).

е) Дві кістяні проколки (довжина 12 і 17 см).

є) Пряслице плоске, неправильної круглої форми, виготовлене з уламка кружальної посудини з відмученої глини (діаметр 3,8 см) (табл. I, 16).

ж) Грузило глиняне, трубчастої форми, з наскрізною діркою. Поверхня шершава, темносіра, з слідами поздовжнього зрізування (довжина 5,3 см, діаметр 2,8 см) (табл. I, 20).

з) Ріг козла, відпиляний в основі, з виразними слідами використання на поверхні (довжина 20 см).

Перелічені дрібні предмети, виявлені під шаром глиняної обмазки та в її близькому оточенні, свідчать про житловий характер поруйнованої споруди, яка загинула від вогню. Про це промовляє перепалена глиняна обмазка стін та наявність окремих уламків посудин, перепалених до губчастої маси.

Керамічний матеріал має всі ознаки належності його до культури липицького типу раннього періоду полів поховань. Уламок бронзової фібули двочастинного типу з підв'язною ніжкою датується, згідно з прийнятою класифікацією, III ст. н. е. Ці матеріали є визначальними як у культурному, так і хронологічному відношенні для виявлених залишків споруди.

2. Розвал споруди № 2 був виявлений за 4,5 м на захід від попереднього розвалу № 1, на глибині 0,4 м від сучасної поверхні (рис. 2, 2). Глиняна обмазка покривала тут площу довжиною 5 м біля південної стінки траншеї і до 9 м — біля північної стінки, займаючи всю ширину розкопу (3,5 м). У двох місцях вона утворювала суцільні шари, 10—15 см завтовшки, які склалися з невеликих кусків глиняної обмазки, обпаленої до червоного, з відбитками дерев'яної основи. В глині обмазки була значна домішка трави, комишу та інших рослинних матеріалів.

Під шаром обмазки та в його близькому оточенні знайдено багато керамічних фрагментів, поламаних тваринних кісток та окремі дрібні предмети.

Керамічний матеріал, виключно фрагментований, належить ліпним і кружальним посудинам. Переважає ліпний посуд.

Із 80 уламків ліпного посуду 59 належать посудинам із горбкуватою, шершавою поверхнею, а 21 уламок — посудинам із гладкою або вилощеною поверхнею. У першій групі переважають опуклобокі горщики, але трапляються також миски із загнутими досередини вінцями. На окрему увагу заслуговують вінця мисок з хвилясто формованими краями (табл. I, 9). У другій групі переважають чарки з сильним перегином бочка та високими розхиленими вінцями. Трапляються, крім того, опуклобокі горщики з розхиленими вінцями.

Кружальний посуд представлений в цьому комплексі 52 уламками посудин на високій ніжці, опуклобоких горщиків, глечиків та малих горщечків з двома ручками. Поверхня цих посудин гладка або вилощена, переважно сірого кольору; орнамент — вилощений.

З інших речей на увагу заслуговують:

а) Фібула залізна з видовженою трикутною формою плоского стержня, що закінчується внизу піднятим догори кулястим виступом. На звороті ніжки — вузький поздовжній держак голки (довжина 7,3 см) (табл. I, 19).

Ця фібула є місцевим варіантом фібул із шарніром, що датуються часом не пізніше половини II ст. н. е. Територія поширення фібул цього типу значна: вони відомі у великій кількості на півдні Радянського Союзу. Одна така фібула знайшлась аж у Томській області, а декілька — у північній Європі.

б) Долото залізне, чотиригранне, з вузьким рівним лезом і розбитою від уживання головкою (довжина 23,5 см) (табл. I, 10).

в) Пряслице глиняне, циліндричне, з горбкуватою поверхнею тем-носірого кольору (висота 3,5 см, діаметр 3,1—3,3 см) (табл. I, 16).

г) Проколка кістяна (довжина 8,7 см).

д) Фрагмент кістяної проколки (довжина 5,5 см).

е) Брусок із сірого пісковика видовженої чотиригранної форми (довжина 11,8 см).

є) Уламок сильно використаного бруска з жовтуватосірого пісковика.

Виявлений в скупченні № 2 шар кусків глиняної обмазки походить з розвалу стін наземної житлової споруди. Слідів долівки тут не виявлено. Про житлове призначення цієї споруди свідчать речі побутового характеру, а весь інвентар вказує на його приналежність до одночасного з спорудою № 1 селищного комплексу.

3. Скупчення кусків глиняної обмазки виявлено на глибині 0,6—0,7 м, за 17 м далі на захід, у вигляді півкруглого виступу, 4,5 м довжини вздовж траншеї і 1,2 м ширини, та суцільного шару, що займав усю ширину розкопу (3 м) завдовжки 9 м (рис. 2, 3).

Нижче шару обмазки, на глибині 0,8—1,1 м, виявлено на площі близько 4 м ширини куток долівки, вимазаної глиною. Цю долівку було видно виразно в профілі південної стінки розкопу у вигляді шару червоноуватожовтої глини, 3—5 см завтовшки і 3,5 м завдовжки, покладеної на чорноземний ґрунт; по краях долівка підвищувалася.

Долівка прикривалася шаром згарища дерев'яних конструкцій, обпаленою до червоного сипкою глиною та розрізненими кусками глиняної обмазки стін з відбитками дерев'яної основи. У східному кінці долівки знаходився розвал глиняної конструкції у вигляді стіжка 1 м в основі і 0,7 м висотою.

На жаль, цю цікаву пам'ятку в цілому дослідити не вдалося через незалежні від нас обставини.

В описаних розвалинах маємо частину долівки прямокутної споруди з піччю, можливо, її північно-західний кут. Підвищені краї долівки вказують на те, що споруда була частково заглиблена в тодішній ґрунт.

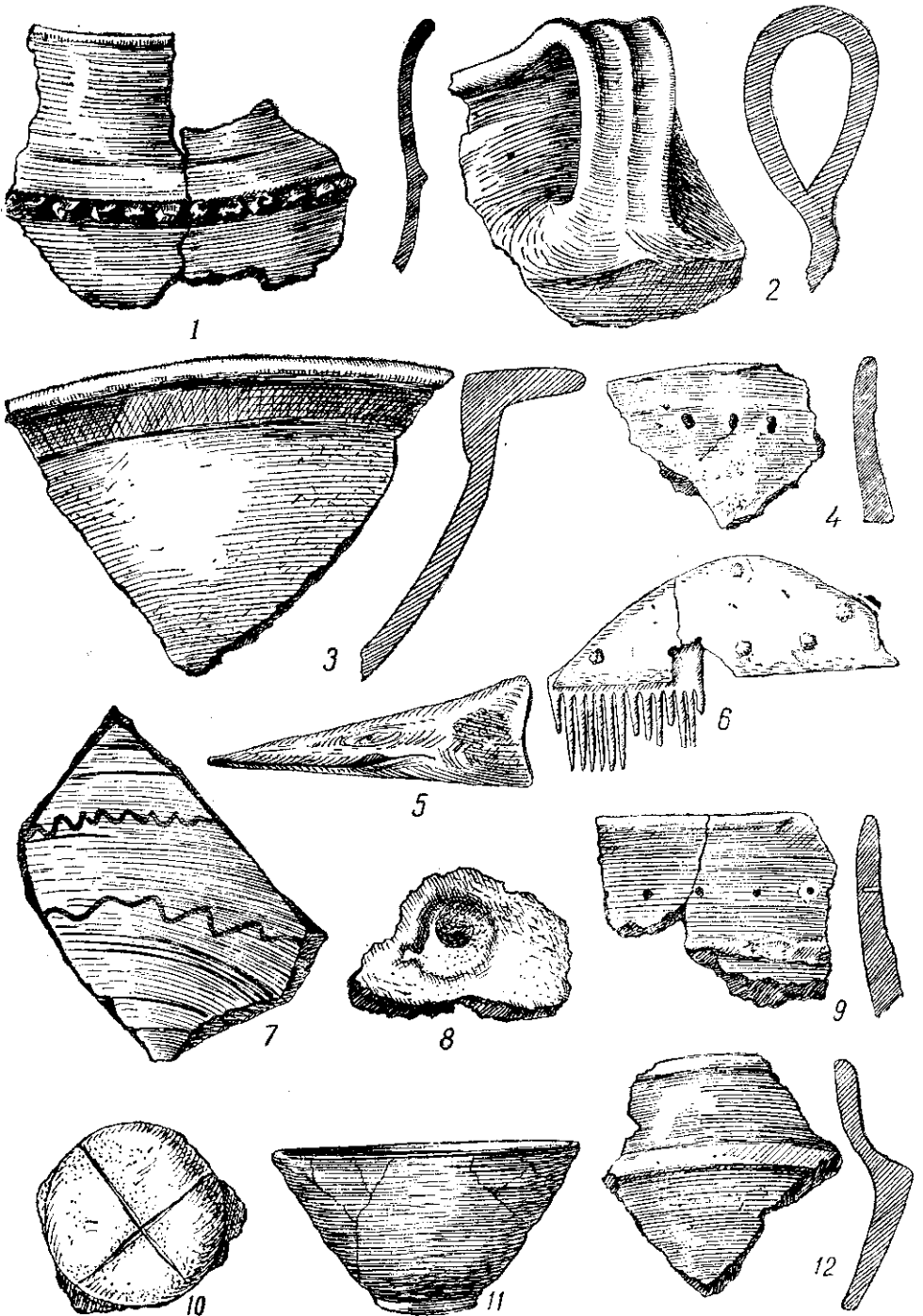
Інвентар цього об'єкта складається в основному з уламків глиняного ліпного і кружального посуду, з незначним переважанням ліпних матеріалів. Обидва роди кераміки загалом не різняться від подібних матеріалів попередньо описаних об'єктів. Але, крім того, трапляються в ньому окремі уламки посудин із ознаками виробів ранньозалізного (гальштатського) періоду. Це — уламок бочка товстостінного посуду з чорною вилощеною поверхнею і великим виступом; уламок бочка малої посудини з чорною вилощеною поверхнею, прикрашеною рядом паралельних косих жолобків; два уламки посудин так званого комарівського типу і декілька фрагментів мисочок з хвилястим формуванням краю вінець (табл. I, 9).

ТАБЛИЦЯ II

Речі з розкопок у с. Заліснях:

- 1, 4, 8, 9 — уламки ліпних посудин;
- 2 — уламок посудини з двома ручками;
- 3, 7 — уламки посудин на високій ніжці;
- 5 — кістяна проколка;
- 6 — кістяний гребінь;
- 10 — деще ліпної посудини;
- 11 — ліпна посудина з шершавою поверхнею;
- 12 — уламок ліпної посудини з вилощеною поверхнею.

(Рис. 1, 11 — $\frac{1}{4}$ н. в.; інші — $\frac{1}{2}$ н. в.)

Серед фрагментів кружальних посудин привертають увагу три уламки привозних амфор (один уламок ручки і два уламки характерних амфорних вінець). Решта матеріалу складається з опуклих горщиків, посудин на високій ніжці, малих горшечків з двома ручками й глеків з ручкою.

Дрібні речі, виявлені на цьому місці, нечисленні, але, проте, становлять чималий інтерес.

Речі ці такі:

а) Щитик бронзовий, відлитий у вигляді кола з прорізним узором і з трьома трапецієвидними вушками на ободі (діаметр щитика 6 см) (табл. I, 8).

б) Дві шпильки бронзові з круглого дроту з голівками, завитими в трубочку (довжина шпильок 11,8 см і 7,8 см) (табл. I, 11, 13).

в) Гребінець кістяний, пошкоджений, з дугастою спинкою, прикріпленою шістьма залізними нютами (довжина гребінця 10 см, висота 7,8 см) (табл. II, 6).

г) Фрагмент бронзового дзеркальця у вигляді сегмента кола діаметром 10 см. Одна сторона дзеркальця полірована.

д) Уламок круглого пряслиця, зробленого з уламка кружальної посудини (діаметр 5 см) (табл. I, 15).

е) Уламок опуклого пряслиця, зробленого з білуватої глини (діаметр 4 см).

є) Проколка кістяна (довжина 9 см) (табл. II, 5).

з) Фрагмент проколки з трубчастої кістки барана.

ж) Уламок кам'яного бруска гранчастої прямокутної форми.

У розвалі кусків обмазки й частині виявленої долівки маємо залишки житлової, частково вглибленої, споруди. Весь речовий матеріал, підібраний на місці цього розвалу, виявляє ті самі ознаки, що й матеріали двох попередніх об'єктів. Відрізняється цей матеріал тільки наявністю окремих речей з більш архаїчними ознаками, які, очевидно, треба взяти до уваги під час обміркування литання про датування культури липицького типу взагалі і Залісецького поселення зокрема.

4. Скупчення розвалу глиняної обмазки виявлено за 6 м далі на захід, на глибині 0,6 м (рис. 2, 4). Суцільний шар такої обмазки створював у ньому півкруглий виступ 3,5 м в основі і 2 м довжини. Дальша частина цього розвалу розвідкою 1947 р. не досліджувалася. Склад обмазки такий самий, як і в трьох попередніх скупченнях, а речовий інвентар дає підставу зарахувати його до пам'яток липицького типу.

На увагу заслуговують статиграфічні спостереження, зроблені під час дослідження цієї частини поселення. Встановлено, що культурний шар досягав на цьому місці глибини 1,6 м нижче сучасної поверхні. Якщо ж врахувати, що розвал обмазки стіни лежав на рівні 0,6—0,65 м нижче поверхні, то виходить, що розвалена споруда знаходилася на культурному шарі приблизно в 1 м товщини. Це свідчить про довгочасність існування поселення на досліджуваній ділянці. Насиченість культурного шару на цьому місці була нижче від середнього; значніше насиченість помічалася на глибині 0,35—0,8 м і 1—1,3 м.

Поки що маємо мало даних для того, щоб розрізнити в культурному шарі цієї ділянки два горизонти. Але в майбутньому під час стаціонарного дослідження поселення в Залісцях треба врахувати можливість існування двох горизонтів, що матиме велике значення для відносної хронології окремих етапів розвитку культури місцевого населення в ранній період полів поховань.

Висновки

Розвідувальними розкопками в Залісцях частково виявлено розвали чотирьох житлових споруд, в тому числі дві з печами й вогнищами (№ 1 і 3). У двох випадках встановлена наявність долівок, обмазаних глиною (№ 1 і 3). На підставі обрисів фрагментів долівок можна твердити, що це були наземні або частково заглиблені в ґрунт прямокутні будівлі. Стіни будувалися на дерев'яній основі і зверху та зсередини обмазувалися глиною з домішками рослинних матеріалів.

Культурний шар був значної товщини і досить насичений речами, серед яких перше місце належить керамічним фрагментованим матеріалам; далі — поламаним тваринним кісткам, здебільшого великої рога-тої худоби, свиней та дрібних тварин. Дрібні речі побутового характеру становлять невелику групу.

Керамічний матеріал представлений в цьому комплексі ліпним і кружальним посудом в приблизно рівному кількісному співвідношенні, інколи з деяким переважанням ліпного.

Ліпний посуд можна поділити на дві групи: посудини з нерівною шершавою поверхнею і посудини з рівною вилощеною поверхнею.

Посудини з нерівною шершавою поверхнею мають у тісті значну домішку шамоту або інших грубих неорганічних матеріалів. Вони погано випалені, крихкі, поверхня їх сіра або сірожовтувата. Це — здебільшого стрункі, помірно опуклі горщики різних розмірів. Денця їх рівні, а вінця трохи розхилені, з опуклими, інколи потовщеними або горизонтально зрізаними краями. Плічка орнаментовані горизонтальними валиками з рядом защипів або круглястих заглиблень; рідше прикрашувалися окремими гудзками з вглибленням на середині (табл. II, 8). Край вінець інколи мали ряд круглястих заглиблень або косих нарізів. У цій групі менше лійчасто розхилених чарок з великими ручками (табл. I, 1) або без них, та з краєм вінець, горизонтально зрівняних. Поверхня таких посудин прикрашується наліпними горизонтальними і вертикальними валиками із защипами. Трапляються, крім того, тонкостінні відкриті миски з хвилясто формованими вінцями (табл. I, 9).

Посудини з рівною, здебільшого вилощеною поверхнею мають дрібніші домішки в глині, а тісто в них краще вимішане. Випал посудин посередній, а колір поверхні жовтуватий або сірий з рівними відтінками. За формою тут представлені горщики різних розмірів, миски із загнутими досередини вінцями, чарки з високопіднятим перегином плічок та розхиленими високими вінцями. Трапляються також миски на низькій поширеній підставці та посудини на високій ніжці. Поверхня посудин здебільшого неорнаментована; зрідка вона прикрашена поодинокими гудзками різної величини, які інколи мають практичне значення — перешкоджають посудині вислизати з рук.

Обидві групи ліпного посуду були продуктом домашнього виробництва: перша група — примітивніша; друга — складніша, з помітним впливом багатих зразків кружальної кераміки.

Складом тіста та способом обробки поверхні кружальні посудини майже однорідні. Вони виготовлялися з відмученої глини, інколи з невеликою домішкою дрібного піску. Поверхня залишалася матовою або вилощувалася горизонтально, смугами. Переважає сірий колір поверхні; посудини з жовтуватою або чорною поверхнею трапляються рідко. Орнаментативні засоби обмежуються застосуванням хвилястих та прямих лошених стрічок і розчленуванням профілю окремих частин по-

суду за допомогою горизонтальних, інколи ледве помітних ступенців або пружків; зовсім рідко трапляються горизонтальні жолобки.

За формою в цій керамічній групі вирізняємо такі посудини:

Посудини на високій ніжці з поширеною профільованою підставкою та горизонтальними вінцями або вертикальними чи нахиленими плічками з невідокремленими вінцями, інколи потовщеними на краях. Опуклобок горщики з циліндричними або нахиленими плічками (найчисленніша форма кружальних посудин). Горшечки з двома ручками, фомованими у високу дугу, що виступає часто вище краю вінець (табл. II, 2), та глеки з ручкою, опуклим бочком і циліндричною або нахиленою шийкою (друга за кількістю форма цієї групи посуду). Найменше виявлено малих мисочок з циліндричними плічками. Денця в усіх посудинах мають кільцеву підставку. В посудинах на високій ніжці орнамент робиться на поверхні широких вінець, плічках або середині посудини; в горщиках, двовухих горшечках і мисочках орнаментується поверхня плічок, а в глеках — поверхня плічок і шийки.

Імпортований посуд засвідчений в нашому комплексі кількома уламками амфор та одним уламком великої тривухої миски з слідами червоної фарби на поверхні. До імпортованого посуду належать також циліндрична скляна чарка (табл. I, 2) та малий уламок дна малої скляної чарки з профільованою підставкою.

Металеві речі представлені залізною фібулою, долотом і невеликим ножом та двома уламками невідомих предметів; з бронзових речей виявлено три шпильки, уламок фібули, волосне кільце, щиткову прикрасу та уламок дзеркальця. Знайдено також предмети з кісті: гребінець, три проколки і два уламки проколок.

Дрібні глиняні вироби представлені трьома цілими і двома уламками пряслиць та уламком грузила чотиригранної форми. З кам'яних предметів знайдено чотири пісковикові бруски з слідами вживання.

Коротко розглянемо питання культурно-хронологічного визначення виявленої пам'ятки.

Гончарну продукцію Залісецького поселення з такими характерними формами, як кружальний посуд на високій ніжці і горшечки з двома ручками, а також лійчасті грубостінні чарки з великою ручкою, можна визначити належною до липицької групи пам'яток раннього періоду полів поховань. Про правильність такого визначення свідчить також характер решти речового матеріалу.

За результатами попередніх досліджень липицька група датувалася періодом з половини I ст. до н. е. і до кінця III ст. н. е.¹, а деякі фрагментарні матеріали давали підставу припускати дальший розвиток культури цього населення в IV і, можливо, в V ст. н. е.²

Матеріали, здобуті розвідувальними розкопками 1947 р. в Залісцях, проливають нове світло на питання про початок оформлення культури липицького типу.

Для вирішення цього питання мають насамперед значення бронзові шпильки з головками, завитими в трубочку (табл. I, 11, 13). Такі шпильки нам відомі з комплексів ранньозалізного (гальштатського) періоду (згадаймо лише лужицьку, висоцьку та скіфську групи пам'я-

¹ М. Смішкo, Доба полів поховань у західних областях УРСР, Археологія т. II, К., 1948, стор. 106.

² M. Smiszko, Osady kultury lipickiej, Lwów, 1934, стор. 28.

ток у західних областях України) ¹. Верхня хронологічна межа поселень з культурами висоцького і скіфського типу поки що точно не визначена, але, як вважають дослідники, її можна продовжити прийнятні до середньолатенського періоду, отже, приблизно до половини II ст. до н. е. ². Це дає нам право вважати, що разом з названими типами поселень затримались так довго у використанні також і шпильки з головкою, завитою в трубочку. В липицькому комплексі такі шпильки є архаїчним елементом, який сягає нижньою межею принаймні до середньолатенського періоду.

Другою ранньою формою є кругла щитикова прикраса, заповнена стилізованим прорізним рослинним орнаментом з трьома трапецієподібними вушками на ободі (табл. I, 8). Повної аналогії для цього предмета не знайдено. Відомо тільки, що для комплексів так званих кельтійських пам'яток першого і другого латенського періодів характерні круглі щитикові прикраси з прорізним орнаментальним заповненням ³. У цій групі виступають також деталі орнаментального мотиву, подібні до даного ⁴. Трапецієподібна форма вушка на кружкових прикрасах зустрічається в гальштатському періоді. Згадаємо примітивну бронзову прикрасу з таким же вушком, яку знайшли в тілопокладенні кінця гальштатського періоду в місцевості Бальф на Угорщині ⁵. Наша прикраса має складніший орнамент заповнення, ніж прикраса з Бальф, і разом з тим трохи подібну композицію цього орнаменту до прикрас першого і другого латенських періодів. На цій підставі можемо датувати її часом не пізніше половини II ст. до н. е.

Архаїчні елементи наявні, крім того, також у керамічному матеріалі залісецького поселення. Трактування поверхні, а також орнаментальні засоби, що їх видно на згаданих вище уламках, характерні для кераміки ранньозалізного періоду. В кераміці цього періоду знаходимо також аналогії для хвилястого формування краю вінець, що засвідчено в залісецькому матеріалі декількома уламками ⁶.

Короткий перегляд ранніх елементів у комплексі пам'яток, здобутих розвідувальними розкопками в с. Залісцях, дає підставу переглянути датування нижньої межі поселень липицького типу. На підставі цього матеріалу ми в праві і зараз говорити вже про половину II ст. до н. е. як про реальну дату раннього етапу розвитку липицької культури.

На цій же підставі, крім того, можемо ставити питання про генетичні зв'язки липицької культури з культурою ранньозалізного періоду; а також заповнити, принаймні частково, прогалину у вивченні поселень верхньої Наддністрянщини в латенський період. Таким чином, поселення з культурою липицького типу вирисовувалося б як давній автотонний елемент у верхній Наддністрянщині, що згодом, на етапі

¹ T. Sulim irski, *Kultura wysocka*, Kraków, 1931, стор. 133; *Scytowie na zachodnim Podolu*, Lwów, 1936, табл. XXV, 1—7, стор. 26, табл. V, 26. W. Antoniewicz, *Archeologia Polski*, Warszawa, 1930, стор. 121—123.

² T. Sulim irski, *Kultura wysocka*, стор. 171. *Scytowie na zachodnim Podolu*, стор. 33.

³ J. Déchelette, *Manuel d'archéologie préhistorique*. Paris, 1914, II, стор. 1191, 1299.

⁴ J. Déchelette, укр. твір, стор. 1517, рис. 659.

⁵ Márton Lajos, *A korai La Tène — kultura magyarországon*. *Archeologia Hungarica*, XI, стор. 17, табл. III, 5.

⁶ Посудини з хвилястим формуванням вінець відомі, наприклад, з с. Городниці, Городенського району, і с. Голіградів, Заліщицького району. Вони зберігаються в Львівському історичному музеї і належать, безсумнівно, до матеріалів ранньозалізного періоду.

пізнього періоду полів поховань, входить до складу раннього слов'янства¹.

Коротко переглянуті наслідки розвідувальних розкопок у с. Залісцях свідчать про необхідність стаціонарного дослідження поселення. Ця пам'ятка интересна не тільки тим, що вона поки що єдина з цієї групи, але також тим, що поблизу знаходиться могильник, в якому ховали його жителів. Повне дослідження цих двох синхронних і синстатіальних пам'яток становитиме значний вклад у вивчення поселень території верхньої Наддністрянщини в ранній період полів поховань.

РОЗВІДУВАЛЬНІ РОЗКОПКИ В с. ВОЛИЦІ

У 1947 р. у Дубнівському районі, Ровенської області, працювала археологічна експедиція львівського відділу Інституту археології Академії наук Української РСР. Під час цієї експедиції проведено розвідувальні розкопки на поселенні ранньослов'янського часу і доби Київської Русі у с. Волиці, на поселеннях часу полів поховань і ранньобронзового часу в с. Костянці. Крім того, в декількох інших пунктах виявлено пам'ятки різних часів:

1. Городище часів Київської Русі в м. Дубно.

2. Сліди поселення ранньобронзового часу в урочищі Горбачин, в м. Дубно.

3. Підплитові поховання часів Київської Русі біля с. Тараканів, Дубнівського району.

4. Сліди поселення пізнього періоду полів поховань у двох місцях у с. Мирогощі, Дубнівського району; на полі, що біля церкви, та на полі, що має назву Лівиччина.

5. Городище з сторожовими курганами та курганним могильником часів Київської Русі в с. Листвині, Дубнівського району.

Подаємо короткі повідомлення про наслідки розвідувальних розкопок у сс. Волиці та Костянці.

Розкопки проведено на полі, яке знаходиться на високому правому березі р. Ікви, приблизно за 250 м на північ від с. Волиці. Розвідкою було встановлено наявність знищеного могильника з тілопокладенням і сліди поселення. Окремі людські кістки, фрагментований керамічний матеріал, дрібні куски глиняної обмазки, тваринні кістки й крем'яні відщепи траплялися вздовж берега р. Ікви смугою приблизно 300 м завдовжки і 30—40 м завширшки.

Розкопками розкрито площу в 174 м², яка знаходилася на схилі, зверненому на захід, біля обриву річки. Виявлено окремі групи пам'яток, які опишемо по черзі.

А. Могильник з тілопокладенням. У цьому могильнику під час розкопок було виявлено 25 поховань.

Предметом, який міг би датувати цей могильник, є фрагмент стрічковидного персня з слідом опуклого пружка вздовж середини, який був на пальці кістяка в одному похованні. Нам відомі такі персні в XV—XVII ст. ст. Що могильник можна датувати цим часом, свідчить також випадково знайдена в 1938 р. в обриві берега срібна монета литов-

¹ Виявом цього є поступове нівелювання культурних особливостей різних племінних груп населення в пізній період полів поховань. Див. М. Смішко, Доба полів поховань у західних областях УРСР, Археологія, т. II, К., 1948, стор. 113.

ського князя Олександра Казіміровича, карбована у Вільнюсі в 1492—1506 рр.¹

Якщо припустити, що ця монета обвалилась разом з одним з поховань описаного могильника², то датування його приблизно XVI ст. буде цілком правильним.

На горизонті поховань (0,3—0,45 м) виявлено розвали об'єктів давнішого поселення, які опишемо далі.

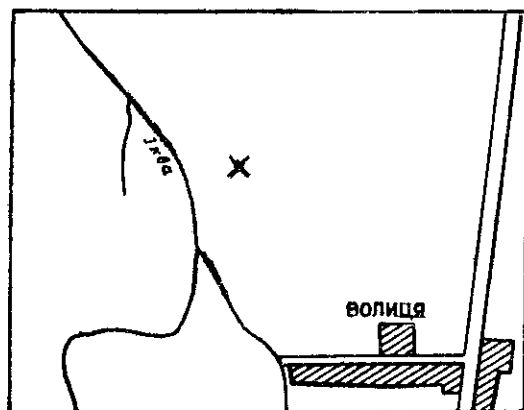

Рис. 4. План околиці с. Волиця.
Хрестиком позначено місце розкопок.

Б. Згрупування кусків глиняної обмазки. При виході схилу берега на плато виявлено вузьку, дуговидної форми смугу розвалу глиняної обмазки, обпаленої до червоножовтуватого кольору (рис. 5, 5), яка займала (до часу знищення її похованнями) площу в 6 м². Обмазка складалася з дрібних кусків і залягала суцільним шаром в 0,1—0,12 м завтовшки. Сама форма розвалу обмазки випадкова і, крім того, частково перерита пізнішими похованнями.

Серед обмазки і під нею траплялися керамічні фрагменти; виявлено також два пісковикові бруски видовженої прямокутної форми.

Керамічний матеріал досить різномірний, переважно кружальний. За винятком одного уламка ліпної посудини, прикрашеної шнуровим вглибним орнаментом (табл. IV, 3), решта належить посудинам пізнішого часу. За ознаками техніки виготовлення, складу тіста, деталей формування і трактування поверхні керамічний матеріал розподіляється на декілька груп.

Першу групу становлять уламки посудин, виготовлених на крузі, з відмученої глини та з дбайливо вилощеною поверхнею сірого кольору різних відтінків. Пізньою ознакою цього матеріалу є вживання вглибного орнаменту замість лощеного, що свідчить про його приналежність до пізнього періоду полів поховань.

¹ Сама монета загубилась, але її показували І. К. Свешнікову, зав. археологічним відділом Львівського історичного музею, у якого зберігається відбиток монети та її точний опис.

² Факт обвалювання поховань в обриві берега був на місці підтверджений членами археологічної експедиції 1947 р.

Друга група — це уламки кружальних посудин, виготовлених із значною домішкою крупнозернистого піску в тісті. Поверхня їх шершава, темносіра. Вінця розхилені, іноді потовщені і горизонтально зрізані на краю. Поверхня плічок прикрашується вглибленими горизонтальними розрізненими лініями. Цей матеріал синхронний першій групі.

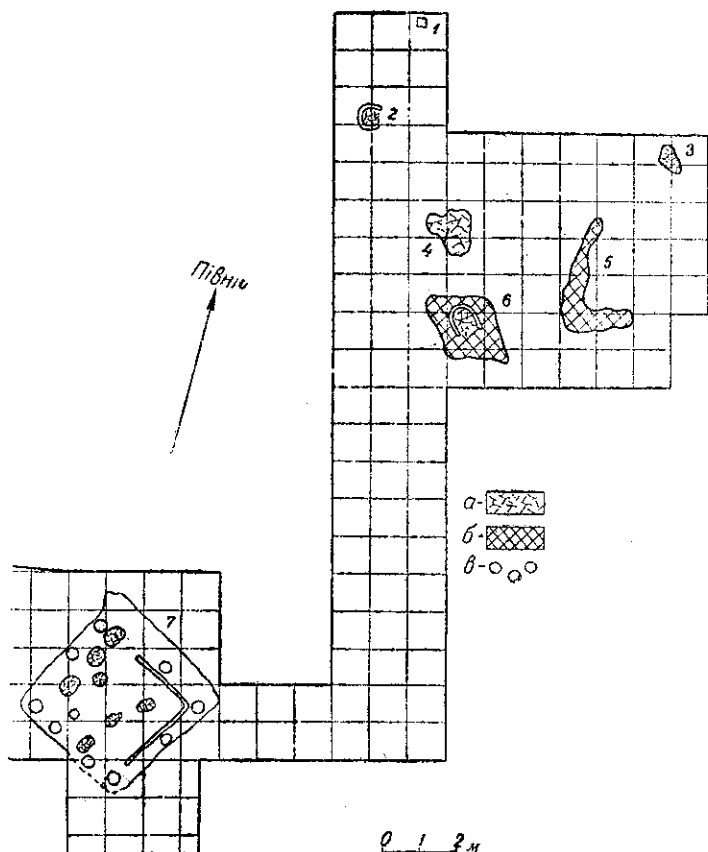

Рис. 5. План нижнього горизонту розкопок.
a — черинь; *б* — глиняна обмазка; *в* — сліди стовпів. 1 — скупчення крем'яних відщепів; 2 — піч № 3; 3 — вогнище; 4 — розвал печі № 2; 5 — розвал обмазки глиняної стіни; 6 — розвал обмазки і піч № 1; 7 — землянка.

Третю, найчисленнішу групу становлять уламки товстостінних посудин, які в тісті мають домішку дрібного піску. Поверхня їх рівна, невилощена, жовтого, жовтуватого і сірого кольору. Вінця високі, розхилені, закінчуються здебільшого потовщеними, тригранчасто формованими краями. На плічку здебільшого горизонтальний прямолінійний, інколи хвилястий, вглибний орнамент (табл. III, 11).

Четверта група, кількісно рівна попередній, складається з уламків тонкостінного посуду, виготовленого на крузі, з відмученої глини, з домішкою дрібного піску. Поверхня уламків рівна, сірого або сірокоричневого кольору, прикрашена горизонтальними ривчачками. Денця

рівні; вінця вигнуті, потовщені, з виразною закраїною від середини. Ця група має всі ознаки керамічного виробництва часів Київської Русі.

П'яту, найменшу групу становлять уламки ліпних посудин, що, як видно із складу тіста і трактування поверхні, також належать до часів Київської Русі.

У цьому комплексі виразно переважає керамічний матеріал пізнього докиївського часу та періоду Київської Русі і він, на нашу думку, датує розвал стін найвірогідніше докиївським, ранньослов'янським періодом.

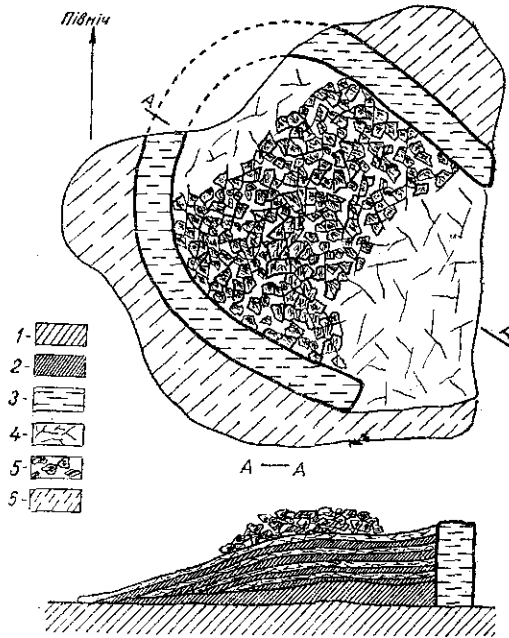

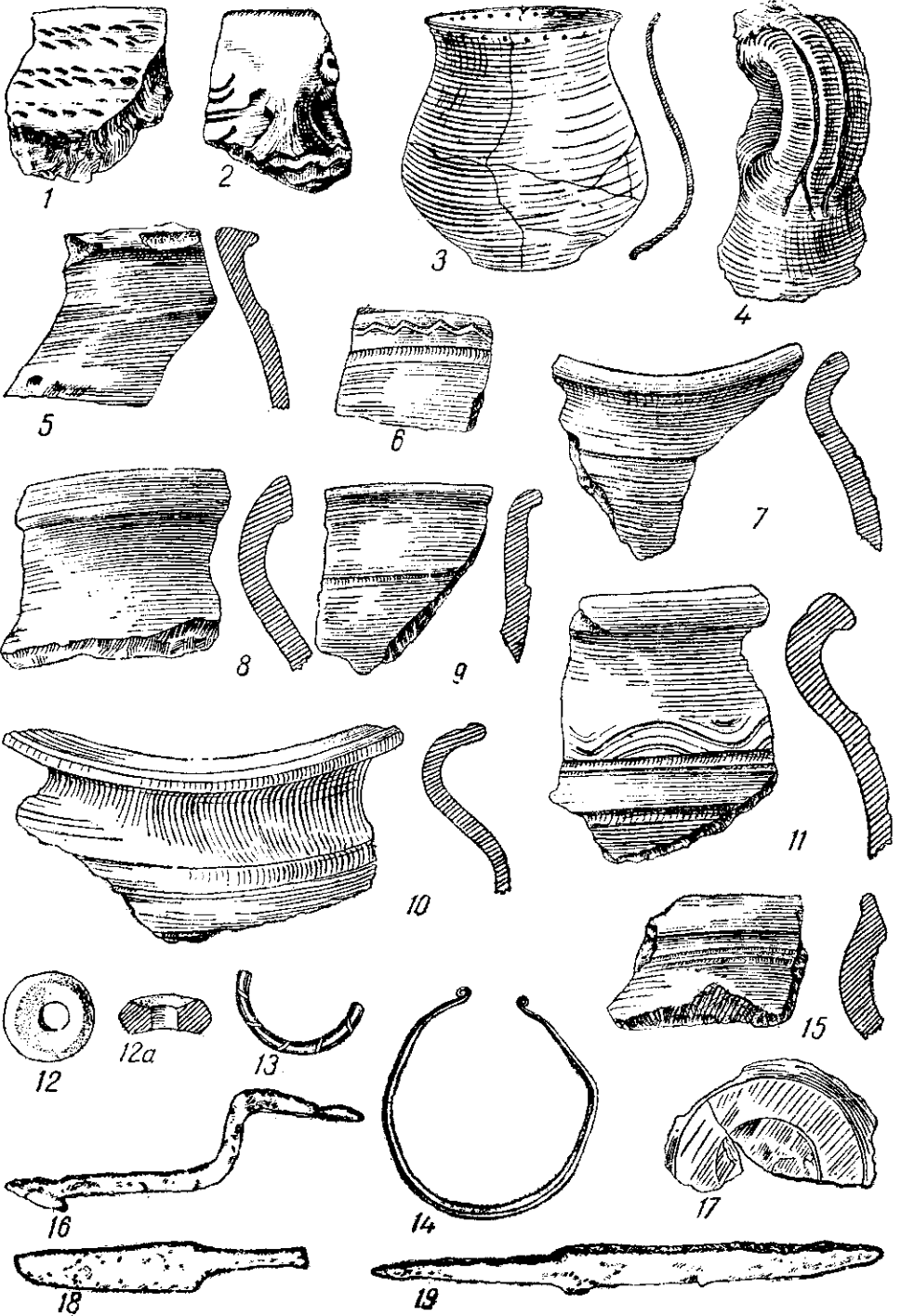
Рис. 6. План і розріз печі № 1.
1 — материк; 2 — перепалена глина; 3 — стінка печі; 4 — черінь; 5 — куски обмазки; 6 — глиняна підсіпка.

В. Залишки печі № 1. Ці залишки у вигляді черені з обривами основи стінок виявлено за 2,5 м на захід від описаного вище розвалу стіни (рис. 5, 6). Днище цієї печі знайдено під обвалом кусків глиняної обмазки на глибині 0,35 м. Стіни її були зруйновані аж до основи; від них залишилась тільки смуга, яка півколом оточувала днище (рис. 6). Днище печі мало вигляд підкови, 0,9 м завдовжки і 0,85 м завширшки, відкритої до південного сходу. Ширина відкритої частини 0,6 м. Черінь являє собою шар глиняної обмазки 0,01—0,015 м завтовшки, покладений на глиняний підсіп 0,03—0,05 м товщиною, що лежав на вирівняному чорноземному ґрунті. Поверхня черені обпалилась до сірого кольору і потріскалася від спеки. Виявлено, що днище печі підмазувалося чотири рази. Окремі шари черені, обпалені до ясносірого кольору, переділялись прошарками сипкої, до червоного обпаленої глини. Нашарування днища підвищувались у глибину печі так, що вся

ТАБЛИЦЯ III

Речі з розкопок у с. Водиці:

- 1, 2 — уламки посудин часу ранньої бронзи;
  - 3 — ліпна посудина доби раннього заліза;
  - 4 — ручка ліпної посудини;
  - 5, 6, 9 — уламки кружальних посудин з відмученої глини;
  - 7, 11 — уламки посудин з домішкою грубого піску в глині;
  - 8, 15 — уламки посудин ранньослов'янського часу;
  - 10, 17 — уламки посудин часу Київської Русі;
  - 12 — глиняне пряслице;
  - 13 — уламок скляного браслета;
  - 14 — бронзовий браслет;
  - 16, 18, 19 — речі із заліза.
- (Рис. 3 — $\frac{1}{6}$ н. в.; рис. 17 — $\frac{1}{4}$ н. в.; інші $\frac{1}{2}$ н. в.)

обмазка біля вхідного отвору мала 5 см товщини, а біля протилежної стінки 20 см.

Піч була глиняної конструкції, на дерев'яній основі; від неї залишилися на поверхні днища обвал глиняної обмазки з відбитками лози та слід основи у вигляді жовтої смуги 0,1 м завширшки на ободі днища, який досягав глибини першого, найнижчого шару черені.

На поверхні днища описаної печі і в її найближчому оточенні виявлено значну кількість фрагментованого керамічного матеріалу, який можемо поділити за технікою виготовлення і трактуванням поверхні на три різні групи:

1. Уламки кружальних посудин, виготовлених з відмученої глини, з лощеною поверхнею сірого кольору, з орнаментациєю у вигляді хвилястих лощених стрічок і горизонтальних пружків.

2. Уламки товстостінних посудин, виготовлених на крузі, з домішкою піску в добре вимішаному тісті. Поверхня їх рівна, невилощена, переважно сірого, інколи жовтуватого кольору. Денця рівні, відзначені низькою плиткою або не відокремлені в профілі. Вінця високі, розхилені, з потовщеними гранчасто зрізуваними краями, інколи з широким жолобком від середини посудини. Інтересною конструктивною деталлю в цього роду посудинах (опуклих горщиках) є вигнуття вінець, що утворює ніби невисоку шийку посудини. Поверхня бочка прикрашується окремими горизонтальними жолобками. На увагу заслуговують уламки однієї глиняної покривки з гудзком наверху, прикрашеної на поверхні горизонтальними рівчачками.

3. Уламки тонкостінних кружальних посудин, виготовлених із значною домішкою дрібного піску в добре вимішаному тісті. Поверхня рівна, невилощена, сірого або сірожовтуватого кольору. Денця рівні; вінця вигнуті, потовщені на краю, з закраінкою від середини. Бочки орнаментуються горизонтальними паралельними рівчачками.

Крім керамічного матеріалу, біля печі знайдено один залізний ніжик з вузьким черенком рукоятки (табл. III, 19).

Визначальним для печі №1 є керамічний матеріал другої і третьої групи. Друга група належить до перехідного періоду між добою полів поховань і епохою Київської Русі. Третя група має всі ознаки кераміки часів Київської Русі. Для точнішого датування немає визначальних речей. На підставі виразної кількісної переваги кераміки другої групи можемо датувати руїни цієї печі перехідним ранньослов'янським періодом — VII—VIII ст. ст. н. е. Таке датування збігається з визначенням обвалу обмазки, що був на тому самому рівні, за 2 м на схід, і який, напевно, належав до одного будівельного комплексу з описаною піччю.

Г. Розвал печі № 2. Цей розвал було виявлено на рівні попередніх об'єктів, за 1,5 м на північ від печі № 1 (рис. 5, 4). На місці цієї споруди зберігся невеликий півкруглий фрагмент поруйнованого шару глиняної черені. Черень було покладено на глиняну підсіпку, як це виявлено і в конструкції печі № 1.

На поверхні збереженої частини черені та поблизу неї трапились у невеликій кількості дрібні куски глиняної обмазки, певно, з розвалених стінок печі. Керамічні фрагменти, до речі зовсім дрібні, не дають нічого нового в порівнянні з матеріалом, знайденим на всій іншій площі культурного шару. Беручи до уваги виявлення цих залишків на рівні попередньої печі та близьке їх знаходження, можемо визначити їх синхронними з розвалом печі № 1 та з шаром розвалу глиняної обмазки стіни.

Д. Вогнище відкритого типу. Виявлено це вогнище на тому ж горизонті, на глибині 0,45 м, за 5,5 м на схід від залишків печі № 2 (рис. 5, 3). Воно займало площу приблизно овальної форми, 0,8 м довжини і 0,5 м ширини, і мало вигляд дрібних кусків каменю, укладених на давньому ґрунті і зверху обмазаних глиною. Глиняна обмазка вогнища, обпалена до червоного, збереглася тільки фрагментарно.

На вогнищі знайдено 16 уламків кружальної товстостінної посудини з домішкою піску і слюди в тісті. Поверхня їх шершава, сірого кольору, прикрашена на бочку рядом горизонтальних жолобків, а під вінцями — нігтьовими заглибинами (табл. IV, 11). Крім того, виявлено ще декілька уламків інших кружальних посудин, переважно з домішкою піску в тісті, і один фрагмент з відмученої глини з сірою вилощеною поверхнею.

Біля вогнища знайдено згрупування уламків, що належали кружальним посудинам, виготовленим з домішкою крупнозернистого піску, з шершавою сірою або жовтуватосірою поверхнею, та тонкостінним посудинам, виготовленим з домішкою дрібного піску в добре вимішаному тісті.

За характером кераміки, виявленої на вогнищі та біля нього, можемо це вогнище віднести до перехідного, ранньослов'янського часу.

Е. Піч № 3. Ця піч з куполовидним, частково знищеним, склепінням виявлена за 3 м на північ від розвалу печі № 2 (рис. 5, 2). Дно печі № 3 знаходилося на глиняному материка, на глибині 0,82 м нижче від рівня сучасної поверхні. Днище печі разом з стінками мало підкововидну в плані форму розмірами 0,7 м по лінії північ—південь і 0,78 м по лінії схід—захід. Отвір знаходився в східній стороні і мав близько 0,4 м ширини. Черинь складалася з шару глиняної обмазки товщиною 3—4 см, перепаленої до сірого кольору. До червоного кольору на глибину 5—6 см був обпалений і підстелюючий шар глиняного материка. Стінка, виліплена з самої глини без дерев'яної основи, збереглася до висоти 0,35 м. Основа її мала в середньому 0,1 м товщини, а нахил стінки до середини свідчить, що склепіння було куполовидної форми.

На днищі лежав шар вугілля, попелу та декілька керамічних уламків, що прикривалися зверху розвалом частини склепіння. Перед отвором печі виявлено припічок у вигляді півкруглого виступу 0,2 м довжини, такої самої конструкції, як і днище. По боках припічка знайдено тонкий прошарок попелу з грудками вугілля, що займав перед припічком квадратну площу розміром 0,5 × 0,5 м.

На самій черені описаної печі виявлено сім уламків тонкостінного кружального посуду з великою домішкою дрібного піску в тісті та сірою рівною поверхнею. Серед них була частина дна з опуклим клеймом у вигляді кола, заповненого невиразним рисунком (табл. III, 17). У заповненні печі, а також у найближчому її оточенні, знаходились уламки глиняних посудин, які складом тіста і способом виготовлення можна розділити на такі групи:

1. Уламки кружальних посудин, виготовлених з відмученої глини з вилощеною поверхнею сірого кольору (3 уламки).

2. Уламки товстостінних кружальних посудин з великою домішкою крупнозернистого піску та з шершавою сірою або жовтуватосірою поверхнею (8 уламків).

3. Уламки тонкостінних кружальних посудин, виготовлених з добре відмученої глини з домішкою дрібного піску; денця їх рівні, бочки опуклі, вінця вигнуті, з внутрішнім, інколи і зовнішнім, профілюванням краю (25 уламків).

ТАБЛИЦЯ IV

Речі з розкопок у с. Волиці:

1—3 — уламки посудин часу бронзи;

4, 6—9, 11—14 — уламки посудин ранньослов'янського часу;

7, 10 — уламки посудин раннього періоду полів поховань;

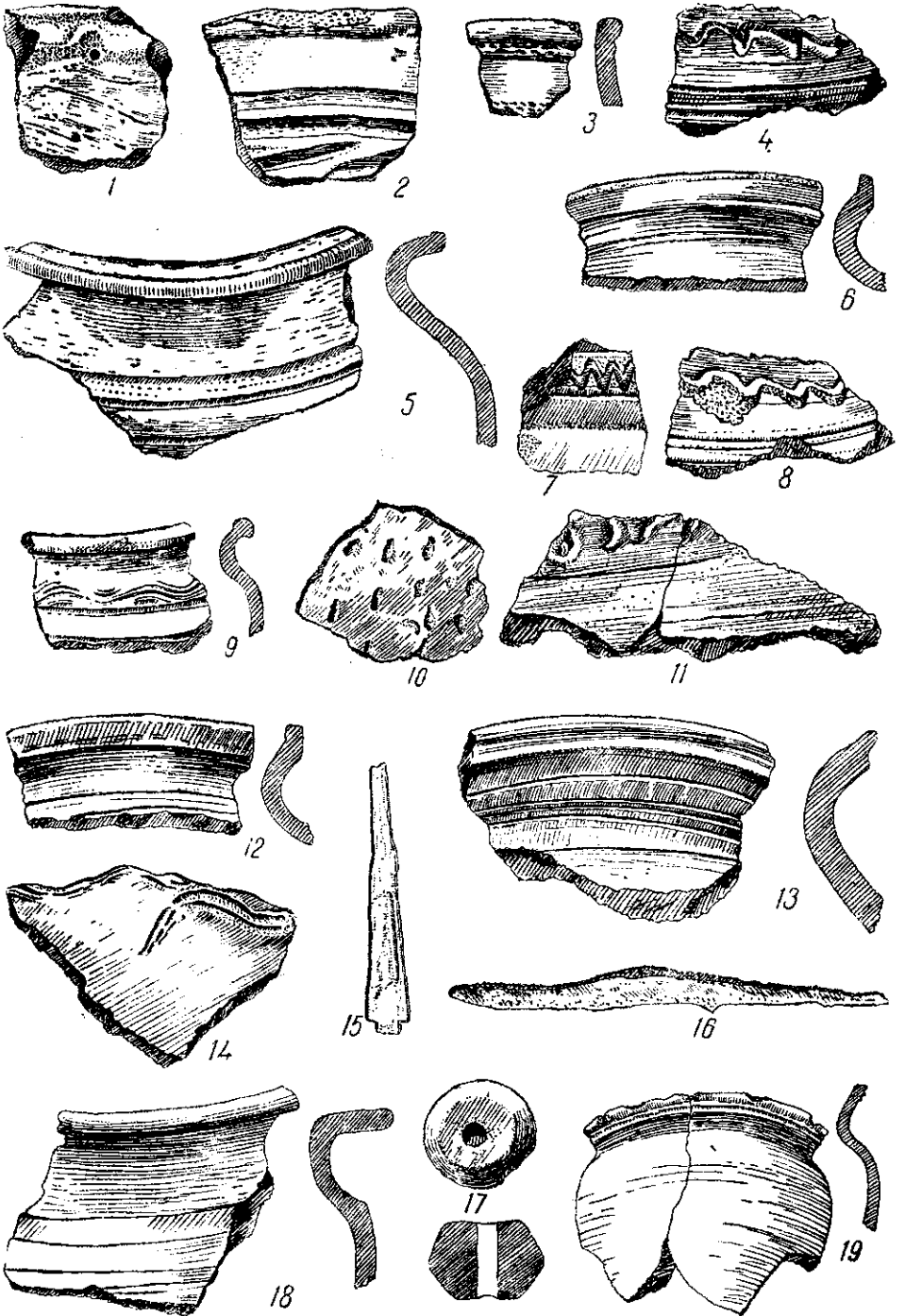
18, 19 — уламки посудин часів Київської Русі;

15, 16 — залізні ножі;

17 — глиняне пряслице.

(Рис. 9, 19 — $\frac{1}{4}$ н. в.; інші — $\frac{1}{2}$ н. в.)

Виявлено також фрагмент рукоятки залізного ножика та пісковий широкий брусок.

Визначальним матеріалом для печі № 3 є насамперед керамічні уламки, знайдені на черені. Опукле клеймо на денці одного з уламків (табл. III, 17) датує його не раніше X ст. н. е. Таке датування підтверджується групою уламків подібного посуду, найчисленнішого в цьому комплексі. Вони кружальні, тонкостінні, з домішкою дрібного піску в тісті, ускладненим профільюванням краю вигнутих вінець та прямолінійним вглибленим орнаментом на бочку. Керамічний матеріал, перелічений в двох перших групах, що є ранішим за часом, потрапив туди під час руйнування споруди.

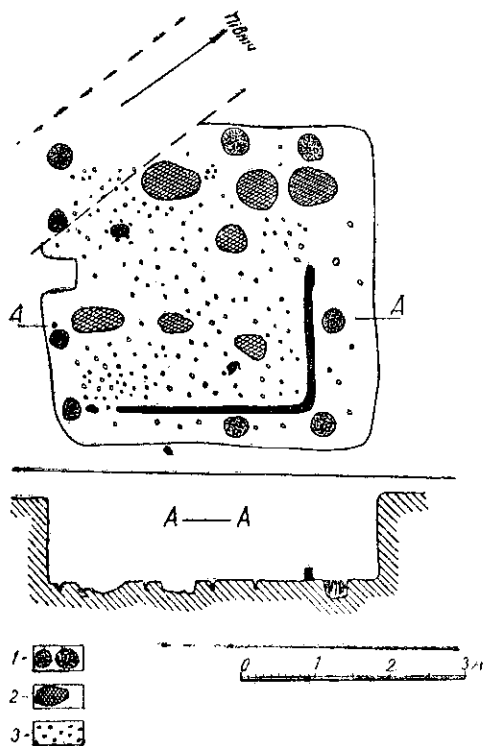

Рис. 7. План і розріз землянки.
1 — сліди стовпів; 2 — сліди вогнищ;
3 — сліди пальчик.

Є. Землянка. Ця споруда була виявлена за 14,5 м на південь від печі № 3 на західному схилі берега (рис. 5, 7). Обриси заглиблення цієї землянки виступили виразно на глибині 0,6 м від поверхні сучасного ґрунту; дно її було досліджене на глибині 1,15 м. Якщо 0,35 м припадає на сучасний ґрунт, то глибина землянки становить 0,8 м. Дно землянки знаходилось уже в материковій глині.

Заглиблення, вирізане для землянки, мало прямокутну форму 4,2 м завдовжки і 4 м завширшки, з орієнтацією довгих стін по лінії північний схід — південний захід. Західний кут був знищений траншеєю часу першої світової війни (рис. 7).

На глиняному рівному дні землянки виступали темними плямами дев'ять ямок для стовпів, що замикали собою прямокутну площу, 4 м завдовжки і 3,6 м завширшки. Чотири ямки відповідали наріжним стовпам, а п'ять інших — належали середнім стовпам, які знаходилися на лінії стін споруди.

Лінії стін, визначені ямками, трохи назовні вигнуті. Усі перелічені ямки були круглі, 0,25—0,3 м у діаметрі та 0,2—0,3 м глибини. Денця ямок були майже рівні.

Ще одна стовпова ямка була в середині землянки, за 1 м на схід від південно-західного наріжного стовпа. Ямка також була кругла, 0,2 м у діаметрі. Навколо неї виявлено шість ямок від стовпчиків, які, можливо, зміцнювали основний стовп.

Вздовж північної та східної стін землянки виявлено глиняну стіну, обпалену до червоного, 0,2 м висоти і 0,1 м товщини. Основу цієї стіни становили стовпчики, вбиті в дно землянки, після яких залишилися круглі ямки, з гострим заглибленням, приблизно 3 см у діаметрі, 0,1—0,15 м глибини. Обидві частини цієї стіни з'єднувались під прямим кутом у північно-східному кутку споруди.

Вхід у землянку знаходився на середині південної (коротшої) стіни землянки, між двома стовпами. Він являв собою виріз у ґрунті, 0,5 м довжини і 0,45 ширини, який похило піднімався з дна землянки на поверхню ґрунту. Повної довжини цього вирізу не виявлено через знищення його згаданою траншеєю.

У різних місцях дна землянки виявлено сім заглиблень для вогнищ, приблизно овальних у плані, заповнених кусками деревного вугілля та попелу. В розміщенні вогнищ не було ніякого порядку. Нерівно вирізані днища цих заглиблень обпалені до червоного.

Розміри заглиблень були різні: 0,4—0,75 м завдовжки, 0,25—0,5 м завширшки; 0,1—0,15 м завглибшки.

Усю поверхню долівки землянки вкривала велика кількість малих ямок для стовпчиків; особливо багато було їх в середині землянки. Такі ямки виявлені і поза стінами споруди, окресленими лінією стовпових ямок. Інвентар землянки вбогий і нечисленний. Це — глиняне пряслице плоскої біконічної форми (табл. III, 12), два уламки глиняного грузила пірамідальної чотиригранної форми та уламки глиняних посудин.

Керамічний матеріал, переважно кружальний, можна розділити на три основні групи:

1) Кераміка пізнього періоду полів поховань, виготовлена: а) з відмученої глини та б) з домішкою крупнозернистого піску в тісті.

2) Кераміка часів Київської Русі, тонкостінна, з домішкою дрібного піску та з характерним ускладненим формуванням краю вінець.

Визначальною для землянки є керамічна група часів Київської Русі, найчисленніша і наявна на всій глибині заповнення землянки. Кераміка доби полів поховань, найменша кількісно, та група кераміки перехідного часу потрапили в заповнення землянки під час руйнування споруди: їх зовсім не було на дні землянки, біля вогнищ.

Зважаючи на малі розміри землянки (площа близько 14 м²), численні вогнища на її долівці, майже повну відсутність речей домашнього вжитку (крім уламків глиняного посуду і одного пряслиця), її не можна визнати як житло для тривалого перебування. Близькість річки й уламки глиняних грузил дають підставу припускати, що землянка була тимчасовим житлом рибалок. Численні стовпчики і вогнища мали, пев-

но, якесь відношення до рибного промислу (копчення риби, сушіння або лагодження сітей).

Відокремленим у нашому матеріалі є скупчення крем'яних відщепів, виявлене на глибині 0,6 м від сучасного рівня ґрунту, за 2,2 м на північ від печі № 3. Серед цих відщепів знайдено переламане незакінчене крем'яне довгасте знаряддя, покрите поверхневою ретушшю, і уламок шліфувальної пісковикової плити.

Це були залишки майстерні для обробки кременю пізньонеолітичного або ранньобронзового віку. Крем'яні відщепи й уламки посудин прикрашених шнуровим орнаментом, що зустрічались у різних місцях досліджуваної площі, належали, мабуть, до одного комплексу.

Підсумки досліджень у с. Волиці. У с. Волиці, на високому правому березі р. Ікви, під час розвідувальних розкопок 1947 р. виявлено, крім могильника XV—XVI ст. ст. н. е., декілька об'єктів ранішого часу.

Найранішою пам'яткою є залишки майстерні для обробки кременю пізньонеолітичного або ранньобронзового віку. Майстерня належить до тієї самої групи пам'яток, що й окремі уламки глиняних посудин з шнуровим орнаментом, які знаходили у різних місцях досліджуваної площі. Про поселення бронзового часу свідчать також і уламки посудин з ознаками належності до комарівського типу (табл. III, 2, табл. IV, 1—3).

На окрему увагу заслуговує ціла ліпна посудина з низько поміщеною опуклістю бочка та рядом дірочок під вигнутими вінцями, назовні прикритими півкулястими горбиками (табл. III, 3). Поверхня їх вилощена, темносірого кольору. За формою та орнаментом ця посудина належить до скіфської ранньозалізної доби і нагадує подібні речі того самого часу з досліджуваної території¹. Згадана посудина була перекинута догори дном на горизонті тілопокладень, без зв'язку з похованнями і без оточення.

Розвал глиняної обмазки житлових стін, залишки поруйнованих печей № 1 і 2 та вогнище відкритого типу — це пам'ятки поселення перехідного, ранньослов'янського періоду (VII—VIII ст. ст. н. е.). Серед численних керамічних уламків цього часу трапляються окремі уламки посудин пізнього періоду, полів поховань, що свідчить про живі традиції попереднього етапу в розвитку культури місцевої слов'янської людності.

Піч № 3 з куполовидним склепінням та прямокутна землянка належать до поселення часів Київської Русі, бо в них знайдені такі одночасні предмети, як бронзовий браслет (табл. III, 14), уламок невисокого скляного браслета чорного кольору з жовтою перевивкою (табл. III, 13) та значна кількість уламків глиняного тонкостінного кружального посуду з домішкою дрібного піску в тісті, з ускладненим профілюванням країв вигнутих вінців. Порівнюючи конструкцію печей № 2 і 3, з яких перша належить до ранньослов'янського періоду, а друга — до часів Київської Русі, відмітимо точне повторення планів і велику подібність конструкційних прийомів споруд (підковоподібний план та куполовидне склепіння). Різниця між цими печами полягає в тому, що в більш ранній печі (№ 2) склепіння збудовано з глини, на дерев'яній основі, а в більш пізній печі (№ 3) — з самої глини, без дерев'яної основи. Факт великої подібності згаданих об'єктів вважаємо ще одним доказом існування

¹ Т. Sulimirski, *Kultura wysoka*, Kraków, 1931, стор. 155, табл. XXIII; А. Бобринский, *Курганы и случайные археологические находки близ Смелы*. СПб, 1887, стор. 31—32, табл. III, 11.

безперервного генетичного зв'язку в розвитку культури місцевої слов'янської людності починаючи з доби полів поховань і до періоду Київської Русі¹.

На підставі попереднього вивчення матеріалів з розвідувальних розкопок у с. Волиці робимо такі висновки:

1. Тут знаходилося поселення ранньослов'янського перехідного часу, що датується приблизно VII—VIII ст. ст. н. е.

2. На підставі стратиграфічних даних у с. Волиці вирізнено керамічну групу перехідного ранньослов'янського часу (VII—VIII ст. ст. н. е.). Її провідним типом є кружалні товстостінні опуклобок горщики, виготовлені з добре вимішаного тіста, що мало домішку дрібного піску. Поверхня їх рівна, майже гладенька. Високі вигнуті вінця закінчуються потовщеним тригранчасто формованим краєм.

Можливо, маємо в цій керамічній групі локальний варіант, якого не знає гончарство пізнього періоду полів поховань, і який в комплексах киеворуської кераміки трапляється як один з ранніх елементів. Правильність умовно хронологічного визначення цієї керамічної форми треба підтвердити ще дальшими стратиграфічними даними і дослідженнями.

3. Наявність пам'яток часів Київської Русі свідчить, що поселення існувало в цей період.

4. Генетична спорідненість пам'яток пізнього періоду полів поховань (IV—VI ст. ст. н. е.) з пам'ятками киеворуського періоду, які поєднуються одні з одними через матеріали перехідного часу, свідчать про безперервний розвиток культури місцевого населення з часу доби полів поховань і до киеворуського періоду.

5. Могилиник XVI ст. закладено на місці давнього поселення, коли, після декількох століть, зовсім було забуто про існування тут поселення і коли саме поселення було перенесене в інше близьке місце.

6. Окремі випадкові речі з різних місць та шарів досліджуваної площі, які належать до ранньобронзового, бронзового і ранньозалізного періодів, свідчать, що на цьому місці знаходяться невиявлені шари поселення раніших часів. На цій підставі можна говорити про попередні культурно-історичні етапи розвитку місцевої людності, що ними були поселення ранньобронзового часу з культурою типу шнурової кераміки, поселення комарівського типу та скіфського періоду.

Важливість польового вивчення поселень типу Волиці не підлягає сумніву. Вони повинні дати конкретні археологічні матеріали для вивчення розвитку ранньослов'янської культури в перехідний період після доби полів поховань.

РОЗВІДУВАЛЬНІ РОЗКОПКИ НА ПОСЕЛЕННІ ПІЗЬНОГО ПЕРІОДУ ПОЛІВ ПОХОВАНЬ У с. КОСТЯНЦІ

Дубнівська археологічна експедиція в 1947 р. провела також розвідувальні розкопки на поселенні доби полів поховань, що розташоване на полі Монастирське біля с. Костянця, Дубнівського району.

¹ Печі такої самої конструкції виявлено на селищах пізнього періоду полів поховань: у Неслухові, Ягнятині, Жуківцях та ін.; склепіння в них збудовано так само, як у печі № 2 з с. Волиці:— з глини, на дерев'яній основі.

Розвідка встановила, що сліди поселення знаходяться на двох протилежних берегах долини безіменного струмка, який тече вздовж села. Одна частина поселення розмістилася на полі, що прилягає до місцевого кладовища, займаючи південно-східний схил згаданої долини смугою близько 80 м довжини і 20—30 м ширини. Друга, значно більша частина цього поселення знаходилася на іншому, західному березі цієї ж долини, займаючи тут смугу близько 1500 м довжини та 20—40 м ширини. На всій цій площі трапляються дрібні речі: уламки глиняного посуду, потрошені тваринні кістки, грудки глиняної обмазки, куски залізного шлаку та ін.

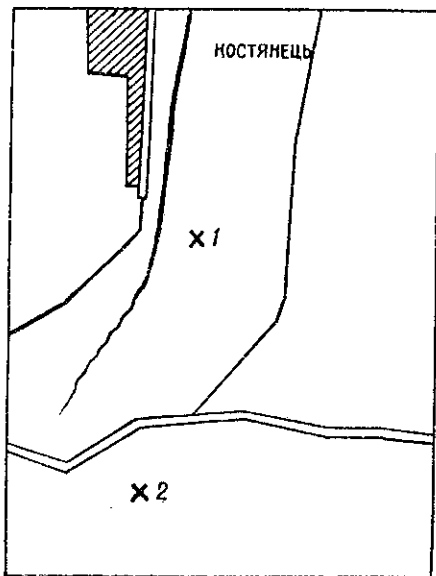

Рис. 8. Околиця с. Костянець.
1 — місце розкопок поселення доби полів поховань; 2 — місце розкопок поселення доби ранньої бронзи.

Підйомний матеріал в основній масі належить до пізнього періоду полів поховань, а деяка його кількість виявляє ознаки пізнішого часу, до часів Київської Русі включно.

Розкопки проведено на полі Монастирське, що лежить на невеликому місі західного берега долини струмка на південний схід від кладовища с. Костянця (рис. 8, 1). Розкопками було досліджено площу в 226 м² до глибини в середньому 1,1 м. На цій глибині майже всюди був глиняний материк, над яким розміщався шар чорнозему.

Культурний шар знаходився в чорноземі: він починався на глибині 0,2—0,3 м нижче рівня сучасної поверхні і досягав у середньому глибини 0,8 м. Найбільше насичення цього шару культурними залишками знаходилося на глибині 0,2—0,5 м; глибше виступали тільки розрізнені дрібні предмети.

Опишемо по черзі виявлені розкопками окремі об'єкти.

Розвал споруди № 1. В секторі 1, у місці, де схил виходив на рівну площу берега, виявлено на глибині 0,35 м від сучасної поверхні

шар розвалу глиняної обмазки стіни (рис. 9, 1). Розвал мав у цьому місці хрестовидну форму з видовженням по лінії північ—південь; обриси цього шару були нерівні. Найбільша довжина шару з півночі на південь становила 6 м, а ширина з сходу на захід — 5 м. Навколо суцільного шару розвалу знаходилось багато окремих кусків такої ж обмазки.

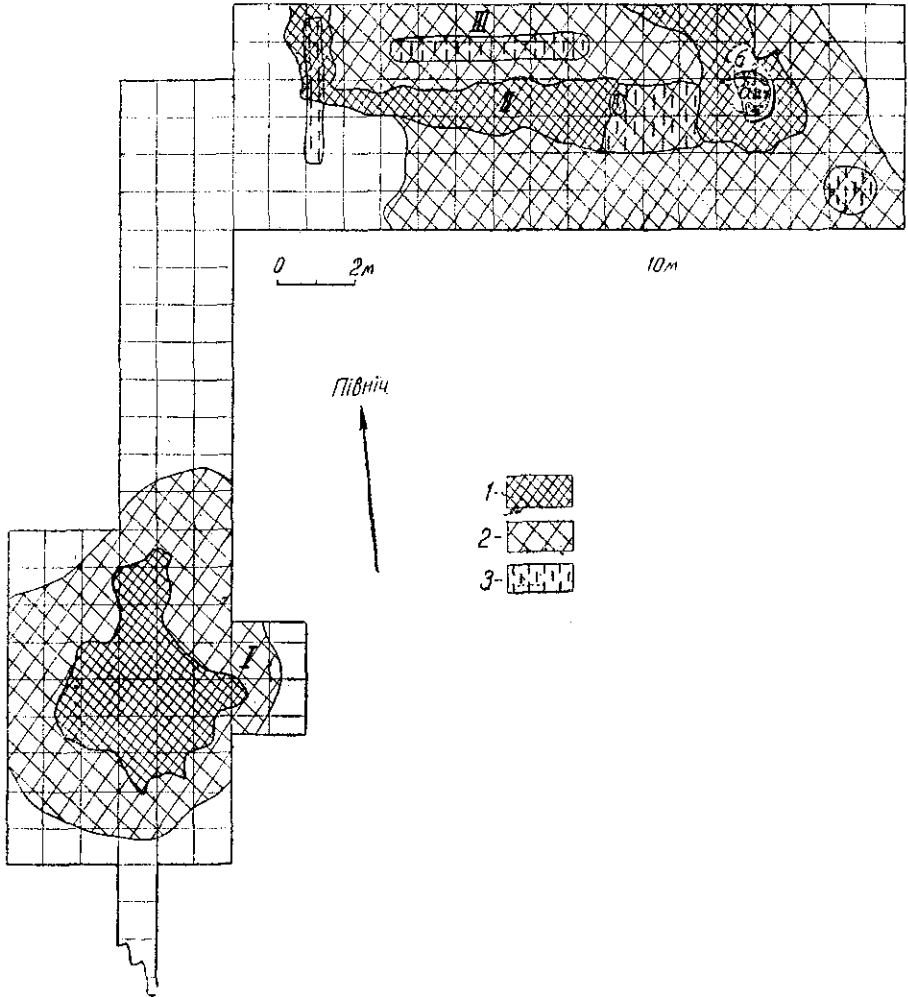

Рис. 9. План розкопок поселення доби полів поховань.
1 — суцільна обмазка верхнього шару; 2 — розрізнені куски обмазки; 3 — обмазка нижнього шару; а — розвал верхньої печі; б — розвал нижньої печі.

Основний шар обмазки був 0,1—0,15 м завтовшки, а зверху і знизу мав несучільні прошарки дрібних кусків обмазки. На більших кусках обмазки помітні з одного боку відбитки кругляків та гранчастих стовпиків і колод дерев'яної основи стін, а з другого — поверхня обмазки була недбайливо зрівняна. В тісті обмазки є сліди рослинної домішки — соломи і, можливо, полови.

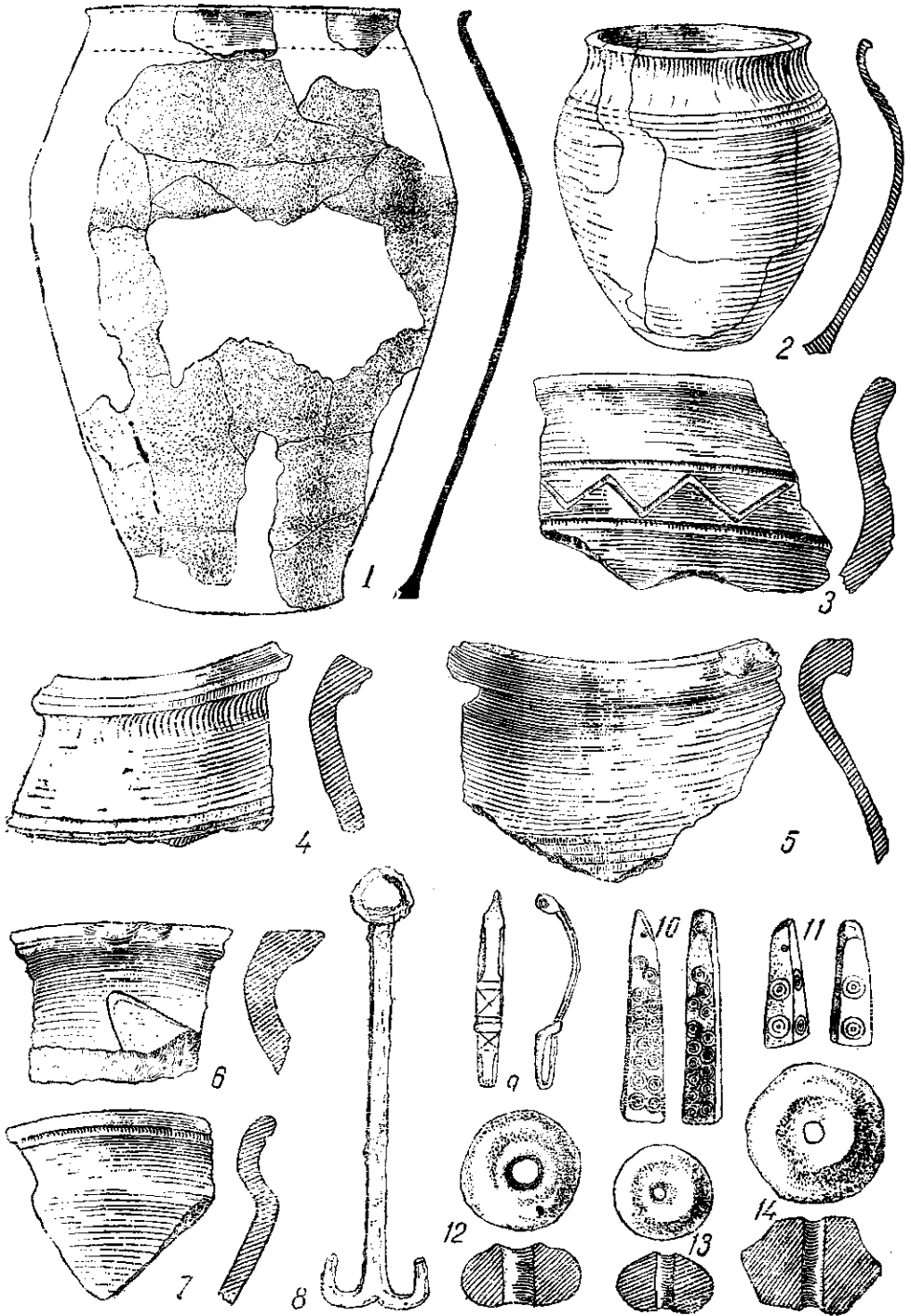
ТАБЛИЦЯ V

Речі з розкопок у с. Костянці:

- 1 — ліпна посудина з шершавою обмазкою на поверхні;
- 2 — кружальна посудина з крупним піском у тісті;
- 3 — уламок кружальної посудини з відмученої глини,
- 4, 6, 7 — уламки кружальних посудин з дрібним піском у тісті;
- 5 — уламок кружальної посудини з крупним піском у тісті;
- 8 — залізний ключ;
- 9 — бронзова фібула;
- 10, 11 — кістяні підвіски;
- 12—14 — глиняні пряслиця.

(Рис. 1, 2 — $\frac{1}{6}$ н. в.; інші — $\frac{1}{2}$ н. в.)

У шарі глиняної обмазки, зокрема під нею, знаходилися дрібні куски вугілля та окремі фрагменти глиняних посудин. Знайдено тут також декілька малих крем'яних шарів та багато аморфних крем'яних відщепів без слідів обробки. Інвентар, виявлений в цьому розвалі, складався насамперед з великої кількості уламків глиняних посудин.

Керамічний матеріал характерний кількісною перевагою ліпних посудин: виявлено 72 уламки ліпних і 53 — кружальних посудин.

Уламки ліпних посудин належать переважно опуклобоким горщикам різної величини, виготовлених з домішкою неорганічних матеріалів у тісті. Поверхня більшості посудин горбкувата і шершава, сірого і жовтуватосірого кольору. Значно менше уламків мають зовсім рівну і навіть вилощену поверхню. Вінця вигнуті, інколи потовщені на краї.

Траплялись уламки посудин з шершавою обмазкою поверхні, причому смуга під вінцями і самі вінця залишались гладенькими. Формою це — півсферичні чарки або опуклобокі горщики (табл. VI, 3). На увагу заслуговують також уламки посудин, прикрашених вертикальними рядами попарних або поодиноких нігтьових заглиблень (табл. VI, 2).

Кружальні посудини поділяються на чотири групи: а) посудини з відмученої глини з вилощеною або гладкою поверхнею; б) посудини з домішкою крупнозернистого піску в тісті з шершавою поверхнею (найчисленніша група); в) посудини товстостінні, з домішкою дрібного піску в тісті і з гранчасто формованим краєм вінець; г) тонкостінні посудини з домішкою дуже дрібного піску в тісті, з усіма ознаками виробів періоду Київської Русі.

Крім кераміки, знайдено:

а) Фібулу бронзову двочастинного типу, виготовлену з широкою рівної стрічки, без пружини та голки (табл. V, 9). Ніжка підв'язна, з одним зворотом на переході дужки в ніжку. Стержень фасетований на краях, а поверхня прикрашена в двох місцях нарізними перехресними і горизонтальними лініями (довжина 5,5 см).

б) Пряслице глиняне, опуклої форми, з плоскою підставкою, виготовлене з сірої глини (діаметр 3 см, висота 2,8 см) (табл. V, 12).

в) Брусок видовженої прямокутної форми з жовтуватого пісковика з слідами вживання на вужчих поздовжніх боках (довжина 12,7 см).

Розвал кусків глиняної обмазки походив з стіни поруйнованої вогнем наземної житлової споруди. Стіна проходила по лінії північ—південь і мала приблизно 6 м довжини. Житлове призначення цієї споруди підтверджують предмети побутового характеру, між іншим численні потрошені кістки великої рогатої худоби і свиней.

На увагу заслуговують також численні грудки залізного шлаку, що траплялись на всій досліджуваній площі.

Визначальним матеріалом у цьому комплексі є бронзова фібула та кружальний керамічний матеріал.

Бронзова фібула належить до групи з підв'язним держаклом голки та двоскладовим пружинним апаратом¹. Такі форми фібул з'являються не раніше III ст. н. е., але як продукт місцевого виробництва вони, напевне, існували довгий час.

Керамічний матеріал у цілому характерний для пізнього періоду поховань. Привертає увагу велика кількість уламків ліпних посудин, серед яких цікаві вироби, покриті шершавою обмазкою і прикрашені на поверхні рядами нігтьових вглиблень. Перший спосіб тракту-

¹ O. Almgren, Studien über nordeuropäische Fibelformen, Leipzig, 1923, стр. 76.

вання поверхні широко застосовувався з часів пізньобронзової доби (лужицька культура, підколпачні поховання). Нігтьові заглиблення як орнаментацийний засіб відомі в добу полів поховань на значній території.

З місцевих аналогій можемо навести уламок подібно прикрашеної посудини з Великих Вікнин, а з дальших — посудину з Східної Пруссії, де вона була знайдена в комплексах V—VI ст. ст. н. е. Переважаючий процент кружального керамічного матеріалу належить товстостінним посудинам з великою домішкою крупного піску в тісті та з шершавою поверхнею, що є провідним для пізнього періоду полів поховань. Посуд кружальний з відмученої глини та з вилощеною поверхнею, характерний, зокрема, для попереднього періоду, трапляється в цьому комплексі тільки в невеликій кількості.

Ці дані дають підставу відносити існування розвалу споруди № 1 до пізнього періоду полів поховань, не раніше другої половини IV ст. н. е.

Розвал споруди № 2. За 12,5 м на північний схід від північного краю розвалу споруди № 1 виявлено на глибині 0,3—0,5 м шари глиняної обмазки житлових стін (рис. 9, II) у вигляді смуг 1—2 м завширшки, які вкладались у частину боків великого прямокутника, вдовженого по лінії схід—захід. Західна частина цих смуг формувала прямокутний куток, коротший бік якого дорівнював 3 м довжини і виходив у північну стінку розколу, а довший — мав 8 м довжини і поширювався від 0,6 м у східному кінці і до 2 м у західному.

Далі на схід розташовувалися (завдовжки 2,5 м) розрізнені куски обмазки, а після них — суцільний розвал, що покривав площу 3 м довжини з сходу на захід і 2,5 м ширини з півночі на південь. Під цим розвалом виявлені один на одному черені двох печей. З цього місця смуга розвалу 1,5—2 м ширини повертала знову до півночі і решта її губилась в нерозкопаній частині розкопу. Розвал глиняної обмазки складався з обпалених до червоного кусків різної величини, що з одного боку мали відбитки кругляків, гранчастих стовпиків і колод дерев'яної основи, а з другого — були недбайливо вирівняні.

Розміщення смуг суцільного шару обмазки створювало план прямокутної наземної споруди, що мала приблизно 14 м довжини, при повністю невиявленій ширині. Треба зазначити, що, крім суцільних нашарувань обмазки, майже всю поверхню розкопу покривали розрізнені куски такої самої глиняної обмазки.

Піч № 1. Ця піч, що належала, безсумнівно, до залишків описаної споруди, була виявлена в її південно-східному кутку (рис. 9, а). Тут, під розвалом глиняної обмазки, на глибині 0,5 м, знайдено поруйнований шар черені, який мав підкововидну, відкриту до сходу форму, 1,1 м довжини по лінії схід—захід і 1,4 м — по лінії північ—південь. На черені, що була обпалена на сірий колір і потріскана, виявлено 21 камінь різної величини всуміш з розвалом до червоного обпаленої обмазки. Каміні та обмазка, очевидно, походили з поруйнованого верхнього прикриття печі. Слідів основи стін склепіння дослідити не вдалося.

На 0,15 м глибше виявлених залишків печі № 1 були залишки другої печі, яку опишемо при розгляді нижньої споруди.

Інвентар цієї споруди складався з великої кількості уламків глиняних посудин, переважно кружальних ($\frac{3}{4}$ усієї кераміки). Крім матеріалу часу полів поховань, виявлено також невелику групу уламків посудин бронзового часу і періоду Київської Русі.

У керамічному матеріалі часу полів поховань ліпна кераміка представлена 30 уламками. Всі посудини виготовлені з домішкою неорганічних матеріалів. Переважають у них малі посудини (чарки, миски) з рівними денцями, інколи на поширеній підставці. Вінця прямі або відхилені, переважно не потовщені. Поверхня бочків здебільшого горбувата, шершава або покрита шершавою обмазкою, сірого або жовтуватого сірого кольору. Трапляються також уламки малих тонкостінних посудин з чорною вилощеною поверхнею.

Кружална кераміка представлена в цьому комплексі 136 уламками, що складом глини і трактуванням поверхні поділяються на вироби з вилощеною та вироби з шершавою поверхнею.

Посудини з вилощеною поверхнею представлені 30 уламками. Серед них трапляються уламки посудин, виготовлених з відмученої глини, але більшість має в складі тіста невелику домішку дрібного піску. Поверхня різних тонів сірого кольору дбайливо вилощена. За формою можна відрізнити уламки біконічних глибоких мисочок, опуклобоких горщиків середніх розмірів та уламок глечика з ручкою. Денця переважно на кільцевій підставці, інколи зовсім плоскі. Бочки в мисочках переламаного профілю, в горщиках — опуклі. Вінця здебільшого розхилені, з потовщеними непрофільованими краями. Поверхня прикрашується зубчастою, злегка вглибленою, горизонтальною стрічкою (табл. V, 3), врізним трикутником, заповненим паралельними лініями (табл. VI, 10) і вузькими горизонтальними пружками.

На окрему увагу заслуговує денце привізної амфори з трьома концентричними жолобками під сподом. Глина в ньому відмучена, поверхня вилощена, червонуватожовта, дуже обпалена (табл. VI, 11).

Посудини з шершавою поверхнею представлені тут 106 уламками. В тісті наявна велика домішка крупнозернистого піску, поверхня шершава, інколи з дірочками та дряпинами в нижній частині бочка, які виникли під час її зрівнювання. Поверхня ясносірого кольору, сірожовтого або жовтуватого. За формою переважають опуклобокі горщики різної величини; тільки два уламки належать біконічним мисочкам і один — глеку з ручкою. Денця — з кільцевими підставками або іноді зовсім рівні. Бочки горщиків сильно опуклі, прикрашені рядом горизонтальних жолобків різної ширини. Вінця вигнуті або розхилені, мають потовщені опуклі, гранчасті або горизонтально зрізані краї.

До цієї групи посудин належить зліплений з уламків і частково реконструйований опуклобокий горщик, знайдений роздавленим під обвалом південної стіни споруди. Він виготовлений на гончарському крузі, з домішкою крупнозернистого піску в тісті. Поверхня шершава, сірожовтувата, дуже випалена. Денце рівне, невелике. Бочок з найбільшою опуклістю вище половини висоти посудини. Вінця вигнуті, з потовщенням назовні косо зрізаним краєм. На плічку три горизонтальні жолобки. Висота 26 см, діаметр денця 9,5 см, діаметр вшець 21 см (табл. V, 2).

У цьому комплексі знайдено також:

а) Підвіску кістяну цотиригранної пірамідальної форми з дірочкою під верхом. Три боки її прикрашені двома рядами заглиблених кружків з крапками всередині, а четвертий — без орнаменту. На двох з боків — по 16 таких кружків, а на третьому — по 15 (висота 6 см) (табл. V, 10)

б) Уламок кістяної підвіски такої самої форми. На всіх боках — орнамент заглиблених подвійних кружків з крапками всередині (висота уламка 3,6) (табл. V, 11).

в) Ключ залізний з якоревидним закінченням, виготовлений з чо-

тиригранної штабки. На верху рукоятки вільно прикріплений кружок для підвішування (довжина 22,7 см) (табл. V, 8).

г) Кільце бронзове з тонкого дроту, з кінцями, що заходять один за один (діаметр близько 2 см).

Житлове призначення частково виявленої споруди підтверджується характером речей, виявлених всередині споруди та біля неї.

Поряд з переліченими предметами знайдено багато потрошених кісток великої рогатої худоби та свиней, а також чимало грудок залізного шлаку.

Виявлений об'єкт належить до пізнього періоду полів поховань. Про це свідчить весь інвентар і, зокрема, керамічний матеріал, що здебільшого представлений кружальними посудинами, виготовленими з великою домішкою піску в тісті, з шершавою поверхнею та пізніми деталями формування (денця на плитках, вигнуті вінця з гранчастим формуванням країв).

Залишки споруди № 3. Залишки ці виявились у вигляді смуг дуже перепаленої глиняної обмазки на глибині 0,7—0,9 м від поверхні сучасного ґрунту, які лежали в середньому на 0,15—0,2 м нижче розвалу верхньої споруди № 2 (рис. 9, III). Ці смуги не були з'єднані і проходили у двох перпендикулярно різних напрямках: одна з них (4,5 м довжини і 0,5—0,6 м ширини) проходила по лінії північ—південь; друга (5 м довжини і близько 0,6 м ширини) проходила з сходу на захід, починаючись за 2 м на схід від першої смуги. Ці смуги ми вважаємо фрагментарними залишками поруйнованої вогнем споруди, на місці якої було побудовано згодом нову споруду (№ 2).

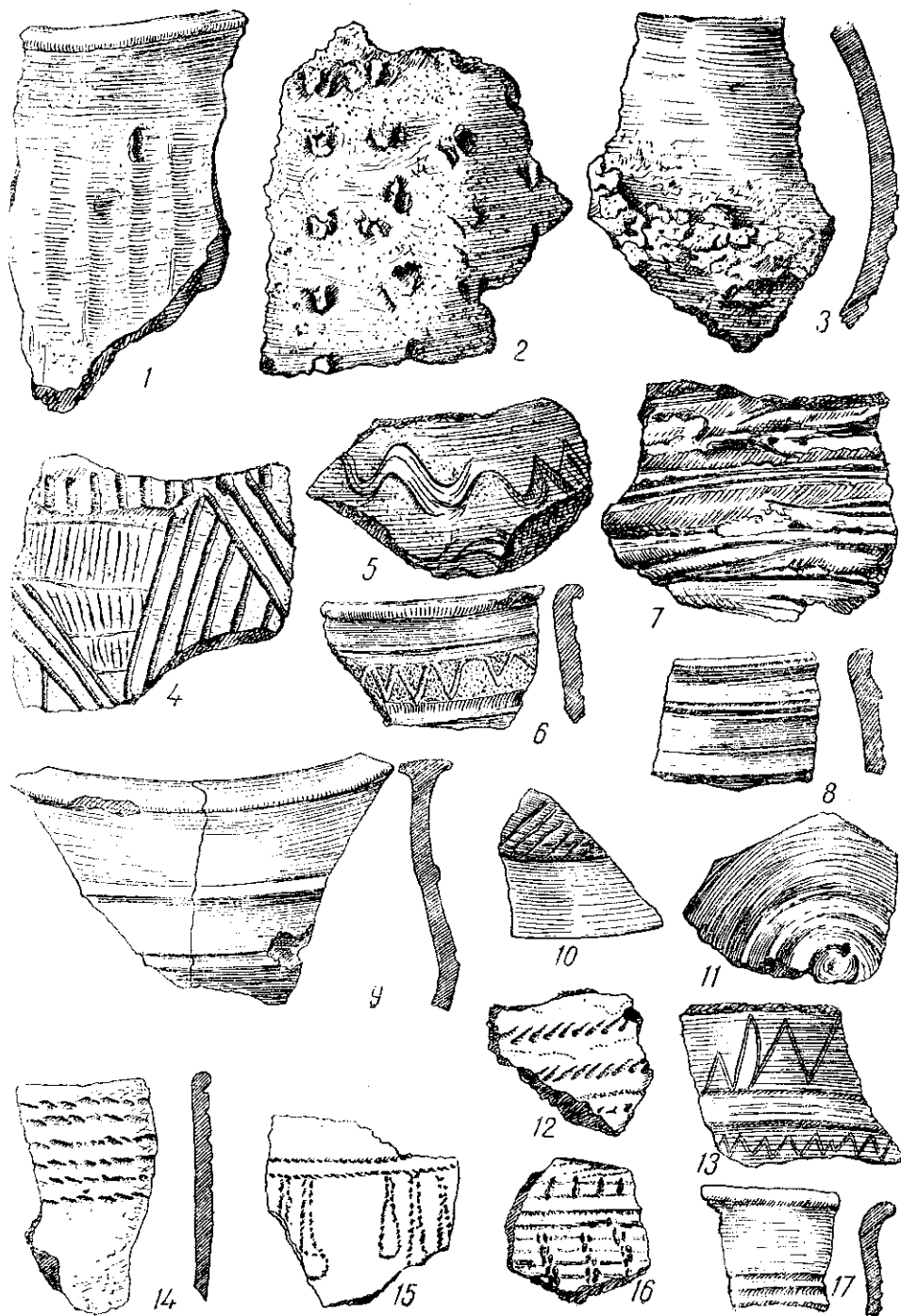
Піч № 2. Піч у вигляді черені та фрагментів склепіння була виявлена на 0,15 м глибше залишків печі № 1 (рис. 9, б). Обидві черені розділялись шаром землі, змішаної з грудками обпаленої глини, деревним вугіллям і кусками каменю. Черинь печі мала вигляд глибокого півкола 1,5 м у діаметрі, відкритого до півночі. Перед отвором знаходився припічок півкруглої форми, 1,1 м завширшки та 0,8 м завдовжки. Черинь печі і поверхня припічка були обмазані глиною, яка обпалилась у печі до ясного, а на припічку — до ясного червоного і сірожовтого кольорів. Зовнішні стінки припічка були стрімкі. На ободі днища виявлено фрагменти стінки склепіння печі, що збереглося до висоти близько 0,2 м при товщині основи 0,1—0,15 м. Стінка нахилилась досередини. Нижня частина стінки була збудована з самої глини, а верхня — виліплена з глини на дерев'яній основі. Розвал верхньої частини склепіння знаходився зовні стінок печі у вигляді дрібних кусків глиняної обмазки з відбитками кругляків діаметром 1—2,5 см.

Біля стінки цієї печі лежала роздавлена велика широкогорла ліпна посудина з рівним дном, високо піднятим перегином бочка і розхиленими, горизонтально зрізаними на краю вінцями (табл. V, 1). Вся поверхня бочка обмазана глиною з сильною домішкою піску; вільною від обмазки залишилася тільки смуга під вінцями (2,5 см завширшки) і самі вінця. Колір поверхні неоднорідний: переважно червонуватожовтий, місцями темносірий і майже чорний (висота 51 см, діаметр дна 18 см, діаметр горла 28 см).

Біля печі, в споруді та в її близькому оточенні, виявлено багато уламків глиняних посудин. Серед них $\frac{1}{5}$ частина належить уламкам ліпних горщиків або чарок з кулястим бочком, з шершавою горбкуватою або вилошеною поверхнею. Серед кружальної кераміки переважають уламки опуклобоких горщиків з домішкою крупного піску в тісті

ТАБЛИЦЯ VI

- Речі з розкопок у с. Костянці:
- 1—4, 7 — уламки ліпних посудин;
  - 5 — уламок кружальної посудини з дрібним піском у тісті;
  - 6, 8—10, 13, 17 — уламки кружальних посудин з відмученої глини;
  - 11 — уламок денця амфори;
  - 12, 14—16 — уламки посудин часу ранньої бронзи

та шершавою поверхнею. Денця їх рівні, на плитках або на кільцевих підставках, а вінця розхилені, на краю опуклі, горизонтальні або гранчасто зрізані. Поверхня плічок прикрашується горизонтальними жолобками. Значно менше в цьому комплексі уламків кружальних посудин з вилощеною поверхнею, з відмученої глини або з невеликою домішкою дрібного піску. Денця — на кільцевих підставках, а вінця розхилені і потовщені на краю. За формою тут можна вирізнити опуклобокi горщики, біконічні мисочки і глечики.

Знайдено і дрібні речі:

а) Залізну проколку з одним гострим кінцем і другим кінцем гранчасто сплющеним (довжина 13 см).

б) Залізний ніжик з пошкодженим кінцем леза (довжина 8,8 см).

в) Уламок ручки залізного ключа у вигляді чотиригранної штабки (довжина уламка 10,7 см).

г) Пісковидний брусок прямокутної видовженої форми з виразними слідами вживання (довжина 21,7 см, ширина 5 см).

д) Уламок пісковидного бруска такої ж форми.

е) Грудка розтопленого непрозорого скла зеленуватого кольору.

Сильно поруйновані залишки розвалу стін, уламки яких виявлено на глибині 0,7—0,95 м, походили з прямокутної наземної споруди з піччю у південно-східному кутку. Споруда загинула від вогню, а на її розчищеному розвалі було згодом побудовано другу житлову споруду (№ 2). Шар землі з окремими дрібними речами та розрізненими кусками глиняної обмазки, що розділяв нашарування обвалів двох згаданих споруд, свідчить про їх різночасність. Але разом з тим подібна орієнтація стін та побудування верхньої печі точно на місці руїн давнішої печі свідчать про те, що тільки недовгий проміжок часу пройшов між загибеллю давнішої і побудовою пізнішої споруди.

Споруда № 3, як і дві попередні, належить до пізнього періоду полів поховань. Про таке датування свідчить насамперед досить численний керамічний матеріал з виразною перевагою кружальних посудин з великою домішкою крупного піску в тісті і з шершавою поверхнею. Цей рід кераміки добре ілюструє великий опуклобокiй горщик (табл. V, 2). Кружальний керамічний матеріал з вилощеною поверхнею, з вглибним орнаментуванням поверхні та домішкою дрібного піску в тісті, що ми вважаємо пізнім технічним прийомом, синхронний першій керамічній групі. Цей матеріал, визначальний для споруди № 3, датує її не раніше другої половини IV ст. н. е.

Підсумки дослідження в с. Костянці. В с. Костянці, на полі Монастирське, розвідувальними розкопками стверджена наявність залишків поселення пізнього періоду полів поховань. Виявлено частини розвалів стін трьох наземних прямокутних споруд, дві з яких знаходились одна над одною (№ 2 і 3).

Незважаючи на виразне стратиграфічне розмежування цих двох споруд, хронологічна різниця між ними майже неловима. Складається враження, що споруди № 1 і 3 ближчі між собою; їх об'єднує наявність порівняно великого проценту ліпної кераміки.

Усі виявлені об'єкти датуються пізнім періодом полів поховань, що його початок в абсолютній хронології припадає приблизно на другу половину IV ст. н. е. Критерієм такого датування вважаємо відхід у гончарській продукції від виготовлення посудин з відмученої глини, а разом з тим перехід до масової продукції кружальних посудин з домішкою крупного піску в тісті та з шершавою поверхнею. Перша, хро-

нологічно старіша, керамічна група характерна для середнього періоду полів поховань, друга — характеризує пізній період.

У короткому повідомленні про розкопки не маємо можливості повно обгрунтувати періодизацію часу полів поховань і разом з тим обговорити датування пізнього періоду. Коротко скажемо, що таке датування спирається на зміни культурно-господарського порядку в житті місцевого ранньослов'янського населення, які повинні були відбутись у прямому зв'язку з гунською навалою 376 р. Ця навала привела, між іншим, до перериву зв'язків ранньослов'янських племен з південно-західним світом (північне Причорномор'я та колишні римські провінції), де руйнувались тоді великі цивілізаторські осередки, що привело до стимулювання цілком самостійного розвитку місцевого виробництва, яке відповідало місцевим господарським потребам.

На численних матеріалах із досліджених в останньому десятилітті поселень можемо виразно простежити поступовий занепад виробництва посуду з відмученої глини і виготовлення міцного посуду з домішкою піску в тісті. Про це свідчить також і керамічний інвентар Костянецького поселення, в якому $\frac{4}{5}$ усього кружального посуду складається з таких товстостінних посудин. Саме така особливість дає підстави датувати поселення в с. Костянці пізнім періодом полів поховань.

Досліджене поселення поєднується в одну групу з рядом поселень пізнього періоду полів поховань типу Прицівці, Ягнятин, Жуківці. Їх об'єднує наявність великої кількості кружального посуду, виготовленого з значною домішкою грубого піску в тісті і шершавою поверхнею. Трохи раніші початкові дати мали поселення типу Неслухів, Великі Вікнини, Пражів, інвентар яких має, крім того, також локальні особливості. Ці поселення існували потім одночасно з поселеннями першої групи.

Морфологічним аналізом керамічного матеріалу з с. Костянці ще раз підтверджується пізнє датування (IV—VI ст. ст. н. е.) поселень обох згаданих груп. Показова також наявність в усіх цих поселеннях матеріалів перехідного ранньослов'янського (табл. V, 4, 6; VI, 5) і киеворуського періодів. Це чимраз більше стверджує правильність висунутого тезису про існування безперервного зв'язку між культурою ранньослов'янського населення часу полів поховань і культурою того ж населення в період Київської Русі.

М. Ю. СМІШКО

Исследование памятников культуры полей погребений в западных областях УССР в 1947 г.

Резюме

Во время работ экспедиции 1947 г. были проведены разведочные раскопки на поселении раннего периода полей погребений в с. Залесцах, Ходоровского района, Дрогобычской области.

Поселение расположено на надпойменной террасе левого берега р. Днестра. Здесь обнаружена часть развалин стен четырех жилых наземных сооружений, прямоугольных в плане. В двух сооружениях (№ 1 и 3) обнаружены фрагменты пола, остатки печей и очажных ям. Стены жилищ строились на деревянном каркасе и обмазывались глиной.

Керамический материал, лепной и кружальный, представляет собою

формы, характерные для культуры липицкого типа раннего периода полей погребений. Среди них много сосудов на высокой ножке, небольших сосудов с двумя ручками и толстостенных чарок с большой ручкой.

В числе других предметов внимания заслуживают: железная фибула с треугольной плоской дужкой (табл. I, 9), щитовидное бронзовое украшение с ажурным орнаментом (табл. I, 8), булавки с головками, завитыми в трубочку (табл. I, 11, 13), костяной гребень с дуговидной спинкой (табл. II, 6) и стеклянный кубок цилиндрической формы (табл. I, 2).

Помимо основной массы материала, который датируется половиной I в. до н. э. и до III в. н. э., имеются отдельные предметы, датируемые не позднее половины II в. до н. э. На основании этого автор приходит к выводу, что нижнюю границу культуры липицкого типа надо отодвинуть до среднелатенского периода.

В 1947 г. были также обнаружены в нескольких пунктах памятники разного времени и проведены разведочные раскопки на поселениях в сс. Волицы и Костянец, Дубновского района, Ровенской области.

У с. Волицы на высоком правом берегу р. Иквы открыты следы поселения VI—IX вв. н. э., остатки которого были сильно повреждены могильником XV—XVI вв.

Раскопками вскрыты остатки двух сводчатых глиняных печей и развал стен наземного жилища, относящегося к переходному, дофеодальному периоду (VI—VIII вв. н. э.), а также печь с куполообразным перекрытием и прямоугольной формы землянка киеворусского времени. Изучение вещественного, главным образом керамического, материала показывает, что поселение у с. Волицы существовало с конца периода полей погребений и до киеворусского периода включительно.

У с. Костянца выявлены следы большого поселения позднего периода полей погребений, занимающего площадь около 5 га по двум противоположащим склонам неглубокой балки—русла ручья. Раскопками были частично вскрыты остатки трех наземных жилищ, прямоугольных в плане, с глиняными печами с куполообразным перекрытием.

Вещественный материал датирует обнаруженные объекты этого поселения периодом с IV и до VI вв. н. э. Вместе с тем встречаются отдельные керамические фрагменты более поздней, киеворусской эпохи.

І. Д. СТАРЧУК

(Львів)

РОЗКОПКИ ГОРОДИЩА ПЛІСНЕСЬКА В 1947—1948 рр.

Городище Пліснесько, розташоване в Львівській області, являє собою залишки древньоруського міста, яке згадується в літописах і в «Слові о полку Ігоревім». Розкопки городища дають можливість простежити розвиток цього поселення з VIII—IX по XIII ст. ст. включно.

Територія городища, вільна від сучасних будов, дає широкі можливості для проведення систематичних розкопок, необхідних для вивчення древньоруських міст Галицько-Волинської землі, досі дуже мало відомих в археологічному відношенні.

Під час розкопок у 1947—1948 рр. було досліджено городище Пліснесько, його околиці, а головне, — західна частина дитинця, який розташований на півдні городища.

Основні пам'ятки на городищі такі: культурний шар у південній, середній і північній частині городища, оборонні споруди, які кількома рядами валів і ровів перетинають городище переважно із заходу на схід, та могильник у північній частині городища.

Напівземлянкові житла

У спідній частині культурного шару, який на глибині приблизно 0,6—0,7 м переходить у материк, простежуються обриси напівземлянкових житлових споруд. Напівземлянкові житла де-не-де позначаються частково і в горішньому шарі.

За два сезони відкрито 19 напівземлянкових жител, з яких шість, виявлених у 1948 р., ще повністю не досліджені.

Напівземлянкові споруди збереглися у вигляді прямокутних ям з округленими кутами, засипаними глиною з культурними залишками. Саме тому ями з жовтобурим засипом виразно відрізняються майже всюди від сірої глини — нижньої частини культурного шару.

Усі напівземлянкові житла були згруповані приблизно за 35 м на південь від валу; окремо біля валу стояло тільки одне житло (рис. 1 і 2). Житла були розташовані у напрямі південь—північ зигзаговидним рядом, що формою нагадував грецьку букву Z. На південному кінці ряду було виявлене одне, окремо розташоване житло (VIII)¹.

¹ Житла позначено в порядку їх виявлення. За винятком житла I, яке було досліджене в 1946 р., всі інші дістали номер в II по XX.

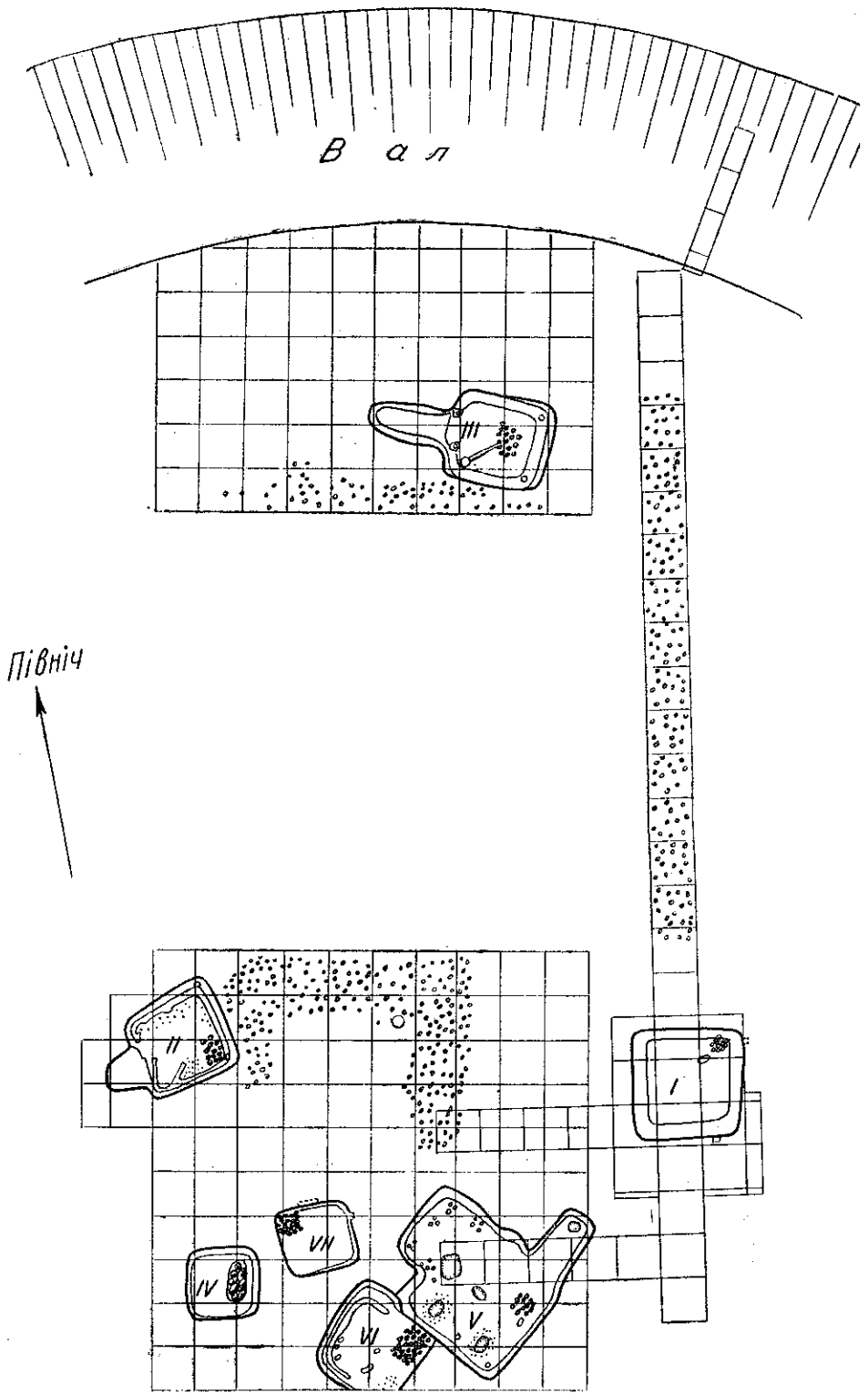

Рис. 1. План розкопок 1947 р.

Північ

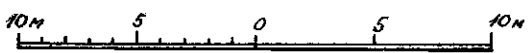
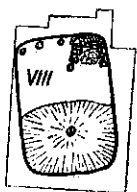
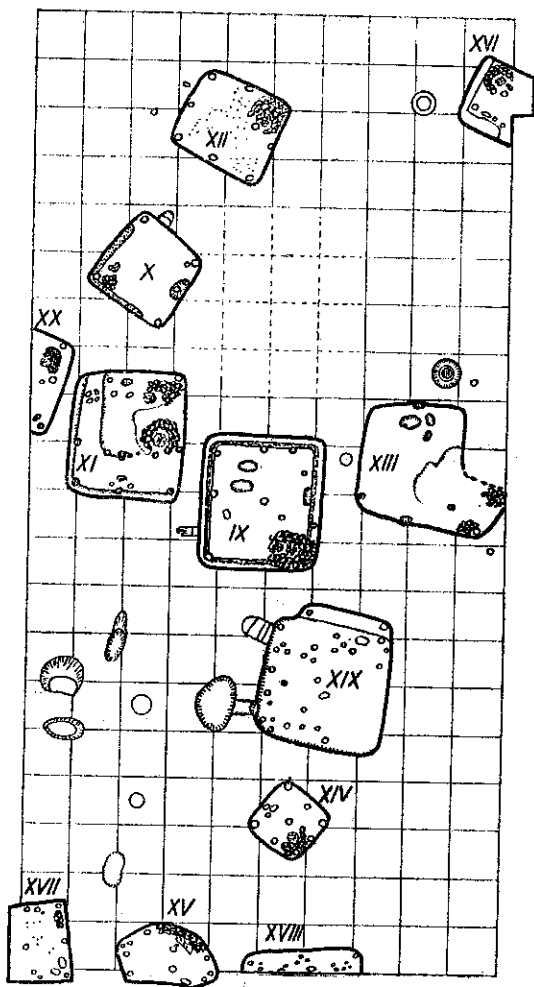

Рис. 2. План розкопок 1948 р. — безпосереднє продовження розкопок 1947 р. на південь.

Відстань між житлами — незначна. Помітна деяка різниця у величині жител, в їх положенні відносно сторін світу, в обрисах. Найменшою виявилася напівземлянка XIV площею в 14 м².

Щодо положення відносно сторін світу, то шість жител приблизно зорієнтовані по сторонах світу — інші ж звернені кутом до півдня. Обриси житлових споруд різноманітні. Так, три житла мають вихід, подібний до коридора (дромоса) (II, III, V), два — з'єднані між собою (V, VI), одне (XIII) — має неправильні обриси, інші житла — чотирибічні, з округленими кутками. Деякі житла мали східчасті входи, розміщені з різних боків.

Внутрішнє обладнання напівземлянкових жител. У деяких житлах були виявлені земляні лави, призначені для сидіння і лежання. У дослідженій ще в 1946 р. напівземлянці I лави були в

Рис. 3. Напівземлянка II. Сліди обшивки стін і печі-кам'янки.

добре збереженому стані. Вони прилягали до всіх чотирьох стін і були з'єднані між собою. Висота лав досягала 0,5 м. Вищі лави виявлено у напівземлянці III. Тут лави були частково (в нижній частині) з материка, частково — з глини, обкладені колотими дошками. Виявлено лави і біля двох стін у напівземлянці XVI, яку повністю не досліджено. Біля однієї стіни була лава в напівземлянці XIX. Кожна з лав мала такі розміри, що на ній могла вільно лежати доросла людина. Є підстави припускати, що до деяких лав приставлялися ще дерев'яні нари.

В інших житлах лави, мабуть, також були, але внаслідок вологості і нетривкості конструкції вони розвалилися.

Майже всюди стіни житлових ям були вертикальні. Їх збережена висота становила 0,6—1,5 м. Біля стін у кутках знаходилися круглі, а інколи неправильно гранчасті стовпи. Сліди зовнішніх стовпів виразно простежуються у всіх землянках. Нерідко стовпи у діаметрі мали близько 0,5 м. Очевидно, вони були високі і входили в конструкцію наземних частин жител. У багатьох випадках стовпи виявлені і по середині стін, нерідко по два, а то й по три разом; інколи сліди від стовпів були знайдені приблизно на середині ями. В деяких житлах на стовпах держалася дерев'яна плетена або складена з колотих і обтесаних дошок

обшивка. Обшивка оберігала стіни від розвалювання і від вологості тим краще, чим щільніше вона сполучалася з глиняною частиною ями.

До обстановки напівземлянкових жител належать також печі-кам'янки, які були в кожній житловій ямі в одному з її кутків (рис. 3). Будуючи піч, насамперед робили для черені утрамбований невисокий підсип з глини розміром 1 м. Форма підсипу здебільшого була округла, висота не більше 0,1—0,2 м. Тільки у рідких випадках підсип був ви-

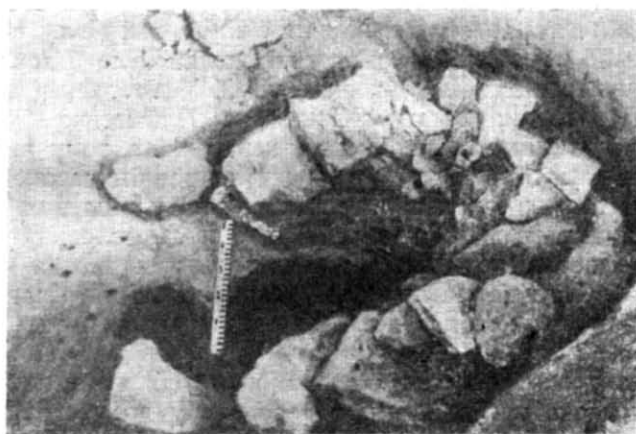

Рис. 4. Печі в напівземлянках VIII і XVI.

щий. Від країв підсипу будували склепіння печі з колотих каменів. Камені скріплювали глиною, інколи до глини додавали черепки посуду.

Склепіння печей майже всюди було завалене. В напівземлянках VIII і XVI склепіння збереглися досить добре (рис. 4). Попереду склепіння були челюсті — отвір до печі, звичайно закріплений двома великими, інколи обтесаними каменями. Перед входом до печі викопана кругла яма для попелу.

У кожному житлі, як правило, була одна ліч, що знаходилась у кутку. Проте у напівземлянці III піч збудована біля середини східної

стіни, а у великому житлі V виявлено аж три печі-кам'янки, розташовані біля східної, західної і північної стін. Біля західної стіни житла під завалом склепіння печі в долівці знайдено дев'ять ямок (групованих по три) від стовпів. Стовпи, що не відносилися до печі, черинь якої, як і склепіння, була невелика, призначалися для скріплення надземної частини будівлі з дахом.

Три печі в одному житлі свідчать про багатосімейність її жителів. Сполучені напівземлянки V та VI вказують на опорідненість жителів — тут довго зберігалися залишки патріархальних порядків.

Дві печі виявлено в житлі XI. Це житло могло служити також лазнею.

У житлах подекуди були ями, зроблені в долівці. Одна з кращих по збереженості ям виявлена в житлі V. Яма мала чотирикутну форму з боками $1,2 \times 1,2$ м; глибина її 0,3 м. Яма гладенько обмазана глиною, обпаленою до червоного. Дно — дерев'яне; від нього залишилося тільки вугілля. Яма призначалася для зберігання продуктів харчування.

Подібну, але округлої форми, яму виявлено в землянці III. Вона менша від попередньої. В ямі знайдено багато уламків великої (діаметром близько 0,5 м) круглодонної корчаги.

У житлах V і IX виявлено по дві парні ями прямокутної форми, довжиною 0,8 м, глибиною приблизно 0,3—0,4 м.

Майже у всіх житлах в долівці помічено багато круглих вертикальних отворів, розміром 3—5 см. В них у багатьох випадках знайдено трухляве дерево. Отвори походять від дерев'яних паличок, які треба пов'язувати з глинобитними лавами, з обшивкою стін або з ямами.

Датування напівземлянкових жител. На городищі досі не знайдено речей, з допомогою яких можна було б докладно визначити час існування напівземлянкових жител. У літопису є натяки на те, що наприкінці XII і на початку XIII ст. ст. Плісесько було багатим, укріпленим поселенням. Деякі форми кераміки, в тому числі ліпної і кружальної, дають підставу датувати житла раннім часом.

Верхньою межею існування таких великих укріплених поселень, як Плісесько, наші дослідники звичайно визнають половину XIII ст. Ми вважаємо, що верхній культурний шар городища можна відносити до XI—XIII ст. ст. На цей час припадає велика кількість речового матеріалу, більша частина якого належить до розвинених ремесел — гончарства та ковальства.

При розкопуванні житлових ям майже всюди під склепінням печей, на черені знайдено попіл, вугілля, перепалену до червоного глину — обмазку печей, а також значну кількість кераміки. Уламки горщиків знайдено також, як уже згадувалося, між каменями склепіння печей, де вони знаходилися *in situ*. Серед цих знахідок не зустрічається грубо видіплених сірих мисок, таких, які знаходимо у верхньому горизонті; не видно також і сірих ліпних горщиків. Замість них у склепіннях печей (напівземлянки VIII, XVI та ін.) виявлено уламки добре виготовленого кружального посуду, який нічим не відрізняється від посуду, що походить з верхнього горизонту (табл. I, 1, 2).

Подібна кераміка знайдена в печах, біля них і над ними, в насипному матеріалі. Очевидно, напівземлянкові житла існували ще й тоді, коли на городищі було добре розвинене гончарське ремесло.

Отже, верхню межу існування напівземлянкових жител можна визначити не раніше, як XI ст.

Докладний аналіз керамічних залишків напівземлянок показує, що, крім нечисленних уламків досконалого кружального посуду, тут є багато посудин та уламків, виготовлених ліпним способом, з погано відмученої глини, товстих, слабо обпалених. Зважаючи на кількість таких керамічних залишків, а також глиняних пряслиць, кістяних, залізних та інших виробів, можемо дату виникнення напівземлянкових жител визначити IX ст., причому деякі житла виникли значно пізніше. XI ст. і пізнішим часом можемо визначити верхню межу окремих жител, причому її для деяких напівземлянкових жител можна визначити також матеріалом наземних будівель, які безпосередньо нашарувалися на засипаних напівземлянках.

Раніші поселення на городищі Пліснесько

На підставі трьох короткотривалих розкопувальних сезонів можемо відтворити деякі сторони життя на городищі Пліснесько, насамперед виробниче життя і житлово-побутові особливості.

У виробництві на першому місці стояло гончарство. Зважаючи на наявність значної кількості відносно добре виготовлених горщиків, можемо припускати, що жителі Пліснеська IX ст. виготовляли глиняний посуд на цій території не першими. Наше припущення підтверджується численними ліпними уламками, знайденими майже на кожному місці розкопок на глибині 0,7—1,2 м від сучасної поверхні.

Виявлено два види ліпної кераміки. Один, більший кількісно, у вигляді коричневих, тонких, лощених, інколи зсередини чорнених уламків, з наліплюваним (з відбитками пальця) орнаментом і трохи відігнутих краєм вінець (табл. 1, 3). Уламки належать тюльпановидним, широкогорлим глекам скіфського (неврського) типу.

До другого виду належить пізньотрипільська кераміка, серед якої були також широкогорлі глеки приблизно тюльпановидної форми, не орнаментовані.

Ці керамічні матеріали свідчать, що найдавніше, може, невелике поселення, розташоване на території Пліснеська, належало ще до трипільського часу. За слов'яно-руського періоду воно розвинулося в багатолюдне укріплене поселення.

Не беручи до уваги середніх ступенів розвитку (дулібська епоха), її відносно незначний, тільки керамічний, матеріал, можемо вже тепер говорити про ранні поселення і про найраніші компоненти древньоруського ремесла й культури на досліджуваному місці.

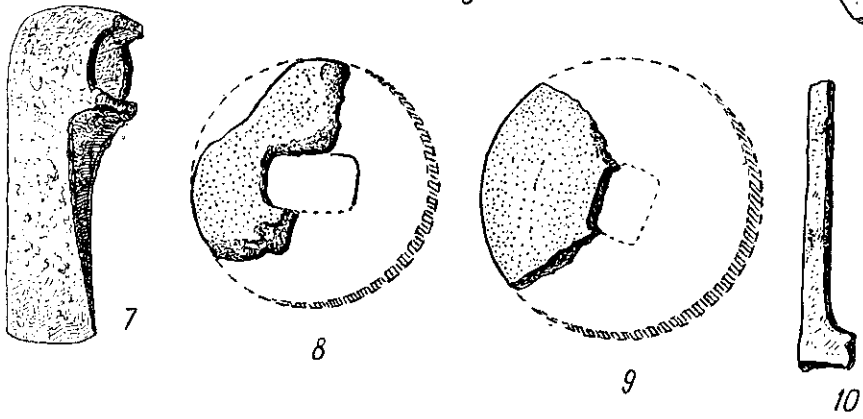
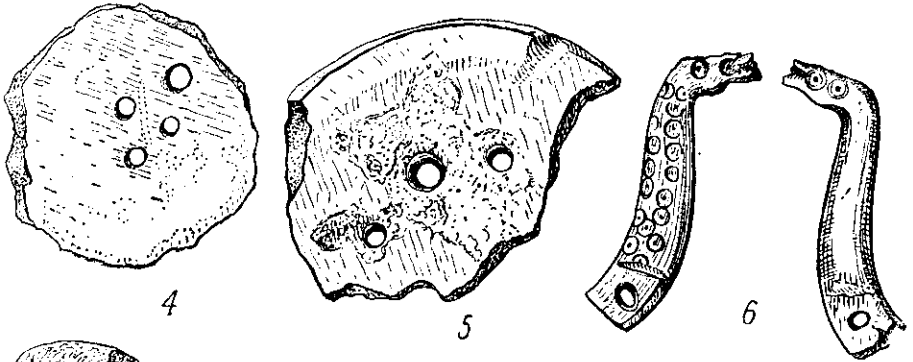
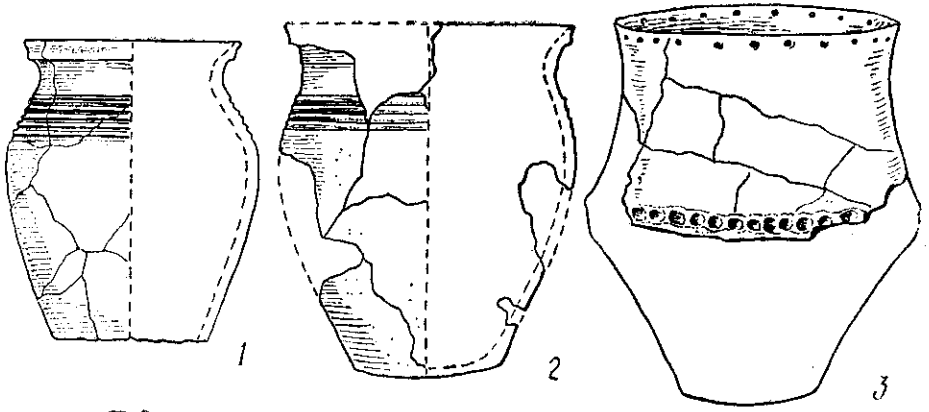
Житла другого будівельного періоду

Розкопки показують, що в насипу валів зустрічається матеріал, який датується не раніше, як XI ст. Отже, укріплення могли виникнути приблизно з XI ст. Вони, як і інші показники — сильніше закабалення населення, зростання феодалної верхівки, — свідчили про новий ступінь суспільного розвитку, внаслідок якого напівземлянкові житла зникли, а з'явилися житла наземні.

За час розкопок виявлено у вигляді ліпних черенів та зв'язаних з ними залишків сліди 20 наземних жител. Дев'ять черенів знаходилися на місці засипаних напівземлянок або недалеко від них; інші черені були

ТАБЛИЦЯ I

- Речі з розкопок городища Плісеська:
- 1, 2 — посудини з склепіння печі в напівземлянці VIII;
  - 3 — горщик скіфо-неврського типу;
  - 4, 5 — глиняні посудини з отворами на дні;
  - 6 — кістяний псалій скіфо-сарматського типу;
  - 7 — сокира-колун;
  - 8, 9 — уламки кам'яних точил;
  - 10 — ніж-резак від плуга;
  - 11, 12 — залізни наральники;
- (Рис. 1, 2 — $\frac{1}{6}$ н. в.; рис. 3, 7—9, 11, 12 — $\frac{1}{4}$ н. в.; рис. 4—6 — $\frac{1}{2}$ н. в.; рис. 10 — $\frac{1}{8}$ н. в.).

досить рівномірно розташовані на площі розкопок. Поселення в цей час не тільки не зменшилося, а очевидно, значно збільшилося.

Докладніше були досліджені печі напівземлянок X і XIII. Вони були дуже подібні до глинобитних печей, які ще донедавна існували по наших селах.

Виразно визначається на споді утрамбована з тугої глини, каменів і черепків низька основа печі. В її верхній площині виявлені малі отвори від спалених паличок. З цих слідів, які є залишками дерев'яного каркаса печі, вдалося встановити розміри кількох печей. Вони мали прямокутну, до червоного обпалену черинь величиною приблизно $1,8 \times 0,8$ м і напівциліндричне глинобитне склепіння. В обох згаданих печах над черинню була велика димохідна труба. Її приблизні обриси простежено по місцю залягання значної кількості сажі.

При черенях знайдено багато кераміки, серед якої переважає кружална, що свідчить про добре розвинене гончарське ремесло. Але є й кераміка, виготовлена примітивним способом. У печах та біля них зустрічаються ліпні миски і товсті горщики, в яких помітні залишки дуже старої техніки наліпу. Така кераміка, як і значне осідання наземної печі (напівземлянка X та ін.), є, мабуть, свідченням ранішого виникнення деяких наземних будівель.

Є підстави гадати, що деякі житлові напівземлянки були скоро засипані і на місцях ще свіжого, добре не осілого насипу були побудовані наземні житла. Разом із засипом у напівземлянки могло потрапити все, що було на поверхні. Такі факти, як і подібність речового матеріалу, дають можливість твердити, що життя між першим і другим будівельними періодами на городищі не переривалося.

Про суспільноекономічні відносини на городищі в другому будівельному періоді, тобто в XI—XIII ст. ст., можна насамперед зробити висновки, зважаючи на глибокі рови, високі й довгі вали, призначені для оборони поселення, що розрослося на той період уже до значних розмірів (до 60 га). Для побудови довгих валів, висота яких місцями досягає 8 м, треба було багато робочої сили і значних заходів місцевої влади. На підставі відкритих розкопками слідів густо скупчених наземних жител, мабуть, не більших розмірами від великих напівземлянкових жител, теж можна говорити про інтенсивне будівництво, що проводилось тут у той час.

Матеріал, здобутий на місці наземних будівель і недалеко від них, дає можливість зробити висновки як про основні заняття населення, так і про майнове його розшарування та в деякій мірі про світську і духовну феодалну верхівку.

Виявлено численний кістковий матеріал, переважна більшість якого належить домашнім тваринам, у тому числі коню. Про розвинене на городищі тваринництво свідчить також деякий глиняний посуд, наприклад, глибокі миски з отворами на дні або збоку, призначені для виробу сиру (табл. I, 4, 5).

Деяка кількість кісткового матеріалу належить диким тваринам (лосю, оленю, кабану) і свідчить про існування мисливства та в значній мірі також про обробку кісті й рогу починаючи вже з першого будівельного періоду (табл. I, 6).

На підставі виробів з кісті й рогу можемо скласти деяке уявлення про обробку дерева. Дерево, як можна думати зважаючи на уцілілі

зразки, рубали, обтісували, кололи з допомогою залізних сокир, які могли бути також і бойовими (табл. I, 7).

Про експлуатацію давніми жителями Пліснеська місцевих кар'єрів будівельного каменю довідуємось як з великих і малих кам'яних блоків, якими скріплювали вали, так і з печей-кам'янок. Безперечно, камінь використовувався, можливо частково, також для світських або культових будівель, сліди яких з кожним сезоном стають щоразу виразнішими. Камінь вживали у вигляді точильних брусків та точил для гостріння залізних предметів.

У 1948 р. були виявлені залишки двох кружковидних точил, які належать до перших цього роду предметів, виявлених на галицьких городищах (табл. I, 8, 9). Обидва уламки точил знайдено в північній частині розкопу на глибині 0,9 м і 0,2 м нижче рівня сучасної поверхні.

У кількох місцях знайдено також уламки жорнових каменів з місцевого матеріалу. Один з них трапився біля валу на глибині близько 0,2 м, недалеко від напівземлянки III; другий великий уламок виявлено близько від напівземлянки XIV, на глибині 0,9 м нижче рівня сучасної поверхні; третій, також великий уламок був складовою частиною печі в напівземлянці XI. Цей уламок — важливе свідчення використання жорнових каменів ще з першого будівельного періоду. До кам'яних виробів відносимо також металеві «кулі», що були знайдені в багатьох місцях городища.

Вироби з каменю, як бачимо, пов'язуються з різними сторонами життя на городищі за першого будівельного періоду.

Заняттям населення ще за першого будівельного періоду було землеробство. Доказом цього можуть бути залізні наральники, з яких один знайдено в напівземлянці II, другий відкопано у приваловій частині розкопу, на глибині близько 0,4 м (табл. I, 11, 12). На площі напівземлянки V знайдено цілий серп (вістря незначно вигнуте) і кілька уламків серпів; на площі напівземлянки IX — уламок серпа. Кілька уламків серпів знайдено в інших місцях досліджуваної частини городища — на глибині 0,2—0,6 м.

У різних місцях, на різній глибині знайдено три уламки кіс. Один — у напівземлянці II, на глибині близько 0,7 м, другий — недалеко від напівземлянки XIX, на глибині близько 0,2 м і третій — на площі напівземлянки IX, на глибині близько 0,3 м.

На площі напівземлянки XV, дослідні роботи на якій не були закінчені, на глибині приблизно 0,3 м нижче рівня сучасної поверхні знайдено великий кусок ножа-різака від плуга (табл. I, 10).

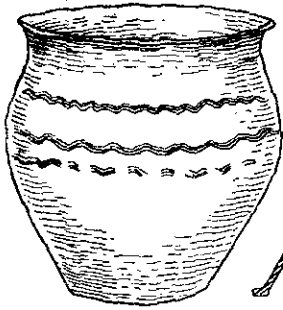
Найбільше знайдено на городищі речей, які підтверджують існування в другому будівельному періоді розвинених гончарського та ковальського ремесел, стимулом для розвитку яких були зростаючі потреби господарства та оборони.

Яскравим зразком гончарської техніки першого будівельного періоду можна вважати комплекс горщиків, знайдених у напівземлянці VII (табл. II, 1, 3). Це — переважно широкогорлі безвухі горщики, середньої величини з S-видним або слабко вигнутим профілем стінок. Несиметричність форм цих горщиків свідчить про те, що їх виготовляли ще на малорухливому гончарському крузі. В гумусованій глині тіста помітна значна домішка дрібного піску. Випал посуду нерівномірний; дно рівне, вінця злегка відхилені. Колір — коричневосірий. Орнамент виготовлений дрібнозубчастим знаряддям.

ТАБЛИЦЯ II

Речі з розкопок городища і могильника
Пліснеська:

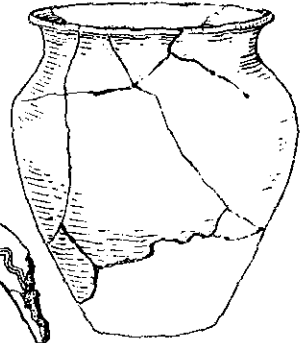
- 1, 3 — посудини з напівземлянки VII;
  - 2 — посудина того ж типу з напівземлянки XIII;
  - 4, 5 — гончарські клейма;
  - 6 — залізний ключ від трубчастого замка;
  - 7 — іграшка-писанка;
  - 8 — бронзове кільце;
  - 9 — залізний ключ;
  - 10 — залізний наконечник списа;
  - 11 — залізний ніж із скрученою колодкою;
  - 12 — бронзовий перстень;
  - 13 — скляний браслет з поховання;
  - 14 — золототканна тканина з поховання.
- (Рис. 1, 3 — $\frac{1}{3}$ н. в.; рис. 2 — $\frac{1}{10}$ н. в.; рис. 4, 5, 10 — $\frac{1}{4}$ н. в.; рис. 6—9, 11, 12 — $\frac{1}{2}$ н. в.)

1

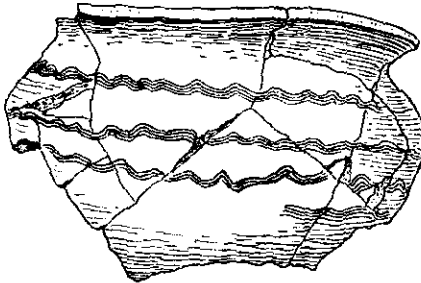
3

2

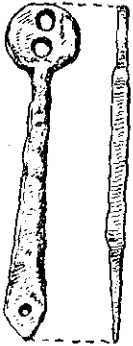
4

15

5

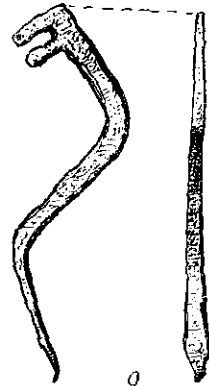
6

7

8

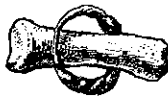
9

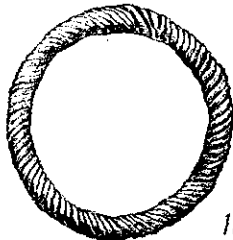
10

11

12

13

14

З того, що цей комплекс посуду залягав у нижньому культурному шарі, на дні напівземлянки VII, та що фактура посуду вже не примітивна, можна припускати, що такий посуд виготовлявся на городищі починаючи з IX ст. Окремі уламки цього типу знайдено в багатьох напівземлянках, а найбільші — у напівземлянці XIII. З цих уламків реконструйовано майже цілий горщик (табл. II, 2).

У другому будівельному періоді переважає сіра кераміка з безвухими, широкогорлими, інколи опуклобокими горщиками. Вони ще мають товсті стінки, значно відхилені вінця, домішку грубого піску в тісті, ритий лінійний та простий хвилястий орнамент, клейма на денцях. За час наших досліджень ми знайшли понад десять видів клейм, а між ними — наближені до знаків власності Рюриковичів (табл. II, 4, 5). Деякі посудини покриті зверху матовим ангобом — червонуватим, синюватим, чорним та білим.

Наприкінці другого будівельного періоду посуд, виявлений на самому верху культурного шару, стає тоншим, простіше оформленим, більшим. На ньому білим ангобом на темнокоричневому фоні малюють стрічкові, безладно виготовлені щіткою візерунки. Зникають клейма і риті орнаменти.

Оскільки охарактеризованого основного типу посуду на городищі є найбільше, можна думати, що його вживало переважно основне населення — землероби та ремісники.

Крім цього посуду, на дослідженій площі знайдено багато уламків, що належать червонуватим амфоровидним посудинам — корчагам. Такі уламки в основному виявлено в горішній частині культурного шару і тільки як виняток — в напівземлянках.

Так, у напівземлянці III, у нижніх горизонтах виявлено багато уламків великої корчаги, яка була реставрована майже повністю. Місткість цієї посудини, як і місткість інших корчаг, про що можна скласти уявлення зважаючи на їх уламки, була чимала¹. Є підстави припускати, що корчаги належали до наземних будівель, у яких мешкали багатші жителі городища.

За час досліджень відкопано і знайдено багато неглазурованих та глазурованих долівкових плиток коричневого, зеленуватого, жовтого та білуватого кольорів. Вони переважно чотиристоронні, майже квадратні, але між ними є й трикутні. Плитки, знайдені по всій досліджуваній площі, що були призначені для облицювання долівки, а може, й стін у кращих будівлях, свідчать не тільки про високу техніку керамічних виробів, а й про значне майнове розшарування серед жителів поселення та про перебування тут світської або духовної знаті. Глазуровані декоративні плитки пов'язуються з аналогічними речами, відомими з інших древньоруських городищ, і цілком подібні до чудових долівкових плиток, знайдених у с. Білгородці, що біля Києва.

Технікою виробу до глазурованих плиток подібні іграшки-писанки (табл. II, 7). Досі з городища Пліснеська відомо чотири іграшки-писанки. Іграшки-писанки звичайно прикрашені механічно виготовленими

---

¹ На підставі як знайденої корчаги, так і інших посудин, напівземлянку III можна віднести до початку XII ст. Цьому датуванню не суперечить інший супровідний матеріал (скляні браслети, малий бронзовий енкалпійон та інші речі), знайдений у напівземлянці III, що, очевидно, є одним з небагатьох жителів цього роду, які на городищі збереглися до XII ст.

візерунками, такими, як на кращих плитках з Білгородки і на деяких фрагментах плиток з Пліснеська.

На городищі широко використовувалося залізо, яке добували, напевно, з надбужанських болотних руд. Болотну руду, очевидно, здавна вживали на городищі, бо на дослідженій площі знайдено багато залізного шлаку й кусків криць. В одному місці на глибині близько 0,4 м виявлено горщик з шлаковидним залізняком. У кількох напівземлянках знайдено на долівці дуже переіржавілі куски заліза, а біля печей — куски залізного шлаку. Можливо, що ще в X ст. для оборонних і господарських потреб була необхідність варити болотну руду домашнім способом.

Така велика кількість залізних предметів, виявлена у горішній частині культурного шару, могла бути виготовленою тільки в залізообробних і ковальських майстернях, в яких виробляли залізні речі, необхідні при житловому наземному будівництві: цвяхи, клямки, скоблі, сокири.

Дуже цікавими є прості Г-видні ключі від засувів¹, ключі від залізних замків, трубчасті висячі замки, кружковидні прорізні ключі до них та інші подібні речі, призначені для багатих і бідних житлових та господарських будівель (табл. II, 6, 9). Зважаючи на складність замків, ключів, риглів та ін., конструкція стін, дверей та скринь мала бути також відповідно складною.

Предметів озброєння, крім наконечників стріл, на городищі виявлено мало; проте на городищі їх, очевидно, було багато, про що свідчать малі точильні бруски з вузькими рівчачками — знаками гостріння невеликих предметів. Можливо, для цілей оборони служили великі ножі, довжина яких подекуди становить 0,35 м. З предметів озброєння, крім різного роду стріл, списів, з яких один знайдено біля напівземлянки VII (табл. II, 10), на увагу заслуговують остроги. Деякі з них були багато прикрашені. Дві такі остроги — одна з них позолочена, а друга, інкрустована золотом та мідним дротом — виявлено на городищі. Можливо, чимало озброєння забрали з собою агресори — татари.

У різних місцях городища виявлено велику кількість лез ножів, які вживалися для різних домашніх потреб. У 1948 р. знайдено два ножики, ручки яких виготовлені разом із лезами. Один з них, дуже малий, мав усього 12 см завдовжки, причому на лезо, завширшки 0,4 см, припадало 4 см. Ручка — округла, скручена (табл. II, 11). Другий ніжик, трохи більший, мав плоску ручку, прикрашену нарізним кутювидним орнаментом (шевроном). У ручці зроблено два вушка для прив'язування ножа до ремня. Обидва ножі могли служити для вирізування невеликих речей з дерева й рогу.

Залізні предмети та їх частини, що були скручені ще в гарячому стані, нерідко трапляються на древньоруських городищах, в тому числі й на Пліснеську. Залізні вироби дають уявлення про різновидність господарства на городищі в XI—XIII ст. ст. і насамперед свідчать про високий рівень ковальства.

Крім ковальських майстерень, на городищі, очевидно, були й ливарні. Так, у напівземлянці II в 1947 р. знайдено невелику кам'яну плитку з вирізаними в ній малими формочками для відливання прикрас до ремнів. Малі бронзові прикраси (такі, як лунниці, браслети-наручники, персні) вказують на можливість широкої ливарської практики на городищі.

¹ Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, К., 1949, стор. 84, рис. 5.

Могильник

До городища Пліснеська належить курганний могильник за валами, на північний захід від городища. Курганні могили цього могильника дали незначний матеріал типу так званих волинських поховань і, в більшій мірі, — сліди багатих поховань дружинників¹.

Територія могильника поросла лісом, що утруднювало розкопки. В 1946 р. була розкопана одна курганна могила на полі, що мало назву Поруби, де виявлено частково тілопальний ритуал.

Жителі Пліснеська переживали кілька облог галицько-волинських князів і велику татарську навалу в 1241 р., після якої Пліснесько як кріпость остаточно занепадає. Але населення Пліснеська, що врятувалося від татарської навали, ще мешкало в якійсь незнищеній частині города, що видно з поховань могильника.

И. Д. СТАРЧУК

Раскопки городища Плиснеска в 1947—1948 гг.

Резюме

Городище Плиснеско, расположенное в Олесском районе, Львовской области, исследовалось в 1947—1948 гг. На городище открыты остатки 19 полуземляночных сооружений и 20 наземных жилищ, а также могильник, где раскопано более 60 погребений.

На основании данных исследовательских работ на городище, культурный его слой можно разделить на две части. В нижней части слоя (толщиной 0,3—1 м) обнаружены полуземляночные сооружения с печами-каменками, глинобитными лежанками, деревянной обшивкой стен. Вещественный материал позволяет датировать полуземлянки IX—XI вв.

Жилища верхней части культурного слоя (толщиной 0,4—0,8 м) имели значительные размеры и строились из дерева. Внутри жилищ находились большие глинобитные печи. Период сооружений таких построек можно определить с конца XI и до половины XIII в. Городище в это время укрепляется, развивается ремесло; наибольшего расцвета достигают гончарное и железоделательное производства.

¹ Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, К., 1949, стор. 76.

Б. О. ТИМОЩУК
(Чернівці)

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ с. ВАСИЛЕВА, ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Восени 1948 р. Чернівецьким краєзнавчим музеєм було проведено археологічне обстеження в с. Василеві, Заставнівського району, Чернівецької області¹.

Завданням експедиції було встановити збереженість і насиченість речовим матеріалом літописного Василева, який згадується в Іпат'євському літопису на початку XIII ст.

Сучасне с. Василів займає першу надлукову терасу правого берега р. Дністра, що в цьому місці являє собою площадку, витягнуту з півдня на північ. Площадка з південного заходу закінчується високим плато. Її перерізують три невеликі струмки, що течуть паралельно й впадають у Дністер.

На території села та його околиць було виявлено й обстежено 11 пам'яток: одна пізньопалеолітична стоянка, два поселення трипільської культури, одне поселення полів поховань та сім слов'янських пам'яток XI—XIII ст. ст. (два городища, чотири поселення та один могильник).

Пізньопалеолітична стоянка знаходиться в північно-східній околиці села в урочищі Хом. Урочище являє собою високий вузький мис, витягнутий із сходу на захід, утворений високим стрімким берегом Дністра і глибокими балками, які прорізують високе плато, виходячи до Дністра. Матеріалом для виготовлення палеолітичних знарядь служила переважно крем'яна галька, що знаходиться в правій Дністра. Знайдений крем'яний інвентар складається з 4 нуклеусів, 3 скребачок, 1 свердла, 18 ножовидних пластин без регуші, 2 пластин з регушою по боках та багатьох відщепів. Цей інвентар має дрібні форми, характерні для пізнього палеоліту.

Звичайно, матеріалу зібрано недостатньо для того, щоб впевнено говорити про датування стоянки. Пізній палеоліт середнього Дністра не вивчений, а тому дослідження стоянки у с. Василеві повинно стати першочерговим завданням.

Трипільське поселення в урочищі Городище знаходиться приблизно за 2 км на південний схід від центра села, на ви-

¹ В експедиції брали участь наукові працівники музею Б. О. Тимошук (керівник), Т. Я. Крестинський та студент Чернівецького державного університету Д. Я. Телегін.

сокому плато. В цьому місці плато перерізане неглибокими балками, якими колись текли дрібні струмки. З півночі урочище закінчується високим скелястим обривом Дністра. На схилах балок, що розорюються, знаходяться культурні залишки: уламки посуду, крем'яні та кам'яні знаряддя, куски обпаленої глини тощо. Знайдена на урочищі кераміка складається з двох груп:

1) Неорнаментованих уламків червонуватого кольору з домішкою в глині дрібних камінців.

2) Уламків орнаментованих посудин, в яких поверхня прикрашена горизонтальними врізними лініями, а незайнятий простір між ними заповнений овально витягнутими ямками. Вінця дуже відігнуті назовні, до стінки посудини. Тісто — з домішкою товчених черепашок. Крім кераміки, знайдено глиняне пряслице біконічної форми, діаметром 4,5 см. З кам'яних знарядь виявлено сланцеве шліфоване клиноподібне знаряддя (сокира-клин) та гладильник. Сокира-клин у поперечному розрізі трапецевидна. Частина клина з лезом відбита, довжина частини, що збереглася, 10 см, ширина 3 см. Клин добре відшліфований, являє собою прямокутну плитку з пісковика, в якій всі чотири вузькі боки заполіровані.

Культурний шар на схилах балок зазнає сильного руйнування внаслідок розорювання.

Трипільське поселення в урочищі Ланок знаходиться на високому плато, приблизно за 2 км на північний захід від центра села. Поселення розташоване на правому березі глибокої балки, якою протікає струмок.

На поверхні урочища знайдено багато уламків добре випаленої кераміки жовточервоного кольору. Декілька уламків прикрашено спіралями, виконаними трьома фарбами (червоною, чорною і білою) або однією чорною фарбою.

Слід відмітити знахідку фрагмента біноклевидної посудини. Крім уламків посуду, зрідка трапляються куски обпаленої глини й порівнюючи багато крем'яних відщепів. Знайдено також крем'яний розтирач.

Поселення культури полів поховань в урочищі Над Дністром знаходиться на східній околиці села, на першій надлуковій терасі. Урочище являє собою південний схил р. Млинівки, нині забудований садибами. На поверхні урочища зібрано уламки ліпного і виготовленого на гончарському крузі посуду. Уламки ліпних посудин зроблені з темносірої невідмученої глини з домішкою дрібних камінчиків. Поверхня уламків іноді орнаментована конусоподібними наліпами, вінця прямі, злегка відігнуті назовні; дно плоске з незначним виступом назовні. Ця група становить основну масу знахідок.

Уламки кружальних посудин виготовлені з глини сірого кольору з домішкою піску.

Вінця відігнуті назовні й потовщені. Один уламок тонкостінний, зроблений з відмученої глини і має лощену поверхню. Ця група становить незначний процент серед знайденої кераміки.

Слов'янські пам'ятки XI—XIII ст. ст. розміщуються і на першій надлуковій терасі й на плато, завжди на південних або південно-східних схилах. На всіх пам'ятках зібрано велику кількість уламків однотипної кружальної кераміки — тонкостінних горщиків, виготовлених з глини з домішкою піску. Верхня частина бочка часто прикрашена лінійним орнаментом. Лише два уламки мали орнамент у вигляді

однієї хвилястої лінії. Вінця добре профільовані, мають різкий вигин назовні. Денця плоскі, деякі трохи вдавлені в корпус посудини. Знайдено декілька зрізаних денець, а також дві дугоподібні ручки, овальні в поперечному перерізі. Кераміка добре випалена, зовнішня її поверхня сіра й червонувата, всередині чорна.

Кераміка з с. Василева — аналогічна кераміці з багатьох поселень XI—XIII ст. ст. Наддністрянщини (Галич, Лука-Врублівецька). Тому й існування слов'янських пам'яток у Василеві потрібно віднести до періоду, коли територія Чернівецької області входила до складу Галицько-Волинського князівства. Зважаючи на однотипність кераміки, знайденої на різних пунктах у Василеві, треба вважати, що всі вони існували одночасно.

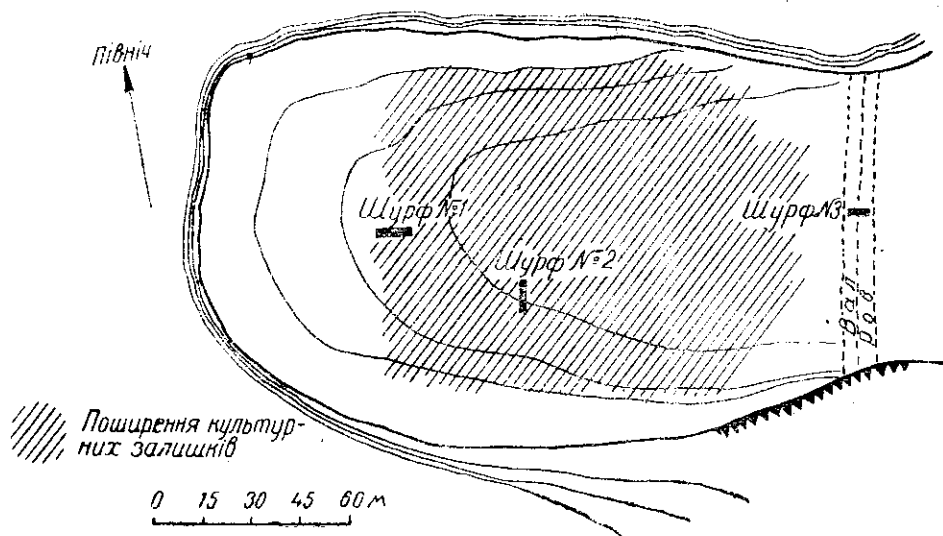

Рис. 1. Схематичний план городища Хом.

Слов'янські пам'ятки XI—XIII ст. ст. були виявлені в таких пунктах:

Городище в урочищі Хом, що знаходиться на північно-східній околиці села на високому мисі (рис. 1). Площадка городища, розміщена в західній частині урочища, має чотирикутну форму розміром 120×100 м. З півночі, заходу й півдня вона обмежена стрімкими, майже неприступними схилами балок та берега Дністра.

З східної, напільної сторони площадка городища була укріплена валом і ровом, від яких тепер залишилися малопомітні сліди. Приблизно за 200 м на схід від західного краю обриву миса можна простежити рів і вал, що перерізують мис впоперек. У деяких місцях вал зберігся висотою 0,2—0,5 м. У найвищому місці вал переривається; тут, очевидно, був в'їзд.

На всій площі городища на поверхні й в ґрунті на глибині до 0,4 м знаходяться у великій кількості уламки слов'янського посуду. В північній частині площадки, на поверхні, є декілька обтесаних каменів різної форми, мабуть, кам'яні блоки, на які клали фундаменти будинків.

У західній частині площадки, приблизно за 50 м від обриву, знаходиться конусоподібне підвищення, обкладене каменями. На цьому

місці було закладено шурф розміром 5×1 м. Тут знайдено кований залізний цвях. При заглибленні на місці конусоподібного підвищення було виявлено до глибини 0,3 м культурний шар, насичений великою кількістю череп'я, а на глибині 0,7 м декілька уламків ліпного посуду разом з декількома кісточками.

Іншим шурфом, закладеним у тому місці, де простежуються залишки валу, на глибині 0,6 м виявлено гумусний шар, перемішаний з невеликими каменями. Під гумусним шаром знайдено декілька уламків ліпної кераміки, як і в першому шурфі.

Отже, на городищі виявлено два культурні шари: верхній, що характеризується слов'янською керамікою XI—XIII ст. ст., і нижній, в якому зрідка трапляються уламки ліпної кераміки, приналежність яких поки що не встановлена.

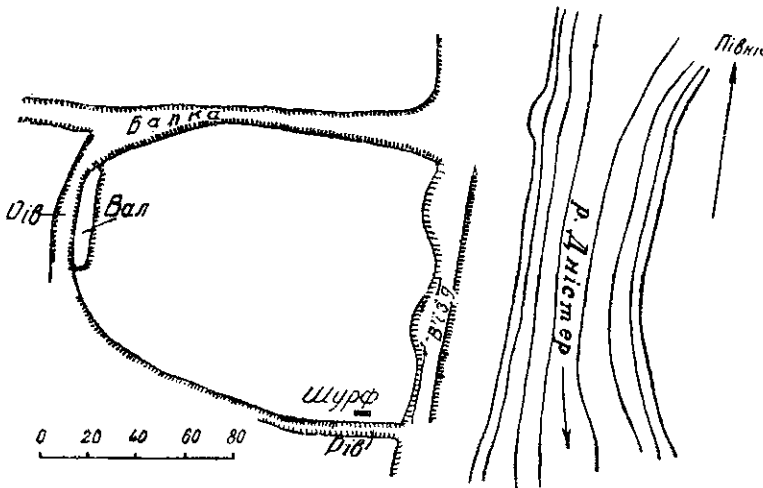

Рис. 2. Схематичний план городища Замчище.

Виявити залишки жител на городищі не вдалося, хоч знайдені культурні рештки свідчать про те, що воно було заселене протягом довгого часу.

Зважаючи на місцезонаштування городища Хом та його укріплення, можна припускати, що тут був дитинець, де жила феодална верхівка.

Городище Замчище, що знаходиться в північній частині села, за 2 км на південь від дитинця (рис. 2). Городище розташоване майже напроти гирла р. Серету на невисокому мисі. Площадка городища, розміром 130×110 м, укріплена валом і ровом, які своїми кінцями з одного боку виходили до Дністра, а з другого — до яру. Вал найкраще зберігся в північно-західній частині городища, де його висота досягає 2,5 м. З південного заходу вал сильно розораний і важко простежується. В деяких місцях його висота становить 0,2—0,5 м. Рів найкраще зберігся при своєму виході до яру і при виході до Дністра.

З боку Дністра простежується в'їзд у городище, який являє собою насип шириною 5—6 м.

На всій площі городища зрідка трапляються уламки слов'янського посуду. В шурфі, закладеному в південній частині городища, на глибині 0,2—0,8 м виявлено культурний шар, насичений череп'ям, кістками тварин, кусочками обпаленої глини тощо.

В Іпат'євському літопису за 1213 р. повідомляється, що судна по Дністру доходили до Василева й доставляли сюди з берегів Чорного моря вино та інші продукти. Зважаючи на літописні відомості й на географічне розміщення, городище Замчище потрібно вважати укріпленою пристанню на Дністрі.

З півдня до городища Замчище примикав ремісничий посад. Під час наших обстежень в обриві берега Дністра, приблизно за 300 м на південь від пристані, виявлено землянку глибиною в 1 м від сучасної поверхні. Вона була наповнена гумусом, в якому траплялись уламки слов'янського посуду. Землянка мала 5 м довжини. У декількох метрах від цієї землянки, в обриві берега Дністра, виступали залишки заваленої глинобитної печі (куски обпаленої глини, перемішані з попелом і вуглинками). При зачистці в цьому місці виявлено залишки дубового обвугленого стовпа діаметром 0,3 м.

Приблизно на 1 км вздовж Дністра на поверхні зрідка зустрічаються уламки слов'янського посуду.

Скупчення слов'янської кераміки цього часу було виявлено ще в таких пунктах:

В урочищі Над Хащею, що знаходиться за 0,5 км на схід від дитинця. В закладеному шурфі зрідка траплялися уламки посуду й куски обпаленої глини.

В урочищі Жигалівці, що знаходиться в західній околиці села.

В урочищі Монастир, що знаходиться на плато за 2 км на північ від дитинця. Кераміка поширена вздовж лівого берега струмка.

Слов'янське кладовище в урочищі Глинище, що знаходиться біля водяного млина, приблизно в центрі слов'янських пунктів с. Василева. Воно розміщене на невисокому горбу лівого берега р. Млинівки. З південного заходу кладовище, нині забудоване садибами, відокремлене від високого плато балкою, якою протікає струмок. Із півдня воно руйнується глинищем. На кладовищі збереглося декілька масивних кам'яних хрестів. На двох хрестах є написи слов'янською мовою, які належать до XVII ст.

На поверхні урочища трапляються людські кістки та уламки слов'янського посуду. Під час обстеження на кладовищі виявлено чотири кам'яні труни — саркофаги. Приблизно посередині кладовища було розчищено три кам'яні саркофаги, які внаслідок розмиву горба частково виступали наверх. Четвертий саркофаг був виявлений в шурфі у південно-західній частині кладовища.

Саркофаги являють собою прямокутні ящики, що звужуються в один бік. Кожний саркофаг витесаний з цілої брили сірого пісковика. Зверху саркофаги накривалися товстими кам'яними плитами.

На саркофагах, а також на їх віках, немає ніяких різьблених прикрас. Уся поверхня саркофагів має сліди обробки долотом. Кам'яні плити-віки обтесані лише знизу; зверху вони були необроблені. В саркофагах, у яких виявлені кістяки, не знайдено ніяких решток одягу, взуття або прикрас, що, можливо, свідчить про пограбування.

У саркофагах були знайдені уламки слов'янського посуду, крем'яні відщепи і ковані залізні цвяхи; все це потрапило сюди разом із землею.

Усі поховання в саркофагах орієнтовані головою на захід. Розміри саркофагів: довжина 2—2,2 м, ширина 0,5—0,7 м, висота без віка 0,4—0,5 м.

На основі здобутих матеріалів можна зробити висновок, що поховання в саркофагах належать до XI—XIII ст. ст., тобто до того ж часу, що й решта слов'янських пам'яток з с. Василева.

Безпосередню аналогію саркофагам із с. Василева знаходимо в інших місцевостях Галицько-Волинського князівства.

Декілька таких кам'яних саркофагів було виявлено при розкопках у древньому Галичі. Формами і розмірами вони майже подібні до саркофагів із с. Василева: витесані з моноліту, без прикрас і написів, зверху прикриті кам'яними плитами. Зокрема, саркофаги з с. Василева дуже подібні до саркофага, що його приписують Ярославові Осмомислу. Поховання в саркофагах такого типу в пізніші часи невідомі, а тому поховання в саркофагах з с. Василева треба віднести до домонгольських часів — на час найбільшого економічного розквіту древнього Василева. Великі кошти, витрачені на виготовлення саркофагів, свідчать про те, що в них ховали лише феодальну знать.

Залишається поки що не з'ясованим, чому в двох саркофагах було покладено по кілька небіжчиків. Можна висловити припущення, що ці поховання в саркофагах — пізніші і належать до тяжких часів татаро-монгольського іга, коли виготовлення саркофагів було припинене.

Виявлення в такій кількості саркофагів у с. Василеві свідчить про те, що подібний тип поховань був звичайним для феодальної знаті в домонгольський період. Для рядових городян основним типом поховання були неглибокі ґрунтові ями, які іноді зверху прикривалися кам'яними плитами.

Б. А. ТИМОЩУК

Археологические памятники с. Василева, Черновицкой области

Резюме

Осенью 1948 г. сотрудниками Черновицкого краеведческого музея было произведено археологическое обследование с. Василева для установления степени сохранности остатков летописного города Василева.

Было установлено, что в селе и его окрестностях имеется несколько ценных археологических памятников разных эпох, из которых особый интерес представляют позднепалеолитическая стоянка, поселения эпохи трипольской культуры, славянское городище Замчище с ремесленным посадом и кладбище XI—XIII вв. в урочище Глинище.

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

РОЗВІДКА СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК НА ВОЛИНО-ПОДІЛЬСЬКОМУ ПРИКОРДОННІ

(Матеріали Дубно-Кременецької експедиції 1948 р.)

Дубно-Кременецька експедиція 1948 р.¹ провадила свою роботу на території південної частини Ровенської області та північної частини Тернопільської області, що у природному відношенні розглядаються як північна частина Подільського плато та південна частина Поліської низовини.

Крім того, була зроблена подорож вздовж течії р. Серету до його впадіння в р. Дністер біля м. Заліщиків, під час якої треба було порівняти характер археологічних матеріалів південної Волині з матеріалами Поділля.

Під час роботи експедиції були оглянуті пам'ятки різних часів і різних культур. Нижче подаються загальні короткі відомості про пам'ятки слов'янської доби, виявлені розвідкою.

Район, де провадила свою роботу експедиція, цікавий тим, що саме тут у середині I тисячоліття н. е. було організовано перше державне об'єднання східних слов'ян — так званий Дулібський племінний союз. Отже, виявлення пам'яток слов'янської культури, які б відносилися до передкиївських часів, набуває важливого значення.

Перші століття н. е. окреслюються пам'ятками культури полів поховань. Поділля, принаймні за теперішнього стану його вивчення, є класичною країною цієї культури.

Для Волині властиві пам'ятки типу Пражева, як це видно з розвідок Дубнівського історичного музею (сс. Костянець, Мирогоща, Волиця та ін.²). Чим далі на захід, тим сильніше проявляється культура так званого пшеворського типу, елементи якої знаходимо вже в матеріалах могильника в с. Дерев'яному, на заході Ровенської області³.

¹ Див. звіт М. Рудинського, Археологічні пам'ятки УРСР, т. IV, К., 1951.

² Матеріали Дубнівського музею.

³ Матеріали Луцького музею.

До числа пам'яток культури полів поховань пражівського типу можна віднести поселення біля с. Острова, Дубнівського району, відкрите нашою розвідкою. Воно розташоване на пологішому схилі струмка Борисівки, на виступі, що має форму півкола, звернутого на південний схід. Знахідки складаються, головним чином, з уламків посуду, звичайних для культури полів поховань трьох типів.

Група лощеного посуду має риси досить сильної деградації, до того ж кількісно вона становить незначну частину. Група ліпного посуду — також кількісно незначна — представлена кількома фрагментами пражівського типу¹ з підкреслено шершавою поверхнею (табл. I, 1). Найбільшу групу становить посуд, виготовлений на крузі, з глини з домішкою крупного піску.

Співвідношення керамічних типів, деградованість сиромощеного посуду, значно сильніший, ніж звичайно, випал (про що свідчить переважання черепків жовтого, коричневого і навіть рожевого кольорів), характер форм (зокрема, донець, які не мають кільцевої ніжки, дуже рідко мають підставочну плитку і здебільшого нічим не позначені) — все це свідчить про відносно пізні датування матеріалу.

Окремо слід відзначити фрагмент посудини, що належить до типу «штрихованої кераміки» (табл. I, 10).

Крім посуду, на цьому поселенні виявлено ряд кусків печини. Важливою є знахідка чималої кількості кусків залізних шлаків та криць; деякі з них зберегли форму посудини, в якій відбувався процес варіння заліза. Це набуває особливого значення, якщо зважити, що в епоху Київської Русі залізо варили не в посудинах, а в приймачах, що були частиною самого горна.

Знахідка на нашому поселенні залізних шлаків та криць свідчить про наявність тут металургійної майстерні. Тут же виявлено цікавий фрагмент дуже товстої керамічної трубки з вузьким каналом, яка, на думку автора, могла бути соплом від сиродутого горна (табл. I, 6).

Певну цікавість являє собою поселення в с. Підлужжя (на південний захід від м. Дубна). Розташоване в аналогічних умовах, як і попереднє поселення, воно характерне фрагментами посуду иневорського типу — ліпного, з лощеною сірою або чорною поверхнею.

На Поділлі (за течією р. Серету) відомо кілька типових поселень полів поховань, прикладом яких можуть бути відомі в літературі поселення біля с. Підгайчиків або с. Голіград². Поселення біля с. Голіград є дуже цінною пам'яткою, що заслуговує на особливу увагу.

Залишки поселення виявлені тут в урочищі Вигошів на обох схилах яру, який різко знижується до долини р. Серету. Матеріал цього поселення складається з численних уламків посуду звичайних трьох типів, кусків обпаленої глини, залізного ножики, уламка бронзової прикраси з крученого дроту, прикраси з черепашки з просвердленою дірочкою, залізних шлаків та ін.

Серед уламків посуду зустрічаємо уламки посудин з лінійним, хвилястим і штампованим орнаментом.

Ранньослов'янські пам'ятки середини I тисячоліття н. е. Зважаючи на значення доби та стан її археологічного ви-

¹ Е. Махно, Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі, Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, К., 1949.

² М. Смішко, Доба полів поховань в західних областях УРСР, Археологія, т. II, К., 1948.

вчення, ці пам'ятки являють собою для дослідження надзвичайний інтерес, хоч і пов'язані з певними труднощами, які полягають у дуже малому ознайомленні з археологічними матеріалами цього часу. В іншому місці автор намагався накреслити деякі перспективи дослідження археологічних пам'яток цієї доби на Правобережжі¹, вказуючи на пізні пам'ятки культури полів поховань та похідні від них пам'ятки типу луцької групи.

Серед матеріалів Дубно-Кременецької експедиції є комплекси, що, безперечно, займуть якесь проміжне місце між культурою полів поховань та культурою Київської Русі, стверджуючи тим самим їх генетичні зв'язки. Найбільш ранніми тут, очевидно, будуть пам'ятки типу підкарпатських курганів, що репрезентують собою кінцеві етапи розвитку культури полів поховань. Ми не можемо визначити точно дату таких пам'яток, як Острів-Варковецький; можливо, що й вони хронологічно заходять за V ст. н. е., проте з'ясувати це точно можна буде лише після дальших досліджень.

Типовою пам'яткою найпізніших полів поховань, здається, можна вважати поселення в урочищі Підлісок на правому, південному березі яру, що впадає до долини р. Вілії поміж сс. Новоставом та Шумбаром, Велико-Дедеркальського району, Тернопільської області. Керамічний матеріал цього поселення показує вже істотні відхилення від звичайних типів посуду культури полів поховань. Так, майже відсутня група лощеного посуду; її місце займає кружальна кераміка з добре відмученої, маркої глини з домішкою дуже дрібного піску і без слідів лощіння, що так добре представлена в матеріалах підкарпатських курганів². Підсилений випал посуду виявляється в жовтуватому або рожевому кольорі черепка; денця здебільшого без будь-яких ознак. Для посуду характерний звичайний слов'янський хвилястий або лінійний орнамент, виконаний штампом з кількома зубцями.

Дуже цікавий матеріал виявлено на поселенні біля с. Семиволя поблизу м. Подкаменя, Львівської області. Розташоване воно на північ від села, на дуже низькому схилі берега р. Суховилки. Знахідки починають зустрічатися вже в багні заплави і поширюються далі вгору по схилу.

Матеріал цього поселення складається з великої кількості уламків посуду, що ділиться на кілька груп. Ліпний посуд виготовлений з грубої глини з домішкою крупного піску та товченого перепаленого кременю, прикрашений наліпним валиком з защипами та дірками (не скрізними, з внутрішнього боку). Валик розташовується як по самому краю, так і нижче. Більш цікавими є уламки посуду, виготовленого на крузі, з яких частина близько стоїть до посуду полів поховань, хоча й позбавлена вже основних ознак останнього. Знайдено фрагмент денця, оформленого на підставочній плитці, з кільцевим заглибленням по краю площі стояння, що, безперечно, пов'яже даний комплекс з керамікою культури полів поховань. Посуду цього типу безпосередньо відповідає особлива група кераміки, що вже не має нічого спільного з типами кераміки полів поховань і дуже подібна до посуду часів Київської Русі. Цей останній тип не раз траплявся на поселеннях, про які мова буде нижче і які автор відносить до часів, що безпосередньо передують добі Київської Русі.

¹ М. Ю. Брайчевський, Археологічні матеріали до вивчення східнослов'янської культури VI—VIII ст. ст., Археологія, т. IV, К., 1950.

² Матеріали Львівського музею.

ТАБЛИЦЯ I

Речі з слов'янських поселень.
Речі з поселень культури полів поховань біля
с. Острова, Дубнівського району, Рівенської
області:

1—5, 7, 8, 10 — уламки посуду;

6 — уламок керамічного сопла;

Речі з урочища Вигошів біля с. Голіград, Тер-
нопільської області:

9 — пряслице;

11 — залізний ніж;

12, 15, 17 — уламки посуду;

13 — підвіска з черепашки;

14 — уламок бронзової прикраси;

16 — уламок миски з поселення культури
полів поховань біля с. Підгайчиків,
Тернопільської області;

18 — уламок посудини ранньослов'янського
типу з дюни біля с. Бережців, Тер-
нопільської області;

19 — уламок посудини з околиці с. Го-
риньки, Тернопільської області;

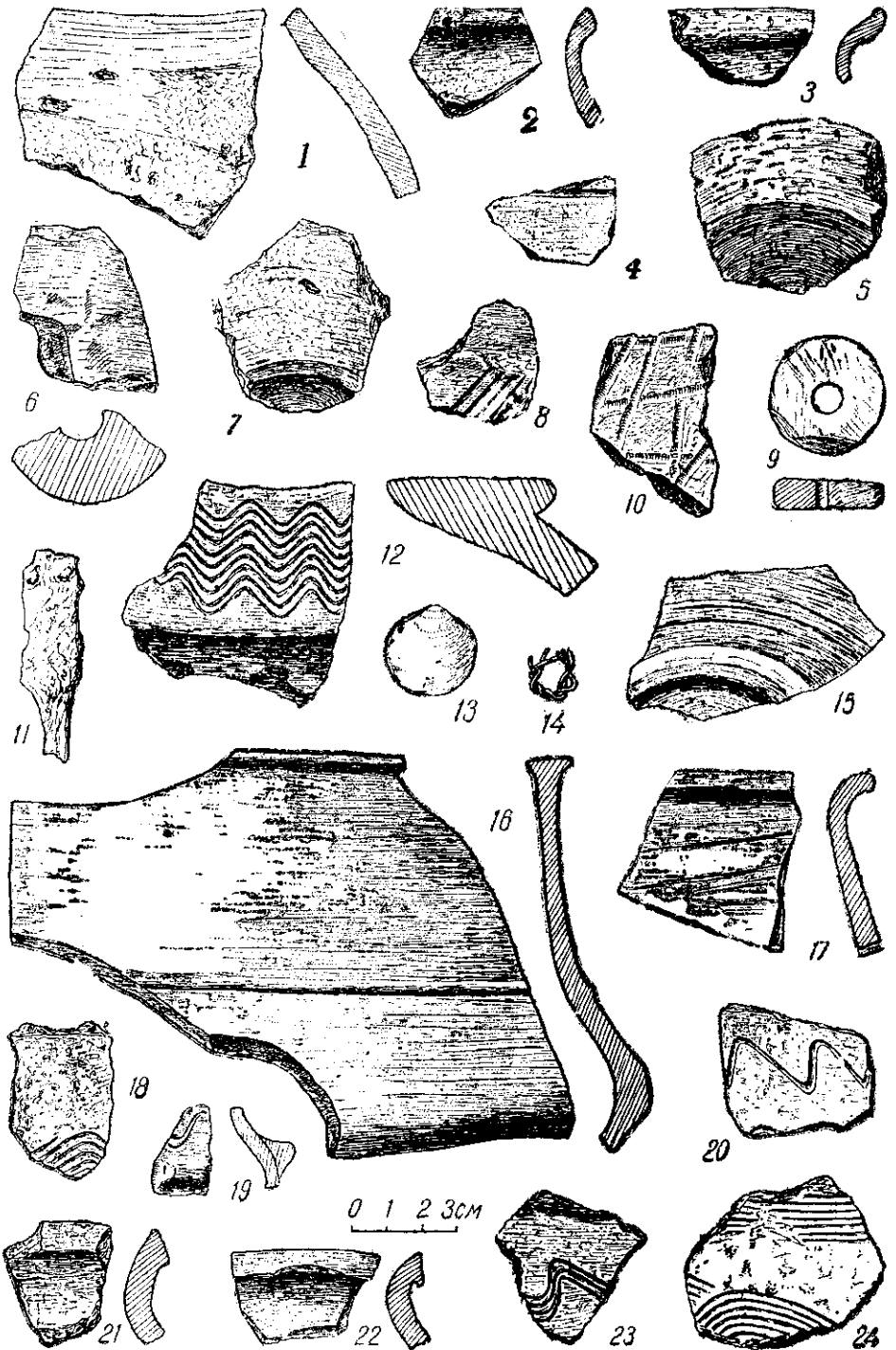
20 — уламок посудини, звідти ж;

21, 22 — уламки посудин з с. Бобривців,
Тернопільської області;

23 — уламок посудини з урочища Підлі-
сок біля с. Новостава, Тернопіль-
ської області;

24 — уламок посудини з урочища Виго-
шів біля с. Голіград, Тернопільської
області.

ТАБЛИЦА I

Тепер, здається, можна вважати встановленим існування культури полів поховань принаймні на Правобережжі ще в VI ст., можливо, на початку VII ст., якщо взяти до уваги такі пам'ятки, як підкарпатські кургани, Ягнятин, Лука-Врублівецька та ін. Отже, аналогії ці можуть бути джерелом оцінки наших пам'яток, де матеріал типу Підліска може бути датований VI ст., а Семиволя — може, ще й пізнішим часом.

Доба VIII—IX ст. ст., що передує добі Київської Русі, на Правобережжі окреслюється поки що також гіпотетично. Проте серед пам'яток Правобережжя ми не знаємо аналогій роменсько-боршевській культурі, яка характеризує історичний процес на Лівобережжі.

Гадаємо, що стара думка, згідно якої культура полів поховань на Правобережжі замінюється більш примітивною, що характеризується виключно ліпною керамікою (тобто, відсутністю гончарного ремесла), не узгоджується з матеріалами Правобережжя. Тут, очевидно, VIII—IX ст. ст. характеризуються слов'янськими культурами, які займають якесь проміжне місце між культурою полів поховань та культурою Київської Русі.

Ця теза підтверджується матеріалами Семивольського поселення і ще більше — матеріалами інших пам'яток, про які йде мова.

Маємо на увазі не тільки керамічні матеріали типу верхнього шару Луки-Врублівецької, відомі на Поділлі і в зборах нашої розвідки, наприклад, у с. Голіград, в урочищі Вигошів, де, очевидно, також є налягання цих більш пізніх шарів на давні (культури полів поховань). Цей тип кераміки, що відрізняється своєю загальною технічною досконалістю, простежується ще на півночі Поділля (в районі Кременця), охоплюючи, імовірно, всю його територію.

Натомість на Волині зустрічається трохи інший тип кераміки, відомий з матеріалів пам'яток в районі Луцька¹, а також у ряді пам'яток на Дубнівщині² та ін. Цей тип посуду також має безперечні риси, що пов'язують його з посудом культури полів поховань, у той час як загальним своїм характером він наближається до кераміки Київської Русі.

Волино-Подільське прикордоння у висвітленні зв'язків культури полів поховань і Київської Русі становить безперечний інтерес, бо тут у чистому вигляді немає ні одного, ні другого типу, хоч у комплексах присутні матеріали, що наближаються і до одного і до другого.

Пам'ятки, що загальним своїм виглядом можуть бути віднесені до VIII—IX ст. ст., виявлені в ряді пунктів (Новостав, Горинька I та II, Бирки, Шумбар, Бобривці, Куликів), які знаходяться на південь від Кременця. Топографічно вони всі розташовані на дуже низьких місцях, починаючи від самої заплави. Матеріал, головним чином керамічний, відзначається загальною близькістю до киеворуського, але має й деякі відміни від нього. Впадає у вічі загальна неусталеність керамічних типів (різниця в кольорі, характері поверхні, товщині стінок та ін.). Частина кераміки виготовлена на крузі, частина — ліпна. Трапилося кілька уламків амфороподібних посудин, які, проте, не можуть бути віднесені до категорій корчаг київського типу.

Зв'язки цих матеріалів з матеріалами культури полів поховань — безперечні. В цьому відношенні цікавий ряд фрагментів кераміки з пункту Горинька II, які, безумовно, являють собою цілком деградовану

¹ Матеріали Луцького музею.

² Матеріали Дубнівського музею.

кераміку типу полів поховань — кружалну, виготовлену з сірої глини з домішкою піску. Дуже цікавий уламок денця від посудини, виготовленої з досить грубої глини червоного кольору, на нижній площині якого ясно виявлені сліди спіралеподібних розчосів, утворених під час знімання посудини з круга, знайдено в Бобривцях. Подібні розчоси зустрічаємо саме серед матеріалів культури полів поховань, а також серед керамічних знахідок на Пастирському городищі, що, очевидно, відноситься до VII—VIII ст. ст.

Близькі матеріали на території Поділля виявлені в Маліві, на південь від Тернополя (Теребовлянський район).

На Волині, за північними схилами плато, цілком подібних матеріалів не виявлено; натомість зустрічається специфічна ранньослов'янська кружална кераміка, також виготовлена з тонше просіяної глини з значною домішкою піску. Колір цієї кераміки здебільшого ясний: рожевий, жовтуватий, сірий; зустрічається і ангоб. Посудини малорозчленовані, із злегка вигнутими назовні вінцями специфічної форми (типу табл. I, 21); орнамент — лінійний, вкриває рідкими пасами весь тулуб посудини. Кераміка цього типу виявлена в с. Липі, Дубнівського району (урочища Вітровщина та Загорода), біля Кременця — попід відрогами Кременецьких гір (кілька пунктів), у Куликові та ін. Відома вона і серед пам'яток, досліджених біля Дубна М. Островським (Костянець, Мирогоща та ін.¹) разом з матеріалами пізніших полів поховань та ранньослов'янськими згадуваних вище двох типів, що трапляються на Волині.

Співвідношення всіх цих керамічних типів можна з'ясувати тільки внаслідок поглиблених археологічних розкопок.

Розвідкою 1948 р. пощастило знайти залишки дофеодалного шару на Замковій горі (Боні) в Кременці, де були відомі лише знахідки часів Київської Русі та більш пізніх. Залишки, що складаються з декількох фрагментів лінної і архаїчної кружалної кераміки, виявлені, проте, не на території самого замка (там, очевидно, найдавніші шари не збереглися), а перед ним — на поверхні скелі.

З пам'яток доби Київської Русі відзначено також цікаві місцезнаходження на дюнах на березі р. Ікви біля с. Бережців, Кременецького району. Одна з цих пам'яток розташована на правому березі, на схід від села. Тут, у піску, знайдено велику кількість уламків кераміки звичайного слов'янського типу, яка, проте, подекуди наближається до типу, відомого з с. Вітровщини. Тут же знайдено кілька уламків архаїчного слов'янського посуду, виготовленого з дуже грубої глини червоного кольору з хвилястим орнаментом, нанесеним зубчастим штампом. Імовірна дата цього знаходження X ст. Тут же виявлено велику кількість людських кісток, на основі чого можна припускати, що тут були поховання, а не поселення.

Друга дюна розташована серед лісу, на південь від села, на лівому березі річки. Знахідки складаються з великої кількості кераміки XI—XII ст. ст., цілком типової для культури Київської Русі.

Неукріплене поселення того ж часу відкрито в с. Підлужжі, Вербського району, де воно топографічно збігається з поселенням культури полів поховань.

Городища часів Київської Русі відомі в межах обстеженого району як на Волині, так і на Поділлі (Варковичі, Листвин, Кременець, Лози, Подгоряни та ін.).

¹ Матеріали в Дубнівському музеї.

Таким чином, слов'янські матеріали Дубно-Кременецької експедиції 1948 р. важливі тим, що демонструють послідовний розвиток культури від доби полів поховань до часів Київської Русі. Важливим було б питання про пов'язання їх з літописними племенами, проте вирішення його залежить від дальших дослідів, розкопок та поглиблених розвідок. Здобуті ж матеріали мають значення як певні хронологічно-культурні віхи.

М. Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ

Разведка славянских памятников на волыно-подольском пограничье

Резюме

Дубно-Кременецкая экспедиция 1948 г. проводила работу по обследованию ряда археологических местонахождений на территории волыно-подольского пограничья, а также Подолии, вдоль течения р. Серета.

Среди обследованных пунктов имеется ряд поселений культуры полей погребений (пражевского типа на Волыни и несколько отличных от него — на Подолии), раннеславянских и времени Киевской Руси. Исследование их генетической преемственности показывает последовательное развитие восточнославянской культуры от первых веков н. э. до времени Киевского государства.

Б. О. ТИМОЩУК
(Чернівці)

РОЗВІДКА В БАСЕЙНІ р. ПРУТУ

У травні 1948 р. Чернівецький краєзнавчий музей провів археологічну розвідку по р. Пруту (на ділянці Чернівці — Гнилиця) та його притоках — Новій і Старій Совиці¹.

До завдання експедиції входило суцільне археологічне обстеження обох берегів цих річок, виявлення нових археологічних об'єктів і збирання матеріалів на відомих уже пам'ятках.

Прут на обстежуваній території тече широкою долиною, яка місцями досягає 10 км ширини й характеризується похилим лівим берегом і стрімким обривистим правим. Русло р. Пруту проходить переважно вздовж правого схилу долини, залишаючи широку заплаву ліворуч.

Ріки Нова й Стара Совиці течуть паралельно одна одній з півночі на південь широкими балками. Обидва береги їх мають похилі терасоподібні схили.

Під час розвідки, як правило, обстежувалася перша надлукова тераса. На місці виявлення залишків матеріальної культури провадилися збирання підйомного матеріалу та його опис; по можливості закладалися шурфи для встановлення наявності культурного шару.

Було обслідувано 59 археологічних пам'яток, з яких 51 нова.

Це — такі пам'ятки: пізньопалеолітична стоянка — 1; поселення трипільської культури — 4; поселення скіфського часу — 7; поселення культури полів поховань — 22; слов'янські поселення — 15; могильники і кургани — 6; городища — 4.

Пізньопалеолітична стоянка. Ця стоянка знаходиться в с. Білій, Чернівецького району, в урочищі Поле Ністора, розташованому за 1 км на північний захід від села. Урочище являє собою мис висотою до 40 м, утворений двома глибокими ярами, якими протікають струмки. На стоянці знайдено один боковий багатофасетковий різець, вістря з відретушованими краями та декілька ножевидних пластин.

Поселення трипільської культури. До найдавніших пам'яток трипільської культури належить поселення в с. Витилівці, Кіц-

¹ В експедиції брали участь наукові працівники музею — Б. О. Тимошук (керівник), Т. Я. Крестинський, Г. І. Фастей та науковий співробітник Інституту археології Академії наук Української РСР Д. Т. Березовець.

манського району. Це поселення розміщене в урочищі На Греблі і займає територію надзаплавної тераси при впадінні одного з рукавів р. Валяви в р. Совицю. Значна частина поселення з південної сторони була, мабуть, знищена глинищем, яке існує і тепер. В обривах глинища, на глибині 0,4—0,6 м, було виявлено культурний шар з кусками обпаленої глини, на яких знаходилися фрагментовані посудини.

На поселенні, з боку глинища, було закладено розвідувальний розкоп розміром 5×2 м, який виявив на глибині 0,5 м серед бурої глини темну пляму овальної форми, розміром $2,5 \times 1,5$ м. Це була яма (частина якої зруйнована глинищем), наповнена великою кількістю кісточками тварин, крем'яними та кам'яними знаряддями. На глибині 0,7 м знахідки припинялися. Культурні залишки свідчать, що яма призначалася для сміття.

Уламки посуду, знайдені в розкопі, можна поділити на такі основні групи:

1) Уламки грубих малопрофільованих посудин баночної форми з ямочно-нігтьовим орнаментом, з шершавою поверхнею, прямими вінцями, з невеликим виступом на денцях.

2) Уламки посудин, орнаментованих стрічками, в яких простір між двома врізаними лініями заповнений скісними смугами, нанесеними зубчастим штампом. У тісті є значна домішка піску.

3) Уламки невеликих тонкостінних посудин з канельованою поверхнею сірого й чорного кольору. Канелюри горизонтально або спіралью прикрашають посудину. На краю вінець — мілкі заглиблення, в основі краю вінець — смуга, нанесена штампом.

Знайдені в розкопі кам'яні знаряддя складаються з двох сланцьових сокир-тесел, однієї сокири-клина, частини зернотерки та уламка просвердленого знаряддя — молота з гранями.

Обидва тесла мають майже однаковий розмір (довжина 6,6 см, ширина леза 3,8 см) і різняться між собою товщиною (1 см і 1,6 см) та формою (товстіше тесло має прямі боки; а у тоншого — боки звужуються до обуха). Бічні стінки тесел симетрично вигнуті, шліфовані, в поперечному розрізі — прямокутні.

Сланцьовий клин — шліфований, має відбите лезо й звужується до тупого краю. Він має такі розміри: довжина 7,2 см, ширина 3 см і товщина 1,4 см.

З крем'яних знарядь знайдено п'ять скребачок і п'ять ножовидних пластин без слідів вживання. Скребачки кінцевого типу на пластинах з крутою ретушю.

Наявність глиняних площадок, характер керамічного матеріалу дає можливість віднести Витилівське поселення до раннього трипілья.

Поселення трипільської культури були виявлені ще в таких місцях:

1. У с. Шипинцях, Кіцманського району, в урочищі Кругле Болото, що знаходиться за 1 км на південь від відомого Шипинського поселення трипільської культури.

2. У с. Ошихлібах, Кіцманського району, в урочищі Ярківська Гора, що знаходиться за 1 км на південь від села.

3. У с. Іванківцях, Кіцманського району, в урочищі Кінський Цвинтар, що знаходиться за 1 км на захід від села.

Поселення скіфського часу. Ці пам'ятки розміщувалися на південних або південно-східних схилах першої надлукової тераси, а

в одному випадку — на високому мисі, який в давнину був, очевидно, укріплений. Серед великої кількості уламків виключно ліпної кераміки, зібраних на поселеннях, виділяються дві основних групи:

1) Уламки посудин (мисок і чашок) з блискучою лощеною глясованою поверхнею чорного, коричневого й сірого кольору. Більшість уламків прикрашена борозенчастим орнаментом. Трапляються миски з гострим переломом бочка, які мають під вінцями опуклини.

2) Уламки простого товстостінного посуду (горщиків), вінця яких злегка розхилені назовні. Часто під вінцями зсередини пророблено круглі, глибокі ямки, що позначаються на поверхні круглими опуклинами. Шийки посудин широкі, плавно вигнуті, часто орнаментовані наліпним валиком і зашипами. Дно завжди плоске, з невеликим закрайцем. Тісто містить велику кількість домішок шамоту або дрібних камінців. Сюди належать уламки посудин з широким горлом і прямими округлими вінцями, чорні зовні й сірі зсередини. Поверхня їх орнаментована широкими паралельними канелюрами.

Поселення цього часу були виявлені в таких місцях:

1. У с. Новій Жучці, Садгірського району, в урочищі Шанок, що знаходиться в північно-східній частині села.

2. У с. Новосілках, Кіцманського району, в урочищі Селище, що знаходиться в східній частині села, на лівому березі р. Совиці. Культурний шар скіфського часу тут зверху був перекритий культурним шаром полів поховань.

3. У с. Іванківцях, Кіцманського району, в урочищі Цвинтарище, розташованому в центрі села.

4. У с. Шишківцях, Кіцманського району, в урочищі Москалевий Жолоб, що знаходиться за 2 км на південний захід від села.

5. У с. Юженцях, Кіцманського району, в урочищі Пісок, що знаходиться за 0,5 км на північ від села. Культурний шар скіфського часу тут зверху був перекритий культурним шаром полів поховань.

6. У с. Давидівцях, Кіцманського району, в урочищі Чуркань, що знаходиться за 0,5 км на схід від села.

7. У с. Кліводи, Кіцманського району, в центрі села, на лівому березі струмка, що протікає через село.

Поселення культури полів поховань. Ці поселення становлять найбільшу кількість серед виявлених під час розвідки пам'яток. Вони розташовувалися на берегах річок та струмків, на південних або східних схилах першої надлукової тераси. Всі поселення характеризуються кружалною сірою керамікою доброго випалу, уламки якої можна поділити на дві основні групи:

1) Уламки сіроглиняного посуду, зробленого з глини з великою кількістю крупнозернистого піску. Поверхня їх шершава, іноді має риски — сліди піщинок, що випали. Вінця потовщені, часто відігнуті назовні й орнаментовані хвилястими лініями. Стінки посуду також прикрашені хвилястими та горизонтальними врізними лініями, нанесеними зубчастим штампом, зрідка — горизонтальними пружками. Денця завжди плоскі, часто вміщені на підставочній плитці. Ця група кераміки технікою виробу, складом матеріалу й орнаментом нагадує слов'янську кераміку часів Київської Русі.

2) Уламки посудин, вироблених з відмученої глини, з лощеною або просто гладкою поверхнею сірих і чорних відтінків. Вінця потовщені й розхилені назовні, денця поставлені на кільцеву або плитчасту підстав-

ку. Переломи вичеревка здебільшого гострі, а часто підкреслені ще й окремими гострими виступами.

Основна маса уламків посуду належить до першої групи й лише близько однієї десятої частини всіх уламків — до другої групи.

Поселення культури полів поховань були виявлені в таких місцях:

1. У м. Чернівцях, у передмісті Роші, на південному схилі лівого берега р. Клокучки.

2. У с. Новосілці, Кіцманського району, в урочищі Селище, що знаходиться на східній околиці села.

3. У с. Шипинцях, Кіцманського району, в урочищі Селище, що знаходиться на східній околиці села.

4. У с. Шипинцях, в урочищі Баличанка, що знаходиться в західній частині села.

5. У с. Шипинцях, в урочищі Ішков, що знаходиться за 2 км на захід від села.

6. У с. Ошихлібах, Кіцманського району, в урочищі Біла Криниця, що знаходиться на східній околиці села.

7. У с. Ошихлібах, в урочищі Бабина Криниця, що знаходиться за 1 км на північний захід від центра села.

8. У с. Іванківцях, Кіцманського району, в урочищі Балки, що знаходиться за 1 км на південь від села.

9. У с. Іванківцях, в урочищі Цвинтарище, що знаходиться в центрі села.

10. У с. Іванківцях, на північній околиці села, на лівому березі р. Совиці.

11. У с. Хлівищі, Кіцманського району, в урочищі Біля Гуральні, що знаходиться на східній околиці села.

12. У с. Хлівищі, в урочищі Руда, що знаходиться за 1 км на схід від села.

13. У с. Малятинцях, Кіцманського району, в урочищі Федорове, що знаходиться за 2 км на південь від села.

14. У с. Ставчанах, Кіцманського району, в урочищі Янушеве Поле, що знаходиться за 2 км на південь від села. На південному схилі урочища було закладено шурф, в якому на глибині 0,2—0,4 м виявлено непорушний культурний шар. Зверху знаходився суцільний шар з кусків обпаленої глини, який прикривав собою різні речі: уламки посуду, розколоті кістки тварин та залізні речі. Серед великої кількості уламків кераміки потрібно відмітити широкі вінця Т-подібної форми, орнаментовані по горизонтальній поверхні хвилястими лініями.

15. У с. Киселіві, Кіцманського району, в урочищі Малярка, що знаходиться за 1 км на схід від села.

16. У с. Давидівцях, Кіцманського району, в урочищі Костева Долина, що знаходиться за 1,5 км на північний схід від села.

17. У с. Давидівцях, в урочищі Балки, що знаходиться за 1 км на південь від села.

18. У с. Давидівцях, в урочищі Чуркань, що знаходиться за 0,5 км на схід від села.

19. У м. Кіцмані, в околиці залізничної станції по обох берегах струмка.

20. У м. Кіцмані, в урочищі Лан Над Совицею, що знаходиться за 1,5 км на схід від міста, на лівому березі р. Совиці.

21. У с. Витилівці, Кіцманського району, в урочищі Потічок, що знаходиться за 1,5 км на південний схід від села.

22. У с. Білій, Чернівецького району, в урочищі Царинка, що знаходиться за 1 км на захід від села.

Слов'янські поселення. Ці поселення розташовані на пологістих південних або південно-східних і південно-західних схилах першої надлукової тераси річок і струмків — завжди поблизу води. На поселеннях знайдена велика кількість уламків глиняних посудин, вироблених на гончарському крузі. На 14 поселеннях зустрінуто кераміка одного типу, цілком одноманітна (XI—XIII ст. ст.) і на одному (с. Біла, Чернівецького району) — кераміка іншого типу.

До першого типу кераміки належать уламки горщиків із загнутими назовні тригранчато формованими вінцями, з невеликими вушками. Під шийкою цей посуд був оздоблений глибоко врізаним орнаментом у вигляді прямих горизонтальних ліній, над якими іноді зроблена одна хвиляста лінія або окремі місяцеподібні ямки. Денця, як правило, плоскі. Відмічено декілька уламків, денця яких зроблено на підставці. Випал черепків добрий, колір посуду коричневий, різних відтінків, рідше — чорний. Посуд зроблений з глини, що має незначну домішку піску. Були знайдені уламки стінок великих корчаг.

Слов'янські поселення з керамікою першого типу виявлені в таких місцях:

1. У с. Ленківцях, Садгирського району, в урочищі Шанці, що знаходиться на західній околиці села.

2. У с. Шипинцях, Кіцманського району, в урочищі Ставище, що знаходиться на лівому березі р. Совиці, за 1 км на північ від західної околиці села.

3. На х. Дубівчику, Кіцманського району, в урочищі Гора, що знаходиться за 0,5 км на схід від хутора.

4. У с. Іванківцях, Кіцманського району, в урочищі Балки, що знаходиться за 1 км на південний схід від села.

5. У с. Гаврилівцях, Кіцманського району, в урочищі Селище, що знаходиться на східній околиці села.

6. У с. Мальятинцях, Кіцманського району, в урочищі Над Греблею, що знаходиться за 2,5 км на північний захід від села.

7. У с. Ставчанах, Кіцманського району, в урочищі Атаманівка, що знаходиться за 2 км на північ від села.

8. У с. Шишківцях, Кіцманського району, в урочищі Тотбік, що знаходиться за 0,5 км на схід від села.

9. У с. Борівцях, Кіцманського району, в урочищі Болото, що знаходиться за 3 км на північ від села.

10. У с. Давидівцях, Кіцманського району, в урочищі Чуркан, що знаходиться за 5 км на схід від села.

11. У с. Кліводині, Кіцманського району, в урочищі Під Тополями, що знаходиться на північ від села.

12. У с. Суховереві, Кіцманського району, в урочищі Над Ставом, що знаходиться за 1 км від водяного млина.

13. У м. Кіцмані, в урочищі Лан Над Совицею, що знаходиться за 1,5 км на схід від центра міста.

14. У с. Лашківці, Кіцманського району, в урочищі За Бірюками, що знаходиться на південно-східній околиці села.

Могильник виявлено в центрі с. Іванківців, Кіцманського ра-

йону, в урочищі Цвинтарище. В обрізі бокової канавки шляху, на глибині 0,5 м, було видно п'ять поховань. Кістяки, що лежали у виростаючому стані на спині, на жовтій глині, в гумусному шарі, орієнтовані головою на захід. При зачистці одного поховання було знайдено уламки слов'янського посуду, кусочки вугілля, перепалені кістки та декілька кусочків обпаленої глини. Зважаючи на кераміку, знайдену біля кістяків, могильник можна датувати XI—XIII ст. ст.

До другого типу кераміки належать грубіші уламки випукліших горщиків з великою домішкою в тісті зерен кварцу. Посуд здебільшого орнаментований хвилястими лініями; рідше — прямими й горизонтальними, нанесеними зубчастим штампом. Орнамент викриває майже всю поверхню посуду. Кераміка цього типу була знайдена в с. Білій, Чернівецького району, в урочищі Царинка, за 1 км на південний захід від села.

Кургани. Ці пам'ятки, виявлені під час розвідки, розміщені по одному та невеликими групами на високих вододілах, а також у заплавах приток р. Пруту. Висота курганів досягає 1,1—4 м, діаметр 25—75 м.

Кургани було виявлено в таких місцях:

1. У с. Ставчанах, Кіцманського району, в урочищі Могили, за 3 км на північ від села, на високому плато біля шляху Юженець — Веренчанка знаходяться п'ять курганів різної величини. Приблизно за 1 км на захід від цієї групи, біля шляху Ставчани — Киселів, виявлено поодинокий курган.

2. У с. Новосілці, Кіцманського району, в урочищі Могила, що знаходиться за 3 км на північ від села.

3. У с. Новосілці, Кіцманського району, на правому березі р. Совиці, біля залізничної станції.

4. У с. Старосіллі, Кіцманського району, в урочищі Могила, що знаходиться в західній частині села.

5. У с. Давидівцях, Кіцманського району, біля шляху Давидівці — Веренчанка, за 2 км на північ від села.

Городища. Ці пам'ятки, обслідувані експедицією, розміщуються по обох берегах р. Пруту. Річка на обстежуваній території має високий корінний правий берег, прорізаний періодично через 3—5 км глибокими балками, які утворюють ряд високих видовжених мисів. Високі миси й використовувалися для будівництва укріплень.

На правому березі р. Пруту городища були обстежені в таких місцях:

1. На городищі Цецин, що знаходиться за 7 км на захід від м. Чернівців, на вершині хребта, який простягається вздовж р. Пруту. З півдня й півночі городище має стрімкі, до 45—50°, схили. Площадка городища розміром 20 × 30 м; вона захищена із сходу й заходу валами та ровами, які частково збереглися до наших днів, незважаючи на піщаний ґрунт. Із заходу простежується рів глибиною 0,5 м, а з сходу — рів глибиною до 1 м і вал висотою до 1 м. Вали й рови впоперек перерізають хребет, захищаючи підступи до городища. В XIV ст. на площадці городища була побудована кам'яна кріпость, руїни якої збереглися до наших днів.

Внаслідок обстеження городища встановлено, що слов'янський культурний шар майже зовсім зруйнований під час будівництва кріпості й пізнішими розкопками. Тепер городище заросло лісом.

2. У с. Ревні, Чернівецького району, в урочищі Городище, що знаходиться за 2 км на південь від села. Площадка городища має форму неправильного овалу довжиною 300 м та шириною 180—280 м і укріплена замкнутим валом і ровом. Висота валу в південній та північній частині городища 2,5—3 м; у східній та західній 1,5—2 м. Рів у південно-західній та східній частині зливається з стрімкими берегами ярів, глибина яких тут досягає 80 м. Глибина рову 1—0,6 м. З півночі, за 50 м від основного валу, проходить другий вал з ровом, що впоперек перерізує мис. З південного, напільного боку городище має складну систему укріплень. З цього боку городище, крім основного валу, укріплене ще трьома рядами валів і ровів, з'єднаних між собою поперечним валом, який іде рівнобіжно з стрімким схилом балки, розташованим за 10 м від нього. Тепер городище заросло густим буковим лісом.

3. У с. Гнилиці, Вашківецького району, в урочищі Замка, що знаходиться за 3 км на північний схід від с. Гнилиці і за 1,5 км на південь від р. Пруту. Урочище являє собою високий мис правого берега Пруту, який з трьох боків обмежений стрімкими схилами глибоких ярів. У південній частині урочища розміщене городище, площадка якого має розміри 200×100 м. На городищі була побудована складна система укріплень. З південного, напільного боку, крім внутрішнього валу з двома ровами, що оточують городище, воно укріплене ще двома валами та ровами.

Серединний, найкраще збережений вал перерізує мис між двома стрімкими берегами ярів на відстані 80 м від внутрішнього валу. Зовнішній вал подвійний (два вали й три рови). Він знаходиться від серединного на відстані 50 м. З півночі, крім загального внутрішнього подвійного валу (два вали й три рови), на відстані 40 м проходить зовнішній вал і рів. Внутрішній замкнутий та серединний вали обпалені. В основі вони мали кам'яну підстилку, зверху якої знаходився шар обпаленої глини, перекритий товстим шаром простої глини.

4. У с. Ленківцях, Садріського району, в урочищі Шанці, що знаходиться на західній околиці села. Городище розміщене на низовині, яка в цьому місці досягає 10 км ширини. Від р. Пруту городище знаходиться за 1,5 км на північ. Таке розміщення городища й обумовило його систему укріплень. Площадка городища, що має форму правильного овалу розміром 60×100 м, була обмежена земляним валом і ровом. Нині збереглася лише північна половина валу й рову, а південна частина була знищена під час будівництва шосейного шляху. Теперішня висота валу становить 4 м при ширині в основі 12 м. У насипі валу трапляється багато невеликих камінців; зрідка зустрічаються уламки слов'янської кераміки XI—XIII ст. ст. і розколоті кістки тварин.

Із зовнішнього боку валу проходить рів глибиною в 1 м при ширині 7 м. За ровом, у північно-східному й південно-західному напрямках, знаходяться залишки давніх земляних споруд, призначення яких ще не з'ясоване. На початку XX ст. на городищі під час побудови спиртового заводу було зруйновано більшу частину культурного шару. В непорушених місцях, всюди на глибині 0,2—0,45 м, виявлено культурний шар XI—XIII ст. ст., де, крім типової кружальної кераміки з улюбленим слов'янським орнаментом, знайдено уламок корчаги й розколоті кістки переважно великої рогатої худоби. В західній частині городища відкрито піч з склепінням, що було виліплене з глини з домішкою соломи. Склепіння обвалилося і прикрило черинь з добре обпаленої глини, роз-

міром 1,35×1,20 м. Більша половина печі була присипана насипом валу. Недалеко від печі виявлено, крім череп'я, залізний ніжик завдовжки 12 см.

З писемних джерел відомо, що в 1497 р. на місці городища військами молдавського господаря Стефана Великого було розбите польське військо.

На нашу думку, городище існувало в XI—XIII ст. ст. Пізніше вал підсипався, чим і пояснюються знахідки кераміки в його насипі.

Б. А. ТИМОЩУК

Разведка в бассейне р. Прута

Резюме

В задачи экспедиции, организованной Черновицким краеведческим музеем в мае 1948 г., входило сплошное археологическое обследование берегов р. Прута (на участке Черновицы — Гнилица) и его притоков — рр. Новой и Старой Совицы.

Во время разведки было установлено наличие в северных районах Черновицкой области археологических памятников различных эпох.

Значительная часть памятников хорошо сохранилась и вполне пригодна для исследования путем раскопок. Наиболее интересными из них являются: раннетрипольское поселение в с. Витиливке, Кицманского района; поселение скифского времени в с. Новой Жучке, Садгирского района; поселения культуры полей погребений в сс. Ставчанах и Киселеве, Кицманского района; славянские поселения времен Киевской Руси в с. Давидовцах, Кицманского района, и с. Белой, Черновицкого района.

ЗМІСТ

Ранні слов'яни і Київська Русь

Дослідження в Києві та його околицях

М. К. Каргер (Ленінград), Розкопки на садибі Київського історичного музею.	5
В. Й. Довженок, Розкопки древнього Вишгорода	14
Д. І. Бліфельд, Дослідження древнього Белгорода	29
Н. В. Лінка, Роботи експедиції «Великий Київ» за 1947 р.	39
А. В. Добровольський, Розвідка місцевості від с. Вишгорода до с. Бірок .	54
М. Ю. Брайчевський, Слов'янські пам'ятки середнього Поросся	57
В. А. Богусевич, Розкопки на горі Киселівці	66
І. М. Самойловський, Розвідки і розкопки в Києві та його околицях в 1947—1948 рр.	73
Ф. Б. Копилов, С. М. Одинцова, О. Г. Шапошнікова, Археологічні розвідки в районі нижньої течії р. Десни	85
Н. В. Лінка, Розвідка в Канівському районі	99

Дослідження в Чернігові та його околицях

В. А. Богусевич, Роботи Чернігівської експедиції	109
Д. І. Бліфельд, Дослідження в с. Шестовицях	123
В. К. Гончаров, Розкопки древнього Любеча	132

Роботи на Дніпровському правобережжі

В. А. Богусевич, Канівська археологічна експедиція	141
Є. В. Махно, Ягнятинська археологічна експедиція	154
В. К. Гончаров, Роботи Волинської експедиції 1948 р.	169
В. К. Гончаров, Розкопки древнього Городська	182
М. Ю. Брайчевський, Розкопки на третьому Городському городищі	187
Р. І. Виезжев, Археологічні пам'ятки нижньої течії р. Гнилоп'яті	197
Д. Т. Березовець, Розвідка у верхів'ях р. П'єденного Бугу	207

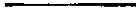
Роботи на Дніпровському лівобережжі

В. М. Даниленко (Київ), А. Д. Столяр (Ленінград), Переяславська мар- шрутна експедиція	223
Є. В. Махно, Кантемирівське поселення та могильник культури полів поховань	231
Д. Т. Березовець, Дослідження на території Путивльського району, Сум- ської області	242
В. Й. Довженок, Розкопки біля с. Волицевого, Сумської області	251

С. А. Семенов-Зусер (Харків), Дослідження Салтівського могильника	271
І. І. Лянушкін (Ленінград), Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції 1947—1948 рр.	285
Ф. Б. Копилов , Посульська експедиція	307

Роботи в західних областях УРСР

М. Ю. Смішко (Львів), Два курганні могильники в околицях с. Ізи, Закарпатської області	315
М. Ю. Смішко (Львів), Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947 р.	337
І. Д. Старчук (Львів), Розкопки городища Пліснеська в 1947—1948 рр.	379
Б. О. Тимошук (Чернівці), Археологічні пам'ятки с. Василева, Чернівецької області	395
М. Ю. Браичевський , Розвідка слов'янських пам'яток на волино-подільському прикордонні	401
Б. О. Тимошук (Чернівці), Розвідка в басейні р. Пруту	409

СОДЕРЖАНИЕ

Ранние славяне и Киевская Русь

Исследования в Киеве и его окрестностях

М. К. Каргер (Ленинград), Раскопки на усадьбе Киевского исторического музея	5
В. И. Довженок, Раскопки древнего Вышгорода	14
Д. И. Блифельд, Исследование древнего Белгорода	29
Н. В. Линка, Работы экспедиции «Большой Киев» за 1947 г.	39
А. В. Добровольский, Разведка местности от с. Вышгорода до с. Бирок	54
М. Ю. Брайчевский, Славянские памятники среднего Поросья	57
В. А. Богусевич, Раскопки на горе Киселевке	66
И. М. Самойловский, Разведки и раскопки в Киеве и его окрестностях в 1947—1948 гг.	73
Ф. Б. Копылов, С. Н. Одинцова, О. Г. Шапошникова, Археологические разведки в районе нижнего течения р. Десны	85
Н. В. Линка, Разведка в Каневском районе	99

Исследования в Чернигове и его окрестностях

В. А. Богусевич, Работы Черниговской экспедиции	109
Д. И. Блифельд, Исследования в с. Шестовицах	123
В. К. Гончаров, Раскопки древнего Любеча	132

Работы на Днепровском правобережье

В. А. Богусевич, Каневская археологическая экспедиция	141
Е. В. Махно, Ягнятинская археологическая экспедиция	154
В. К. Гончаров, Работы Вольнской экспедиции 1948 г.	169
В. К. Гончаров, Раскопки древнего Городска	182
М. Ю. Брайчевский, Раскопки на третьем Городском городище	187
Р. И. Выезжев, Археологические памятники нижнего течения р. Гнилопяти	197
Д. Т. Березовец, Разведка в верховьях р. Южного Буга	207

Работы на Днепровском левобережье

В. Н. Даниленко (Киев), А. Д. Столяр (Ленинград), Переяславская маршрутная экспедиция	223
Е. В. Махно, Кантемировское поселение и могильник культуры полей погребений	231
Д. Т. Березовец, Исследования на территории Путивльского района, Сумской области	242
В. И. Довженок, Раскопки у с. Вольницева, Сумской области	251

С. А. Семенов-Зусер (Харьков), Исследования Салтовского могильника	271
И. И. Ляпушкин (Ленинград), Исследования Днепровской левобережной экспедиции 1947—1948 гг.	285
Ф. Б. Копылов , Посульская экспедиция	307

Работы в западных областях УССР

М. Ю. Смишко (Львов), Два курганных могильника в окрестностях с. Изы, Закарпатской области	315
М. Ю. Смишко (Львов), Исследование памятников культуры полей погребений в западных областях УССР в 1947 г.	337
И. Д. Старчук (Львов), Раскопки городища Пилиснеска в 1947—1948 гг.	379
Б. А. Тимошук (Черновцы), Археологические памятники с. Василева, Черновицкой области	395
М. Ю. Брайчевский , Разведка славянских памятников на волыно-подольском пограничье	431
Б. А. Тимошук (Черновцы), Разведка в бассейне р. Прута	469

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АЛЮР** -- Археологическая летопись южной России.
ВУАК . . . . . Всеукраїнський археологічний комітет.
ГАИМК --- Государственная Академия истории материальной культуры.
ИАК --- Известия археологической комиссии.
КСИМК -- Краткие сообщения Института истории материальной культуры.
МАО -- Московское археологическое общество.
ПСРЛ --- Полное собрание русских летописей.

ПОМИЛКИ

Сторінка	Рядок	Надруковано	Треба
131	5 знизу	курган IX в.	курган IX
180	1 знизу	Смуги	Случи
245	7 зверху	променистим	пролощеним